

Nyelvhatárok és kontaktzónák Északkelet-Magyarországon 1773 és 1910 között

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a Történelemtudományok tudományágban

Írta: Bagdi Róbert, okleveles történelem-földrajz szakos tanár

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi doktori iskolája
(Történelem programja) keretében

Témavezető: Dr. Veliky János
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200...

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200...

"Én, Bagdi Róbert teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el."

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés. Vizsgálati célok. A téma forrásai és szakirodalmá.....	1
<i>I.1 Bevezetés és vizsgálati célok</i>	1
<i>I.2 A téma forrásai és szakirodalmá (Országos, regionális és helyi szintű feldolgozások)</i>	5
<i>I.3 A felhasznált források és azok kritikája</i>	26
<i>I.4 Közigazgatás</i>	34
<i>I.5 Településnevek</i>	41
II. Az etnikumok elterjedése és a nyelvhatárok Északkelet-Magyarországon.....	46
<i>II.1 A három vármegye földrajzi viszonyai</i>	46
<i>II.2 Nyelvhatárok Bereg, Ung és Zemplén vármegyék területén</i>	49
<i>II.2.a A ruszin nyelvhatár a Lexicon locorum szerint</i>	49
<i>II.2.b A magyar nyelvhatár a Lexicon locorum szerint</i>	52
<i>II.2.c A szlovák nyelvhatár 1773-ban</i>	54
<i>II.3 A Lexicon locorum által kijelölt nyelvhatár változása a XIX. század folyamán, ill. a XX. század elején</i>	56
<i>II.3.a Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács</i>	63
<i>II.3.b A Ungvártól délre található faluk jellemzése</i>	67
<i>II.3.c Az Ung megyei református szlovákok sorsa</i>	68
<i>II.3.d Szobránci járás</i>	72
<i>II.3.e Az észak-zempléni ruszin-szlovák nyelvhatár</i>	78
<i>II.3.f A Sátoraljaújhelytől északra elhelyezkedő falvak nyelvi tagolódása</i>	84
<i>II.4 A Bereg vármegyei németek</i>	86
III. Az etnikumok elterjedését módosító tényezők.....	88
<i>III.1 Az etnikumok elterjedésének lehetséges összefüggése a domborzattal és a vízhálózással, ill. a közlekedési viszonyokkal</i>	88
<i>III.2 Az etnikumok elterjedésének lehetséges összefüggése a városiasodással (A városiasodás módosító hatása az etnikai megoszlásra)</i>	93
<i>III.2.a A „városok” magyarosodása</i>	97
<i>III.2.b A városok magyarosító hatása környezetükre</i>	103
<i>III.3 A gazdasági folyamatok módosító hatása az etnikumok elterjedésére, egyes települések esetében az etnikumok arányainak módosulására</i>	119
IV. Bereg, Ung és Zemplén vármegyék népmozgalma a XX. század elején.....	122
<i>IV.1 A három vármegye népessége 1880 és 1910 között</i>	122
<i>IV.2 A természetes szaporodás</i>	127
<i>IV.3 A vármegyei szintű vándormozgalom</i>	135
<i>IV.4 Kivándorlás Bereg, Ung és Zemplén vármegyékből</i>	144
<i>IV.5 Nyelvhasználat</i>	147
<i>IV.6 Összegző számítások</i>	153
<i>IV.7 Vegyesházasságok</i>	156
V. Sátoraljaújhely társadalma 1869-ben, 1896-ban és 1906-ban különös tekintettel a migrációra.....	160
<i>V.1 Az 1869. évi népszámlálás eredményei Sátoraljaújhelyen</i>	160
<i>V.2 A sátoraljaújhelyi népesség jellemzése életkor szerint</i>	171
<i>V.3 A sátoraljaújhelyi népesség foglalkoztatási szerkezete 1869-ben</i>	173
<i>V.4 Az 1869. évi népszámlálás eredményeinek összegzése</i>	186

<i>V.5 Sátoraljaújhely társadalma az 1896. és 1906. évi anyakönyvek alapján</i>	188
V.5.a Sátoraljaújhely népességfejlődése a XIX. században	188
V.5.b Sátoraljaújhely 1896. és 1906. évi születési anyakönyve	189
V.5.c Sátoraljaújhely 1896. és 1906. évi halálozási évkönyve	198
V.5.d Sátoraljaújhely 1896. és 1906. évi házassági anyakönyve	203
V.5.e Sátoraljaújhely vonzáskörzete	212
VI. Záró gondolatok.....	215

I. Bevezetés. Vizsgálati célok. A téma forrásai és szakirodalma

I.1 Bevezetés és vizsgálati célok

Magyarországon mindig is a történészek érdeklődésének központjában állt a népesség etnikai összetételének, a népesség térbeli mozgásának, felekezeti megoszlásának és a foglalkoztatási szerkezetnek a dinamikája. Mindezek a kérdések még hangsúlyozottabban kerültek előtérbe a dualizmus korára vonatkozóan, amikor a modernizáció és polgárosodás kérdése a társadalom és a gazdaság mindennapjait is átszötte, máig befolyásolva a szerkezetüket. A társadalom XIX. századi átalakulása a magyar történelem egyik legfontosabb mozzanata, amelynek részét képezte az asszimiláció is.

Ezt az átalakulást röviden csak polgárosodásnak nevezzük, amelynek pontos definícióját azonban nehéz úgy megfogalmazni, hogy minden érintett területet átfogjon.¹ Még nehezebb minden szegmensét számszerűsíteni. A változás mértékét óhajtván kifejezni itt csupán néhány olyan részterülettel foglalkozunk, amely a legszűkebben hozzátartozik témánkhoz.

Magyarország fennállása óta a népességszám a XIX. század második felében emelkedett a legnagyobb ütemben a természetes szaporodás által. (A XVIII. század folyamán a betelepülés is meghatározó volt.) II. József idején a Magyar Királyság (hozzászámítva Horvátországot, Erdélyt, Fiumét és a Katonai Határőrvidéket) lakosság száma 9 millió felett volt valamennyivel.² A népesség következő teljes összeírása csak 1850/51-ben történt meg, akkor 12.945.838 (ún. honos) állampolgár élt az országban. Már a kortársak is elismerték azonban, hogy ez a népszámlálás nem tekinthető pontosnak, mert becslések szerint a népesség 5-6 százaléka hiányzott belőle.³ Az első magyar szervek által végrehajtott 1869. évi népszámlálás 15.417.327⁴ főt írt össze, majd 1910-ben a Magyar Korona országaiban már 20.886.487 fő élt (Horvátország nélkül: 18.264.533 fő).⁵ 40 év alatt még úgyis több mint 5 millió fős növekedés valósult meg, hogy 1870-es évek elején az utolsó nagy kolerajárvány kb. fél millió áldo-

¹ Veliky János szerint: „A megoldást a fogalom világos értelmezése jelentheti: kiindulópontnak azt tekinthetjük, hogy a reformkor lényegét jelentő *polgárosodás maga a változás*. S ezt a megállapítást valóban el lehet fogadni, hiszen a polgári modernizáció programadó személyiségei és csoportjai a változás valamiféle irányát, rendjét mind elfogadják.”

Veliky János: A változás kora. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2009., 11. o.

² 1787-ben a népszámlálás végeredménye szerint 9.265.185 fő élt Magyarországon, de a kutatók feltételezik, hogy alulszámolás történt, mert a lakosság egy része igyekezett kivonni magát az összeírás alól. 1787-ben becslések szerint 9.940.000 lakos élt a Kárpát-medencében.

Magyarország története 1686-1790. (Főszerkesztő: Ember Győző, Heckenast Gusztáv), Akadémiai, Budapest, 1989., 72-73. o.

³ A jelenlévő népesség száma 13.191.553 fő volt.

Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH, Budapest, 1993., 8., ill. 22. o.

⁴ Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. 22. o.

zatot követelt⁶, továbbá a kivándorlás miatt *véglegesen* minimum 800 ezer fő hagyta el az országot.⁷ További állandó népességvesztést okozott a magas gyermekhalandóság, hiszen még a századfordulón is a megszületett gyermekek közel fele nem érte meg az 5. életévét (pl. *Sátorlajújhely esetében - Lásd V. fejezet*).

A magas népességnövekedés a demográfiai átmenetnek volt köszönhető.⁸ A dualizmus korában a javuló közegészségügyi helyzetnek köszönhetően a halandóság elkezdett mérséklődni (kb. 34,5 ezrelékről 22,7 ezrelékre), majd ezt követette a születések számának csökkenése (kb. 42,5 ezrelékről 34,3 ezrelékre).⁹ Mivel a halálozások száma gyorsabban csökkent a születésekénél, a népességszám erőteljesen növekedett. Amíg Nyugat-Európában a „demográfiai olló” kinyílásának ideje, sokkal hosszabb, rendszerint 2-3 generációnyi volt, addig Magyarországon lényegében az 1870-es évek végén kezdődött és kb. 1890-től már elkezdődött a születésszám mérséklődése is, de az I. világháborúig megmaradt az évi átlagos 11 ezrelékes természetes szaporodás.¹⁰

Első hivatalos adataink Magyarország népességének etnikai (tulajdonképpen anyanyelvi) hovatartozásáról ugyancsak a dualizmus korából származnak. A megelőző korokban a kutatók csak becsléseket tudnak alkalmazni. A XV. század végére 80%-ban határozzák meg a magyarság részarányát, a XVIII. századra ez minden bizonnyal 40% alá esett vissza, majd a reformkorban is csak a 40%-ot haladhatta meg.¹¹ Az 1850. évi népszámlálás (amely először kérdezett rá a nemzetiségi hovatartozásra) vitatott eredménye szerint a magyarság 49%-kal részesedett a Magyar Királyság népességéből.¹² A magyar hivatalos népszámlálások csak az anyanyelvre kérdeztek rá 1880-tól, akkor a magyar anyanyelvűek 46,6%-kal, 1910-ben azon-

⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 6. Végeredmények összefoglalása. (MStK 64. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1920., 66-67. o.

⁶ Hivatalosan az áldozatok száma 189 ezer fő volt, de valójában 1872-74-ben a halálozások fél millióval múlták felül a születéseket. 1873-ban a halálozások aránya elérte a 65 ezreléket.

Magyarország története 1848-1890. (Főszerkesztő: Kovács Endre), Akadémiai, Budapest, 1979., 1120. o.

⁷ Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Akadémiai, Budapest, 1982., 63. o.

⁸ Dányi Dezső szerkesztésében önálló tanulmánykötet is megjelent a demográfiai átmenetről.

Szentgáli Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. 21-34. o.

Andorka Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei 35-42. o.

Hablicsek Ászló: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. 43-98. o.

Kamarás Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai 1900-1920. 157-186. o.

Dányi Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830-39, 1850-59. 99-156. o.

Dányi Dezső: Demográfiai átmenet 1880-1960 (Princetoni indexek). 187-231. o.

In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.), KSH, 232. o.

⁹ Magyarország története 1890-1918. (Főszerkesztő: Hanák Péter), Akadémiai, Budapest, 1978., 403. o.

¹⁰ Magyarország története 1890-1918. (Főszerkesztő: Hanák Péter), Akadémiai, Budapest, 1978., 405. o.

¹¹ Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században). (Szerk.: Veliky János), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999., 53-54. o.

¹² Az adat az ún. „Öt Kerület” honos népességére vonatkozik, vagyis Horvát-Szlavónország, a Szerb-Vajdaság és Temesi Bánság, Erdély és a Katonai Határőrvidék nélküli területre.

Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. 64. o.

ban már 54,5%-kal részesedtek a szűken vett Magyarország népességéből.¹³ (*E növekedést és annak okait a következő fejezetben még érinteni fogjuk.*)

Ugyancsak szembetűnő a változás a hazai városhálózat esetében. II. József idején még nem volt kiugró népességszámú város, mert Debrecen volt a legnépesebb 30064, míg Pozsony a második 28707 fővel. Az utánuk következő városoknak is több mint 20 ezer lakosa volt: Buda 23919 fővel, Szeged 20947 fővel, míg Pest 20704 fős lakossággal rendelkezett.¹⁴ Pest-Buda a XIX. század folyamán az ország elsőrangú központjává vált, népességszámuk már 1850-ben is 127.935+58.561 fő volt.¹⁵ A dualizmus éveiben még lendületesebb növekedés valósult meg és 1910-re Budapest (a körülötte fekvő, ma már a külső kerületeket alkotó települések nélkül is) 880.371 fős, európai szinten is meghatározó világvárossá vált.¹⁶ Az európai kontinenst tekintve pl. Budapesten épült meg először a Földalatti (az 1896-os millenniumi ünnepekre). A lélekszám növekedésével párhuzamosan a kiépülő vasútvonalak is Budapest centrikussá váltak.

A hazai városhierarchia torz alakjára mutat rá, hogy a második Szeged, ill. a harmadik Szabadka lélekszáma is csupán 100 ezer fő körül alakult (115, ill. 93 ezer fő) 1910-ben.¹⁷ E tény felveti a funkcionálisan városok kérdését is, amit több mutatóval is lehetne érzékeltetni, pl. az iparban, a mezőgazdaságban vagy a kereskedelemben dolgozók arányával vagy a hazai bankrendszer tőkeállományának városonkénti megoszlásával stb., de van, amit ugyancsak nem lehet mérni: a városképet, a mentalitást. Szeged és Szabadka esetében ezért csak egyetlen mutatót emelünk ki, a külterületi lakosság részarányát, ami 35,2% és 49,8% volt a kiterjedt tanyavilágnak köszönhetően.¹⁸

A fent felsorolt témákat többnyire országos vagy makroszinten már többen vizsgálták különféle nézőpontból (a témánkhöz legjobban kapcsolódó szerzők kutatásainak legfontosabb eredményeit a következő fejezetben emeltük ki). Regionális (mezoszintű) vizsgálatok azonban ritkán születtek. Ennek oka lehet, hogy a közigazgatási határok ritkán esnek egybe a természetföldrajzi egységek határaival, ill. a gazdasági folyamatok hatókörével. Mindezen társadalmi kérdéseket ezért mi egy nagyobb egységen (Északkelet-Magyarország három vármegyéjén: Zemplén, Ung és Bereg) szeretnénk megvizsgálni, mivel úgy találtuk, hogy a helyi források segítségével, sokkal alaposabb, pontosabb képet tudunk felvázolni.

¹³ Magyarország története 1890-1918. 414. o.

¹⁴ Dányi Dezső - Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), KSH, Budapest, 1960., 368-369. o.

¹⁵ Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. 144. o.

¹⁶ MStK 64. kötet, 12. o.

¹⁷ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912., 802. o.

¹⁸ MStK 42. kötet, 539. és 544. o.

Jelen munkánkban tehát az alábbi célokat tűzzük ki:

1. A legfontosabb források segítségével felvázolni a nyelvhatárok változását, eltolódását, nemcsak vármegyei és járási szinten, de településre is lebontva.
2. Bemutatni három időpontban (Fényes Elek adatai alapján „1836 előtt”¹⁹, 1880, 1910) a vármegyék településeinek anyanyelvi megoszlását. Megjegyezzük, hogy ezek közül az „1836 előtti” adatokat a Fényes Elek által kiadott munka alapján állítottuk össze, de a saját számításunk alapján, mivel Fényes csak járási szinten adott meg anyanyelvi megoszlást.
3. Meghatározni az anyanyelvi megoszlás alapján leginkább problematikus, sajátos helyzetűnek tűnő kisebb térségeket.
4. Megvizsgálni, hogy vajon mi befolyásolta az egyes etnikumok elterjedésének módosulását: a domborzat, a közlekedési viszonyok, egyéb társadalmi-gazdasági okok. Továbbá a kiemelt városokban az urbanizáció hatását is nyomon követjük.
5. Megvizsgálni (korabeli szóhasználattal) a terület népmozgalmát a hozzáférhető népszámlálási adatok alapján (többnyire 1900 és 1910 között) elsősorban vármegyei szinten. Ideértve elsőként a természetes szaporodás adatait. Másodszor a vándorlási adatokat függetlenül attól, hogy a migráció belföldre irányult vagy a tengerentúlra. Majd ezeket egymással kombinálva, megvizsgálva azt, hogy mindezek hogyan befolyásolták a mindennapi életet.
6. Mindezen vizsgálatok után kísérletet teszünk az asszimiláció meghatározására, az előzetes eredmények felhasználásával, számításokat is végezve.

A második nagyobb egységben egy kiválasztott vármegyeszékhely, *Sátoraljaújhely* társadalmát vizsgáljuk meg, különös tekintettel a mobilitásra (levéltári források alapján).

7. Elsőként az 1869. december 31-én végrehajtott népszámlálás eredményei közül az életkor, a foglalkozás és a születési helyek felhasználásával elemezzük Sátoraljaújhely társadalmát, amelynek lakossága akkor kevéssel 10000 fő alatt volt.
8. Majd az 1896. és 1906. évi anyakönyvek (születési és halálozási) felhasználásával egy általános vándorlási képet, majd a házassági anyakönyvek alapján még részletesebb térbeli mobilitási folyamatokat határozunk meg.

¹⁹ Fényes Elek 1836-ban publikálta statisztikai munkájának első kötetét, adatait a megelőző években gyűjtötte össze saját „kérdőívek” segítségével, illetve anyakönyvekből, egyházi sematizmusokból.

I.2 A téma forrásai és szakirodalma (Országos, regionális és helyi szintű feldolgozások)

A források, feldolgozások és a szakirodalom áttekintése alapján kijelenthetjük, hogy témájukat, feldolgozási módszereiket tekintve, ill. az adatok egyszerű közlése, vagy feldolgozása alapján megfigyelhető egyfajta „fejlődés” közöttük. Időrendileg tekintve a XVIII. századi források „egyszerű” összeírások, amelyek saját korukban az összeírást elrendelő (legtöbb esetben az állam) kívánságainak megfelelő (többnyire politikai-katonai célú) adatokat tartalmazta²⁰, pl. az 1773-ban elkészített, de röviden csak *Lexicon locorum*nak²¹ hívott dokumentum, ill. II. József népszámlálása 1784-87-ből.²² E források még táblázatszerű formában közölték a nyers adatokat. Másrészt Vályi András által már a XVIII. században megjelent az első „magánszemély”²³ által készített „helységnevtár” is, amely már hosszabban-rövidebben minden településről szöveges formában is közreadta a legfontosabb információkat.²⁴ A XIX. század első felében pedig Ludovicus Nagy²⁵ és Fényes Elek²⁶ folytatta a sort. Nagy Lajos még a XVIII. századi hagyományokat követve, táblázatszerű formában adta közre adatait. Fényes Elek viszont az addigi legrészletesebb munkát jelentette meg Magyarországról.

Az osztrák hatalom a szabadságharc leverése után szükségesnek látta egy népszámlálás lebonyolítását, amely újra a teljes népesség összeírását tűzte ki úgy, hogy rákérdezett az etnikai hovatartozásra is. Az 1850/51-ben végrehajtott népszámlálás esetében csak a tartományi, ill. a vármegyei adatokat adták ki, ráadásul az összeírás eredeti dokumentumai is alig maradtak fenn.²⁷ A népszámlálás a zsidókat és a cigányokat külön etnikai csoportnak határozta meg. Zemplénben a magyarok 35,5%-os, a szlovákok 40,1%-os, a rutének 12,8%-os, míg a németek 0,9%-os arányt értek el. Ungban a népesség 20,1%-át a magyarok, 15%-át a szlovákok, 54,4%-át a rutének, míg a németek 0,5%-át adták. Beregben (Ugocsával összevonva!) a ma-

²⁰ A XVIII. században indultak meg Európa más tájain is az országleírások: az államhatalom egyre több információval kívánt rendelkezni az általa birtokolt terülről.

²¹ Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. (*Lexicon locorum regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum*), Kiadja a magyar békeküldöttség, Budapest, 1920., 385. o.

²² Dányi Dezső - Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), KSH, Budapest, 1960. 385. o.

²³ Nem felejtkezünk el a ténylegesen első Bél Mátyás kimagasló tudós munkásságáról, aki a XVIII. század első felében több magyarországi vármegye történeti-földrajzi leírását végezte el, ill. adta ki (Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Bars, Nyitra, Hont, Moson).

Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica* Bécs, 1735.

²⁴ Vályi András: Magyarországnak leírása. I-II-III. kötet, *Első hasonmás kiadás*, Somorja, 2003. 736. o.; 702. o.; 688. o.)

²⁵ Nagy, Ludovicus: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Incltyi Regni Hungariae Partimque eidem adnexarum*, Budae, 1828., 287. o.

²⁶ Fényes Elek: Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, I-VI. kötet, Pest, 1836-1840. 532[2] o.; 680. o.; 455[2] o.; 479[1] o.; 261[1] o.; 420 [1] o.;

²⁷ Pl. Hódmezővásárhely város és járás összesítése, Székesfehérvár város háztartásonkénti felvételi ívei, Győr vármegye községeinek összesítése, Sopron vármegye községeinek összesítése, Debrecen város háztulajdonosainak jegyzéke, Heves vármegye községeinek összesítése, ill. Zalában a községi és járási összesítők egy része. Az általunk vizsgált vármegyékben azonban semmi sem.

gyarság 30,3%-nyi, a szlovákok 0,7%-nyi, a rutének 53,8%-nyi, a németek pedig 2,4%-nyi arányt képviseltek.²⁸ Ezek a számok nincsenek összhangban a vizsgálatunkba bevont más források számaival (*Lásd III-IV. fejezet*), ezért úgy tűnik, hogy az összeírók az összes görög katolikus egyént ruténnek határozták meg. A települési szintű adatok hiánya miatt a népszámlálás további részletes vizsgálata nem végezhető el.

A XIX. század második felében gyökeres változásokra került sor egyrészt azzal, hogy 10 évenként rendszeres népszámlálásra került sor (1869, 1880, 1890, majd folytatva: 1900 és 1910), másrészt azzal, hogy megindult az adatok állandó feldolgozása, közlése és kiértékelése, ill. a tudományos kutatása is. (*Az általunk felhasznált források részletes - településszintű - értékelésével a következő fejezetben foglalkozunk.*)

A statisztikai adatok közreadói közül első helyre kívánkozik Keleti Károly neve, aki a 1871 és 1892 között a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal igazgatója volt. Keleti neve összeforrott a hivatalos magyar statisztikával, számos előadást tartott, ill. folyamatosan publikált, sőt olyan adatokat is közzétett, amelyeket ő maga számolt ki az összegyűjtött adatokból.²⁹ Keleti Károly számára az iskolai tanításban használatos nyelvek szolgálták támpontul az etnikai arányok meghatározására. De a rendszeres statisztikai adatgyűjtésnek köszönhetően a demográfiai témájú tudományos kutatások is fellendültek, pl. Ráth Zoltán a századforduló népesedési kérdéseivel foglalkozott.³⁰

A dualizmus korában az adatok pusztán közreadása mellett megjelentek a tudományos feldolgozások is. (Ennek ideológiai keretét a magyar államnemzet eszme, ill. a magyarosítás, és a centralizáció adta meg.)

Csak szakmai körökben ismert Kőrösy József neve, pedig korának szintén kiemelkedő statisztikusa volt. Többek között feldolgozta az 1880-as népszámlálás eredményeit, ennek keretében készült el többek között a Budapestről szóló elemző munkája, amely nemcsak a publikált adatokon nyugodott, hanem annál mélyebbre nyúlt, egészen a népszámlálási egyéni számláló lapokig.³¹ E lapok feldolgozásával, a korszakban talán először bizonyította a Budapesten kibontakozó magyarosodási folyamatot, amit a szülők és a gyermekek által legszíve-

Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. 86-87. o.

²⁸ Az adatokat Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás c. műve alapján számítottuk ki.

Dányi Dezső: Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás. 64-65. o.

²⁹ Szerinte az 1870-es népszámlálás idején Magyarország anyanyelvi megoszlása a következő volt: magyar 49,84%, német 14,32%, szlovák 16,42%, román 10,92%, horvát és szerb 4,45%, rutén 4,03%, és egyéb 0,02%.

Keleti Károly: A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyv Kiadóhivatala. (Az Akadémia épületében.) 13. o.

³⁰ Ráth Zoltán: Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből.) Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 46. o.

³¹ Kőrösy József: Budapest főváros az 1881. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1881., 175. o.

Kőrösy József: Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredménye alapján, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1882., 46. o.

sebben használt nyelv összevetésével, továbbá az iskolai oktatás nyelvével és a felekezettel vetett össze. Mindezek összegzésében végül asszimilációs erősortrendet is felállított. Nem került el figyelmét a Felvidék sem, a magyar-szlovák nyelvhatár módosulásával foglalkozott *A Felvidék eltótosodása*³² című munkájában. Pozsony és Nyitra, ill. Bars és Hont vármegyéket vizsgálta meg részletesebben, 1906-ban bekövetkezett halála miatt azonban a keletebbre elterülő vármegyékre nem tudta ezt a munkát kiterjeszteni.

Még részletesebb munkát adott közre Balogh Pál 1902-ben *A népfajok Magyarországon* címmel³³, amelyben az 1890-es népszámlálás eredményeit dolgozta fel, sőt a több mint ezer oldalas munkájához még térképeket is mellékel. Művében Magyarország minden települését osztályozta, mind nagyságuk, mind etnikai összetételük szerint, különböző betű- és számkódokat alkalmazva. A települések 1890-es etnikai összetételét összevetette a fél évszázaddal korábban megjelent Fényes Elek munkájával is, ennek segítségével határozta meg az etnikai eltolódásokat, változásokat. Munkájában megállapításait százalékos adatokkal támasztotta alá. Figyelmet fordított a felekezeti megoszlásra is, részletes táblázatokat szerkesztett, majd összefüggéseket keresett és a kapott eredményeit összevetette az etnikai megoszlással.

A dualizmus korában a tudományos kutatás figyelme a korábbi korokból származó források felé is fordult. Témakörünket tekintve első helyre kívánkozik Acsády Ignác neve, aki az 1715-ös és az 1720-as adóösszeírást dolgozta fel, és a fennmaradt személynevek alapján névelemzést végzett el, így következtetve a XVIII. századi etnikai viszonyokra.³⁴ Munkája úttörőnek bizonyult, mert főleg a két világháború között többen (Szabó István, Kniezsa István) felhasználták módszerét.³⁵

A tudományos munkák számát gyarapította Thirring Gusztáv, aki egyetemi magántanár, és a főváros statisztikai hivatalának aligazgatója, az Akadémia levelező³⁶, ill. a nemzetközi statisztikai intézet tagja is volt. Több munkát is publikált a kivándorlás tárgyköréből³⁷, majd 1904-ben jelent meg *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság* c. munkája.³⁸ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Thirring Gusztáv felismerte, hogy a kivándorlás „mér-

³² Körösy József: *A Felvidék eltótosodása*. (1-2. kötet) Grill, Budapest, 1898., 1. füzet: 56. o.; 2. füzet: 45. o.

³³ Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Kiadja a Magyar Királyi és Közoktatási Minisztérium, Budapest, 1902., 1113. o.

³⁴ Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21)*. Budapest, 1896., 496. o.

³⁵ Wellmann Imre már 4,3 milliót adott meg 1720-as lélekszámként.

Wellmann Imre: *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: *Magyarország története 1686-1790*. (Főszerk. Ember Győző és Heckenast Gusztáv), Akadémiai, Budapest, 1989., 41. o.

³⁶ Thirring Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében* címmel tartotta székfoglaló értekezését az Akadémián. Előadása nyomtatásban is megjelent Budapesten, 1903-ban, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában.

³⁷ Thirring Gusztáv: *A természetes népmozgalom és a vándorlások szerepe népességünk gyarapodásában*, In: *Közgazdasági és Közigazgatási szemle XVII. évf. 1892.*, 591. o.

Thirring Gusztáv: *A magyarok kivándorlása Amerikába* In: *Közgazdasági Szemle XX. évf. 1896.*, 30-52. o.

Thirring Gusztáv: *A felvidéki kivándorlás hatása népességünkre* In: *Budapesti Szemle 1898. január*

³⁸ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, 1904., 366. o.

hetetlen káros következményekkel fog járni”.³⁹ Munkáját azért tarthatjuk alapvetőnek, mert az 1880 és 1899 közötti évekből alig állt rendelkezésre hivatalos adat (de pl. Zemplén vármegyéből részletes számokat közölt ebből az évekből is), ezért más népmozgalmi adatokból (belső vándorlás, természetes szaporodás) számolta ki a kivándorlás számait.⁴⁰ Nem hitt az útlevelé statisztikáknak sem, mivel - helyesen - úgy gondolta, hogy akik valóban ki akarnak vándorolni, azok közül a többség inkább nem fordul a hatóságokhoz, nehogy megakadályozzák azt. Másrészt, akik útlevelet kértek, azok közül nem is akart mindenki kivándorolni, csak egyéb más ügyben tettek külföldön látogatást. A teljes kép megrajzolására törekedett, ezért az Ausztriában élő Magyarországon szülötteket is a kivándoroltakhoz vette. (Thirring Gusztávnak azonban nem a kivándorlás volt a fő kutatási területe, hanem a népesség kutatása.⁴¹)

A dualizmus kora elhozta a megyei monográfiák megszületését is (a történelem iránti megnövekedett figyelem háttérben valószínűleg a honfoglalás 1000. évfordulója is állhatott). A legnagyobb horderejű vállalkozásnak talán a Borovszky Samu főszerkesztésében megvalósult vármegyei monográfiák tekinthetők, amelyekből több kötet is elkészült.⁴² Az általunk vizsgált északkelet-magyarországi régió három vármegyéje közül azonban csak Zemplén vármegye jelent meg.⁴³ A vaskos munka felöleli Zemplén vármegye egészét érintő kérdéseket, a földrajzi adottságoktól kezdve, a településekről adott részletes leírásokon keresztül, a vármegye történetéig mindent, így foglalkozik a vármegyében élő más ajkúakkal is, néhány oldalban összefoglalja minden egyes a vármegye területén élő etnikumról a legfontosabb tudnivalókat. Teljes néprajzi leírást ad a népekről, pl. a lakóházaikról, a ruházatukról, a népszokásaikról (lakodalom, keresztelő, temetés), az általuk ismert regékről és mondákról, milyen gúnyneveket használnak stb. A Zemplén vármegyéről készült monográfia 1904 után készült el (nincs benne évszám!), hiszen az új hivatalos településneveket használja. (*Az új elnevezéseket még tárgyaljuk az I.5 alfejezetben.*)

A másik két vármegyéről is készült monográfia, pontosabban magánszemélyek megpróbálkoztak a megírásával. *Bereg vármegyéről* Lehoczky Tivadar már 1881-1882-ben megjelentette a monográfiáját.⁴⁴ Ez a munka akkor úttörőnek bizonyult: az ország első vármegyei összefoglalásai között volt. Lehoczky Tivadar saját korábbi tudományos cikkeit használta

³⁹ Thirring Gusztáv: i. m. 2. o.

⁴⁰ Thirring Gusztáv: i. m. 40. o.

⁴¹ Nem célunk, hogy teljes bibliográfiát adjunk, csupán egy példa:

Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 192. o.

⁴² Az I. világháborút megelőzően Abauj-Torna, Bács-Bodrog, Bars, Bihar, Esztergom, Fiume és a magyar tengerpart, Gömör, Győr, Heves, Hont, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest PSK, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál, Vas és Zemplén vármegyékről készült el a monográfia.

Ezenkívül elkészült Csanád vármegye története 1715-ig.

⁴³ Zemplén vármegye. (Szerk: Borovszky Samu) 567. o. (Évszám nélkül)

gerincül, a több mint 700 oldalas munka a földrajzi elhelyezkedéssel kezdve, a vármegye történetén keresztül, a helyhatósági ügyek, egyházi ügyek, a közművelődési állapotok, a gazdaság, ipar és kereskedelemig minden területet átfogott, továbbá a könyv második felében minden Bereg vármegyei településről írt egy hosszabb-rövidebb ismertetőt.⁴⁵

Ung vármegyének nincs elkészült monográfiája, de a Hatodik Síp Mandátum Kiadó 1998-ban összegyűjtötte és kiadta az Ung vármegyével foglalkozó más-más szerzők tollából származó 1944 előtti tanulmányokat, amelyeknek tematikus rendje, bár rövidebb terjedelemben, de tartalmilag követi a fenn említett monográfiákat.⁴⁶

A dualizmus kora egyben a megkülönböztetett figyelmet is elhozta az egyes nemzetiségekkel kapcsolatban. Dr. Szabó Oreszt főszerkesztésével elindult a Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozat, amelynek értelmében majd minden hazai népről elkészült egy olyan összefoglaló mű, amely a történelem, a nyelv, a népszokások, foglalkoztatási szerkezet, vallási és kulturális viszonyok fontosabb kérdéseit foglalta össze. Így többek között Pechány Adolf a szlovákokról⁴⁷, míg Szabó Oreszt a ruszinokról⁴⁸ írt összefoglalást. Szabó Oreszt nemcsak a már említett témákkal foglalkozott, hanem részletesen tárgyalta a nyelvhatár futását, nyelvészeti bizonyítékokat is felsorakoztatott (két különböző dialektust megállapítva⁴⁹), hogy bizonyítsa a középső-zempléni (ill. ezzel összefüggésben a sárosi) ruténség a XIX. század folyamán sokat veszített pozíciójából, ill. eltótosodtak. Forrásként Fényes hitelességét és pontosságát kérdőjelek nélkül, feltétlenül elfogadta.⁵⁰ A rutén-szlovák nyelvhatár⁵¹ közelében fekvő nyelvileg változó hovatarozású falvak esetében nem zárta ki a népszámláló biztosok tévedhetlenségét. Egy esetben az író maga hallotta, hogy a népszámlálónak az összeírtak szóltak,

⁴⁴ Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. (Első kiadás 1881-1882.) 2. kiadás Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 1996., 719. o.

⁴⁵ Lehoczky Tivadar már említett tanulmányinak egy részét 1995-ben újra kiadták egy cikkgyűjteményben, amelyben helyet kaptak régészeti, történelmi és pecsétani, néprajzi, nyelvészeti és honismereti témájú tanulmányai is. (Ez lett az 1996-os kiadás alapja.)

⁴⁶ Ung megye. Honismereti írások Ung vármegyéről 1944-ig. Összeállította szerkesztette és az előszót írta: S. Benedek András, Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász-Budapest, 1998., 156. o.

⁴⁷ Dr. Pechány Adolf: A tótok. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozat, Főszerk. Dr Szabó Oreszt) Budapest, 1913., 282. o.

⁴⁸ Dr. Szabó Oreszt: A magyar oroszokról. (Ruthének.) (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozat, Főszerk. Dr Szabó Oreszt) Budapest, é. n. (1913.) 300. o.

⁴⁹ Szabó Oreszt a rutén nyelv két dialektusa közti különbségre több példát is felhoz, pl. az igék infinitív alakját tekintve a „tisztá” dialektusban a végződés „-ti”, míg az elszlovákosodottban „-c”. A szlovákul beszél kifejezés a „tisztában” „po szlovácki, míg az „eltótosodottban” „po szlovonszki”. A hangsúlyozásban ugyancsak álltak fenn különbségek. Végül a két dialektus közül a „tisztára” a „rusznák”, míg az „eltótosodottra” a „szlovják” szavakat használta.

Dr. Szabó Oreszt: i.m. 30-31. o.

⁵⁰ Dr. Szabó Oreszt: i. m. 29. o.

⁵¹ A nyelvhatár futásának leírásakor támaszkodott más szerzők korábbi munkáira is, pl. Pavel Jozef Safarikra (1849 *Slovansky Narodopis*); Broehre a *Studien von der slov. Kleinrusszisen Sprachgrenze im Östlicheen Ungarn* (Kristiania - ma: Oslo -, 1897.); és Hvanyuk, Vladimir galíciai etnográfusra, de annak művéhez nem adott meg évszámot.

Dr. Szabó Oreszt: i. m. 28. o.

hogy tévesen szlováknak (tótnak) írta össze őket, mire a biztos annyit válaszolt, hogy az „mindegy” és a bejegyzést nem változtatta meg.⁵²

A ruszinokról ezen kívül is születtek összefoglaló munkák, pl. Bonkáló Sándor szintén számba vette az Északkeleti-Kárpátokban élő nép történetét, hagyományait, népszokásait, földrajzi fekvését stb.⁵³ Hodinka Antal ugyancsak foglalkozott a ruszinokkal, a munkácsi görög katolikus püspökség történetét írta meg.⁵⁴

De az I. világháború előtti Magyarországon nemcsak a tudományos, de a politikai életbe is bekerült a nemzetiségi kérdés. A polgári radikálisok pl. elsősorban a dualista Magyarország problémáira keresték a választ, így ezen belül foglalkozniuk kellett a nemzetiségi kérdéssel is. A polgári radikálisok legnagyobb alakja, Jászi Oszkár pl. számos előadást tartott a nemzetiségi kérdéstről, ill. publikálta is azokat.⁵⁵ Egy másik képviselőjük, Rác Gyula *Társadalmunk osztálytagolódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai*⁵⁶ címmel adatott ki egy tanulmányt, amely érintette a nemzetiségi kérdést is.⁵⁷

A dualizmus korában nem hiányzott a statisztikai adatokon alapuló magyarosítás megfogalmazása sem, e megjegyzés főleg Beksics Gusztávra igaz, aki már túlzó hangvételben írt a nemzetiségektől szinte már kötelezően elvárt megmagyarosodásáról. Beksics a korábbi források közül Fényes számait vette alapul, de azokról kijelentette, hogy az alábecsülte a népes-

⁵² Dr. Szabó Orest: i. m. 52. o.

⁵³ Bonkáló Sándor: A magyar rutének, Budapest, 1920., 43. o.

⁵⁴ Hodinka Antal: A munkácsi görög katolikus püspökség története, Budapest, 1909., 856. o.

⁵⁵ Számos műve közül csak egyet emelünk ki, mivel munkássága nem tartozik szorosan a vizsgálatunkhoz. A *nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* c. előadását a Galilei-kör 1911. január 28-ai felolvasóestjén tartotta. Előadásában kitért a közvélemény két típusú hozzáállására a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, és kimondta azt is, hogy ez a kérdés egyetemes történelmi mozgalom. Kitért a nyugat-európai, főleg francia példákra. Figyelemre méltó három összegző javaslata: a, „nem lehet 50%-ra demokráciát csinálni”, b, Magyarország jövője az eliparosodástól függ, c, „És mindenekelőtt nem lehet becsületes és intenzív kultúrát csinálni egy olyan államban, melynek nagy tömege állandóan fél-állati életet él”.

Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. 29-30. o.

⁵⁶ Rác Gyula: *Társadalmunk osztálytagolódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai* (polgári radikális) A Népszava Könyvkereskedés, Budapest, 1909., 36. o.

⁵⁷ Feltette a kérdést: „vajon eljutott-e már Magyarország gazdasági fejlődésében a primér ipari kapitalizmus kialakulásáig...?” Továbbá: „...kialakult-e már ... az ipari polgárság...?” Utolsóként: „...vajon a magyar faj, az országban élő többi nem magyar fajokkal szemben, erősebb-e gazdaságilag, társadalmilag...?” A kérdések megválaszolásához az 1904-es statisztikai felvételt használta, amely a 20 évesnél idősebb választójoggal rendelkező férfiakat vizsgálta. Válaszai: az ipar gyenge, csak most (1909!) kezdődik. Mivel csak a szavazóképes állampolgárokat vizsgálta, ezért lehetett az a megállapítása, hogy a „... a magyarság és a nemzetiségek kereseti, vagyoni viszonyait vizsgáljuk, a kimutatásból kétségtelenül kitűnik, hogy a magyarság szociális, illetőleg vagyoni megoszlása kedvezőtlenebb, mint a nem magyar férfínépességé...”. Szerinte közvetlenül a századforduló után Magyarországon 734426 polgár élt, közülük 499597 volt magyar anyanyelvű, míg 234829 fő nem magyar anyanyelvű. Rác szükségesnek vélte a demokrácia kialakulását Magyarországon, mert „Az ország gazdasági elmaradottsága, a munkástömegek, az ország felének szegénysége, a polgárság relatíve csekély száma: korántsem teszi fölöslegessé a valódi demokráciát. Sőt éppen fordítva: mindez égetően szükségessé teszi azt!” Kissé utópisztikusnak tűnik az a következtetése, hogy „parasztdemokrácia kell a birtokarisztokrácia helyébe, mert csak erre épülhet fel valamikor a távoli jövőben a magyar nagyipar és az ipari burzsoázia.” Radikális megállapítása, hogy a „itt csak a szó komoly értelmében vett forradalmi politika hozhat gyógyulást az országnak”.

Megállapítását több táblázattal is alátámasztotta.

Rác Gyula: i. m. 3., 6., 7., 12., 18., 27. és 36. o.

ség számát.⁵⁸ Beksics Gusztáv az általa vizsgált más kérdéseket (pl. mezőgazdaság) is a magyarság szempontjából vizsgálta.⁵⁹

Az I. világháború után a megváltozott körülményeknek köszönhetően, előtérbe került a Trianonhoz vezető út, ill. az etnikai kép kutatása. Kniezsa István nyelvésznek 1941-ben jelent meg *Az adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez* c. munkája. Művében több tényező (régészeti, nyelvészeti, történelmi források, pl. Lexicon locorum, középkori oklevelek névanyaga) figyelembevételével vizsgálta meg, hogy a Nyitra- és a Kassa-vidéki területen, a X. század és 1940 között, miként is változott az említett nyelvhatár. Középső-Zemplén esetében is megállapította, hogy a XVIII. század közepén a szlovák nyelvhatár délebbre tolódott, pedig a *Varannó-Homonna* vonalig fordulnak elő magyar eredetű földrajzi nevek. Vizsgálataihoz felhasználta a névelemzés módszerét is.

A trianoni béke következtében felerősödött a magyarság sorsa, ill. az etnikai viszonyok alakulása iránt való érdeklődés. (Ennek előzménye Európában, német földön alakult ki és onnan került be hazánkba.) Magyarországon Mályusz Elemér vezetésével alakult meg a népiségtörténet iskola, legnagyobb eredményük talán az volt, hogy a két világháború között megindult az egyes vármegyék népiségtörténetének kutatása is. Az úttörő munkát Szabó István vállalta magára Ugocsa vármegye történetének nemzetiségi szempontú történetének megírásával, amelyet az államalapítás korától a XVIII. századig követett nyomon.⁶⁰ A hatalmas munkához más történészek is csatlakoztak.⁶¹ Zemplén vármegye egy kisebb részét, a Bodrogközt Maksay Ferenc dolgozta fel, de munkája az íróasztal fiókjában maradt.⁶² Forrásul a különböző dokumentumokban fennmaradt névanyagot használták fel, és a névelemzés módszerét alkalmazva meghatározták annak eredetét. Szabó István maga is ismerte ennek a módszernek a hátrányait, amit 11 pontban össze is foglalt.⁶³

Szabó István még egy munkáját emeljük ki: a II. világháború előtt publikálta *A magyarság életrajza* c. munkáját. E művében a dualizmuskori Magyarország népességének fejlődésére is kitért, és elsőként állapította meg, hogy a XIX. század második felében a magyarság

⁵⁸ Beksics szerint 3 évtized alatt (1835/1840 és 1870 között) az ország nem gyarapodhatott 3,5 millió fövel. Kijelentette továbbá, hogy a magyarság ezen időszak alatt nem is nyert és nem is veszített *településeket*. Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra*. Az Athenaeum R. Társulat kiadása. Budapest, 1883., 37. o.

⁵⁹ Beksics Gusztáv: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk különös tekintettel, a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra, és a népesedésre*. Az Athenaeum R. Társulat kiadása. Budapest, 1896., 98. o.

⁶⁰ Szabó István: *Ugocsa megye*. MTA Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. Szerk: Mályusz Elemér I. sorozat. 1. kötet, Budapest, 1937. (1. kiadás) 615. o. (Második átdolgozott kiadás: Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest Beregszász, [1994.])

⁶¹ Ila Bálint: *Gömör megye*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1944-1946., I-II-III. kötet Jakó Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*. 1940. Budapest, Sylvester Nyomda Rt, 424. o.

⁶² Maksay Ferenc: *A Bodrogköz (Településtörténeti vázlat)*. In: *Dimenziók* 2. szám, 40-48. o.

⁶³ Szabó István: i. m. 5-11. o.

számerejét meghaladva gyarapodott⁶⁴, ill. hogy ennek mi is állt a háttérben. Eszerint a magyarság nemcsak, főleg a korszak elején tapasztalt magasabb természetes szaporodásnak köszönhető gyarapodását⁶⁵, de annak is, hogy a kivándorlás kisebb mértékben érintette⁶⁶, továbbá az asszimilációnak⁶⁷, de ennek pontos számát (amit meg sem próbált megbecsülni) nem adta meg.

Az első bécsi döntést készítette elő, pl. Kovács Alajos 1938-as cikke a Századokban.⁶⁸ A XVIII és XX. század között lezajlott folyamatokat megfelelően összegezte, de véleményünk szerint, az a megállapítása túlzás, hogy a 1880 és 1910 között a magyarság szempontjából „visszatért” falvak csak és kizárólag azért tértek volna vissza, mert „egytől-egyig kizárólag régi magyar falvak, lakosaiban tehát még élhetett a tudat, hogy őseik magyarok”. A mi véleményünk szerint a nyelv váltás és a nyelvhatár eltolódása mindig egy komplex folyamat, a gazdasági-társadalmi folyamatok együttes eredménye. Ha csak az egykori tudat határozta volna meg, akkor a Sáros vármegyei, a középkorban még magyar ajkú falvak is (az elszlovákosodás után) visszamagyarosodtak volna az I. világháború előtt. Kovács Alajos sommás megállapítása: „a Kassa-Sátoraljaújhely közti terület valóságos magyar temető volt az utolsó két évszázadban”.⁶⁹ (*Migrációs vizsgálataink erre a megállapításra még vissza fognak térni, lásd V. 1. fejezet.*)

A kivándorlás témája nem merült feledésbe a két világháború között sem, valószínűleg kevésbé ismert Kovács Imre *A kivándorlás*⁷⁰ című munkája, amely 1938-ban jelent meg. Kovács az I. világháború előtti kivándorlási veszteséget a magyarság szempontjából fájlalta úgy,

⁶⁴ Az alábbi számokkal dolgozott: figyelembe vette a II. József népszámlálásának eredményeit, ill. a dualizmus kori népszámlálásokat. A növekedés számai így: a magyarság 1784 és 1880 között 176-205%-kal, 1880 és 1910 között 284-231%-kal növekedett. Ugyanezen időszak alatt a nem magyar anyanyelvűek 1880-ig mindössze 151-164%-kal, 1910-ig 164-1815%-kal növekedett. Az ország egészét tekintve II. József idejében az össznépesség 37-40%-a volt magyar anyanyelvű, addig 1880-ban 44,8%, 1910-ben 54,5%-a volt magyar anyanyelvű.

Szabó István i.m. 210. o.

⁶⁵ A természetes szaporodással kapcsolatban kimutatta, hogy bár 1910 körül a magyarok születési rátája egy kevéssel elmaradt a nem magyar ajkú népek mögött, néhány évtizeddel korábban fordítva volt mindez. A dualizmus egész korára állította fel téziseit, hiába rendelkezett, és rendelkezünk pontos adatokkal a csak a századforduló utáni időszakból.

Szabó István i.m. 211-212. o.

⁶⁶ A kivándorlás okai társadalmi és gazdasági indítékúak voltak. Szabó István a hivatalos M. Kir. St. H. által kiadott számokat vette figyelembe: 1194586 fő vándorolt ki, közülük 396037 volt magyar (33,2%), 219729 német (18,4%), 299054 szlovák (25%), 184476 román (15,4%), 54288 rutén (4,5%), 4287 horvát (0,4%), 26414 szerb (2,2%) volt.

Szabó István i.m. 217. o.

⁶⁷ Mivel a zsidóság anyanyelve szerint választott hovatartozást, számuk ugyancsak a magyarokat gyarapította nagyobb mértékben. A zsidók közül az 1910-es állapotok szerint 699749 fő magyar anyanyelvű volt (76,9%), míg az összes többi nemzetiség csupán 209991 fővel gyarapodott (196592 német - 21,6%, 5776 szlovák, 2699 rutén, 989 román, 511 horvát, 3424 egyéb).

Szabó István i. m. 215. o.

⁶⁸ Kovács Alajos: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. (Térképekkel) In: Századok, LXXII. évf., 1938. 561 - 575. o.

⁶⁹ Kovács Alajos: i. m. 570 o.

⁷⁰ Kovács Imre: A kivándorlás. Cserépfalvi, Budapest, 1938.

hogy művében igen ritkán jegyzi meg - mintegy mellékesen -, hogy a kivándorlók többsége nem is volt magyar.⁷¹ Munkája formailag nem történelmi mű (nincs benne egy lábjegyzet sem), ennek ellenére bőségesen használt fel pontos adatokat, különböző forrásokból.⁷² Ugyanebben a művében ráadásul a II. világháború előtti időszak problémáira is javasolt megoldást: a nagybirtok egy részének felosztását, és új települések telepítését is.⁷³

A két világháború közti Magyarországon elkészült a kor szintézise is, amit a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar Történetben* adták közre. Kisebb terjedelemben ők is foglalkoztak a XIX. században végbement asszimilációval, így az 1848 előtti korszakban a pesti németek és a zsidóság asszimilációját említik meg.⁷⁴ A dualizmus korából az oktatási rendszert emelték ki, mintegy reagálva arra a gyakran elhangzott vádra, hogy a magyarosítás bástyái az iskolák voltak. Ha szavakkal nem is mondják ki, de a fogalmazásuk módja azt sugallja, hogy az iskolák magyarosító szerepe nem járt sikerrel. Hiszen az állami iskolák aránya csak kis mértékben emelkedett (1868: 3,8%; 1884: 4,4%; 1897: 8,4%; 1908: 14,1%), megjegyzik, ha valóban magyarosítani kívánt volna a magyar állam, akkor „ezeket a nem-magyar tannyelvű iskolákat kellett volna kivenni a nemzetiségi iskolafenntartók kezéből”.⁷⁵ Ráadásul „még a tiszta magyar tannyelvű állami iskolákban sem tanult meg a korszak vége felé, 1908-ban minden gyermek magyarul: 1785 állami népiskola 263720 tanulóijából nem-magyar anyanyelvű volt 145313, s ebből magyarul csak 110563 tanult meg; ugyanezen évben a nemzetiségi tannyelvű iskolák tanulói közt a román anyanyelvűeknek 38%-a, a németeké 40, tótoké és ruténeké 20-20, horvátoké 29, szerbeké 38% tanult meg magyarul, ami nemzetiségeink zárt települése mellett és minden más magyarosító eszköz híjján egyáltalán nem jelentette, hogy ezek a tanulók, megtanulván az államnyelvet, egyúttal el is magyarosodtak.”⁷⁶

A második világháború utáni fordulat teljesen más irányt jelölt ki a kutatók számára. A „hivatalos indoklás” szerint mindezt a „a felszabadult kelet-európai népek békés együttműködése és barátsága történelmi előzményeinek keresése éppúgy indokolja, mint közelebbről Magyarország története, marxista szintézise egyelőre egyetemi tankönyv formájában való meg-

⁷¹ Másrészt művének címe szerint csak a kivándorlással kellene foglalkoznia, de ez nem így van, mert rámutatott a két világháború közti Magyarország problémáira, sőt megjegyzi: „...ezen a földön még 15 millió ember is meg tudna élni, ha végrehajtanák az esedékes föld-, adó-, szociális, gazdasági, társadalmi, politikai, stb. reformokat...”

Kovács Imre: i. m. 13. o.

⁷² Számait konkrétan összehasonlítottuk a hivatalos statisztika számaival, így megállapíthatjuk, hogy abból dolgozott.

⁷³ Részletes megyei szintű táblázatot közölt, hol mennyi földet kellene kiosztani, és hány új települést kellene létrehozni. Összesen 286 új településről tett javaslatot.

Kovács Imre: i. m. 157.o.

⁷⁴ Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar Történet* V. kötet. 374-378. o.

⁷⁵ Hóman Bálint-Szekfű Gyula: i. m. 570. o.

⁷⁶ Hóman Bálint-Szekfű Gyula: i. m. 571. o.

írásának szükségessége”.⁷⁷ Túlzásnak tűnik, hogy kétségbe vonták az 1945 előtti tudományos kutatás minden eredményét, hiszen a marxista történészek szerint „az 1945 előtti polgári történetírás a legkevésbé sem tudta megközelíteni a helyes megoldást”.⁷⁸ 1950-ben I. Tóth Zoltán vezetésével alakult meg egy munkacsoport, feladatuk a következő évben a levéltári és hírlapi anyag feltárása és regisztrálása volt. Valamennyi nagyobb népről készültek összefoglaló tanulmányok, pl. Perényi József a ruszinokról⁷⁹, míg Arató Endre a szlovákokról írt⁸⁰, de előtérbe valójában az egyes népek politikai fejlődése került, a társadalmi-gazdasági kérdésekre nem koncentráltak. 1958-ban az újonnan megalakult nemzetiségi munkacsoport kutatási céljai a következők voltak: a) a nemzetiségi kérdés; b) a magyar nacionalista ideológia története; c) a nemzetiségi kérdés a Monarchiában; d) a nemzetiségi kérdés a Monarchia felbomlásban; e) a nem magyar népek története a nemzeti mozgalom előtt; és f) a szláv kérdés története. A marxista történészek felismerték, hogy a „ez a fejlődés egy nagyobb és átfogóbb gazdasági és politikai egység keretei között folyt le, egy szélesebb körű egységes piacba illeszkedett bele. Ezért fontos ... a soknemzetiségű Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetét nemzetiségi összetétele szempontjából is elemezni. Tisztáznunk kell a nemzetiségi kérdés szerepét a soknemzetiségű állam fejlődésének egészében”.⁸¹ Katus László végül kijelentette, hogy a jövőbeli (1960 utáni) kutatások irányával kapcsolatban pedig a nemzetiségi területi egységeket kell alapul venni, mindez tehát egyfajta regionális gondolkodás kialakulását jelentette.

Az 1950-es években lendült fel a történeti statisztika kutatása is. Ezzel kapcsolatban Kovacsics József munkásságának felbecsülhetetlen érdemeit kell először kiemelni, aki számos történeti demográfiai kiadvány szerkesztésében vállalt szerepet, pl. a Magyarország Történeti Demográfiája kötetek, a Történeti Statisztikai Közlemények, vagy a Magyarország történeti statisztikai helységnévtára⁸² sorozatszerkesztőjeként.

Az első magyarországi népszámlálás anyaga is ekkor került összegyűjtésre, majd publikálásra, hogy mindez elérhető számunkra, az Dányi Dezső és Dávid Zoltán munkájának kö-

⁷⁷ Katus László: A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról In: Történelmi Szemle, 1960. 4. szám. 536-543. o.

⁷⁸ Katus László: i. m. 536. o.

⁷⁹ Perényi József: A ruszinok történetének vázlata 1800-1918. (Kandidátusi értekezés tételei) Kiadja Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1954. 14. o.

⁸⁰ E munkája eredménye egy egyetemi tankönyv lett, Csehszlovákia története 1849-1945 címmel! (Meggjegyezzük, hogy Csehszlovákia nem a XIX. században, hanem csak első világháború után jött létre, addig a teljes területe az Osztrák-Magyar Monarchia részét képezte!)

Arató Endre: Csehszlovákia története 1849-1945. Közreadta: ELTE BTK. 1978. 7. jav. utánnomás 163+1 .o.

⁸¹ Katus László: i. m. 539. o.

⁸² Az 1991-ben kezdődött sorozat keretében 1996-ban adták ki a Borsod-Abaúj-Zemplén megyével foglalkozó részt. (Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye, szerk. Turkovics Barnabás, KSH, Budapest, 1996., 490. o.)

szönhető.⁸³ Az akkori közzétételből viszont kimaradt Ung vármegye, de Bereg vármegye is igen hiányos volt. Ez utóbbi két vármegye adatlapjai utólag előkerültek, és 1997-ben publikálták őket.⁸⁴ Azonban nemcsak a XVIII. század népesedésével foglalkoztak⁸⁵, de a későbbi századokkal is. Saját vizsgálataink szempontjából Dányi Dezső egyik tanulmányában igen fontos hiánypótlás tett: levéltári források alapján meghatározta, hogy 1910-ben a rendezett tanácsú városok lakossága honnan származott (ezt ugyanis a kiadott népszámlálási kötetek csak a törvényhatósági jogú városok és a vármegyék esetében tették meg).⁸⁶ (Születési helyek alapján: helybeli, azonos megyében született, más megyében született, törvényhatósági jogú városban született, ausztriai születésű, horvátországi, ill. egyéb származású.) *Számításait fel fogjuk használni, a megyei adatok értékelésénél, a megyék vándorlási képét pontosabbá téve. Lásd V. 4. fejezet* De Dányi Dezső foglalkozott XX. századi nemzetiségi kérdésekkel is.⁸⁷

A magyar történettudomány az 1960/1970 években tudott elszakadni a szigorú marxista iránytól, és tudott nyitni Európa felé. Az ezt követően kibontakozó és szerteágazó kutatások egyik kiemelkedő kutatója Katus László. Általa lett elfogadott Magyarország dualizmus kori népességfejlődésével kapcsolatban, ill. a magyarság gyarapodásával kapcsolatban az először Szabó István által közölt hármas ok (magasabb természetes szaporodás, asszimiláció és a kivándorlás). Több tanulmányban foglalkozott a dualizmus kori népességgel is.⁸⁸ Ugyancsak ekkortól a dualizmus kori polgárosodás és azzal szoros összefüggést mutató asszimiláció is bekerült a történészek kutatási témái közé.

Az asszimiláció fogalmát a kutatók különbözőképpen értelmezték a XX. század folyamán, ennek fejlődését Gyáni Gábor foglalta össze 1993-ban.⁸⁹ A kiindulópont Szekfű Gyula Három nemzedék c. munkája, amelyben a szerző az asszimiláció fogalmát összekötötte a zsi-

⁸³ Dányi Dezső - Dávid Zoltán: Dányi Dezső - Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), KSH, Budapest, 1960., 385. o.

⁸⁴ II. József népszámlálásának községi adatai, szerk. Dányi Dezső, Faragó Tamás, László Géza, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Történeti Demográfiai Füzetek, 15. 1997. 122. o.

⁸⁵ Dávid Zoltán: Az 1715 és 1720. évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957., 145-199. o.

⁸⁶ Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció. Tanulmánygyűjtemény I. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 87-114. o.

De Dányi Dezső más tanulmányában is foglalkozott a magyarországi belső vándorlásokkal: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. In: A KSH Népeségtudományi Intézetének 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve. Budapest, 2000., 21-121. o.

⁸⁷ Dányi Dezső: Az etnikai statisztika néhány problémája. In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990). 100-115. o.

⁸⁸ Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk. Glatz Ferenc) 2. kiadás, Pallas Lap-és Könyvkiadó Vállalat, 1989., 193-200. o.

Katus László: Budapest népesség-növekedésének forrásai a 19. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerkesztette Somogyi Éva, MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 19-34. o.

Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Történelmi Szemle, 1980., (XXIII. évf.) 2. szám, 270-288. o.

⁸⁹ Ennek rendszerezését Gyáni Gábor végezte el.

Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: Valóság, 1993., 4. szám, 18-28. o.

dókérdéssel, ill. ő vette fel először a nyelvi adaptáció elégtelenségét, szinte csak külsőségekben jelentkező adaptáció elégtelenségét.

Szabó István szociológiai szempontból kereste a választ az asszimiláció kérdésére és definiálni is igyekezett azt a *Magyarság életrajza* c. kötetében. Szerinte: „*hasonulás egy másik népiséghez, felszívódás egy másik népbe az örökölt vagy eredetileg nyert saját népiség elvesztésével. Minthogy a népiség legkifejezőbb eszköze jegye és meghatározója a nyelvben jut kifejezésre, ennek megfelelően, ennek megfelelően indítékai is a környezet nyelviségéből, az iskola, a sajtó, a színház, irodalom tevékenységből, a politikai viszonyokból és sok egyéb tényező együttes hatása nyomán sarjadnak. A nyelv ugyanis a nem csupán a kifejezés eszköze: az anyanyelv, melyet valaki lényé elválaszthatatlan részének és valóban a maga részének vall, a köztudat szerint is megjelöli valaki népi hovatartozását, ún. nemzetiségét.*”⁹⁰

Ám Szabó István bármennyire is nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvnek, számára a nyelviség nem volt egyenlő a népiséggel. „Szerinte a teljes asszimiláció a mindennapi társas érintkezés folytán jön létre. Szerinte a városi környezet kedvező az asszimiláció számára, míg a vidéki rurális közösség gátolja.”⁹¹ Kimondta azt is, hogy „*az asszimiláció igazi tere a néptérségek érintkezési vonala mentén és a szórványok és szigetek körében megfigyelhető felszívódása mellett is a XIX. században a városok voltak.*”⁹² Összegzésképpen kiemelte, az asszimiláció lassan megy végbe.⁹³

Az asszimiláció fogalmát Glatz Ferenc és Hanák Péter szorosán hozzárendelték a polgári átalakulás gazdasági-társadalmi folyamatához (a modernizációhoz). Az asszimilációt nyelvi azonosulásként értelmezték. Hanák Péter 1974-ben megjelent tanulmányában, az asszimiláció folyamatában három szakaszt különböztetett meg.⁹⁴ Eszerint az első szakaszban az egyén megtelepedik és alkalmazkodik, de még nem döntötte el, hogy csak lakhelyet, vagy identitást is cserélni fog. Alkalmazkodik az új közösséghez, de domináns marad számára az eredeti nyelve és tradíciója. A második szakaszt a kettős kötődésnek nevezte, amelyben az egyén már kétnyelvű, mindkét közösséghez lojális, és e kettős kötődés harmonizálására törekszik. Ha bármilyen konfliktushelyzet alakulna ki, akkor az egzisztenciális érdekek, valamint a mindenkori államhatalom és politika befolyása érvényesül. Az utolsó szakaszban történik meg a beolvadás, amikor a befogadó nemzet anyanyelve és kultúrája a meghatározó, továbbá gondolkodásmódban és érzelemben elmagyarosodik.⁹⁵ Hanák Péter a magyarosodással más tanul-

⁹⁰ Szabó István: *A magyarság életrajza*. é. n. A Magyar Történelmi Társulat Kiadása. 218. o.

⁹¹ Szabó István: i. m. 238. o.

⁹² Szabó István i. m. u. o.

⁹³ Szabó István i. m. 244. o.

⁹⁴ Hanák Péter: *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században*, In: *Történelmi szemle*. 1974. (XVII. évf.) 4. szám, 513-536. o.,

⁹⁵ Hanák Péter: i. m. u. o.

mányában is foglalkozott.⁹⁶ Glatz Ferenc a XIX. századi Magyarországon beinduló polgárosodás tárgyalásakor legfőképpen Budapestre koncentrált.⁹⁷

A korszak eredményeit összegző szintézisben az asszimilációval és a nyelvhatárokkal is foglalkoznak.⁹⁸ A munka az országos adatokra koncentrált, ismerteti az egyes etnikumok százalékos arányát, az egyes népszámlálások szerint. A korszak etnikai viszonyaira megállapítja, hogy „A nyelvhatárok nemigen változtak. A magyarosodás azonban mégis csak a magyar nyelvterületen belüli nem magyar nyelvszigeteken és szórványokban volt jelentős. Az asszimiláltak másik nagy csoportját azok adták, akik a gazdaságilag elmaradottabb, viszonylagosan túlnépesedett hegyes peremvidékről a magyarlakta központi területének iparvidékeire, dinamikus gazdasági központjaiba, gyorsan fejlődő városokba települtek át.”⁹⁹ Továbbá fontos megállapítás, hogy a polgárosodás és a magyarosodás az esetek többségében együtt járt.¹⁰⁰ (A vonatkozó rész szerzője, Szarka László kutatásaiban főleg a szlovákokra koncentrált.¹⁰¹)

Az elmúlt egy-két évtizedben további új megközelítések kerültek publikálásra a nemzetközi tudományos életben, ezek közül Magyarországon, magyar nyelven is megjelent J. Milton Yinger egyik tanulmánya¹⁰², aki tovább finomította az asszimiláció fogalmát. Yinger a nemzetközi szakirodalom minél teljesebb áttekintésére törekedett. Szerinte „Egy adott környezetben az asszimiláció mértékét négy összefüggő alfolyamat erőssége határozza meg: a (biológiai) keveredése, a (pszichológiai) identifikációé, a (kulturális) akkulturációé és a strukturális integrációé. Ezek nem kötött rend szerint, hanem változatos összetételekben, különböző sorrendeket követve jelentkeznek. Mindegyiket befolyásolja a többiek hatása, erőssége.”¹⁰³ J. Milton Yinger több nemzetközi példával is igyekezett alátámasztani érvelését, az észak-amerikai őslakosok identitástudatát, pl. több különböző esetben is példaként hozta fel. Nem-

⁹⁶ Hanák Péter: Magyarosodás a XIX. században, 1-3, Élet és Tudomány, 1976. 1. rész: 14-18, 2. rész: 70-75, 3. rész: 108-113. o.

⁹⁷ Glatz Ferenc: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. (Eszmetörténet és társadalomtörténet.) In: Történelmi Szemle, 1974., 1-2. szám, 248-260. o.

Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk. Glatz Ferenc, (1. kiadás 1988.; 2. kiadás. 1989., Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 335. o.)

⁹⁸ Magyarország története 1848-1890. (Főszerkesztő: Kovács Endre) Akadémiai, Budapest, 1979., 1760. o.

⁹⁹ Magyarország története 1848-1890. 1151. o.

¹⁰⁰ Az asszimiláció „másik ösztönzője a társadalmi mobilitás: a magasabb iskoláztatás, a társadalmi hierarchiában való emelkedés, a hagyományos kisközösségekből, a paraszti és kispolgári életformából való kiszakadás az esetek többségében magyarosodással járt együtt.”

Magyarország története 1848-1890. 1153. o.

¹⁰¹ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika, Kalligram, Pozsony, 1995., 340. o.

Szarka László: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországiszlovák régióban a kiegyezés korában (Adalékok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához.) In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerkesztette Somogyi Éva) MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 35-46. o.

De írt a Horvátország által a magyar államban elfoglalt helyzetről is egy rövidebb ismertetőt *Horvátország és a horvátok címmel* a Magyarok a Kárpát-medencében című kötetben (173. o.).

¹⁰² Cikke magyarul 1992-ben jelent meg.

J. Milton Yinger: Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé. In: Régió, 2002/1., 24-44. o.

¹⁰³ J. Milton Yinger: i. m. 25. o.

csak történeti, hanem jelenkori példákat is felmutatott. Végül összegzőképpen meghatározta az asszimiláció irányába ható erőket.¹⁰⁴ Szerinte nem lehet az asszimiláció fogalmát a nélkül definiálni, hogy meg ne alkotnánk a disszimiláció fogalmát is.

A hazai kutatók egy része is új utakat keresett, Gerhard Péter pl. az individuuum szintjén mutatta be az asszimiláció és a disszimiláció közti különbséget. Esettanulmányként két dualizmus kori magyarországi német visszaemlékezését használta fel, akiknek életútja az Országos Magyar Iparegyesület vezetőségében keresztezte is egymást. Egyikük, a lokálpatrióta cipster (de hungarus tudatú) polgár, Fest Imre 1873-74-ben írta meg önéletrajzát. Fest Imre akkulturációja a magyar nyelv megtanulása volt, pl. ismerte Petőfi költészetét. A kétnyelvűség számára természetes állapot volt. A másik személy, Edmund Steinacker viszont ellenállt a magyarosodásnak, bár az akkulturáció és az identifikáció dimenziójában eljutott a Fest Imre által elért szintre, később, évek múlva viszont megváltozott. „A magyar fővárosba kerülve futott be egyre határozottabb disszimilációs pályát.”¹⁰⁵ Az iparkamara jegyzőjeként ugyanis szembesült a német iparosságot is elérő magyarosító hullámról, így fokozatosan a kiállt a németek érdekeiért.

Végül az asszimiláció egyik fontos, befejező eleme a névmagyarosítás. A dualizmus kori Magyarországon főleg németek és izraelita vallásúak, kisebb mértékben szlovákok, ill. a többi nemzetiség élt a névmagyarosítással. Karády Viktor és Kozma István munkája körbejárta a névmagyarosítás kérdésének minden fontos összetevőjét.¹⁰⁶

A XX. század utolsó harmadában mindezek után megindultak az országos, a regionális, és a helyi szintű változatos kérdésekre választ kereső kutatások. Ezzel párhuzamosan más tudományágak is foglalkoztak az etnikai megoszlásokkal (Pl. földrajz, néprajz). Mindezen szerzők közül terjedelmi okok miatt nem tudunk mindenkit felsorolni, csupán egy válogatott ismertetést közlünk.

Kocsis Károly nevét emeljük egyrészt ki, aki számos tanulmányában foglalkozott Magyarországnak etnikai térszerkezetével az államalapítás korától kezdve. Legfőképpen országos méretekben folytatta kutatásait, de foglalkozott kisebb tájegységekkel is, mint pl. a felső-

¹⁰⁴ Ezek sorban: A, az érintett csoportok egymáshoz képest megállított mérete; B, a csoportok közti kezdeti kapcsolatok jellege; C, a kapcsolatok gyakorisága; D, a különböző csoportok földrajzi koncentrációja, vagy szét-szórtsága; E, a kulturális hasonlóság, ill. különbözőség mértéke, különösen a nyelv és a vallás tekintetében; F, a faji hasonlóság és különbözőség mértéke; G, a gazdaság nyitottságának és terjeszkedési lehetőségeinek mértéke; H, a csoportok jogi és politikai helyzete; I, a diszkrimináció és az előítélet mértéke; J, a szülőhazához fűződő kapcsolat jellege és feltételei.

J. Milton Yinger: i. m. 34. o.

¹⁰⁵ Gerhard Péter: Asszimiláció és disszimiláció az önéletrírásban. In: Aetas, 23. évfolyam, 2008. 3. szám, 25-45.

o.

¹⁰⁶ Karády Viktor-Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris, Budapest, 2002. 378. o.

magyarországi szlovák régió etnikai arculatának változásával is.¹⁰⁷ Szerinte az egész Felvidéket tekintve: „az 1796 és 1880 közötti időszak etnikai folyamataira visszatekintve megállapítható, hogy egyértelműen a - 17. század második felében megindult - szlovák etnikai expanzió jellemezte. Ennek során 106 ruszin, 63 magyar, 14 német, 12 lengyel (gorál), és 2 horvát település vált 1880-ra szlovák többségűvé.”¹⁰⁸ A XVIII. és XIX. század folyamán etnikai homogenizáció zajlott le, de mindeközben a szlovák nyelvhatár délre tolódott el.

A hazai városhierarchia kutatói közül Beluszky Pálnak a XX. századi városok vizsgálatakor törvényszerűen ki kellett térnie a XIX. századi előzményekre¹⁰⁹, ill. majd ehhez kapcsolódva az 1900-as év alapján felállította a városok komplex típusait is.¹¹⁰ A városiasodás pedig szorosan kapcsolódik a polgárosodáshoz, talán annak az egyik leginkább mérhető eleme. A városok osztályozása szempontjából ugyancsak fontos tanulmánya jelent meg 1990-ban, a *Tér és Társadalomban*.¹¹¹

Kevésbé ismert, hogy a jogtudományok területén is találunk értékes munkát: Kajtár István a dualizmus kori városfejlődést vizsgálta.¹¹² A munkáját felhasználva vált egyértelművé számunkra, hogy miért hiányoztak az általunk vizsgált régióban a törvényhatósági jogú városok. 1870 és 1876 között ugyanis több lépcsőben megvalósult jogi szabályozás során alatta maradtak a 12 ezer¹¹³ főben meghúzott minimális lakosságszámnak. (A második indok, hogy a XIX. század előtt sem voltak szabad királyi városok).¹¹⁴

A kivándorlás kérdéséhez Rác Izván munkásságát emeljük ki, amelynek összegző befejezése volt a *Paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914. c.* kötet.¹¹⁵ Természetesen e munkáját több rövidebb tanulmány előzte meg.¹¹⁶ Rác Izván részle-

¹⁰⁷ Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: A Felvidék történeti földrajza, (Szerk. Frisnyák Sándor) Nyíregyháza, 1998., 115-132. o.

Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet alakulása Kárpátalja mai területén az elmúlt fél évezredben, In: Kárpátalja. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6.) (Szerk. Dr. Boros László) Nyíregyháza, 1999., 75-84. o.

¹⁰⁸ Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változása a mai Szlovákia területén (1920 előtt) 129. o.

¹⁰⁹ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus. Budapest-Pécs, 1999., 584. o.

¹¹⁰ Beluszky Pál: i. m. 178. o.

¹¹¹ Az általunk vizsgált terület városai közül Sátoraljaújhely, Ungvár és Beregszász a *megyeszékhely-szintű városok* közé került. Helyezésük a városok országos „erősorrendjében” rendre: 28., 35., 43. Teljes értékű városnak számított Munkács (66.) és Homonna (116.). Nagymihály részleges középvárosnak számított (146. helyezés), míg Sárospatak (180.) és Tokaj (194.) kisvárosnak.

Beluszky Pál: A polgárosodás törekeny váza - városhálózatunk a századfordulón I. (városhierarchia - vázlat, tényképekkel) In: *Tér és társadalom* IV., 1990., 3-4. szám, 32. o.

¹¹² Kajtár István: Magyar városi önkormányzatok (1848-1914). Akadémiai, Budapest, 1992., 212. o.

¹¹³ Kajtár István: i. m. 93. o.

¹¹⁴ A törvényhatósági jogú városok kapcsolatban, Kajtár István is megjegyezte, hogy Esztergom, Besztercebánya, Eperjes, és Nagyszombat esetében nem volt indokolt a lefokozás (1876-ban), viszont egyfajta felértékelésnek tekintette, hogy Baja, Zombor, Selmecebánya, Pancsova a 12000 fős limit meghúzásakor a törvényhatósági jogú városok közt maradhatott.

Kajtár István: i. m. 96. o.

¹¹⁵ Rác Izván. *Paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914.* Akadémiai, Budapest, 1980., 238. o.

tesen foglalkozott a parasztságot érintő vándorlásokkal, így a belső migrációt is figyelembe vette, amelyek közül a legjelentősebb a faluról városba való költözés volt. Mivel *országos képet* vázolt fel, ezért legfőképpen Budapestet (legnagyobb városként) emelte ki, a fővárossal kapcsolatos számításokat végezte el. Ezen kívül a kivándorlással összefüggő tényezők vizsgálatával, ill. kivándorlók társadalmi jellemzésével (életkor, nemek, nemzetiség stb.) foglalkozott, majd a második részben a kivándorlás ellen megvalósított korlátozó intézkedésekkel.

Vele csaknem párhuzamosan kizárólag a kivándorlással, ill. az Amerikában letelepedett magyarokkal foglalkozott Puskás Julianna *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940 c. kötete*¹¹⁷, amely a kivándorlás kérdését illetően az előzményektől kezdve, a kivándorlók csoportjainak jellemzésén át, annak utóhatásaiig minden fontos kérdésre országos méretekben adott választ.¹¹⁸

Egy szűkebb régiót (Baranya, Tolna, Somogy) vizsgált Szili Ferenc a *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860-1914.*¹¹⁹ Munkájának fontos eleme, hogy a név szerint felsorolt horvát települések esetében pontosan megadta az oda kivándoroltak számát.

A néprajzosok közül Fejős Zoltán is közétett egy cikket a kivándorlásról, ill. a visszavándorlásról. A problémakört másként közelítette meg, mert a Zemplén-hegység falvaiban¹²⁰ felkereste az akkor még életben lévő egykori (vissza)vándorlókat. A személyes élmények, visszaemlékezések alapján határozta meg a kivándorlás objektív, kulturális és szubjektív szempontjait, amelyekről összegzésképpen megállapította, hogy „a kivándorlás objektív taszító és vonzerők egyidejű jelentkezése következtében, a közösségek kultúrája szabta normák, értékek szűrőjén keresztül, egyéni elhatározás alapján bontakozott ki.”¹²¹ Fontos eredménye -

¹¹⁶ Pl: Rácz István: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály. (1849-1914) In: Annales Instituti Historici Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 1962. 85-107. o.

¹¹⁷ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban*. Budapest, 1982., Akadémiai Kiadó, 638. o.

¹¹⁸ Az összefoglaló munkát más kisebb tanulmányok előzték meg, ezek sorban:

Puskás Julianna: *Kivándorlás-bevándorlás-etnikum*. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában.) *Történelmi Szemle*, 1980., (XXIII. évf.) 4. szám, 649-676. o.

Puskás Julianna: *Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt*. In: *Történelmi Szemle*, 1975., (XVIII. évf.) 1-2. szám, 32-67. o.

Puskás Júlia: *Magyar Szervezetek Amerikában*. In: *Történelmi Szemle* 1970., (XIII. évf.) 4. szám 528-568. o.

¹¹⁹ Szili Ferenc: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860-1914*. Kiadta: A Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1995., 320. o.

Szili Ferenc: *A somogyi kivándorlók Amerika-képe és magyarságtudata a századforduló évtizedeiben*. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerkesztette Somogyi Éva, Budapest, MTA Történelmi Intézet, 1991. 71-86. o.

¹²⁰ Konkrétan *Arka, Baskó, Mogyoróska, Regéc, Rudabányácska* és *Vizsoly* településekről van szó. Megjegyezzük, hogy a címben megfogalmazott Középső-Zemplén kissé félrevezető, mert a felsorolt falvak többsége az egykori Abauj-Torna vármegye részét képezte.

¹²¹ Ráadásul felkutatta az angol nyelvből megmaradt szavakat: pl. „gud bájti”.

Fejős Zoltán: *Kivándorlás Amerikába Zemplén középső vidékéről* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 1980., (XIX. évf.) 293-328. o.

amelyet a hivatalos statisztika nem tudott meghatározni -, hogy szerinte a visszavándorlók kb. 2-3 évet töltöttek az USA-ban.

Regionális szinten elsőként a néprajztudomány által vizsgált interetnikus kapcsolatokat említjük meg. Ennek jegyében rendezték, pl. 1984-ben *Az interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* c. konferenciát, Miskolcon. A résztvevők közül Paládi Kovács Attilát említjük meg, aki a szintén foglalkozott a XVIII-XIX. századi nemzetiségi viszonyokkal, és így ennek megfelelően a XVIII. századi ruszin vándorlásokkal is (a XVIII. század első harmadától 1774-ig).¹²² Róla kevésbé ismert, hogy 1976-ban Fényes Elekről írt életrajza is megjelent.¹²³ A néprajzi kutatók közül továbbá Viga Gyula nevét emeljük ki, aki az Alföld és az Északi-középhegység, ill. tágabban a Felvidék táji kapcsolatait, gazdasági-kulturális érintkezésének néprajzi vonatkozásairól írt monográfiát.¹²⁴

A regionális kutatások közül témánk szempontjából fontosabb Tamás Edit munkássága: *Nyelvhatárterületek vizsgálata a történelmi Magyarország északkeleti részén* címmel 1995-ben védte meg doktori disszertációját, amely a Zemplén és Ung vármegyék területén húzódó hármas nyelvhatár változásait vizsgálta 1715 és 1941 között. Disszertációját több kisebb tanulmány előzte meg.¹²⁵ Tamás Edit vizsgálatait az 1715. évi Conscriptioes adozói nevének a feldolgozásával kezdte, a névelemzés módszerét alkalmazva. A későbbi források közül a *Lexicon locorum* adataiból térképet is rajzolt, majd a Munkácsi görög katolikus püspökség 1806. évi parókiákról szóló összeírását is felhasználta. A Fényes Elek által közreadott települések anyanyelvi minősítéséből ugyancsak térképet szerkesztett. (Az adott településen uralkodó anyanyelv feltüntetésével.) A dualizmus kori népszámlálások közül az 1880. és az 1910. évi alapján ugyancsak térképeket rajzolt, feltüntetve az egyes nemzetiségek százalékos arányát az adott településeken. Ugyanígy járt el az 1941. évi népszámlálás kiértékelésével is.

¹²² Paládi-Kovács, Attila: Kárpátukrán telepek Észak- Magyarországon. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 1984., 131. o.

Paládi-Kovács Attila: Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont megye példáján) In: *A Kárpát-medence történeti földrajza*, (Szerk: Frisnyák Sándor), Nyíregyháza, 1996., 59-68. o.

Paládi-Kovács Attila: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: *A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV.* 61-73.o.

¹²³ Paládi-Kovács Attila: Fényes Elek. Akadémiai, Budapest, 1976., 211. o.

¹²⁴ Főleg a kicserélendő termékekre, a szállítás módjára, az azokat szállítókra koncentrált néprajzi szempontból. Viga Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Kiadja a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke és a miskolci Herman Ottó Múzeum, Debrecen-Miskolc, 1990., 328. o.

¹²⁵ Tamás Edit: *A szlovák-magyar-ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében*.

In: *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei* (Mályi konferencia ruszin témájú előadásai) – Mályi, 1996. 9-38. o. + MELL.

Tamás Edit: *A Zempléni-hegység nemzetiségi viszonyainak változása a 18. századtól napjainkig*. In: *Szülföldünk* 21-22. szám, 79-80. o.

Tamás Edit: *Dél-Zempléni nemzetiségek a statisztikák tükrében*. *Dimenziók* 2. szám, 49-66. o.

Tamás Edit: *Asszimilációs mikrovizsgálatok* (Zempléni esettanulmányok). In: *Acta Geographica Debrecina*. 1993. Debrecen, 183-201. o.

Tamás Edit. *Komlóska - egy ruszin település a Zemplén-hegységben*, In: *Szerencs és környéke*, (Szerk. Frisnyák Sándor-Gál András) Szerencs-Nyíregyháza, 2002.

Viszont a nemzetiségi megoszlásokat csak a járások szintjén közölte táblázataiban. Zempléni kutatásaival nem hagyott fel később sem, mert elkészült a Bodrogközről a 18-20. század népesedési adatait átfogó kötet.¹²⁶

Tamás Edit több helytörténeti munka megírásában is részt vett, pl. *Monok*¹²⁷, *Sárospatak*. E munkák után figyelme a ma már *Sárospatak* részét képező egykori *Józseffalva* felé fordult.¹²⁸ E munka összegző eredménye egy önálló kötet lett.¹²⁹ A csak 1785 és 1912 között önálló sváb telepes falu vizsgálatakor kitért az itteni németek asszimilációjára is, amelynek kezdetét a rendelkezésre álló adatok és a visszaemlékezések segítségével az 1860-as évekre tudta tenni.¹³⁰

A helytörténeti munkákhoz kapcsolódik Tóth Zoltán Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után c. tanulmánya.¹³¹ A szerző eredeti terve 5 falu (Alsó- és Felsőberecki, Vajdácska, Luka, Karos) teljes családrekonstrukciós társadalomtörténeti feldolgozása volt, de ez végül nem észült el. Vizsgálatainak kiindulópontja 1670 volt és megállapította, hogy a családnevek kicserélődése 1689-1739 között történt meg.¹³² Az 1869. évi népszámlálás alapján tudta kijelenteni, hogy a század elejei nagygazdák helyett vők gazdálkodtak a faluban 1869-ben.¹³³ Tóth Zoltán térképet is mellékelte tanulmányához, a lukaiak és karosiak születési helyeit ábrázolta 1869-ben.

Tóth Zoltánnak egy módszertanilag kötődő munkája is kiemelhető: Szekszárd társadalmát az árvaszéki iratok alapján vizsgálta a századfordulón.¹³⁴ Összesen 272 hagyatéki esetet dolgozott fel, amelyek időben az 1880 évek második felétől 1914-ig terjedtek. A fennmaradt dokumentumok alapján a mobilitást is vizsgálta (pl. mobilitásformák, immobilitás és migráció, foglalkoztatási mobilitás stb.).

Zemplén vármegye XVIII. századi története több kutató érdeklődésének is a középpontjában állt az elmúlt 1-2 évtizedben. Az 1772-ben készült *Investigatiok*¹³⁵ közzététele Takács

¹²⁶ Tamás Edit: A Bodrogköz népessége a XVIII-XX. században. Vallás és nemzetiségstatisztikai feldolgozás. Sárospatak, 1999. 334. o.

¹²⁷ Monok. 100 magyar falu könyvesháza. Szerk. Tamás Edit, 177. o. [2001.]

A 800 éves város, Patak. A Sárospataki Múzeum Füzetei 47. Szerkesztette: Tamás Edit, [Rákóczi Múzeum Baráti Köre] Sárospatak, 2004. 298. o.

¹²⁸ Tamás Edit: Volt egyszer egy Józseffalva. In: A 800 éves város, Patak, 103 - 117. o.

¹²⁹ Dr. Tamás Edit - Bodnár Boglárka - Fogas-Tóth Balázs: Volt egyszer egy Józseffalva. Sárospatak, 2006. 346. o.

¹³⁰ Dr. Tamás Edit - Bodnár Boglárka - Fogas-Tóth Balázs: i. m. 276. o.

¹³¹ Tóth Zoltán: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In: A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozások Csongrádon I., 1993. július 3-4., Csongrád 1996., (Szerkesztők: Szilágyi Miklós, Szűcs Judit), Kiadó: Csongrád Város Önkormányzata; 9-22. o.

¹³² Tóth Zoltán: i. m. 11. o.

¹³³ Tóth Zoltán: i. m. 13. o.

¹³⁴ Tóth Zoltán: Szekszárd társadalma a századfordulón. (Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban), Akadémiai, Budapest, 1989., 211. o.

¹³⁵ Takács Péter-Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I-II-III. kötet, Nyíregyháza, 1995., 1996., 1998., (Periférián Könyvek 1. kötet, 324. o.; 2. kötet, 353. o.; 3. kötet, 552. o.)

Péter és Udvari István közös munkájának az eredménye.¹³⁶ Takács Péter figyelmét a XIX. századi polgárosodás sem kerülte el, mert egy Szabolcs vármegyei szolgabíró, Krasznai Péter életét követte végig naplója alapján.¹³⁷ Udvari István kutatási tárgya a ruszin nép volt, számtalan tanulmányában a XVIII. századi úrbérrendezéssel, annak dokumentumaival és a nép minden napjaival foglalkozott.¹³⁸ Ugyancsak Zemplén vármegye XVIII. századi történetét vizsgálja Barta János, aki főleg a II. József kori kerületi beosztás alapján, a településszerkezetről, a jövedelmi és nemzetiségi megoszlásról tett közé tanulmányokat.¹³⁹

Kókai Sándor a XIX. századi közepi városközpontokkal, ill. azok vonzáskörzeteivel foglalkozott. Bár fő kutatási területe a Temesköz, Bereg vármegyéről is írt egy tanulmányt.¹⁴⁰ Átfogó, több tényezőn alapuló vizsgálat alapján határozta meg a beregi települések hierarchiáját, felhasználva olyan kevésbé használatos információkat is, mint pl. a posták körzeteit.

A módszertanilag kötődő munkák közül Őri Péter történeti demográfus Kiskunhalasról írt könyvrészletét emeljük ki.¹⁴¹ Őri Péter fő kutatási területe a 18. század második felének forrásai, ill. lélekösszeírásai Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében.¹⁴² De foglalkozott a demog-

¹³⁶ Több kisebb tanulmány/kiadvány is megelőzte e hatalmas vállalkozást, pl.:

Takács Péter - Udvari István: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó lakosok történetéhez. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, XXVI. kötet, Miskolc, 1989., 359-384. o.

Takács Péter - Udvari István: Paraszti vallomások a 18. századi Zemplén vármegyéből. (Mutatvány egy forrástípusból.) In: Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve, VI. Miskolc, 1990., 327-375. o.

Takács Péter - Udvari István: Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. (Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez.) Vasvári Pál Társaság Füzetei, 7., [Magánkiadás] Nyíregyháza, 1992. 148. o.

Udvari István önállóan a szlovák nyelvű dokumentumokról:

Udvari István: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratok forrásai: Szepes és Zemplén megyék akadémiai doktori értekezés tézisei. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 15.) Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1996., 122. o.

¹³⁷ Takács Péter: Adalékok a nemesi polgárosodás útvesztőjéhez. (Egy szolgabíró politikai portréja a dualizmus korában.) In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerk: Somogyi Éva) MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 57-70. o.

¹³⁸ Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.), Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1994., 358. o.

Udvari István: Az úrbérrendezés ismeretlen magyar és ruszin forrásai. Minerva Műhely, Budapest-Beregszász, 2001., 36. o.

¹³⁹ Ifj. Barta János: Földosztályok és jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén. In: Föld és Társadalom. (Bibliotheca Cumaica 7.), Kiskunfélegyháza, 2007., 73-93. o.

Ifj. Barta János: Nemzetiségek Zemplén megyében a 18. század végén. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, 2000., 105-123. o.

Ifj. Barta János: Településszerkezet, foglalkozás és jövedelem Zemplén megyében a 18. század végén. In: Az Alföld vonzásában. Az arany János Múzeum közleményei XII., Nagykőrös-Debrecen, 2007., 41-54. o.

Ifj. Barta János: Zemplén megye parasztsága és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés. In: Rác István emlékkönyv, Debrecen, 2000., 47-56. o.

Ifj. Barta János: Zemplén megye parasztsága a XVIII. század végén. In: Szabó István Emlékkönyv. (Szerk: Rác István) Debrecen, 1998., 232-248. o.

¹⁴⁰ Dr. Kókai Sándor: Bereg vármegye vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. In: Kárpátalja. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6., Szerk. dr. Boros László, Nyíregyháza, 1999. 145-157. o.

¹⁴¹ Őri Péter: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk): Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Kiskunhalas, 2005. 269-292 o.

¹⁴² Őri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774-1783. KSH NKI Kutatási jelentések 75. KSH NKI, Budapest, 2003. 388. o.

ráfiai átmenet kérdésével is.¹⁴³ A szerző a mintegy 13 ezer lakosú Kiskunhalas esetében az 1869. évi népszámlálási anyagot tekintette át. E munkájában a 18. századi lélekösszeírások és II. József népszámlálásának eredményeit vetette össze az 1869-es népszámlálás eredményeivel és következtetett a háztartások bonyolultságára és kiszámította a háztartások átlagos méretét. Kiskunhalas külterületén az 1869-es háztartásszerkezet nagyon hasonló volt az 1773-ban a mezőváros egész területén tapasztaltakhoz. 1869-ben Kiskunhalas belterületén viszont visszszorulóban volt az összetett háztartásszerkezet. Óri Péter a lakófeleket vetette össze, pl. a népesség, a családok, azok létszáma, foglalkozás, földbirtok és felekezet szerint.

Pozsgai Péter viszont egy kisebb területű vármegye, Torna társadalmát vizsgálta a XIX. század közepén. A kassai levéltárban 4 település kivételével a teljes 1869-es népszámlálási anyag fennmaradt, így 20995 fős adatbázist épített. Pozsgai Péter több tanulmányában ismertette eredményeit, pl. a görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzőiről vagy a távollevő helybeliek és a jelenlévő idegenek megoszlásáról.¹⁴⁴

Végül a történészek (demográfusok) közül Faragó Tamást említjük meg, aki a hazai történeti demográfia meghatározó alakjaként az elmúlt két évszázad demográfiai, népesedései kérdéseivel foglalkozott, sokszor települési szinten.¹⁴⁵ Munkássága közül mégis a *Népesség-növekedés – asszimiláció – vándorlás (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt)* c. tanulmányát kell kiemelnünk, amely módszertanilag bizonyult útmutatónak számunkra.¹⁴⁶ Faragó Tamás bátran felhasználta a dualizmus korának utolsó két évtizedéből fennmaradt statisztikai adatokat. A Nyugat-Dunántúl három vármegyéjét (Vas, Sopron és Moson) vizsgálta, keresve a németek elmagyarosodásának nyomait, fokozatait, lépcsőit, adatait. E munkájában újat hozott, hogy nemcsak a hagyományosan mindenki

¹⁴³ Pl. Óri Péter: Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In: Demográfia. 2006., (49. évf.) 4. sz. 299-341. o.

¹⁴⁴ Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. In: Korall, 8. évfolyam, 27., 45-93. o.

Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás alapján háztartási lajstromai alapján. In: Korall, 9. évfolyam, 34., 68-101. o.

¹⁴⁵ Nem célunk, hogy Faragó Tamás műveinek teljes bibliográfiáját közlétegyük, csupán néhány munkáját említjük meg.

Faragó Tamás: Életciklusok és családmódellek egy magyarországi városban a 18-19. században. In: Demográfia. 2005., (48. évf.) 4. sz. 415-435. o.

Faragó Tamás: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. In: Demográfia. 1996., (39. évf.) 4. sz. 241-262. o.

Faragó Tamás: Házassági szezonális Magyarország a 18-20. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1994., (XXXII. évf.) 239-256. o.

Faragó Tamás: a múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században. Város-történeti Tanulmányok, Kiadja Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008., 421. o.

Faragó Tamás: Történeti demográfia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. (Szerk: Bódy Zsombor - Ö. Kovács József.) Osiris, Budapest, 2006., 304 - 342. o.

Magyarország társadalomtörténete a 19-20. században 1-2. (Szerk: Faragó Tamás), DICO Kiadó, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004., 452. és 449. o.

¹⁴⁶ Faragó Tamás: Népességnövekedés – asszimiláció – vándorlás (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt, In: Századvég. 1999/3, 33-57. o.

által használt anyanyelvi adatokat, hanem a különféle belső és külső vándorlási, másrészt a vegyes házasságokkal kapcsolatos eddig, így még senki által nem használt adatokat is felhasználta.

A hazai szakirodalom legfontosabb eredményeinek ismertetése után legvégül a külföldi történészek munkái közül Emil Brix *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation* c. munkájára utalunk.¹⁴⁷ Az osztrák történész az 1880 és 1910 közötti osztrák népszámlálások által tudakolt "köznyelv" eredményeit tekintette át, hogyan is változott az egyes népcsoportok aránya. Több olyan falut is megnevezett, amelyek tízévenként változtatták nyelvi hovatartozásukat.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Emil Brix: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen volkszählungen 1880 bis 1910.* Wien-Köln-Graz: Böhlau, 1982. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs; Band 72., 537. o.)

¹⁴⁸ Emil Brix minden tartományt részletesen megvizsgált és kiemelt minden falut, ill. térséget, ahol eltolódás következett be. Pl. Schwanenbergben a német és a cseh-morva-szlovák népesség 1880 és 1900 között felváltva német - cseh - német többségű volt. (332. o.) A szerző Emmersdorf községet hozta fel a szlovén többség csökkenésére, ahol végül a szlovének aránya még 50% alá is esett. (173. o.)

I.3 A felhasznált források és azok kritikája

Mivel Magyarország etnikai képének ismertetését már többen is megtették előttünk, ezért erre, Zemplén, Ung és Bereg vármegye nemzetiségi viszonyainak tárgyalásánál nem térünk ki¹⁴⁹, másodsor a részletes országos kép nem tartozik szorosan a vizsgálati tárgyunkhoz, ezért mi csak a felmerülő konkrét megállapításokhoz fogjuk hozzárendelni az országos tendenciákat, ha azt mindenképpen szükségesnek érezzük a pontosabb megértéshez.

Az etnikai viszonyokat 1773 és 1910 között fogjuk áttekinteni. Előljáróban annyit kell megjegyeznünk forrásainkról, hogy az inhomogenitással kellett szembenéznünk, keletkezésükben más-más szempont játszott főszerepet. Kiindulópontnak az 1773-ban összeállított¹⁵⁰, röviden csak *Lexicon locorum*-nak nevezett dokumentumot tekintettük.¹⁵¹ Ez az első olyan forrásunk Magyarország településeinek etnikai képéről (valójában az egyes településeken a többség által használt nyelvről), amely egységes szempontok szerint a szűken értelmezett Magyarországról elkészült.¹⁵² Forrásunk valójában a XVIII. század második felében készült helységnévtár.¹⁵³

A dokumentum 8742 településről szolgáltat adatokat, amelyeket először az ABC-rendben közölt vármegyék szerint, azokon belül pedig járások szerint csoportosított. A járáson belül, a települések között ugyancsak az ABC-rend érvényesült. A *Lexicon* minden települést a kor hivatalos nyelvén, a latinon tartott számon, de emellett még közölte az összes település más nyelvű elnevezéseit is, ha az létezett: magyar, német, szláv¹⁵⁴, román, rutén, szerb és horvát nyelven. Majd külön rovatban közölte, hogy városról (*oppidum*) vagy faluról (*pagus*) van-e szó. A következő rovatban a parókia felekezeti hovatartozása került (*Catholicae, Craeci ritus, Augustanae, Helveticae, Acatolici, Schismaticae*). Helyet kapott

¹⁴⁹ Pl. Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. (Szerk. Frisnyák Sándor) Nyíregyháza, 1996. 49-58. o.

¹⁵⁰ A munkát csak 1920-ban adták ki, összefüggésben azzal, hogy a békekonferenciára szántak, azt bizonyítandó, hogy 1773 és 1920 között a nyelvhatár nem mozdult el lényegesen.

¹⁵¹ Az eredeti cím: *Lexikon universorum regni Hungariae locorum populorum (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása) Kiadja a békeküldöttség. Bp. 1920.*

¹⁵² Kimaradt tehát belőle Erdély teljes területe, a Partium (Kraszna, Kővár-vidék és Közép-Szolnok, ill. Zaránd vármegye), a Temesi Bánság és Horvátország a Katonai Határőrvidékkel együtt.

¹⁵³ A dokumentum keletkezésének rövid története a következő: a Magyar Királyi Helytartótanács bekérte a római és görög katolikus egyházmegyei hatóságoktól a területükre eső összes településről készült ABC-rendbe szedett lajstromot. Függetlenül attól, hogy joghatósággal bírtak-e az adott településre vagy sem. A bécsi udvari kancellária tovább folytatta a munkát, mert a vármegyei hatóságok számára elrendelte, hogy írják össze, hogy a területükön lévő helységek nevei hogyan hangzanak a nemzetiségek nyelvein, továbbá városok vagy falvak-e, van-e tanítómesterük és melyik nyelvet beszéli a többség. A teljes munka 1773 szeptemberére készült el, alig másfél év alatt.

Lexicon locorum 2-6. o. (Előszó)

¹⁵⁴ A szláv, mint nyelv nem lehet pontos meghatározás, de a forrásban ugyanígy szerepel. Ennek hátterében az állhat, hogy valószínűleg a szlovákra gondolhattak, de beleérthették a lengyeleket is. A forrás ugyanis, pl. Árva megyében 24 lengyel településről tudott, de esetükben is a fejlécben a *slavonica* szó szerepel. Valószínűleg hely-

tovább a gyűjteményben az, hogy az adott településen volt-e tanítómester (*Habet ludimagistrum*). Az utolsó oszlopba került a számunkra legfontosabb információ: a Lexicon közölte ugyanis, hogy az adott településen élők többsége melyik nyelvet használta.¹⁵⁵ A településeken belüli arányokról viszont semmit sem tudunk, így az adatokból sem országos, sem regionális következtetéseket nem lehet levonni. Még az is hibás következtetés lenne, ha az egyes nyelvekhez tartozó települések országos arányát határoznánk meg, mert könnyű belátni, hogy az alföldön kevesebb számú, de nagyobb lélekszámú települések voltak. A hegyvidékeken pedig több alacsony lélekszámú település helyezkedett el.

Arra viszont alkalmasnak tűnik a munka, hogy meghúzzuk a „nyelvhatárt” abban az esetben, ha feltételezzük, hogy a többség által beszélt nyelv megegyezett az adott település lakosságának legalább a felének az anyanyelvével. Mivel 1773-ban az általunk vizsgált három vármegyében három kivétellel minden település egynyelvű volt, ezért ebben valószínűleg nem tévedünk nagyot. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy a XVIII. században falvak, járássok teljes népessége úgy élte volna mindennapjait, hogy anyanyelve helyett egy másik nyelvet használt volna, amely ráadásul annyira fontossá vált volna, hogy végül a Lexicon meg sem említette volna az anyanyelvet.¹⁵⁶ A három vármegye esetében a következőképpen alakult a települések megoszlása:

Zemplén		Ung		Bereg¹⁵⁷	
Magyar	107	Magyar	51	Magyar	69
Német	3	Német	0	Német	4
Rutén	147	Rutén	77	Rutén	183
Szlovák	151	Szlovák	62	Szlovák	0
Cseh	1	Nincs megh.	10	Ma-né-szl	1
Magyar-Rutén	2	Kihagyott t.	8	Kihagyott t.	19
Kihagyott t.	40	Beolvadt tel.	1	Beolvadt tel.	32
Beolvadt t.¹⁵⁸	1	Kivált tel.	1	Kivált telep.	1

1. táblázat Zemplén, Ung és Bereg vármegyék településeinek osztályozása a Lexicon locorum alapján, ill. összevetve az 1910-ben fennállt viszonyokkal

Saját szerkesztés a Lexicon locorum alapján

szüke miatt maradhatott ki, mert a táblázatban már egyértelműen lengyel nyelvűnek nevezte meg a fenn említett falvakat.

¹⁵⁵ A Lexicon magyar (hungarica), német (germanica), szlovák (slavonica), szerb (illyrica), horvát (croatia), rutén (ruthenica), román (Valachica), lengyel (polonica) és szlovén (vandalica) nyelvet különböztet meg.

¹⁵⁶ A Lexicon által kijelölhető „nyelvhatár” azért is tűnik vizsgálatunkba bevonhatónak, mert pl. Zemplénben a Lexicon által így meghúzott nyelvhatár szinte pontosan megegyezik, az 1938-ban, az I. bécsi döntés által meghúzott határral.

ifj. Barta János: Nemzetiségek Zemplén megyében a 18. század végén. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára, Debrecen, 2000., 123. o.

¹⁵⁷ Hozzászámítva Tarpát (mivel az 1910-ben már Bereg vármegyéhez tartozott).

¹⁵⁸ Sáros-Nagy-Patakba beolvadt Sáros-Kis-Patak.

Ezen összesítésre nemcsak azért volt szükség, mert a Lexicon 312. oldalán található összesítő táblázatba hibák csúsztak. Az országos összesítésben például hibásan adták össze (valószínűleg egyszerűen elírták) a tanítómestereket, így 4315 szerepel, pedig valójában 4415-en voltak, vagy pl. a vármegyei összesítő tabellában a két, ill. háromnyelvű településeket mindkétszer/háromszor beírták a megfelelő oszlopokba. Mindezek a kutatást alapvetően nem befolyásolják. Mivel számunkra azonban az 1910-ben fennállt közigazgatási határok és települések voltak a mérvadók, ezért az előbb közölt táblázatban nemcsak egyszerűen összefoglaltuk, hogy a Lexicon locorum hogyan minősített egy adott települést ill. nemcsak összeadtuk őket vármegyei szinten, hanem tételesen megnéztünk és megkerestünk minden települést.

Az törvényszerűnek nevezhető, hogy a Lexikon kihagyott településeket, főleg akkor, ha azok 1773-ban még nem is léteztek.¹⁵⁹ Ettől függetlenül is kimaradhatott néhány település, pl. hegyvidéken elzárt kisebb faluk, ill. figyelembe kell vennünk, hogy a települések maguk is változtak: összeolvadtak vagy ellenkezőleg szétváltak. Így például 1910-ben Bereg vármegye északi részén fekvő *Verebes*¹⁶⁰ korábban négy önálló részből állt (*Verbiás*, *Hlubókpaták*, *Bablyuk*¹⁶¹ és *Petruszavica*), amelyek 1889-ben egyesültek. Mind a négy részt feltüntették a Lexikonban rutén nyelvű lakossággal. Egy másik példa: 1773-ban még külön-külön felsorolták *Huklivát*, *Talamást* és *Veretecsőt*, amelyek 1910-ben már *Zúgó* néven együtt szerepeltek az 1910-es népszámláláskor.¹⁶² Ezekben és az ehhez hasonló esetekben arról is szó van, hogy az elszórt pár házból álló „településeket” egy másik szomszédos település külterületének tekintették vagy sem.¹⁶³ Megeshetett akár az is, hogy két falut - a XIX. századi források - egyszer együtt tüntették fel, máskor meg külön-külön, mint pl. Ung megyében, a Szerednyei járásban található *Dengláz* és *Nagyláz* esetében.

Beregnél maradva az 1. táblázat számsoraira támaszkodva 1 település szétvált (*Alsó- és Felsőremetére*), 32 település olvadt be más településekbe (összesen 25 esetben) és így világossá válik, hogy összesen 19 település hiányzik. Ez utóbbiak kivétel nélkül a rutén nyelvhatártól északra és így egyben a hegyvidéki részre esnek.

¹⁵⁹ Pl. Remetevasgyár Ung vármegyében, vagy pl. Dubi és Kékesfüred Bereg vármegyében.

¹⁶⁰ Ma Бербярж-*nak* hívják és Ukrajnában, Kárpátalján található.

¹⁶¹ Lehocky Tivadar az ország legkisebb helységének nevezi, mindössze két házból állott és 1645-ben alapították. Lehocky Tivadar i. m. 438. o.

¹⁶² *Zúgó* Bereg vármegye északi részén, az Alsóverecsei járás keleti részén található.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. Kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1912., 210. o.

¹⁶³ II. József népszámlálása szerint a *Zúgó* néven egyesült települések népessége az alábbiak szerint alakult Huklivának 844, Talamásnak 159, míg Veretecsőnek mindössze 61 lakosa volt.

A legkisebb településnek, amely később beolvadt egy más településbe, *Romanócnak* (Bereg vármegye, Alsóverecsei járás) összesen csak 23 lakosa volt 1787-ben! (Az egyesült települést 1910-ben már *Vezérszállásnak* hívták.

Dányi Dezső - Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), Budapest, 1960., 272-285. o.

Ung vármegye esetében egy másfajta problémával is számolnunk kell: egyes településeket bár feltüntettek a Lexiconban, de nyelviileg nem minősítették őket. Ung vármegyében például: *Ungbükkös* (Bukóc), *Bercsényifalva* (Dubrinics), *Bacsó* (Bacsava), *Nagyajdos*, *Dengláz*, *Ungcsertész*, *Ungtölgyes* (Dubróka), *Baranya*, *Császlóc*, *Cigányos* (Cigányóc). *Lásd I. táblázat vonatkozó számsora* Ezen falvak közös tulajdonsága, hogy egymás szomszédságában feküdtek: Munkácstól keletre, ill. délkeletre, így akár emberi mulasztás is állhat a háttérben, vagy mint később látni fogjuk „problematikus” helyzetük. Beregben viszont egy ilyen, nem minősített település sem akadt.

Zemplénben ellenben minden települést minősítettek, és összesen csak egy település-egyesülés történt: *Sáros-Nagy-Patak* és *Sáros-Kis-Patak*.

A nyelvi tagolódást tekintve az is különlegesnek számít, hogy *Mezőkaszony* esetében három beszélt nyelvet tüntettek fel: a magyart, a németet és a szlovákot. Az országban összesen három ilyen település volt: (*Alsó- és Felső*) *Nyitra* városa és *Érsekújvár*.¹⁶⁴ Beregben és Ungban ezen kívül még kétnyelvű település sem volt a Lexicon szerint, Zemplénben is csak kettő: *Zemplénagárd* és *Bély* a Bodroghközben (magyar-rutén). Zemplénben és Beregben előfordult néhány olyan település, amely az adott megyében valamely alig használt nyelvhez tartozott, így *Hernádkakon* beszélt nyelvként a csehet¹⁶⁵, *Károlyfalván*, *Rátkán* és *Herceghúton* pedig a németet írták össze.¹⁶⁶ Beregben pedig újabb négy német nyelvű falut tüntettek fel: *Alsóschönbornot*, *Felsőkerepecet*, *Pósa házát* és *Németkucsovát*. A többi település az ezen a tájon használatos három nagy nyelvhez tartozott. A további megállapításokat a többi forrással együtt a nyelvhatár elemzésekor fogjuk feltüntetni.

Az általunk tárgyalt kor további népességre vonatkozó forrásai közül sajnos a II. József népszámlálását nem tudjuk felhasználni, mert bár a társadalom állapotáról, tagolódásáról részletes adatokat szolgáltat, a népesség anyanyelvéről semmit sem közöl. E népszámlálás még katonai típusú felmérés volt, így a birodalom vezetőit nem érdekelte a beszélt nyelv, sokkal inkább a férfiak életkori tagolódása.

¹⁶⁴ A szűken vett Magyarországon összesen 19 háromnyelvű települést különböztettek meg, a szövegben megnevezetten kívül: 3 magyar-német-szerbet, 2 magyar-szlovák-szerbet, 1 magyar-német-horvátot, 1 magyar-szerb-horvátot és 1 magyar-német-szerbet.

Katus László: *Községek anyanyelv szerint, 1773* In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. szerk: Glatz Ferenc, Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat. Budapest, 1989. 122. o.

¹⁶⁵ *Hernádkakra* 1749 és 1801 között több hullámban érkeztek cseh reformátusok, akiket hitük miatt üldöztek el hazájukból.

www.hernadkak.hu/index.php?menu=2&page=2 2008. január 30. 15 óra 11 perc

¹⁶⁶ A három német falut – *Herceghútot*, *Rátkát* és *Károlyfalvát* - Johannes Wilhelm Trautson herceg Német-római birodalmi herceg parancsára népesítették be, sorban: 1749-ben, 1750-ben és 1752-ben.

Takács Péter-Udvari István: *Zemplén megyei jobbágyvallomások az úrbérrendezés korából* III. 239-242, 350-353 és 421-422. o.

Az 1750. évi *contractus* szerint *Rátkára* 200 német család érkezett.

A Ludovicus Nagy által 1828-ban Budán kiadott *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae c.* munkát ugyancsak nem használtuk fel, mert bár a településekről pontos népességszámot tud adni, a nyelvi tagolódásról ugyancsak hallgat, ellenben közli a vallási megoszlást. Ezt azonban úgy, hogy a görög katolikusokat a rómaiakkal, a reformátusokat pedig az evangélikusokkal vonja össze, vagyis vegyes lakosságú területen biztosnak tűnik, hogy nem lehet felhasználni.

A kiváló statisztikus Fényes Elek (1807-1876) több munkát is közreadott, amelyeket használhatunk. Talán legismertebb műve a *Magyarország geographiai szótára* 1851-ben jelent meg Pesten. Ebben a kétkötetes könyvben Magyarország minden települését ABC-rendben felsorolta és róluk a legjellemzőbb tényeket leírta, összefoglalta, így azt is megjegyezte, hogy az adott településen milyen nyelven beszélnek.¹⁶⁷ Mi mégsem ezt a művét dolgoztuk fel, hanem a közel másfél évtizeddel korábban összesen hat kötetben megjelentetett *Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben c.* munkáját. Ez a munkája egy 1828-ban kezdődött országjáró adatgyűjtő körútjának összefoglalása volt. Ehhez a művéhez korábbi összefoglaló munkákat, egyházi schematizmusokat és anyakönyveket használt fel.

Munkánkban azért az utóbbi összefoglalást használtuk fel és nem a *geographiai szótárt*, mert a két könyvben *megegyeznek* a Zemplén, Ung és Bereg vármegyében található településekről szóló leírások! A hatkötetes sorozat ráadásul nemcsak hamarabb keletkezett, de több információt is szolgáltat.¹⁶⁸

Visszatérve a településenként közölt vallási megoszlásra, minden járás adatai előtt a bevezetőben megadta még egyszer a vallási megoszlást a járásra összesítve, továbbá a *nyelvi megoszlást!* Ezt a nyelvi tagolódást „csak” össze kellett vetni a vallással és meg tudtuk határozni minden település nyelvi megoszlását. *Lásd 2. táblázat*

¹⁶⁷ A településeket még vármegyék szerint **sem** csoportosította, csak az ABC-rend számított ebben a könyvben. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten, 1851., I. kötet 285. o., II. kötet 350. o.

¹⁶⁸ A hatkötetes munka ugyanis nemcsak a szűken vett Magyarországról, de a Partiumról, Fiuméről, Horvátországról és a Katonai Határőrvidékről is szolgáltat információkat. A vármegyéket nagyobb területi egységek szerint, pl. Dunántúl csoportosítja. Magukról a vármegyékről is részletesen ír: 1. Fekvése, határai, 2. Nagysága, 3. Természeti tulajdonságai, 4. Hegységek, 5. Folyóvizek, tavak, mocsarak, 6. Ásványkincsek, 7. Az állattenyésztés és növénytermesztés termékei valamint a bányászat 8. Lakhelyek és lakosok (települések és a lakosság csoportosítása), 9. Szorgalom, Műipar és kereskedelem, 10. Iskolák és nevelőintézetek, 11. Katonaság, 12. Királyi hivatalok és más közintézmények, 13. Jobbágytelkek és porták, 14. Nemesség, uradalmak, 15. Tisztikar, és végül 16. Közigazgatási felosztás. A vármegyék településeit ez utóbbi ponton belül tehát járásonként rendszerezte, majd ABC-rendben sorolta fel őket. A települések neve után azonnal megnevezte, hogy milyen nyelven beszélnek az ott élők, aztán a település felekezeti megoszlását közölte, megadva azt, hogy pontosan hányan tartoztak az adott valláshoz. E számunkra oly fontos adatok után további információkat is közölt, hogy milyen távolságra van a legközelebbi város, hol van az utolsó postája, mivel foglalkoznak az ott élő emberek, milyen a település határa stb.

Római kat.	Evangélikus	Református	Görög kat.	Zsidó	Összesen
12706	3027	20	18965	2195	36913

Tót	Orosz	Zsidó	Összesen
15753	18965	2195	36913

2.táblázat A Sztrókói járás felekezeti és anyanyelvi megoszlása Fényes Elek szerint

Forrás: Fényes Elek: Magyarországnak....¹⁶⁹

A kisebbségeket könnyen nyomon lehet követni, mert ha egy falu többnyelvű volt, akkor rendszerint két szóval adta meg a tagolódást, pl. magyar-orosz (ez esetben az orosz szó a ruténekre utal). Ebben a konkrét esetben tehát a magyarok voltak többségben az adott faluban. Ha egy faluban a rutének voltak többségben, akkor orosz-magyar falunak minősítette azt. Tapasztalatunk szerint egy kisebbséget akkor jelzett így, ha lélekszámuk elérte a 10%-ot vagy a száz főt. Városok esetében akár a háromnyelvűség is előfordulhatott. Művének további sajátossága, hogy a zsidóságot külön nyelvi csoportnak tüntette fel. Mindezek figyelembevételével elég pontosan meg lehet rajzolni az ország etnikai (anyanyelvi) térképét. Zemplén, Ung és Bereg vármegyék esetében mi is így tettünk, lélekszámarányosan kördiagramokkal ábrázoltunk minden települést földrajzi helyének megfelelően. *Lásd mellékletünk térképeit az egyes vármegyékről*

A Fényes által meghatározott vallási adatok közül a görög katolikusok elkülönítése követelte meg a legtöbb figyelmet. Fényes járási szinten határozott meg nyelvi adatokat, így ennek megfelelően a magyar nyelvű görög katolikusok északi határát is közigazgatási határokkal határolta le, pedig az etnikumok elterjedése a legritkább esetben szokta követni a kijelölt határokat. Mégis Fényes ez alapján határozta meg, hogy Zemplénben a Bodrogeközben, Ungban a Nagykaposi járásban és Beregben a Tiszaháti járásban éltek görög katolikus magyarok. Ezzel, mint később látni fogjuk közel járt az igazsághoz, a görög katolikus magyarok megközelítőleg valóban ezekben a járásokban éltek. Pl. Beregben, a Tiszaháti járásban 850 főt nevezett orosz nyelvűnek, miközben 1381 görög katolikus élt a járásban, vagyis 531 görög katolikus magyarral számolt. Ungban pedig a Nagykaposi járásban az 5454 görög katolikus közül mindössze 2310 volt orosz nyelvű (3144 görög katolikus magyar). Zemplénben a Bodrogeközi járás mutatott hasonló megoszlást: az 5909 görög katolikusból 1615 volt orosz (ruszin) anyanyelvű, a többiek tehát magyarok voltak (4294 fő).

A hivatalos magyar statisztika a kiegyezés után vett nagy lendületet, egyrészt azzal, hogy már 1869-ben elvégezték az első hivatalos magyar népszámlálást, (amit ugyan még a kezdeti nehézségek is hátráltattak, pl. az 1870. január 3-án induló felvétel végrehajtására a

¹⁶⁹ Megtartva a Fényes által használt anyanyelvi kategóriákat.

törvény nem szabott határidőt!). A feldolgozásban és közzétételben is történtek csúszások¹⁷⁰, végül csak járásokként adták közre az összegyűjtött adatokat.¹⁷¹ Másodszer a felmerült nehézségeket orvosolta, hogy 1871-ben létrejött az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, megvetve ezzel a tudományos statisztika alapjait.

Az 1880-as népszámlálás már új alapról indult, hiszen a lajstromos módszerről áttértek az egyéni gyűjtőívekre. A számunkra legfontosabb változás azonban az volt, hogy rákérdeztek az egyén anyanyelvére, a hivatalos magyar összeírások, népszámlálások történetében először. Ezen kérdés újdonságát mutatja, hogy 1880-ban még megkülönböztettek a beszélt nyelvek között a *nem beszélők* csoportját, nyilvánvalóan a még nem beszélő gyermekeket. Ennek értelmében minden település lakosságának kb. 2-3%-a *nem beszélt*¹⁷², őket nem hagytuk ebben a csoportban, hanem a gyermekek számát a településen beszélt nyelvek arányában elosztottuk. Bár a népszámláláson a beszélt nyelvre kérdeztek rá, mégis a közvéleménytől a statisztikusig mindenki az anyanyelvi adatokat az etnikai hovatartozással azonosította, részben még ma is így vagyunk ezzel.

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal az évek során tökéletesítette munkáját, ill. egyre több mindenre kérdezett rá. Ennek megfelelően már 1890-ben (a következő népszámláláskor) eltörölték a nem beszélők csoportját. A számláló lapon 1900-tól az alábbiakra kérdeztek rá: 1. Vezeték és keresztnév, 2. Milyen címen lakik a lakásban¹⁷³, 3. Neme, 4. Születési idő¹⁷⁴, 5. Születési hely, 6. Állampolgárság (Honosság), 7. Vallása, 8.a, Anyanyelve¹⁷⁵; b, Más nyelven beszél-e, 9. Családi állapot, 10. Írni – olvasni tud-e? 11. Van-e testi és szellemi fogyatékosága, s ha van, milyen? 12. Van-e háza? 13. Van-e földbirtoka, ill. fölbérlete, 14. Foglalkozás, 15. Egyéb foglalkozás, 16-18. Önálló(an dolgozó), otthon dolgozik-e, alkalmazott-e, 19. Mellékfoglalkozás, 20. Önálló iparosokra vonatkozott amennyiben 20 főnél kevesebbet alkalmazott. Emellett készítettek egy házi gyűjtőívet is, ahol egyrészt az épület tulajdonságaira (pl.

Fényes Elek: i. m. III. kötet 447. o.

¹⁷⁰ Például az utolsó vármegyei összesítés csak 1870. december 15-én érkezett be a Földművelés, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium Statisztikai Osztályához, a március 31-i határidő helyett.

¹⁷¹ A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, Kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871., 595. o.

¹⁷² Szélsőséges esetben, kistelepüléseken előfordult ennél magasabb szám is, pl. a Bereg megyei Vorotnyicán (1910-ben *Gombás* része) a 41 lakosból 4-en *nem beszéltek*, akik majdnem 10%-ot tettek ki.

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Bp., 1882., 52. o.

¹⁷³ Egy lakásban csak egy családfő lehetett.

¹⁷⁴ Az 1886 és 1899 között születettek esetében az évet és hónapot kérdezték, az 1886 előtt születettek esetében csak az évet.

¹⁷⁵ A pontos kérdés így hangzott: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, a melyet magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél?”

A kérdésben tehát a válaszadót mintegy arra biztatták, hogy az általa beszélt nyelvhez fűződő tudati és érzelmi világról valljon.

Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor-Kövér György: Magyar társadalomtörténete reformkortól a második világháborúig, Osiris, Budapest, 133. o.

miből készült) kérdeztek rá, ill. a házban lévő lakásokat és azon belül a helységeket mutatták ki, továbbá a jelenlévő és távollévő személyeket is feltüntették.

Az 1900-as és 1910-es népszámlálás az összegyűjtött és *közreadott* adatokban messze kiemelkedik a korábbiaktól, mert szinte megszámlálhatatlan mennyiségű „keresztáblázat” készítették. A nyolcadik kérdésre adott válaszból, pl. a népszámlálási kötetekben készült egy „*magyarul tud*” *oszlop*, ahová a magyar anyanyelvűek és a magyart második, esetleg harmadik nyelvként használók összege került.

Az egyén által beszélt nyelv(ek)et is rendszerezték, és az életkorral vetették össze: az adott törvényhatóságban melyik életkori csoportban hányan beszéltek az anyanyelvtől különböző másik nyelvet.

A vándormozgalmat is figyelemmel követték, így például már korábban is rákérdeztek az egyén születési helyére, de ezeket 1900-ban már felhasználták egy országos migrációs egyenleg elkészítésére. Keresztáblázat formájában minden törvényhatóságot összevetették minden törvényhatósággal (vármegyék és törvényhatósági jogú városok), hogy hányan éltek az adott törvényhatóságban, akik egy másik törvényhatóság területén születtek.

(Ezeket az adatokat mind felhasználtuk vizsgálatainkban, eredményeinket az IV.3 fejezetben részletezzük.)

1.4 Közigazgatás

Vizsgálataink elején azt is le kell szögeznünk, hogy az 1910-es közigazgatási beosztás alapján határoltuk le a három vármegyét, ill. a járásokat is. 1773 és 1910 között ugyanis többször megváltoztak a közigazgatási keretek: a „külső” vármegyehatárok csak kisebb részben, ezzel ellentétben szinte minden évtizedben a járások beosztása. A három vármegye közös határa viszont alig módosult.

Forrásaink alapján inkább az okozott azonosítási nehézséget, hogy egyes falvak a vármegyehatárt képező patakok és folyók mellé települtek, majd a terjeszkedéskor egyszerűen megtelepedve a vízfolyás másik partján, vármegyét is váltottak egyben. A három vármegye közös belső határain fellépő lehatárolási nehézségeknek alapvetően ez volt az oka. Jellemző példaként hozható fel a végül Zemplén vármegyéhez sorolt *Izbugya* esete. Fényes Elek így ír a faluról: „*Izbugya, tót, f. Vinnához nyugotra egy órányira a' Csernevicz vize mellett, melly két részre osztja olly formában, hogy egyik része Ungh, másik Zemplén vhez tartozik.*”¹⁷⁶ A közigazgatási határok többször is módosulhattak, mert Izbugyáról Vályi András még annyit közölt, hogy „tót falu Zemplén vármegyében”, ráadásul azt sem említette meg, hogy a vármegyehatáron feküdt.¹⁷⁷ Ráadásul 1869-ben még Unghoz, 1880-ban már Zemplénhez tartozott, és ott is maradt.

Sokkal bonyolultabb volt *Gajdos* helyzete. A XVIII. század végén Vályi András ugyanis két különálló falunak vette a településrészeket, továbbá ennek megfelelően két különböző vármegyében tüntette fel őket: „*Gajdos. Orosz falu Bereg vármegyében, földes Urai B. Vécsei Ferenc, sissari Urak, lakosai óhitűek, fekszik a Kaszonyi járásban.*”¹⁷⁸ Másodsorban: „*Gajdos. Tót falu Ungvár Vármegyében, földes Ura Gróf Berényi, és Vétsey uraságok, lakosai óhitűek, fekszik Ungvártól ötödfél mértföldnyire, Bereg Vármegyének szomszédságában...*” Bár Vályi András a Bereg vármegyében fekvő *Gajdos* esetében nem említi, hogy a falu a vármegyehatáron fekszik, szerintünk az általa megnevezett két különböző *Gajdos* megegyezik. Beregben ugyanis nem volt az akkori Kaszonyi járásban másik *Gajdos* nevű település. Ráadásul a Beregben feltüntetett falu adatait vehetjük pontosabbnak, mert az Ung vármegyében található *Gajdoson* görög keleti (óhitű) szlovákokat! mutatott ki. Ez esetben, szinte bizonyosan a tót anyanyelv a téves adat. *Gajdos* helyzete a XIX. században sem változott, mert Fényes Eleknek is feltűnt a falu rendhagyó helyzete: „*Gajdos orosz f. egy patak mellett, melly*

¹⁷⁶ A falut Ung vármegyéhez sorolta, a Szobránci járáshoz.

Az „f.” jelölés a falu szó rövidítése.

Fényes Elek: Magyarország 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, I-VI. kötet, Pest, 1836-1840., III. kötet, 358. o.

¹⁷⁷ Vályi András: Magyarország leírása. II. kötet, 233. o.

¹⁷⁸ Vályi András: i. m. II. kötet, 5. o.

kétfelé választja, olly formán, hogy egyik része Ungh, másik Beregh vármegyéhez tartozik: 2 romai, 306 görög kath., 5 zsidó lak.”¹⁷⁹ Az 1880-as népszámlálás ugyancsak két Gajdosot közölt (két adatsorral), de már „kapcsos zárójellel” megjelölve őket. A falu 1910-ben az Ung vármegyei Szerednyei járáshoz került *Nagyajdos* néven.

Míg a fenn említett változások lényegében - középsőként - Ung vármegyét érintették, a más vármegyékkel való változások Zemplén és Bereg vármegyék életében játszottak szerepet. Zemplén vármegye közigazgatási határai változtak nagyobb mértékben, hiszen területe az általunk vizsgált korszakban számos falu révén is gyarapodott.¹⁸⁰

A „*némely törvényhatóságok határának egyes községek és puszták átcsatolása által való kiigazításról, és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről*” szóló 1881. évi LXIII. törvény országosan rendezte egyes falvak átsorolását más vármegyékbe. Zemplén vármegye esetében Abaújából átcsatolták a *Sátoraljaújhely* közvetlen közében fekvő *Alsóregmecet*, *Felsőregmecet*, *Kisbányácskát*, *Kiskázmért*, *Mátyásházát*, *Mikóházát*, *Vilyt* (az ugyanilyen nevű pusztával együtt) továbbá a tőlük kissé északabbra fekvő *Bistét* és a Szerencsi járáshoz csatolt *Felső-Golopot*.¹⁸¹

Észak-Zemplén ugyancsak gyarapodott néhány faluval, mert Sáros vármegyéből *Boksát*, *Sandalt*, *Kis- és Nagybukócot*, *Kistavast (Sztaskóc)*, *Kis- és Nagyderencset (Dricsna)* és *Alsó- és Felsőladácsot* (Vladicsa) sorolták át. E községek közül az első kettő *Sztropkó* mellett található, míg a többiek még északabbra, egy patak völgyében sorakoznak. Hovatartozásuknak alapvetően ugyanaz volt a problémája, mint a korábban példaként megemlített *Izbugya* és *Gajdos* esete: egy patak mentén feküdtek, amely jobb partja Sároshoz, bal partja pedig Zemplénhez tartozott. Sajátos helyzetüket jól jelzi az, ahogy Vályi András és Fényes Elek tudósít róluk. Vályi *Kis- és Nagyderencs* esetében csak egy falut (*Dricsna* néven) közöl Sáros vármegyében, megjegyezve, hogy Zemplén vármegye szomszédságában fekszik. A többi falut pedig kétszer sorolja fel, mindkét vármegyében feltüntetve. Egyedül a Zemplén vármegyei *Bukóc* esetében közli, hogy „és tsak a’ mellette folyó vízzel hasíttatik el Sáros vármegyétől.”¹⁸² Fényes Elek *Dricsnát* ugyanúgy egyszer tünteti fel, a többit Vályihoz hasonlóan kétszer sorolja fel (Sárosban és Zemplénben egyaránt). Ugyanúgy *Bukócnál* említette meg, hogy „*orosz falu,*

¹⁷⁹ Fényes Elek: i.m. III. kötet. 371. o.

¹⁸⁰ Természetesen a megelőző korszakokban is napirenden voltak olyan kérdések, hogy egyes települések melyik vármegyéhez tartozzanak. Tokaj, pl. többször maga kérelmezte, hogy csatolják át Szabolcs vármegyéhez, de ezt mind Zemplén vármegye, mind az országos hatóságok elutasították.

Hógye István: Zemplén vármegye területi és közigazgatási változásai 1711-1950. In: A Felvidék történeti földrajza. (Szerk: Frisnyák Sándor) Nyíregyháza, 1998., 527-538. o.

¹⁸¹ Vályi András egyszerűen csak Golopnak nevezte félig Abaújban, félig Zemplénben fekvő falut. Fényes már Felső- és Alsó-Golopról adott leírást: „Felső-Golop, Alsó-Goloppal összefüggésben, melly már Zemplén vármegyébe esik”.

Fényes Elek: III. kötet 44. o.

¹⁸² Vályi András: i. kötet, 342. o.

Sáros vármegyében, a makoviczai uradalomban Zemplén vármegye szélén, egy patak mellett, mely kétfelé osztja úgy, hogy egyik része Zemplénhez, másik része Sároshoz tartozik”¹⁸³. A zempléni Bukócnál pedig csak annyit jegyzett meg, hogy „a kolostor már Sáros vármegyében van”¹⁸⁴.

Ugyanakkor Zemplén vármegye is veszített falukat 1881-ben, egyrészt rendezték a két *Bőcs* helyzetét azzal, hogy *Külső-Bőcsöt* Borsod vármegyéhez csatolták. *Bőcs* nevű településekből ugyanis szintén kettő volt, egy külső és egy belső. *Külső-Bőcs* 1881-ig Zemplénhez tartozott, *Belső-Bőcs* azonban a XVIII. század végén még Abaúj! részét képezte, majd a XIX. század első felében került Borsodhoz.

Ugyancsak 1881-ben a Tapoly mentén fekvő *Tapolybeszterce* (Tapolybisztra), *Tapolyhermány*, *Fias*, *Mikevágása* (Micsák), *Kabalás* (Kobulnyica), *Györgyös*, *Remenye*, *Porszács* (Proszács), *Mátyáska*, *Lőrincvágása* (Vavrinc) és *Kisszabados* (Oroszvolya) községeket pedig Sáros vármegyéhez (Girálti járás) csatolták.

Az 1884. évi VII. törvénycikk további falvak sorsáról is rendelkezett: Abaújból Zemplénhez került *Erdőhorváti*, *Komlóska* és *Háromhuta*.

Valószínűleg Zemplén vármegye földrajzi adottságai¹⁸⁵ is hozzájárultak ahhoz, hogy ilyen radikális megoldáshoz kellett folyamodni, mert az ország más vármegyéit tekintve sehol sem történtek ekkora kiigazítások. (Az V. fejezetben még visszatérünk a vármegye földrajzi kiterjedésére, ill. arra, hogy az mennyire egyezik meg Sátoraljaújhely vonzáskörzetével.)

Bereg vármegyének Zemplénhez képest sokkal kisebb mértékben változtak határai. Igaz, II. József rövid időre összevonta Ugocsával a vármegyét. Bereg határai egyetlenegyszer módosultak, még a reformkorban, 1836-ban, amikor az eredetileg Szatmár vármegye részét képező *Tarpát* átcsatolták Bereghez. Szatmár vármegye helyette kárpótlásul megkapta *Nagydobost*, amely addig beékelődött Szatmár vármegyébe.

A fent leírt település átcsatolások mellett 1773 és 1910 között számos esetben változott meg a járásszintű beosztás. Az alábbiakban röviden áttekintjük ezeket a módosításokat vármegyék szerint. 1773-ban a *Lexicon locorum* szerint Zemplén vármegye a Hegyaljai, a Bodrogközi, a Nagymihályi és a Varannói járásokra oszlott. Az elsőként említett a déli területeket fogta össze, amely észak felé egészen *Sárospatakig* terjeszkedett ki. A Bodrogközi járás a Bodrog és a Tisza közé eső földrajzilag egységes terület volt. A két utóbbi járás körülbelül megfelelt (nyugati és keleti félre osztva) Középső- és Felső-Zemplént, a keleti résznek

¹⁸³ Fényes Elek: i. m. III. kötet 281. o.

¹⁸⁴ Fényes Elek: i. m. III. kötet 449. o.

¹⁸⁵ Zemplén észak-déli irányban 160 km hosszú volt, ezzel szemben a kelet-nyugati kiterjedése 40 km vagy még annál is kevesebb volt.

Nagymihály volt a központja, míg a nyugatinak Varannó. Ez utóbbihoz tartozott *Sátoraljaújhely* is.

Fényes Elek már több járásról adott hírt, ezek sorban a Hegyaljai vagy Tokaji, a Bodrogi, az Újhelyi, a Homonnai, a Göröginyei és a Sztropkói járás. A Hegyaljai járás és a Bodrogi járás semmit sem változott, a Hegyaljának ráadásul ugyanúgy *Sárospatak* volt az északi határa, mint korábban. *Sátoraljaújhely*, mint vármegyeszékhely viszont saját járást kapott, az egykori Varannói járás déli részét (egészen *Gálszécsig*). *Nagymihály* elvesztette közigazgatási központi szerepét, helyét *Homonna* vette át, *Mészpestől* északra haladva, egészen *Homonnáig*, majd onnan kelet felé egészen Ung vármegyéig terjedt ki ez a járás. A Göröginyei járás lényegében a Laborc völgyére és annak tágabb környezetére korlátozódott. A hatodik járást - Sztropkó központtal - a *Gálszécstől* északra elterülő Tapoly, Ondava, Olyka által meghatározott völgyek alkották.

Az 1880-as népszámlálás ismét újabb járási beosztást adott közre. A korábbi Hegyaljai járás két részre tagolódott, a délebbi Szerencsi járásra, ill. a Sárospatakra, igaz ez utóbbiba csupán 12 település került. *Sátoraljaújhely* lényegében megőrizte a korábban kialakított járást és a Bodrogköz sem változott. Új járásként jött viszont létre a Gálszécsi és a Nagymihályi járás, Középső-Zemplénben ezzel kialakult az 1910-ig érvényes beosztás. Észak-Zemplénben viszont újabb járásokat hoztak létre, a Homonnai járásról levált a keleti terület, és *Szinna* központtal új járássá alakult. A még nem említett északnyugati területen továbbra is a Sztropkói és a Homonnai járás osztozott.

Zemplénben a közigazgatási határok 1900-ig nem változtak meg, bár a Tokaji járás a hozzácsatolt három abaúji faluval megnövekedett. Néhány járásban településegysítések történtek, pl. *Kis- és Nagypatak*, majd 1905-től *Józseffalva* egyesítésével létrejött *Sárospatak*. Ugyanakkor a Varannói járás két településsel rendelkezett kevesebbel: *Csicsvaváralja* és *Pusztalómonica* beolvadt szomszédjába. A Sztropkói járásban lényegében négy településsel volt több, azokkal, amelyeknek korábban az egyik fele Sárosban volt és 1900-ban ismét önálló falunak számítottak, tehát egy helyett két önálló falut tüntettek fel minden egyes esetben. Végül 1910-ben még egy járást hoztak létre, a Mezőlaborcít, ami a Homonnai és a Sztropkói járás településeinek egy részéből alakult ki.

Ung vármegye 1773-ban az Ungvári, a Szobránci és a Nagykaposi járásra tagolódott. A Szobránci járás a Vihorlántól délre elterült alföldre terjedt ki, a terület nem sokban különbözött az 1910-es járáshatártól, csak *Kis- és Nagyszeretvánál* húzódtott kissé délebbre a járás határa. A Nagykaposi járás területe sem sokban különbözött az 1910-es járáshatároktól. Délen nem ért el a Tiszáig, viszont még az *Ungvár* melletti falvak, pl. az akkor még különálló *Őr* és *Darma* is hozzá tartoztak. A vármegye maradék területe az *Ungvári* járáshoz tartozott.

Fényes Elek már teljesen más közigazgatási rendszerről számolt be. A járások száma eggyel növekedett, mert létrejött a Szerednyei járás. *Szerednyéhez* nemcsak a körülötte elterülő falvak, de a nyugat felé egészen a *Radvánc-Minaj-Ketergény-Homok-Szürte-Tizasalamon* vonalig minden falu hozzá tartozott (így *Záhony* is). A Szobránci járás esetében megmaradt a korábbi állapot. Az Ungvári járáshoz csupán a vármegyeszékhelytől északra fekvő faluk tartoztak: *Alsó- és Felsődomonya, Nevicke, Ókemence, Unghuta, Ungpéteri, Ungludas*, ill. a tőlük még északabbra fekvő falvak.

1880-ra Ung vármegyében a Szobránci és a Nagymihályi járás részben módosult, egyrészt *Kis- és Nagyszeretva* környékén néhány falu (*Pályin, Rebrény*) átkerült a Nagykaposi járáshoz. A járáshoz csatolták továbbá *Záhony* környékét. Nagyobb változást jelentett, hogy az Ungvári járásból kivált a galíciai határ mentén elterülő Nagybereznai járás, összesen 51 településsel. Az Ungváriban így is maradt azonban 56 település. A Nagykaposi és az Ungvári járás közös határa viszont nem mozdult.

1900-ra Ung vármegyében, a Szobránci és a Nagykaposi járás nem változott, az utóbbiban a települések száma viszont eggyel csökkent: *Őr* és *Darma* egyesült. A Nagybereznai járásból viszont kivált a Perecsényi járás, így északon 31 falu maradt, míg a Perecsényibe 20 falu került. Az Ungvári járás is megőrizte kiterjedését, viszont két településsel kevesebbel rendelkezett: a két *Gajdos egyesült*, ill. *Bozos* beolvadt *Órdarmába*.

1773-ban Bereg vármegye a Tiszaháti, a Mezőkaszonyi, a Felvidéki és a Munkácsi járásra oszlott, de ez utóbbi több körzetből tevődött össze¹⁸⁶. A Tiszaháti járást a Tisza közvetlen közelében fekvő települések alkották, ami a *Tivadar, Berdegdaróc, Tizakerecsény* háromszöget jelentette. A Mezőkaszonyi járás lényegében a székhely körül fekvő falvakat foglalta magába, amelynek északi határa egybeesett az 1910-es járáshatárral. A Felvidéki járást a Borzsova és Ilosva folyók völgyei alkották. A nem említett központi területek és az északi határvidékek teljesen *Munkács*hoz tartoztak.

Fényes Elek Bereg vármegyéről közigazgatásilag teljesen más képet adott meg, mert a vármegyét a XIX. elején négy járásra osztották, a Munkácsi, a Mezőkaszonyi, a Felvidéki és a központi Munkácsi járásra. A Tiszaháti járásban 40 falu és 4 mezőváros volt, de az 1910-es állapotokhoz képest az északi rész, ill. az Alsó- és Felső Remete környéke helyett a későbbi Kaszonyi járás nagyobb része tartozott hozzá (24-ből 16 falu). Mivel a Mezőkaszonyi járás 59 faluból és 1 mezővárosból állt, a járás messze északra kiterjedt a későbbi Latorcai járás falvai-
ra is. A Felvidéki járást, a Borzsova és Ilosva vidékén összesen 70 falu és 2 mezőváros alkotta. Nemcsak az 1910-es Felvidéki járás települései tartoztak ide tehát, hanem az *Munkács* köz-

¹⁸⁶ Az alábbiakból: 1. Bobuliska, Krajna és Kajdanó; 2. Duzima és Viznice; 3. A Verchovinai, 4. A Lucska és Bártháza körzetekből.

vetlen közelében fekvő, attól keletre elhelyezkedő falvak is. A Munkácsi járáshoz 3 mezőváros és 91 falu tartozott: lényegében az összes *Munkácstól* ténylegesen északra fekvő falu. Az 1910-es állapotok szerinti Munkácsi járásból csupán néhány falu tartozott ekkor *Munkácshoz*.

1. térkép Zemplén, Ung és Bereg vármegyék járási beosztása 1910-ben
Saját szerkesztés

1880-ban a Tiszaháti járás már 38 települést foglalt magába (nemcsak a Tisza közvetlen környéke), mert hozzácsatolták a Beregszász környéki falvakat, így lényegében az 1910-es állapotok jöttek létre. A Mezőkaszonyi járás is már majdnem elnyerte az 1910-es kiterjedését. A Felvidéki járáshoz továbbra is 47 falu tartozott. A Munkácsi járás pedig még úgyis megmaradt a megye legnagyobb közigazgatási egységének (82 faluval), hogy a Vereckei járás 78 faluval kivált belőle. A két város: *Beregszász* és *Munkács* már rendezett tanácsú város volt.

1900-ra a Tiszaháti járás négy településsel gyarapodott: *Beregdaróc, Gát, Kisgút, Nagygút*. A Felvidéki járás 47 településről 32-re apadt, mert elvesztette a nyugati részét, *Alsó- és Felsőremetét*, ill. a *Drágabártfalva* környékén fekvő falvakat. A Mezőkaszonyi járás 27 faluról 24 olvadt, (*Beregdaróc, Kis és Nagygút* került átcsatolásra). A Vereckei járás 78 településéből 57 vált ki és a Szolyvai járassá alakult. Új közigazgatási egységként jött létre továbbá a Latorcai járás, a Munkácstól északnyugatra fekvő hegyvidéki terület 52 településéből. A Munkácsi járásban így csak 36 település maradt 1910-re.

Kissé leegyszerűsítve ennyi változást kellett volna állandóan figyelembe vennünk, amikor egy településre hivatkozunk. Mindez állandó zavart szült volna, hogy ezt elkerüljük, a következőkben mindig az 1910-ben fennállt viszonyok alapján hivatkozunk egy településre (pl. melyik járásban feküdt).

1.5 Településnevek

Vizsgálatunk az 1910-ben fennállt viszonyok alapján közel 900 települést érint (Zemplén 450, Ung 208 és Bereg 246¹⁸⁷). Jelen dolgozatunk a településnevek és közigazgatási beosztások, járások pontos és következetes használatára törekszik, ezért ezzel szoros összefüggésben, munkánkban végig az 1910-ben fennállt településneveket használjuk, az 1910-es járási beosztás szerint. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert 1910-et megelőzően a hivatalos névhasználatban változások történtek. A változásokat érzékeltetni kívánjuk, ezért röviden áttekintjük a különböző névváltozatok történetét, ill. felállítunk néhány névalkotási típuscsoportot.

Magától értetődő, hogy minden településnek volt történetileg kialakult neve, gyakran több is, nem is beszélve a különböző helyesírás következtében kialakult névváltozatokról. Az északkelet-magyarországi településeket döntő többségében a középkorban alapították (jellemzően a XV. században), a XVIII. században már csak néhány telepes (főleg német) falut alapítottak. A dualizmus korában ugyancsak néhány falu telepítésére került sor, főleg gazdasági okból, pl. Dubi, amely egy favágótelepből alakult ki (Felvidéki járás - Bereg vármegye).

Magyarországon a dualizmus korában érett meg a helyzet arra, hogy a települések történetileg kialakult nevét rendszerezék. A rendezés szükségességét a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, Dr. Jekelfalusi József így magyarázta: „... több ezerre rúg az oly községek száma, a melyek egymással teljesen azonos - még előnév útján sem megkülönböztetett - névvel bírnak¹⁸⁸, másrészt pedig abból keletkeznek, hogy ugyanazon községeknek többféle elnevezésük volt használatban, nem is szólva a nevek helyesírása tekintetében fennálló bizonytalanságról, a mely szintén hozzájárul a zavar fokozásához.”¹⁸⁹ A fenn megnevezett elnök az alábbiak szerint indokolta törvény megalkotását: „Nemzeti és kulturális szempontok mellett a mindennapi élet gyakorlati következményei, különösen pedig a posta-, a távírda-, és vasúti szolgálat igényei, sőt a katonai behívások pontos kézbesítése tekintetéből és egyéb katonai szempontokból az ország védelmi érdekei is parancsolólag kívánják, hogy a község- és egyéb helynevek tekintetében a Magyarországon eddig uralkodott állapotok végre megszűnjenek.”¹⁹⁰

¹⁸⁷ Korábban viszont ennél több, mert számtalan esetben került sor településegysítésekre, pl. Bereg vármegyében 63 faluból összesen 27 falu jött létre összevonás eredményeképpen.

¹⁸⁸ Az 1863-as helységnévtárban, pl. a *Szenterzsébet* elnevezés 5-ször, az *Almás* település 9-szer, *Csehi* 13-szor szerepelt, míg pl. a *Kisfalud* 18-szor állt a névtárban (országos adat).

¹⁸⁹ A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). (Szerk: Dr. Jeney Andrásné, Tóth Árpád) Budapest, KSH, 1997., I. o.

A szöveget a szerkesztők idézik Jekelfalusi Józseftől, aki A Magyar Korona Országainak 1898. évi Helységnévtára c. mű előszavában írt a problémáról.

¹⁹⁰ I.m. u. o.

Ennek a hatalmas munkának a törvénykeretét az 1898. évi IV. törvénycikk adta meg. Ez rendelkezett az Országos Községi Törzskönyvbizottság felállításáról, amelynek feladata volt megállapítani, hogy minden településnek csak egy hivatalos neve legyen, a cél érdekében előnevekkel vagy új nevekkel látták el őket, továbbá az újonnan alakuló településeket is el kellett nevezniük, a hivatalos helyesírás megállapítása mellett.

A Törzskönyvi Bizottság a használatban lévő településnevek begyűjtésével¹⁹¹ kezdte meg munkáját, amelyeket aztán községi ívekre vezették. Az elkészült íveket visszaküldték a vármegyéknek, amelyek kiegészítették, majd javaslatot tettek a hivatalos névre. A visszaérkezett lapokat a bizottság szétesztotta tagjai között, és az észrevételek után megküldték az Országos Levéltárnak. A törzskönyvbizottság az összes település ilyen formájú véleményezése után alakította ki szakvéleményét. Ezt a véleményt aztán minden érintettnek el kell fogadnia (pl. vármegye). Legvégül a belügyminiszternek kellett aláírnia a kész javaslatot.¹⁹²

A Törzskönyvbizottság csak egy-egy vármegyét tárgyalt egyszerre, de minden esetben ügyelt arra, hogy az azonos településneveket egyszerre tárgyalja, így pl. Bács-Bodrog vármegye 126 települése mellett, további más vármegyében fekvő 243 község nevét állapították meg.¹⁹³ „A tárgyalásnak ez a sorrendje azért szükséges, hogy több azonos nevű községre nézve egyszerre lehessen mérlegelni, melyik közülük a legfontosabb, s melyik tartsa meg nevét változatlanul...”¹⁹⁴ Elsőként Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és Heves vármegyék készültek el 1901-ben, majd sorban következtek a többi vármegyék is. Északkelet-Magyarországról Zemplén, Ung és Bereg vármegyék egyidőben, 1904-ben kaptak törzskönyvezett településneveket. Az I. világháború kitöréséig összesen 59 vármegye készült, a kimaradt négy vármegye (Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó) már nem kapott hivatalos elnevezést.¹⁹⁵

Északkelet-Magyarországon ez a gyakorlatban az alábbiak szerint valósult meg. A legegyszerűbb esetben a településnevek helyesírását rögzítették, pl. *Sátoraljaújhely* nevét egybeírták a korábban külön írt - ráadásul rövid u-t használó - változat helyett. Az Ung vármegyei *Győröcskének* pedig a rendezés előtt *Győröcske* volt a neve. Több település nevét közvetlenül a törzskönyvezés előtt még kötőjellel írták, e neveket az új szabály szerint egybeírták, e régi-

¹⁹¹ Amely munkában részt vettek hivatali tisztviselők, a megyei és községi közigazgatás, az egyház szervei, továbbá a helyi viszonyokat jól ismerő tudósok, monográfusok és tanárok.

¹⁹² A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). (Szerk: Dr. Jeney Andrásné, Tóth Árpád) KSH, Budapest, 1997., V-VI. o.

¹⁹³ Buday László: Magyarország községeinek törzskönyvezése, In: Földrajzi Közlemények, 1906., (XXXIV. évf.) VI. füzet, 226. o.

¹⁹⁴ A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). (Szerk: Dr. Jeney Andrásné, Tóth Árpád) KSH, Budapest, 1997., VIII. o.

¹⁹⁵ Bár a más vármegyékben található egyező helynevekkel együtt már az említett négy vármegye több településével kapcsolatban is megszületett a végleges határozat, de ezek soha nem emelkedtek törvényerejűvé.

A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). (Szerk: Dr. Jeney Andrásné, Tóth Árpád) KAH, Budapest, 1997., IX. o.

esnek tűnő írásmódra példa többek között a Zemplén vármegyei Varannói járás néhány települése: *Nagy-Dobra*, *Magyar-Krucsó* vagy *Tapoly-Izsép*.

A sok-sok egyező nevű falut a szabályoknak megfelelően előnevekkel látták el, pl. az „Újfalú” és „Kisfalud” nevekkel rendelkező faluk közül hivatalosan létrejött: *Beregújfalu*, *Beregkisfalud*, *Rafajnaújfalu*, *Nyíresújfalu* és *Szuszkóújfalu* Bereg vármegyében, Ung vármegyében *Patakújfalu*, míg Zemplénben *Tusaújfalu*, *Bodrogkisfalud* és *Vámosújfalu*. Bereg vármegyében négy *Ábránka* nevű település volt, 2-2 megkülönböztetve Kis és Nagy előtaggal. A problémát úgy oldották meg, hogy az Alsóvereckei járásban fekvő két *Ábránkát* egyesítették *Ábránka* néven, míg a Felvidéki járásban megmaradt *Kisábránka* és *Nagyábránka*.

Ha két vagy több falut egyesítettek - nemcsak 1898 és 1913 között, de az azt megelőző évtizedben is - azt mindig magyar névvel látták el, pl. *Verbiás*, *Bablyuk*, *Ploszkópatak*, *Petruszavica Verebes* néven egyesült. *Pudpulóc* és *Romanóc* pedig *Vezérszállás* néven és folytathatnánk a sort. Néha a több egyesülő közül a legnagyobb, és nem mellékesen a magyaros hangzású maradt meg, a többiek így szinte „beolvadtak”, pl. *Felsővereckébe*, *Beregóc*, *Drahusóc*, és *Lázárpatak*. Településegysítések többnyire Bereg vármegyében fordultak elő.

Ennél nagyobb erejű beavatkozás a vizsgált terület településneveinek vizsgálatunk szerint a nemzetiségi területen fordult elő. Egyrészt értelmező fordítást használtak, pl. a Zemplén vármegyei *Ulics Kriva* esetében. A falu neve szó szerint „Görbe utcát” jelent, ezt a jelentést kiválóan visszaadja véleményünk szerint a *Görbeszeg* törzskönyvezett alak. Sokkal egyszerűbb megoldás kínálkozott, ha az idegen nevet egyszerűen lefordították magyarra, pl. a Zemplén vármegye északkeleti határán fekvő *Utcást* korábban *Ulicsnak* hívták, vagy a Bereg vármegyei *Izvorhutát* (Szolyvai j.) *Forráshutaként* törzskönyvezték. A fordításokra további példa lehet *Csontos* (*Kosztrina*) vagy *Kapuszög* (*Vorocsó*).¹⁹⁶

Kivételes esetben előfordult „közelítő” fordítás is, pl. a Sátoraljaújhelyi járásban 1910-ben létezett egy *Magyarsas* nevű település, ami korábban évszázadokig Magyarjesztreb néven volt ismert. A „jesztreb” szlovák szó - igaz „a-val” írva nem sast, hanem kányát jelent. (Vagyis a kányánál ismertebb ragadózó madarat kerestek a névalkotók).

A magyarítás jobban szembeűnő, ha a településneveket kisebb-nagyobb mértékben eltorzították, pl. az Ung vármegyei *Koromlyát* *Koromlakká* keresztelték át. A Bereg vármegyei *Cserejócot* pedig *Cserházzá* magyarosították.

Egyedi esetet jelent a *Hercegkút* néven törzskönyvezett Traconfalva, mert bár magyarosított elnevezést kapott, de annak meg volt a magyarázata: a falut 1749-ben Johannes Wilhelm Trautson herceg telepítette.

¹⁹⁶ 'Koszty' = csont; ill. 'vorota' = kapu

Néha külső szemlélő számára nehezen értelmezhető névváltozatok jöttek létre, pl. Zemplén vármegyében a Varannói járásban eredetileg volt egy *Tót-Kajnya* település, a tőle északra fekvő Mezőlaborci járásban pedig egy *Orosz-Kajnya* nevű falu feküdt. A törzskönyvezéskor mindkettő új nevet kapott, az előbbi *Alsónyíres* lett, ezért azt várhatnánk, hogy a második a „Felső” előtagot kapta, de nem, mert *Oroszkánya* lett belőle. (Nem mindig figyeltek az ilyen névváltozatokra, mert *Felsőnyíresfalva* - rövid i-vel! - a Hunyad vármegyei Hát-szegi járásban feküdt.) Ellenpéldaként felhozható a *Baskócnak* hívott települések törzskönyvezése: a zempléni (Homonnai j.), hegyvidéken fekvő *Baskóc Felsőbaskóccá* vált, míg az Ung vármegyei *Baskóc* (Szobránci j., a Vihorlát déli lejtőjének peremén) *Alsóbaskóc* elnevezést kapott.

Az utolsó nagyobb csoportot mindhárom vármegye legészakibb, hegyvidéki - döntő többségében nemzetiségi - területre eső falvai alkotják. Ezek a települések úgy kaptak új - magyar - nevet, hogy nevük nem egyezett meg más faluéval, és nem is vonták őket össze más településekkel. Példaként hozható fel többek között Ung vármegye két északibb járásának - Nagybereznai és Perecsényi - települései, a teljesség igénye nélkül: *Csillagfalva (Knyahinya)*; *Ligetes (Luch)*; *Eszterág (Sztricsva)*; *Fenyvesvölgy (Sztavna)*; *Havasköz (Lyuta)*; *Viharos (Viska)*; *Egreshát (Vulsinka)*.

A sok-sok példa felsorolásának következtében úgy tűnhet, mintha minden falu új nevet kapott volna, természetesen ez nem így van, pl. *Polena* maradt *Polena* (Bereg, Szolyvai j.), vagy *Kanora* is megőrizte nevét (Bereg, Alsóvereckei j.), ill. utolsó példaként a Mezőlaborci járás *Virava* települése is ide tartozik. Igaz, tapasztalataink szerint ők voltak kisebbségben, mert az északi járásokban a települések 50-80%-a is új nevet kapott. (Lásd 1. sz. melléklet) A megváltoztatott nevű települések aránya Zemplénben 34,4%, Ungban 37,2%, míg Beregben 28,1% volt. (Lásd 1. sz. melléklet)

A nemzetiségi politikusok már a kezdetekben felhívták a figyelmet arra, hogy a települések törzskönyvezése burkolt magyarosítás, amely állítással egyet kell értenünk az előzőekben felsorolt példák alapján. Az Országos Községi Törzskönyvbizottság egyik jegyzője a témáról szóló egyik cikkében így írt a kérdésről: „...*mégis - és ez nagyon jellemző az általános hangulatra és felfogásra - mindezeket (a felsorolt gyakorlati okokat B.R.) nem látja benne, hanem csupán a nemzeti gondolat nyilvánulását, a sovinizmus hódítását...Csakugyan, a közérdeket szolgáló semmiféle törekvésnek sem szabad nélkülöznie a ma vezérlő gondolatot; nem hiányzott ez a községnevekről szóló törvény megalkotásából és nem hiányzik annak most (1906. B.R.) folyó végrehajtásából sem.*”¹⁹⁷ Vagyis elismerte a rendezés egyik - de nem kizárólagos - okaként a magyarosítást.

¹⁹⁷ Buday László: i. m. 228. o.

Az 1910-es névváltozatok használatakor végül felhívjuk a figyelmet arra, hogy a települések életében pont ezek a megváltoztatott, újonnan törzskönyvezett alakok voltak a legrövidebb ideig hivatalosak. Hiszen a századfordulón lettek hivatalossá, majd a Trianoni béke után az utódállamokban természetesen már nem tartották meg őket, hanem az ott élő nép nyelvén, ill. az új hivatalos nyelven hívták őket. Ráadásul ezek az elnevezések nem is tudták betölteni „küldetésüket”, mert nem mentek át a köztudatba. Ennek bizonyításául csak a *Sátoraljaújhely* társadalomtörténetéhez általunk feldolgozott anyakönyvekre hivatkozunk (*Lásd V.6.b-c fejezet*). Tapasztalataink szerint az állampolgárok születési helyének bejegyzésekor még mindenki a régi elnevezést jegyeztette be. Ezt a tényt akár még lehetne azzal magyarázni, hogy az egyén a Kárpátok gerincéhez közel fekvő szülőfaluját régen elhagyta, és nem értesült az új elnevezésről, de azt már nem, hogy ezeket az elnevezéseket a sátoraljaújhelyi hivatalos szervek is elfogadták, majd be is jegyezték az általunk vizsgált 1906. évi anyakönyvekbe (születési, halálozási és házassági).

Legutolsó megjegyzésként: a hivatalos elnevezéssel szemben elhagytuk a régies elnevezést tükröző „cz” alkalmazását, pl. a hivatalos *Helmeckével, Koskóczcal* stb. szemben mi végig a *Helmecke, Koskóc* stb. névváltozatokat használtuk.

A kortársak közül pl. Lehocky Tivadar foglalkozott a fenn említett újonnan alkotott településnevekkel, elismerve mind a hibákat, mind a jó megoldásokat, pl. ... „*így egyszerű volt közelebb Nelipinát Hársfalvára, Dracsinát Tövisfalvára, épp úgy magyarosítani, mint Hribócot Gombásra, és Huklivát Zúgóra, de már Verbiást Verebesre alakítani kissé önkényes fordítás....*”¹⁹⁸ A „verbiás” szó ugyanis füzest jelent... A névalkotás eredményességéről pedig így írt: „...*a nép a hatóságilag megállapított új nevekhez nemigen mutat hajlandóságot, minek oka valószínűen abban is rejlik, hogy sokszor nemcsak helytelen, de szerencsétlenül megválasztott névvel akarja a hatóság az évszázados ősi nevet felcserélni....*”¹⁹⁹ Sőt szerinte „*a nép ott is ragaszkodik a régi településnevekhez, ahol már évszázadokkal ezelőtt is volt magyar helynév: Pappfalva helyett Gyilok*”²⁰⁰

Zemplénben Dongó Gyárfás Géza *Ladamóc* település elnevezésével kapcsolatban a levéltári forrásokhoz nyúlt segítségül. Kutatásai eredményeképp kijelentette: „Helységünknek Ladmóc nevét *Ladamócra* változtatta az országos törzskönyvező bizottság - helytelenül. Történeti hűséggel Lászlófalva illette volna meg.”²⁰¹

¹⁹⁸ Lehocky Tivadar: Bereg vármegye. 238. o.

¹⁹⁹ Példái: *Beregszöllős* (Nagyloho), *Ormód* (Nagybresztó), *Dávidfalva* (Závidfalva), *Cserhalom* (Dubróka=tölgyes), *Rónafalu* (Runofalva) - ez utóbbi ráadásul a hegyek között feküdt!

Lehocky Tivadar: i. m. 247. o.

²⁰⁰ Lehocky Tivadar: i. m. u. o.

²⁰¹ Az alapító Wladimir nevére lekopott a w-betű.

Dongó Gyárfás Géza: Ladmóc településnek mi volt az ősrégi neve? In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XVI. kötet. Sátoraljaújhely, 1911., 243-244. o.

II. Az etnikumok elterjedése és a nyelvhatárok Északkelet-Magyarországon

II.1 A három vármegye földrajzi viszonyai

A három vármegye földrajzi viszonyait azért is mutatjuk be, mert ahogy látni fogjuk a későbbiekben a domborzati viszonyok a mindennapi életre is befolyásoló tényezőnek bizonyultak.²⁰²

Zemplén, Ung és Bereg vármegyék Magyarország északkeleti részén helyezkedtek el (ez a felsorolás egyben a nyugat-keleti sorrendet is jelenti). Zemplént nyugatról Sáros és Abaúj-Torna, délnyugatról egy kisebb szakaszon Borsod vármegye határolta. Délről mindhárom vármegye határos volt Szabolcs megyével: Zemplénnel a leghosszabban, Unggal csak egy kis szakaszon (*Záhony* környékén), míg Bereggel a Tisza mentén - *Kislónya* és *Vásárosnamény* között - kissé hosszabban. Bereg vármegye keletről, ill. déli irányból - Zemplénhez hasonlóan - szintén több szomszédal rendelkezett: délről Szatmár, délkeletről az egyik legkisebb hazai vármegye Ugocsa, míg keletről Máramaros volt a szomszédja.²⁰³ Északról mindhárom vármegyét az országhatár, ill. Galícia határolta.

Területüket természetföldrajzi határokkal is le lehet határolni. Zemplént nyugatról főleg az Eperjes-Tokaji-hegység, míg délnyugatról kis szakaszon a Sajó és a Hernád határolta. Déli irányból még egyszerűbb meghúzni a természetes határt, mert kisebb-nagyobb beszögelésektől eltekintve gyakorlatilag mindhárman a Tiszáig értek. Bereg vármegyét keletről már nem lehet természetes határokkal lehatárolni, hozzávetőlegesen a Borzsa folyása képezte a határt, de ennek a vízfolyásnak a völgye váltakozva hol Bereghez, hol a szomszédos vármegyékhez tartozott, gyakran messze eltávolodva a vármegyehatártól. Északról az országhatárként is szolgáló Kárpátok helyezkedett el, azon belül is az Északkeleti Kárpátok, melynek gerincét a Keleti-Beszkidék névvel illetjük.

Természetföldrajzi alapon úgy is le lehet határolni e három vármegyét, hogy a Bodrog vízgyűjtőterülete, hiszen csak Zemplén legdélibb járása (*Szerencs* és környéke) és Bereg déli és délkeleti része (*Beregszász* és környéke) nem tartozik ide.

Mindhárom vármegyére igaz, hogy az északi részük volt a legmagasabb, ezen belül is az Északkeleti-Kárpátok gerincét képező Keleti-Beszkidék, amelynek legmagasabb pontja az 1221 méter magas Kremenec csúcs volt. Több hágót is találunk e területen: a 657 méter magasan fekvő Palotai-hágót, az Uzsoki-hágót (889m) és a Vereckei-hágót (839m). E vonulattól

²⁰² Pl. a szlovák-magyar nyelvhatár futásának, a ruszinok elterjedésének és egyes nyelvszigetek megmaradásának tárgyalásakor.

²⁰³ Lehoczky Tivadar: Bereg megye. (2. kiadás) Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 1996., 11. o.

délre több kisebb hegység terült el, úgymint sorban az Erdős-Kárpátok, Polonia-Runa és a Szolyvai-havasok. A két utóbbi hegység több csúcsa is 1000 méter fölé emelkedett, ezek közül példa a Javornik (1017m), a Runa (1479m) és a Sztoj (1677m). E hegységektől délre, az ország belseje felé még egy hegységvonulat helyezkedett el: a Vihorlát, a Polyána-Szinyák-hegység és a Borló-Gyil-hegység, amelyeknek több csúcsa ugyancsak 1000 méter fölé emelkedik.²⁰⁴ A Vihorlátban összesen öt csúcs volt ilyen magas, egyikük pl. a szintén Vihorlátnak nevezett legmagasabb csúcs (1087m).²⁰⁵ A Polyána-Szinyák-hegységben pedig a Dunavka (1018m) volt a legmagasabb. A Zemplént nyugatról határoló Eperjes-Tokaji-hegység legmagasabb pontja, a Simonka (1092m) ugyan már Sáros megyébe esett, de csupán néhány kilométerre volt a vármegyehatártól. Zemplént még egy hegység érintette, az észak-déli csapásirányú Zboró-Varannó-hegység, ami Sáros vármegyéből nyúlt át Észak-Zemplénbe.

Tovább haladva délre, most már kilépve az Alföldre a térszín fokozatosan ereszkedett le a Tisza völgyéig. Az alföldi jellegű terület ellaposodását csak ritkán törte meg néhány kiemelkedő domb, ill. halomcsoport. Közülük a legfontosabb a 15 km hosszú zempléni sziget-hegység (*Szóllőske-Velejte* könyékén), amelynek legmagasabb csúcsa 472 méter magas. Zemplénben ezen kívül *Garany* határában is volt még egy kisebb halom, továbbá a Bodrogközben még kettő, a szentes-királyhelmei (eróziós tanúhegy, terasz) és a kövesdi hegy. Bereg déli részén ugyancsak előfordultak ilyen dombok, pl. *Nagybégány*, *Beregdeda*, *Mezőkaszony*, *Zápszony* és *Tarpa* határában.²⁰⁶

A kiemelkedő domboktól eltekintve az alföldi jellegű táj a Tisza irányába lejtett, Munkács városa például már csak 128 méter tengerszint feletti magasságban feküdt, a Szernyemocsár, már csak 108 méter magasan, míg *Vásárosnaménynál* a Tisza legkisebb vízállása 101 méter magasan volt. Beregben a legalacsonyabban fekvő *Hetyén* nevű település pedig már csak 99,5 méter tengerszintfeletti magasságban feküdt.²⁰⁷

Az általuk vizsgált három vármegye legalacsonyabb része a Bodrogköz, ami a Bodrog-Latorca folyók és a Tisza között fekszik. Ugyancsak az Alföldhöz tartozott a Zemplén vármegye déli részén fekvő Taktaköz és Harangod.

A terület vízrajza a domborzattal áll szoros kapcsolatban. Mivel a legészakibb rész a legmagasabb, ezért minden vízfolyás egy irányba, délre haladt, a legyező alakú vízhálózat végül a Bodrogban egyesült és Tokajnál ömlött bele a Tiszába. A Bodrognak saját forrása nincs, hanem több kisebb folyó egyesüléséből jött létre. Közülük a Tapoly és Ondava Sáros

²⁰⁴ Az északi hegyes területet még Verhovinának is szokták nemvezni, ami annyit tesz az itt élő ruszin nép nyelvén, hogy erdős hegység.

Lenvay Ferenc: A vármegye általános leírása. In: Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. 7. o.

²⁰⁵ Hodinka Antal: Ung megye, In: Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. 50. o.

²⁰⁶ Lehoczky Tivadar: i. m. 17. o.

²⁰⁷ Lehoczky Tivadar: i. m. 14. o.

vármegyében eredt, ők *Kisbosnya* alatt egyesültek. Számos kisebb patakot is felvettek, ezek közül legjelentősebbnek az Ondava bal parti mellékpatakja az Olyka tűnik. A Tapoly-Ondava Imregtől délre találkozott a Latorcával. A Latorca Bereg északi részén eredt, amin végigfolyva felvette a kisebb patakokat, érintve *Munkácsot* is, végül átfolyt Ung vármegyébe, de rövid szakasz után a vármegyehatáron folyt tovább. Már Zemplén vármegyébe esett az Ung folyóval való egyesülése. Az Ung az ugyanilyen névvel illetett vármegye északi részén eredt, majd a vármegyén végigfolyva (miközben érintette *Ungvárt* is) felvette a kisebb patakokat is, pl. a Turját, Turcát, a Lyuttát. A Laborccal Ung megye szélén *Kisszeretvától* délre egyesült.²⁰⁸ A Laborcnak Zemplén legészakibb településének (*Nagycsertész*) a határában volt a forrása, *Felsőkohánynál* az Udva folyt bele, míg *Homonna* mellett a Círóka egyesült vele.

A Hernád az Eperjes-Tokaji-hegységet a nyugati irányból (Abaúj-Torna megyében) kerülte meg, így a vizsgált területet csak részben (a Szerencsi járásban *Alsódobszától Sajóhídvégig*) érintette, majd beleömlött a Sajóba, ami még öt zempléni települést érintve végül a Tiszával egyesült.

A Bereget helyenként határoló Borzsa tulajdonképpen Máramarosban eredt és csak *Lukovánál* lépett be Bereg vármegyébe. Miután néhány beregi falut érintett, Ugocsába is átfolyt, majd először az ugocsai-beregi vármegyehatáron, majd végül újra Beregben haladt, ahol Várinál a Tiszába folyt bele.

Kiterjedt állóvizek egyik vármegyére sem jellemzőek, említést érdemel a Szinna-kő közelében található „tengerszem”, ill. a Szernye-mocsár Bereg vármegyében, amelynek területe 1868. október 2-án 28684 hold volt.²⁰⁹

A Tisza mentén a folyó szabályozása előtt mindhárom megyében voltak kisebb-nagyobb mocsaras-vizenyős területek, de ezeket mind felszámolták, sőt termőterületté tették.²¹⁰

²⁰⁸ Lendvay Ferenc: i. m. 8. o.

²⁰⁹ Lehoczky Tivadar: i.m. 27. o.

²¹⁰ Egyedül csak a Bodrogtközben 155481 katasztrális hold földet sikerült az árvízről mentesíteni. Zemplén vármegye leírása. In: Zemplén vármegye. (Szerk: Borovszky Samu) 1. o.

II.2 Nyelvhatárok Bereg, Ung és Zemplén vármegyék területén

II.2.a A ruszin nyelvhatár a Lexicon locorum szerint

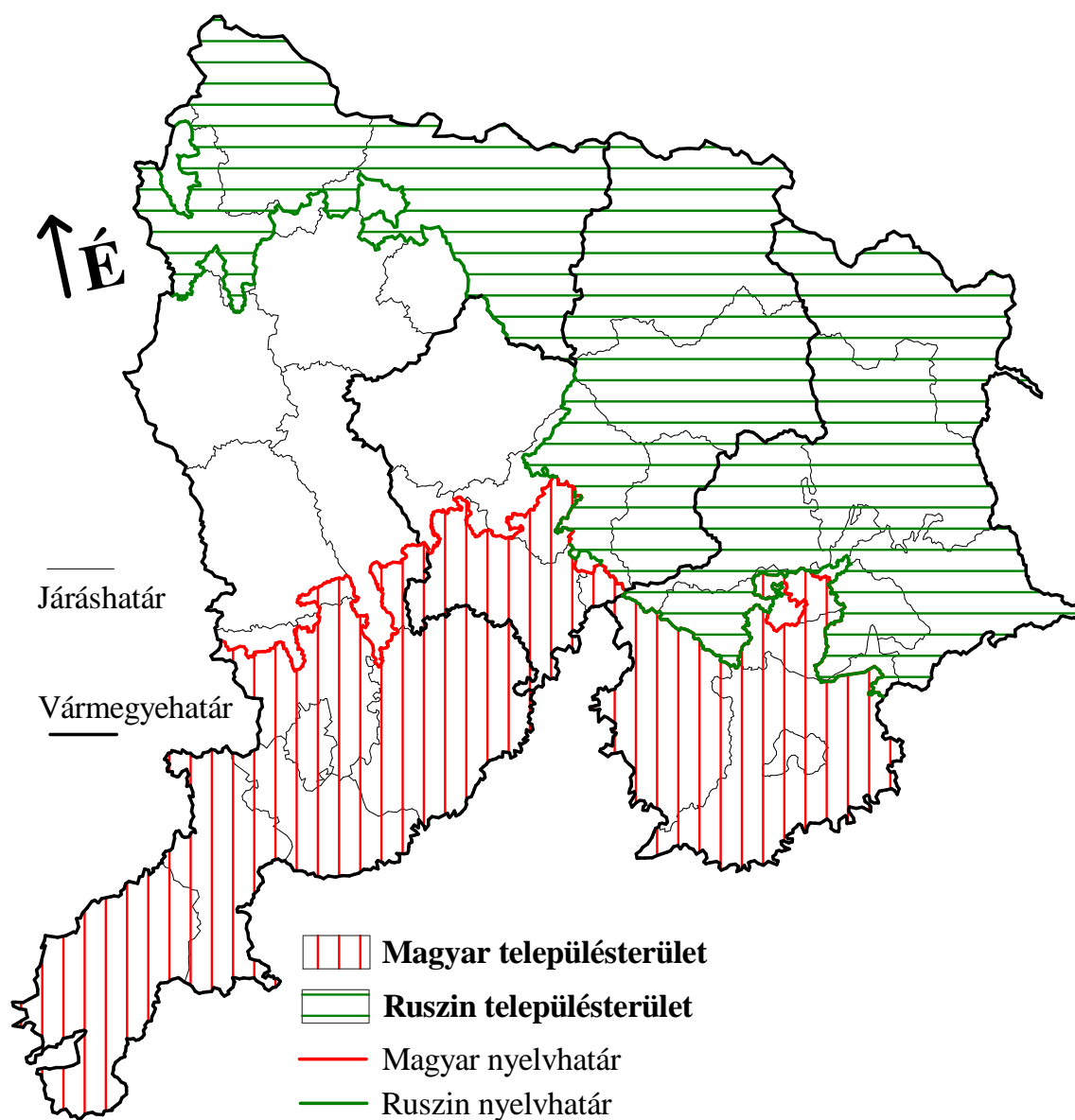
Mivel a Lexicon locorum a többség által beszélt nyelvet közli, ezért meghúzhatjuk az egy nyelvet legalább 50%-nyian beszélők alapján a nyelvhatárt. Ez már össze tudjuk vetni a Fényes által közreadott adatokkal, ill. az 1880-as és 1910-es népszámlálási adatokkal.

Legelsőnek a ruszin nyelvhatárt határozzuk meg a Lexicon alapján, majd az 1773-as adatokhoz képest nyomon követjük a XIX. századi eltolódásokat, egészen 1910-ig. A Lexicon szerint a ruszinok településterülete Beregben - keletről-nyugatra haladva - az alábbi településektől északra helyezkedett el: *Alsóremete, Felsőremete, Makarja, Bárdháza, Pisztraháza, Beregfogaras, Beregleányfalva, Szánfalva, Beregpapfalva, Repede, Beregbükkös, Kustánfalva, Kendereske, Klastromalja, Oroszvég, Klacsanó*. A nyelvhatár ezzel megkerülte Munkácsot, majd az *Ódávidháza, Újdávidháza, Várkulcsa* irányába futott tovább és tett még egy kanyart, mert *Munkácsváralja* már ruszin falu volt. A nyelvhatár ezek után délre fordult, mert *Nagylycska, Gorond, Mezőterebes* és az Ung vármegye határán fekvő *Ignéc* ruszin faluk voltak. Vagyis a magyar-ruszin nyelvhatár gyakorlatilag egyenes vonalban a hegység előtt (az Alföldön húzódott), kivételt csupán *Munkács* képezett, valamint a város és az összefüggő magyar nyelvterület között elhelyezkedő faluk: *Dercen, Fornos* és *Izsnyéte*.

Az összefüggő nyelvhatáron belül alig néhány település képezett kivételt, ezek közül *Mezőkaszonyt* kell megemlíteni, mert a Lexicon három beszélt nyelvet is megemlít a járás-székhellyel kapcsolatban: magyar-német-szlovák. Az összefüggő magyar településhatáron belül Beregben *Tiszacsoma, Mezőhomok* és *Kovácszó* volt ruszin nyelvüként feltüntetve. *Kovácszónak* sajátos volt a helyzete, hiszen a nyelvhatár közvetlen közelében feküdt, de a „Bereg-szászi-hegyek” elzárták Bereg vármegye többi részétől (és a többi ruszin falutól), továbbá a Borzsova menti mocsarak sem segítettek a ruszin tömbbel való kapcsolatot. *Kovácszó* a közlekedési viszonyok szerint ugyancsak hátrányos helyzetben volt, mert magyar falvak vették körbe. Mivel a vármegye keleti szélét vizsgáljuk, indokolt egy pillantást vetnünk a szomszédos Ugocsa vármegyére, ahol *Feketepatak* falu a Lexicon szerint magyar volt, *Salánk* pedig magyar-ruszin. *Salánktól* keletre a következő falu *Magyarkomját* (egyben az első ruszin nyelvű település). A ruszin nyelvhatáron belül csupán egy többségében magyar nyelvű települést találtunk, *Beregrákost*.

Ung vármegyében a ruszin nyelvhatár a következőképpen folytatódott (1773-ban), ahol *Unghosszúmező* volt az első ruszin település, majd a *Kereknye, Ungdaróc, Minaj* vonalon ment tovább után Ungvár mellett elhaladva *Radvánc* következett, ezek után a nyelvhatár

északnyugatra fordult és megkerülte a vármegye székhelyét: *Alsódomonya, Ungludas, Karc-sava* következett, majd újra északra fordulva *Unghután* és *Ungpéterin* keresztül érte el a Vihorlát hegységet és egyben a vármegyehatárt.

2. térkép **Nyelvhatárok Északkelet-Magyarországon a *Lexicon locorum* alapján**²¹¹

*Saját szerkesztés a *Lexicon locorum* alapján*

Ungban is alig találtunk szórvány településeket a rutén településterületen belül, így csak *Korláthelmecet* kell megemlítenünk, amely a Szerednyei járás egyetlen magyar nyelvű falva

²¹¹ Térképünkön nem jelöltük külön a szlovák nyelvhatárt, ill. településhatárt, azért, hogy ne legyen „túlzsúfolt” térképünk, ill. értelemszerűen a jelölés nélküli terület mind a szlovák településterülethez tartozik. Másrészt szerintünk igen félrevezető lett volna, ha a szlovák nyelvterületet egységesnek jelöljük, mert jelentősnek mondható ruszin szórvány élt ezen a területen. Ezért a szórványokról később egy külön térképet mellékelünk. (Ráadásul a szlovákok jelölésére használatos kék szín, a ruszinok zöld színe mellett, nem jelentett volna előrelépést, és a veszteségek, ill. nyereségek ábrázolása is csorbult volna.)

volt. Ungban, a ruszin nyelvhatártól délre egyetlen ruszin szórvány falut találtunk, *Lakárdot* (a magyar-szlovák érintkezési zónában).²¹²

A ruszin nyelvhatár Zemplénben a Vihorlát északi lejtőjén futott az alábbi települések határán: *Éralja, Nagygeréblyés, Oroszsebes, Kisgeréblyés, Szirtes, Ladomér* és *Kiskolon* majd északnak fordult *Takcsánynak*, majd azonnal nyugatnak fordult a *Méhesfalva, Tüskés* és *Tölgyeshegy* vonalon. Ezután egy beékelődés következett, mert *Szinnaháza* és *Papháza* már szlovák nyelvűnek van feltüntetve a Lexiconban. A nyelvhatár további meghúzásához vissza kell mennünk *Méhesfalváig* majd onnan a *Csukaháza, Vendégi, Alsóalmád* vonalon érte el *Homonnarokítót* és *Izbugyarokítót*. A nyelvhatár *Laborcbéternél* érte el a Laborc folyót, majd azon túl az *Izbugyaradvány, Gödrösolyka* következett, majd átlépve az Olyka völgyébe *Zemplénpálhegy, Sártó* voltak a következő falvak, onnan a völgyben délnek fordulva aztán *Kosárvágása, Máriakút, Holcsík* és *Giglóc* volt a ruszin nyelvterület déli határa. A nyelvhatár innen azonnal visszafordult északra és ugyanezen a vonalon az utolsó három megnevezett falun keresztül tartott (tehát egy vonalban húzódtak dél felé). *Máriakút* északi szomszédja *Gyapár* szintén ruszin volt, majd ezután mintegy megkerülve *Kelcsét* (szlovák) a *Felsőtokaj, Kisgyertyános, Kispetőfalva, Kisvalkó* és *Detre* vonalon érte el a vármegyehatárt.

Az így megrajzolt ruszin nyelvhatáron belül több falu is szlovák nyelvűnek volt feltüntetve, ezek közül három különösen elszigeteltnek tűnt: *Újszék* az Ung vármegyei határon, *Kismihályi* az Ublya folyó, valamint *Alsócsébény* a Laborc partján feküdt. Az előbbi kettő Északkelet-Zemplénben az Ung és a Ciróka folyók között vízválasztótól keletre estek, vagyis mélyen a ruszin területen belül helyezkedtek el. Véleményünk szerint elírásról van szó, mert e faluk elzárt hegyvidéki települések voltak, görög katolikus lakossággal a rutén településterület belsejében. Semmi nem indokolja szlovák nyelvű voltukat.

Sokkal izgalmasabbnak tűnik *Turány* esete, ami *Sztropkótól* délre az Ondava partján feküdt. 1773-ban a szlovák nyelvű *Turány* be volt ágyazódva a ruszin falvak közé. *Turány* a folyó partján, míg a vele szomszédos falvak, magasabb tengerszint feletti magasságban, a folyótól távolabb feküdtek. Így az a különleges helyzet alakult ki, hogy a folyó mentén fekvő *Turány* nem volt annyira elszigetelt a mindennapokban (közlekedés), mint ahogy azt a térképünk mutatja (2. térképünkön a falvak határai alapján húztuk meg a nyelvhatárokat, így *Sztropkó* környékén a Sárosi ruszinok településterülete összeért a zempléniakkal).

Sztropkó körül alakult ki a másik szlovákok által lakott terület (a ruszin nyelvterületen belül), a szlovák anyanyelvű központot a szlovák *Nagyberezsnye* és *Hocsa*, ill. több ruszin

²¹² Mivel Lakárd 1773-ban közigazgatásilag meglepő módon a körülötte lévő települések közül egyedülként Ungvártól északra eső falvakkal alkotott egy közigazgatási egységet (Ungvár központtal), így az is megeshet, hogy Lakárd ruszin volta elírás, mert a **Lexicon 287. oldalán** 25 települést kapcsos zárójellel összekapcsoltak és csak egyszer írták ki a *Ruthenica* szót.

falú is körbevette. Mindezt a vallás is megerősíti, mert *Nagyberezsnye* és *Hocsa* katolikus parókiával rendelkezett. A *Hocsa* északi szomszédságában lévő *Nagy-* és *Kisbukóc* helyett a *Lexicon* egyszerűen csak *Bukócról* tudósít, amely rutén nyelvű (és görög katolikus vallású volt). A szintén *Sztropkó* körzetében található *Hegyfarkot* meg sem említi 1773-as forrásunk. Zemplénben szintén találtunk a fentiekben felvázolt ruszin nyelvhatáron kívül (attól délre) is ruszinokat a *Lexicon* szerint. Ezek a következők, egyrészt *Varannó* környékén, *Aranyospatak*, *Ércfalva*, *Józsefvölgy*, *Bányapataka*, *Istvántelke*, *Felsőkázmér* és *Dávidvágása*. *Homonna* körzetében pedig *Kisortovány*, *Peticse*, *Kisgézseny*, *Alsóberek*, *Maskóc* és *Turcóc*. E két járástól délre is találtunk ruszinnyelvű közösségeket a Gálszécsi járásban *Csábócot*, *Kereplyét*, *Sztankócot*, *Dargót*, *Szécskeresztúrt*, *Uport*, *Isztáncsot*, *Kisruszkát*, *Nagyruszkát* és *Vécsét*. A Nagymihályi járásban pedig *Dubrókát*, *Zemplénszuhát*, *Laskot* és *Sámogyot*. Még délebbre a vármegyeszékhely környékén *Kolbása*, *Kásó* és *Bodrogszerdahely* volt ruszin nyelvű, sőt még a Bodrogközbe is esett egy közülük: *Bodrogmező*.

II.2.b A magyar nyelvhatár a *Lexicon locorum* szerint

Beregben a magyar településhatár északi határát az alábbi faluk határai jelölték ki: keleten - az ugocsai határon - *Beregújfalutól*, majd a *Gát*, *Dercen*, *Fornos* vonalon észak felé húzódott, elérve *Munkácsot*, majd ugyanezen a vonalon dél felé még *Izsnyéte* csatlakozott hozzájuk. Ezek után a *Kisgút*, *Barkaszó*, *Csongor*, *Nagydobrony*, *Kisdobrony* vonalon hagyta el a vármegyét. Átlépve Ung vármegyébe a *Nagygejőc*, *Kisgejőc*, *Nagyrát*, *Ketergény*, *Homok*, *Koncháza*, *Órdarma* és *Ungvár* vonal számított az összefüggő magyar településterület északi határának, Bereghez hasonlóan itt is a vármegyeszékhely volt a legészakibb magyar nyelvű település, mert a nyelvhatár azonnal visszakanyarodott délnyugatnak. Az *Órdarmától* nyugatra található *Ungpinkócot* még magyar nyelvűnek tüntették fel, majd a már említett ruszinnyelvűnek feltüntetett *Lakárdot* mintegy megkerülte ez a nyelvhatár, így *Botfalván*, *Bátfán*, *Pallón*, *Mátyócon*, *Bajánházán*, *Pálócon* és *Mokcsakerészen* haladt végig a vármegye területén.

Áttérve Zemplénbe a magyar nyelvhatárt már nem lehet az eddigiekhez hasonlóan viszonylag egyszerűen meghúzni. *Sátoraljaújhelytől* északra ugyanis egy igen kevert lakosságú zóna alakult ki, ahogy azt a későbbiekben még látni fogjuk. (Lásd II.3.f alfejezet) A Zemplén és Ung határán fekvő (északról dél felé haladva) *Deregnyő*, *Hegyi*, *Kisráska*, *Nagyráska* és *Abara* magyar nyelvű falvak még szervesen csatlakoztak a magyar településterülethez (mert a szomszédos Ung vármegyében kizárólag magyar falvak határolták őket). (Az út, amely összekötötte őket Unggal, az egyik lehetséges összeköttetés volt *Ungvár* és *Sátoraljaújhely* között).

Ez a településsor egyben a nyelvhatárt is jelentette, mert a tőlük nyugatra észak-déli irányban elhelyezkedő településsor már szlovák nyelvű volt, így a magyar nyelvhatár *Abarától* még délebbre is lehúzódott, egészen *Zétényig* és *Bodrogszentmáriáig*, majd azonnal északra fordult az *Imreg*, *Szürnyeg*, *Garany* vonalon. A nyelvhatár egy falu erejéig átlépett a Gálszécsi járásba, mert *Hardicsa* szintén magyar nyelvű volt, ami egyben ennek az északra nyúló ágnak a legészakibb pontja volt. Ez az északra nyúló ág, csak egy településsorból állt, pontosabban *Garanyánál* „két falu szélesre” növekedett, mert a szomszédos *Bodzásújlak* is magyar többségű volt 1773-ban (a XIX. században azonban többnyire szlovák többségű volt, igaz a magyar kisebbség sem tűnt el teljesen). Egészen *Zemplénig* kell dél felé haladnunk, onnan nyugat felé *Csarnahón* és *Kistoronyán* keresztül érjük el *Nagytoronyát*. Tőle északra egyrészt *Gercsely* számított magyar nyelvű falunak, amelynek határa már összeért *Bodzásújlakkal*, vagyis közbezárták a *Magyarsas*, *Kásó* és *Kiszte*, *Céke* szlovák falunégyest (akár még két szomszédos falut is hozzájuk sorolhatnánk: *Nagy-* és *Kisbárit*, de ez a két település hiányzik a Lexiconból). A *Nagytoronyából* induló másik ág *Legenye*, *Alsómihályi*, *Mátyásháza*, *Vitány*, *Víly* és *Biste* vonalon alakult ki.

A ruszin nyelvhatárhoz hasonlóan a magyar nyelvhatáron belül is volt néhány szórvány település. Beregben a már említett ruszin *Kovászó*, *Tiszacsoma* és *Mezőhomok*, míg Ungban egy más nyelvű falu sem akadt a magyar nyelvterületen belül. Azon kívül viszont alig akadt magyar szórvány, Beregben a már említett *Beregrákos*, míg Ungban is csak *Tasolya* és *Korláthelmece*, amely utóbbi településsel és szomszédaival még foglalkozni fogunk (*Lásd a református szlovákokkal foglalkozó II.3.c alfejezetet*) Egyelőre annyit jegyzünk meg, hogy *Korláthelmece* végül is a magyar tömbbel nem volt határos a szó szoros értelmében, ezért az általunk meghúzott vonalon kívül esett. Valójában a többi magyar falutól való távolsága alapján (hiszen csak *Unghosszúmező* zárta el a magyar ajkú falvaktól) nem nevezhetjük ténylegesen elszigetelt településnek.

Zemplénben aztán már több kivétel is előfordult, ezek közül már említettük a cseh *Hernádkakot*, ill. a három német falut: *Károlyfalvát*, *Rátkát* és *Hercegekútot*. Ez a négy falu azonban nem befolyásolta a nyelvhatárok elhelyezkedését, mivel nem volt „hátországuk”. Hosszútávon biztos asszimiláció várt rájuk. Sokkal izgalmasabb eset a *Sátoraljaújhegytől* keletre és északra elhelyezkedő faluk állapota. A Bodrogközben két magyar-ruszin falut jegyeztek fel: *Zemplénagárdot* és *Bélyt*, további öt ruszin nyelvű falu mellett, amelyek sorban *Bodrogszerdahely*, *Cséke*, *Kisdobra*, *Dámóc* és *Bodrogmező*.

II.2.c A szlovák nyelvhatár 1773-ban

A ruszin és magyar nyelvhatár után a szlovákok településterületét határozzuk meg, ami a mindhárom közül a legnehezebbnek bizonyult, mert egyrészt Középső-Zemplén területén több település is kimaradt a Lexiconból, másrészt ezen a területen a legmozaikosabb az egyes nyelvek elhelyezkedése. (A szlovák nyelvterület keleti pereméről van szó!)

Középső-Zemplénben (a Gálszécsi járásban) az abaúji határon *Kozma* volt az első szlovák nyelvű falu, amely *Magyarizséppel* és *Cselejjel* együtt alkotott egy tömböt. E hármas „tömbhöz” délre - már éppen a Sátoraljaújhelyi járásban - *Nagykázmér*, *Lasztóc*, *Velejte*, *Barancs* és *Zemplénkelecsény* kapcsolódott és így együtt képezték az összefüggő szlovák nyelvterület déli peremét. E településeket kelet felé *Tőketerebes* követte, innen viszont nem kelet felé haladt tovább a nyelvhatár, hanem dél felé fordult és egy településsor erejéig a *Kácsánd*, *Márk*, *Málca*, *Petrik*, *Mészpest* vonalon mélyen behatolt a magyar nyelvű települések közé. Innen ugyanezen az úton, *Kácsándtól* is északabbra (*Falkuson* és *Berettőn* keresztül) kell visszafelé haladnunk (megkerülve a ruszin *Dubrókát*), hogy meghúzhassuk a nyelvhatárt. *Dubróka* szomszédai - *Gatály* és *Butka* - már szlovákok voltak. Átlépve Ung vármegyébe, a nyelvhatár futása egyszerűbbé vált, mert a Zemplénben tapasztalható mozaikos állapot megszűnt. *Kisszeretva*, *Nagyszeretva*, *Ungszenna* és *Magasrév* még a Nagykaposi járás területén feküdt, majd a Munkácsi járásban *Bező*, *Zahar*, *Jenke*, *Alsó-és Felsőnémeti*, *Székó* és *Koromlak*²¹³ következett. A Szobránci járás falvait egyöntetűen szlovák nyelvűnek tünteti fel a Lexicon. Mivel *Koromlak* határa nyugat-keleti irányban hosszan elnyúlt, a Szobránci járás falvait nem szükséges felsorolnunk. Szobráncától keletre *Ördögívágás*, *Kapás*, *Unglovasd* és *Vadászfalva* képezte a szlovák nyelvterület legkeletibb peremét. Erről a pontról észak felé fordult a nyelvhatár és a *Tibaváralja*, *Hegyombás*, *Felsőhalas* vonal (a Vihorlát volt a tényleges határ) után lépett át Zemplénbe. A Vihorláttól északra, a Ciróka-völgyben *Szinna* volt a legkeletibb szlovák ajkú település. A járásközpontról a nyelvhatár már nehezebben húzható meg az előbbiekhöz képest, mert több település hiányzik a Lexiconból. Szinnától nyugat felé tehát *Agyidócon* keresztül, (és így megkerülve *Tölgyeshegyet*) *Tóalmádon* és *Görbényen* haladt a nyelvhatár. Tőlük északra két település erejéig behatoltak a ruszin településterületbe (*Papháza* és *Szinnamező*) majd *Tóalmából* kiindulva nyugat felé fordult *Laborcmező*, *Izbugyarabóc* és *Rubó* felé. Ezt követően igen bizonytalan a nyelvhatár, mert *Turóc* ruszin nyelvű volt és beékelődött a szlovák falvak közé, a *Rubóval* szomszédos *Alsócsernye* pedig hiányzik az adatok közül. Biztos határt csak az *Alsóvirányossal* szemben fekvő

²¹³ *Koromlak* csak igen kis határszakaszon érintkezett a többi Ungvár környéki szlovák nyelvű faluval, ehelyett inkább a Szobránci járás falvaihoz lehetne sorolni.

Jánosvölgyétől lehet meghúzni *Lukácsin*, *Kiskárnán* és *Újszomotoron* keresztül. (*Jeszenőc* adatai hiányoznak.) *Kisdomásától Nagydomása* felé tett kisebb kitérőt a nyelvhatár *Kelcse*, *Kisterebes*, *Nagydobra*, *Alsónyírjes* felé, majd ki kellett kerülnie *Felsőkázmért*, ami ruszin nyelvű volt. *Alsónyírjestől* ezért *Benkőfalva*, *Telekháza*, *Csicsóka*, *Alsókomaróc* következett, majd átlépve a Tapoly völgyébe *Tapolybánya*, *Tapolyizsép*, *Felsőfeketepatak* vonalon keresztül érte el Sáros megyét. Több település adatai hiányoznak a Tapoly és az Ondava közötti területről is, (így *Tapolymogyorósé*, *Petkesé*, *Felsőmihályié*, *Nagykőpataké* és *Merézpataké*), ezért ezen a területen szintén önkényesen húztuk meg a nyelvhatárt. Ettől a folttól kissé délebbre fekvő *Opálhegy* és *Csáklyó* minősítése nem található meg a Lexiconban.

II.3 A *Lexicon locorum* által kijelölt nyelvhatár változása a XIX. század folyamán, ill. a XX. század elején

Az 1773-ban keletkezett forrás által kijelölt nyelvhatárt a már említett további forrásokkal, Fényes Elek hatkötetes munkájával és az 1880, ill. 1910-es népszámlálással vetettük össze. Az összehasonlításban különös figyelmet fogunk fordítani a legtöbb kérdést felvető „problematikus” körzetekre, amelyek sorban: 1., *Ungvár, Munkács, Sátoraljaújhely*; 2., *Az Ungvártól délre található faluk jellemzése*; 3., *Az Ung vármegyei református szlovákok sorsa*; 4., *A Szobránci járás településeinek hovatartozása*; 5., *Az Észak-Zemplénben húzódó ruszin-szlovák nyelvhatár „bizonytalansága”* és legvégül a 6. pontban a *Sátoraljaújhelytől* északra elhelyezkedő települések sorsával.

Mivel Bereg vármegyében nagy számban csak két népcsoport élt ezért, vizsgálatainkat az ottani ruszin-magyar nyelvhatárral kezdjük meg, majd a hasonlóságokat keresve lépünk tovább a nyugatabbi vármegyékbe. Kijelenthető, hogy a három vármegye térképén meghúzható nyelvhatárok közül csak a beregi ruszin-magyar nyelvhatár nem változott meg a XIX. század folyamán (pontosabban 1910-ig).²¹⁴ De ez csak az 50%-os határra igaz, mert az összefüggő magyar településterületen belül – a XIX. század folyamán – a magyar többségű falvakban fokozatosan eltűnt a más anyanyelvű, többnyire ruszin nyelvű „szórvány” lakosság (kisebb részben Fényesnél szlovák nyelvű lakosság élt *Beregsurányban*²¹⁵ és *Márokpapin*²¹⁶). Mindez ténylegesen az alábbi falukban: *Sárosoroszi, Nagymuzsaj, Balazsér, Makkosjánosi, Bulcsu, Nagybégány, Beregdaróc, Barkaszó, Rafajnaújfalú* és *Izsnyéte* esetében a ruszin, míg *Beregsurány, Márokpapi* és *Sárosoroszi* (rendelkezett ruszin és szlovák kisebbséggel is!) esetében a szlovák kisebbséggel történt meg a dualizmus korára. A Tiszaháti járás északi peremén, ill. attól északra – *Munkács* felé – még három, többségében magyarok által lakott falu helyezkedett el: *Dercen, Fornos* és *Gát*. Esetükben már nem tudott teljesen eltűnni a teljes ruszin kisebbség: még 1910-ben is 9, 7, 2%-os ruszin kisebbséggel rendelkeztek.²¹⁷ Mivel kívül estek a kompakt magyar tömbön, vagyis ruszin nyelvű falvak szomszédságában helyezkedtek el, ezért valószínűleg soha nem is sikerült volna elérni a 100%-os magyar többséget (valószínűleg a szomszéd falvakból mindig lett volna egy-két ruszin beköltöző). A már említett két ruszin nyelvű kis falu (a magyar településterületen belül) *Mezőhomok* és *Tiszacsoma*

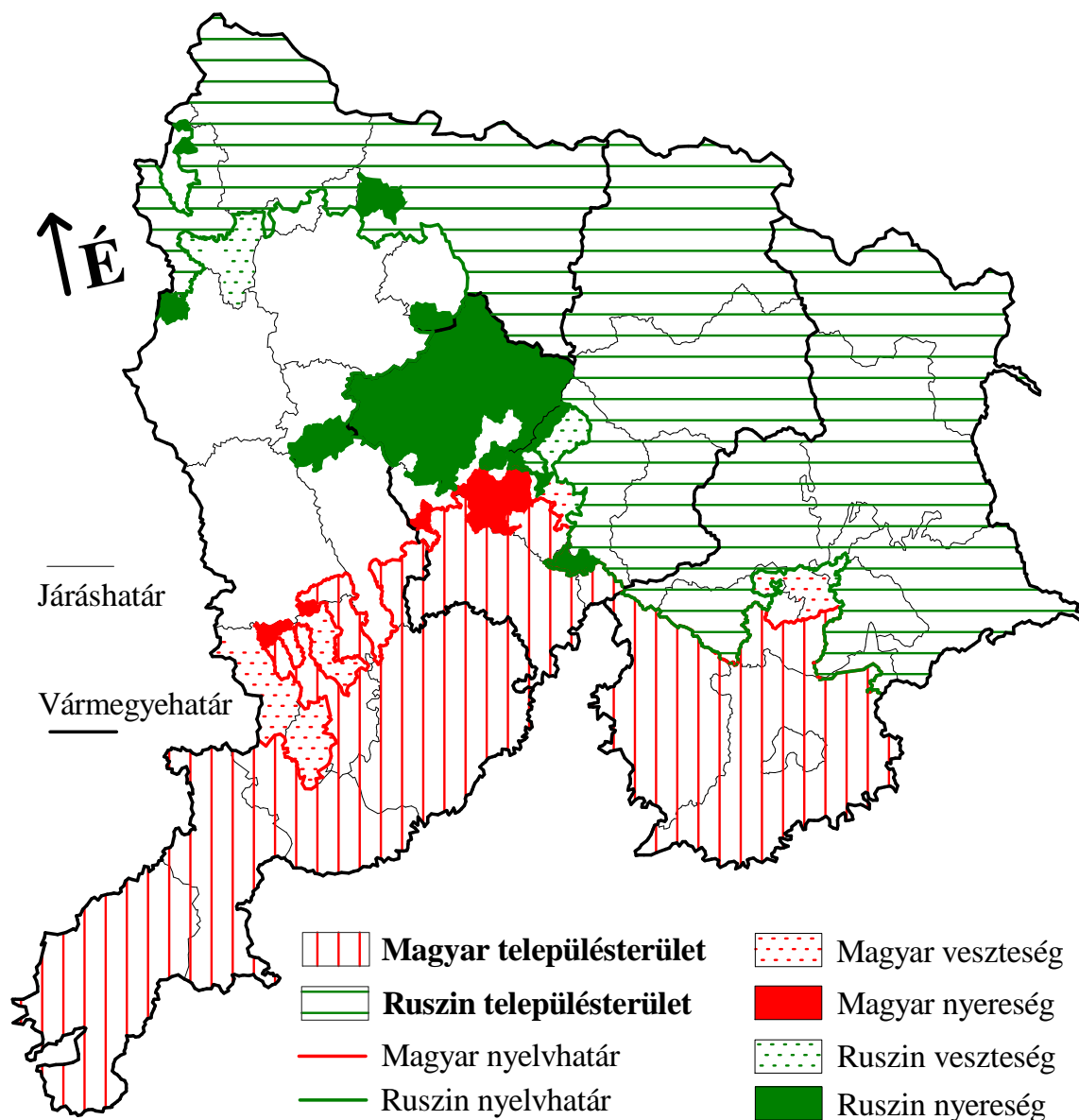
²¹⁴ Megjegyzendő, hogy Beregben a két déli járás (a Mezőkaszonyi és a Tiszaháti) északi határa egyben közigazgatási határ is volt 1910-ben.

²¹⁵ Besenyey György Bereg vármegyei másodalispán 1796-ban telepített szlovákokat Beregsurányba a Zemplén vármegyei *Varannó* térségéből.

Lehoczky Tivadar: i. m. 563. o.

²¹⁶ Ez a „szláv” népesség 1880-ban már ruszin anyanyelvűnek vallotta magát.

már az 1880-as népszámlálás idejére magyarrá asszimilálódott, majd magyarságuk meg is maradt a XX. század elejéig is. Az általunk meghúzott magyar településterület északi határa mögött egy szórvány ruszin falu maradt, *Kovászó*, amely 1910-ig stabilan megőrizte ruszinságát. Az 1773-ban még háromnyelvűnek feltüntetett *Mezőkaszony* már Fényes Elek szerint is magyar többségű volt, csupán az izraelita kisebbséget tüntette fel 9,7%-os nagyságban. A járásszékhely a XIX. század folyamán végig megőrizte egyöntetű magyar jellegét.

3. térkép Nyelvhatárok Északkelet-Magyarországon Fényes Elek adatai alapján²¹⁸
Saját szerkesztés Fényes Elek műve alapján

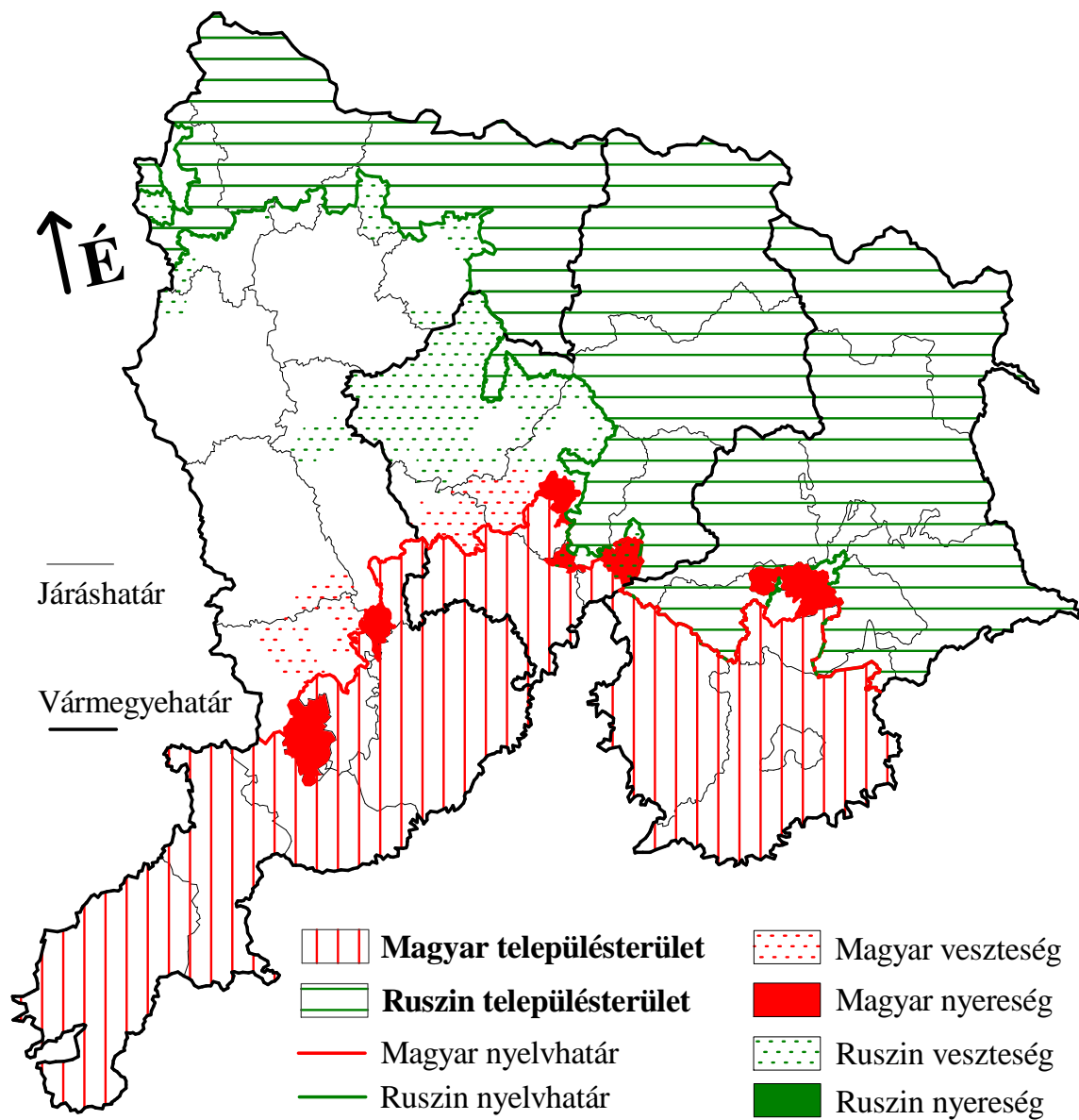
²¹⁷ Figyelemre méltó, hogy ezekben a falvakban, az 1910-es állapotok szerint, *Munkács* felé közeledve, egyre kisebb volt a nem magyar anyanyelvű kisebbség száma.

²¹⁸ Térképeinken a pontozott, ill. színezett jelölésekkel a korábbi, az 1773-as állapothoz képest mutatkozott változásokat ábrázoltuk. Bereg vármegyében a ruszin települések közé számítottuk, a *Munkácsról* délre fekvő *Gorond* falut is, mivel a Fényes Elek által kiadott műben, feltehetően nyomdahiba miatt csak az izraelita lakosság lett feltüntetve. (De a falu neve után közli, hogy orosz nyelvű.)
Fényes Elek: i. m. III. kötet, 70. o.

Dél-Bereghez hasonlóan Fényes Elek a zárt magyar településterületen belül Ung vármegye délnyugati sarkában is mutatott ki ruszin szórványokat, az alábbi magyar többségű falvakban: *Bajánházán, Gálócson, Homokon, Kisgejőcön, Kisszelmencen, Kisráton, Koncházán, Korláthelmecen, Magyarkelecsényen, Mátyócon, Mokcsakerészen, Nagygejőcön, Nagyráton, Nagyszelmencen, Őrdarmán, Szirénfalván, Szürtén*. Mélyebbre haladva a magyar településterületbe *Záhony, Tizasalamon, Tiszaásvány* és *Győröcske* esetében azonban már nem találtunk ruszin szórványokat.

Fényes Elek a Bodroghözben egy magyar-orosz mezővárost (*Zemplén*), hat magyar-orosz és egy tót-orosz falut (Céke) mutatott ki.²¹⁹ *Zemplénben* 322, *Dámócon* szintén 322, *Dobrán* 362, *Bodrogmezőn* 427, *Bodrogszerdahelyen* 414, *Bélyen* 332, és *Cékén* 150 görög katolikust talált. Ezen a hét településen (*Radot* nem számítva) összesen tehát 2756 görög katolikus élt, ami jóval több, mint ahány főt megadott járásszinten (1615 fő), vagyis az adatok görög katolikus magyarok létét feltételezi. Másodsorban Fényes, amikor nyelvileg minősített egy falut, akkor mindig a nagyobb lélekszámú felekezetet írta első helyre, ennek megfelelően a ruszinok mind a hét településen kisebbségben voltak a magyarok mellett, ill. egy esetben a szlovák mellett. Mivel a felekezeti megoszlás, pl. *Dámóc* esetében 57 római katolikus, 322 görög katolikus, 4 református és 12 izraelitára oszlott, a görög katolikusok között is kellett magyaroknak lenniük, mert másképp nem lehetett magyar többségű a falu. A számok egyértelműen ugyanilyen helyzetet mutatnak *Dobra* (14 római k., 362 görög k. és 21 izraelita), *Bodrogmező* (78 római k., 427 görög k. és 302 református), *Bély* (301 római k., 332 görög k., 17 református és 30 izraelita), *Zemplén* (124 római k., 322 görög k., 300 református, 36 izraelita) esetében. A felsorolásból kimaradt *Bodrogszerdahelyen* már kisebbségben voltak a görög katolikusok. *Cékével* kapcsolatban pedig Fényes Elek 614 római katolikus, 148 görög katolikus, 31 református és 86 izraelitáról tudósít. A falut tót-orosznak minősíti. Mivel a járásban csak ezt az egy településsel kapcsolatban említ szlovákokat, ezért a járásról szóló bevezetőben említett kerekben 600 szlovák ezen a településen élt. Ez viszont kevesebb, mint a faluban élő katolikusok (614 fő) száma, így a településen csekély mértékben éltek magyarok is (pontos számukat nem tudjuk).

²¹⁹ Bár Fényes Elek a Bodroghözről írt előszavában hat magyar falut említett meg, ezek közül egy hibás, mert *Radot* is közéjük számolta. A falu felekezeti megoszlásában azonban csak római katolikusokról (272 fő) és izraelitákról (12 fő) számol be. Vagy a falu nyelvi minősítését írta el és csak a magyar szót kellett volna oda írnia, vagy nem tüntette fel hány görög katolikus élt a településen, annál is inkább, mert Fényes elírhatta, még inkább kihagyhatta a görög katolikusok számát. A dualizmus kori népszámlásokat is megvizsgálhatjuk, vajon éltek-e görög katolikusok *Radon*. 1900-ban és 1910-ben 86, ill. 88 görög katolikus élt a faluban. Igaz ők akár Fényes Elek adatgyűjtése után is bevándorolhattak a faluba.
Fényes Elek: i. m. III. kötet, 412. o.

4. térkép **Nyelvhatárok Északkelet-Magyarországon 1880-ban**²²⁰
Saját szerkesztés az 1880-as népszámlálás eredményei alapján

Fényes adatai alapján tehát a Bodrogtőzben, a fent felsorolt településeken biztosan éltek ruszinok és mellettük görög katolikus magyarok. Mivel a felsorolt falvak megegyeznek a Lexicon által ruszin nyelvűnek kimutatott falvakkal, könnyen elképzelhető, hogy az adott településre még 1773 előtt valamikor ruszinok költöztek be (valószínűleg a XVIII. században), majd a következő évszázadban elmagyarosodtak. Fényes Elek valószínűleg ennek az elmagyarosodási folyamatnak egy „állomását” mérte fel, ami szó szerint az lehetett, mert az általa közölt 1615 fő nem pusztá becslésnek tűnik. A *Céke* esetében feltüntetett 600 szlovák,

²²⁰ Térképünkön a veszteségek, ill. a nyereségek a megelőző, a Fényes Elek által meghatározott állapothoz való elmozdulást jelentik.

viszont feltehetően becslés. Fényes adatai szerint élhettek akár ruszin szórványok más falvakban is, ebben az esetben viszont településenként csupán öt-tíz-húsz fős szórványok fordulhattak elő.

A Sátoraljaújhelyi járásban már megjelennek a szlovákok is egyes településen, de még mindig meg lehet határozni olyan falvakat, amelyek magyar többség mellett ruszin kisebbséggel is bírtak: *Kistoronya, Nagytoronya, Imreg, Szürnyeg, Garany, Hardicsa, Deregyő, Abara, Kazsu* és *Alsómihályi*.

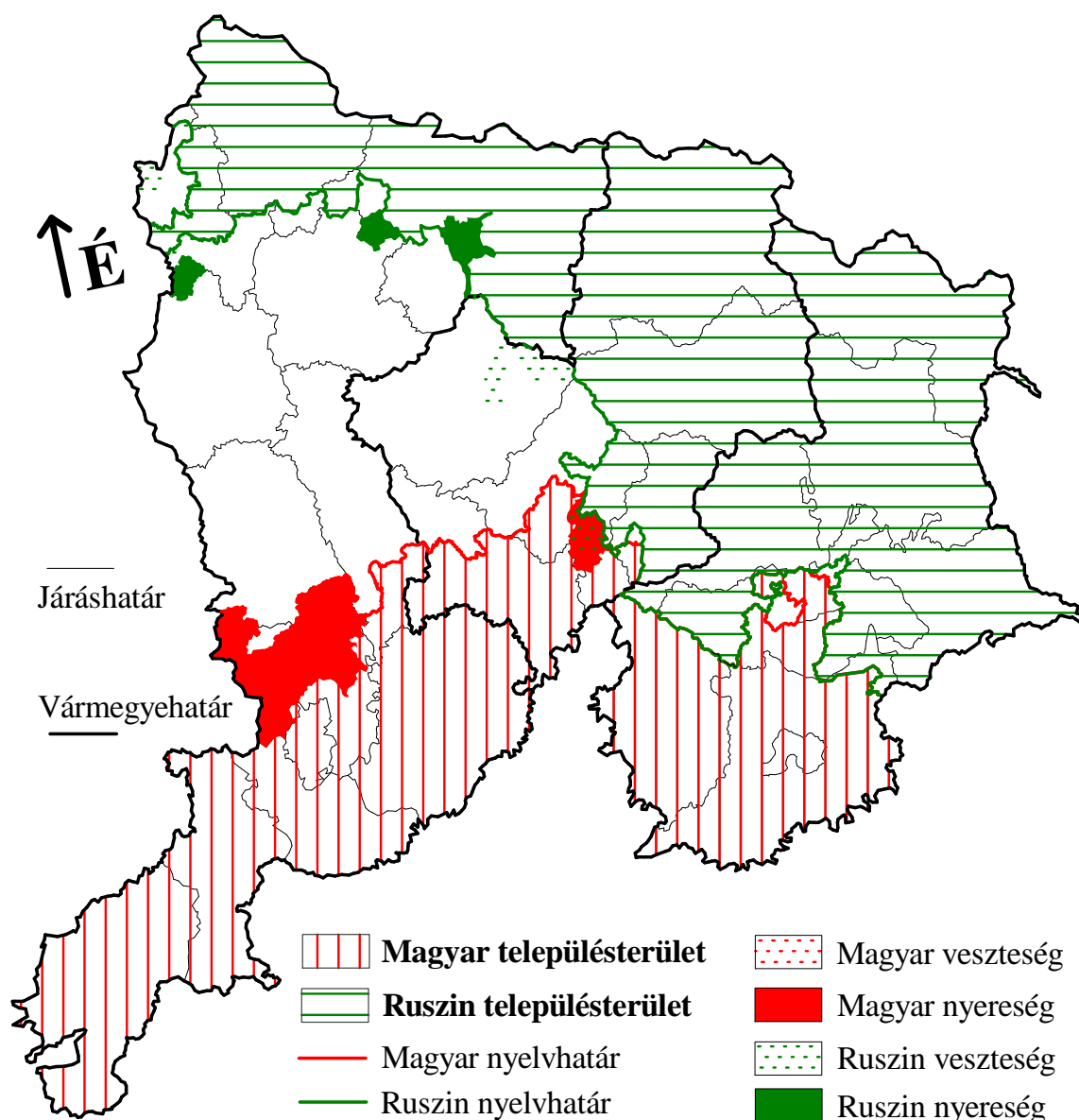
1880-ra Beregben *Beregdaróc* és *Balazsér* esetében maradt meg számottevő ruszin kisebbség (24%), *Beregdedán* már csupán 7%, míg *Beregsurányban, Makkosjánosiban, Barkaszóban, Kisgúton, Nagygúton, Kisbégányon, Nagybégányon, Nagyberegben* és *Csonkapapiban* még az előzőektől is kisebb, 1-5%-os a ruszin kisebbség élt.

Ung vármegyében csak *Korláthelmecen* maradt meg a ruszin kisebbség, de az lecsökkent 19%-ról 11%-ra. A korábban felsorolt többi ungi faluban (ezek kivétel nélkül a magyar településterületen belül helyezkedtek el) a ruszin kisebbség eltűnt, helyettük 1-5%-os nagyságrendben szlovák kisebbség jelentkezett. Azonban e szórványok esetében nem történt felekezeti váltás. Fényes Elek a görög katolikus vallásuk alapján határozta meg őket ruszinnak. 1880-ra egyik faluból sem tűnt el a görög katolikus népesség, számukat tekintve a reformkori állapothoz képest változatosan alakult: van ahol növekedett, néhol stagnált, de néhány helyen csökkent is. Egy dologban azonban azonosak, az 1880-ban összeírt görög katolikus népesség száma minden faluban jelentősen felülmúlta a magukat szlovák anyanyelvűnek vallók számát. Pl. bár *Kisgejőcön* Fényes Elek állapotfelmérésekor 72 görög katolikus élt, számuk 1880-ra 201 főre növekedett, ugyanebben az évben csupán 34 fő gondolta úgy, hogy a szlovák az anyanyelve. Ennél több szlovák csak *Órdarmán* élt: 126 fő, (445 görög katolikus mellett). A többi faluban ennél még kevesebb szlovák élt, sőt *Mátyócon, Mokcsakerészen* és *Nagyráton* egy sem. A görög katolikus népesség többnyire a magyarokhoz asszimilálódott.

Zemplénben a Sátoraljaújhelyi járásból teljesen eltűntek a ruszinok, velük kapcsolatban ugyanaz történt, mint az előbb említett Ung vármegyei görög katolikusokkal. De a magyarok is visszaszorulóban voltak a szlovákokkal szemben, pl. *Garany* lakosságának fele szlovák anyanyelvű volt.

1910-re aztán kialakult a zártnak nevezhető magyar településterület, mert Beregben *Gát* és *Dercen* (valószínűleg azért, mert a nyelvhatáron feküdtek) kivételével teljesen eltűnt a ruszin kisebbség. Ungban 1880-hoz hasonlóan ugyancsak *Korláthelmec* rendelkezett ruszin kisebbséggel, de az minimálisra zsugorodott (11%-ról 2%-ra). A XIX. század folyamán tehát a ruszinok állandóan visszaszorulóban voltak. Zemplénben még drasztikusabban játszódtak le

a folyamat, pl. a Bodrogköz kerekítve 41 ezer lakosából összesen 10 fő vallotta magát ruszin anyanyelvűnek.

5. térkép **Nyelvhatárok Északkelet-Magyarországon 1910-ben**

Saját szerkesztés az 1910-es népszámlálás alapján

A ruszin nyelvhatártól északra egyes településeken találunk magyar szórványokat is, igaz Fényes adataiból nehéz kiindulni, mert az általa közre adott statisztika feldolgozásának módszeréből következően a szórvány egy része elveszik. A legészakibb járásban, az Alsóvereckeiben így pl. csak a járásszékhelyen mutatott ki 8%-nyi magyart (67 fő a 845-ből).²²¹ Délebbre már elő-előfordulnak magyar szórványok, pl. a Latorcai járásban is *Beregrákoson* kívül, pl. *Ignécen, Iványin, Kajdanón, Klacsanón, Kustánfalván, Oroszvégen* és

²²¹ *Alsóvereckén* rajtuk kívül még 169 izraelita vallású is élt.

Zsukón. A Felvidéki járással viszont érdemesebb hosszabban is foglalkoznunk, mert az adatok alapján úgy tűnik, hogy ott megindult egyfajta magyarosodási folyamat. (Lásd III.2.b fejezet) Minderre több forrást megvizsgálva következtethetünk, amelyek közül Fényest kiindulási pontnak tekinthetjük. Szerinte a XIX. század első felében (1830 körül) még kevés magyar anyanyelvű élt a járásban, hiszen csak *Komlóson* és *Bilkén* tudott számottevő magyarságot kimutatni 25%-os, ill. 7%-os arányban. Mellettük ABC-rendben *Beregkisfaludon*, *Hátmegen*, *Iloncán* és *Miszticén* élt még 1-2%-nyi magyarság. 1880-ra a magyarság majd minden településen megjelent.²²² A magyarok aránya 1910-re érte el csúcspontját olyannyira, hogy az egész Felvidéki járás népességének 25%-t adták. Ez azonban csak egy átlagszám, a településeken élő magyarok arányában nagy különbségek alakultak ki, kezdve a sort *Füzesmezővel*, ahol a 846 lakosból 660 vallotta magát magyar anyanyelvűnek (78%). További két településen, *Ilosván* és *Medencén* a magyarok a népesség kb. felét tették ki (49%, 57%). Jelentős magyar anyanyelvű csoport élt még *Bábakúton* (10%), *Beregkisfaludon* (31%), *Bilkén* (41%), *Boródon* (28%), *Cserhalmon* (11%), *Gázlón* (23%), *Iloncán* (22%), *Kenézpatakon* (23%), *Komlóson* (31%), *Lukován* 15%), *Miszticén* (31%), *Oláhcsertészen* (13%), *Szajkófalván* (17%), *Szombatin* (23%) és *Végmártonkán* (10%). A járás többi településén 1-6%-nyi magyar élt, kivételt csupán *Gálfalva* képezett, ahol a 75 lakosból senki sem volt magyar anyanyelvű!

Bereghez hasonlóan Ungban is csak elvétve találunk a két északi járásban magyar ajkú lakosságot Fényesnél, pontosabban csak *Uzsokon* és *Fenyvesvölgyben* (7-8%).²²³ Az 1880 népszámlálás ugyanúgy nem mutatott ki magyarokat a Nagybereznai járásban, de tőle délre, a Turja völgyében már majd minden településen megjelent a magyar szórvány 1-3%-os mértékben. 1910-re sem történt drasztikus változás, a magyar anyanyelvű egyének ugyancsak nem jelentek meg jelentősebb számban a ruszinok földjén. Kivételek azonban Ungban is akadtak, pl. a két északi járásszékhelyen, *Nagybereznán* és *Perecsényben* számottevő magyar anyanyelvű népesség élt (15%, ill. 23%), de más falvakban is, pl. *Uzsok*, *Hajasd*, *Fenyvesvölgy*, *Patakóújfalu*, *Csontos*, *Sóslak*, *Révhely*, *Sóhát*, *Kisberezna*, *Bercsényifalva*, *Drugetháza*, *Turjamező*, *Turjasebes*, *Turjavágás* és *Nagyturjaszög*.

Észak-Zemplén ruszinok lakta területei nem voltak szomszédosak a magyar településterülettel, ennek ellenére 1910-re még a Szinnai járás területén is megjelentek a magyar anyanyelvű szórványok (akik lehetek akár Galíciából bevándorolt izraelita vallásúak is). Mivel a népszámlálásaink nem közölték, hogy az izraelita vallásúaknak településenként mi volt az anyanyelve, így ezt nem tudjuk települési szinten igazolni. Azt viszont közreadták, hogy vármegyei szinten az egyes felekezetek tagjai közül hány százalék volt magyar anyanyelvű.

²²² Akkor, amikor a magyarok a legjobban visszaszorultak dél felé, legalábbis a vizsgált három vármegyében.

²²³ A magyarok mellett még 32, ill. 18 izraelita élt.

Eszerint 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálás szerint folyamatosan emelkedett a magyar anyanyelvű izraeliták száma: 55,2%-ról 68%-ra, végül 71,2%-ra.²²⁴

II.3.a Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács

A címben felsorolt három város közös jellemzője nemcsak az volt, hogy a saját vármegyék legnagyobb lélekszámú települései voltak, (ráadásul kettő közülük még vármegyeszékhely is volt), hanem az, hogy az összefüggő magyar településterület határán feküdtek.

	Összesen, fő	Magyar%	Német%	Szlovák%	Rutén%	Zsidó%	Görög%
Munkács	4001	35,82	13,22	0	34,69	16,27	0
Ungvár	6531	30,62	7,66	13,37	38,02	9,55	0,78
Sátoraljaújhely	6310	49,05	1,59	7,92	23,2	17,83	0,41

3. táblázat **Munkács, Ungvár, és Sátoraljaújhely mezővárosok népességének anyanyelvi tagolódása Fényes Elek szerint** *Saját szerkesztés Fényes Elek alapján²²⁵*

Sátoraljaújhelytől északra még nagyobb számban fordultak elő magyar települések (de már nem összefüggően), *Ungvár* és *Munkács* viszont annyira a nyelvhatár peremére szorult, hogy tőlük csak délre voltak magyar nyelvű falvak, a másik három irányban már összefoglalóan „szlávok” éltek döntő fölényben. A három városban az is közös, hogy a kiindulópontnak tekintett Lexicon szerint is és a száz évvel későbbi népszámlálások szerint is – igaz különböző mértékben de - magyar többségűek voltak. Ha négy forrásból három megegyezik, akkor lehet, hogy a fennmaradó negyedik forrás nem pontos, ezért vizsgálatainkat Fényes Elek munkájával kezdjük.

Ungvár esetében pontosan nyomon lehet követni Fényes gondolkodásának menetét.²²⁶ Megjegyezendő, hogy az *Ungvár* esetében megadott 6631-es lakosság szám valójában 6531, ami nyomdahiának tűnik. Megtartottuk az általa használt nyelvi és felekezeti elnevezéseket, pl. tót. Igaz, számára a tót kifejezés Északkelet-Magyarországon a katolikus vagy evangélikus szlávokat jelentette. Fényes *Ungvárt* a városról elnevezett járáson belül tárgyalja. Eszerint a járás területén két mezőváros volt, ebből egy orosz-magyar-tót-német (*Ungvár*), a másik

Fényes Elek: i.m. III. kötet, 379-380. o.

²²⁴ Az országos adatok szerint úgy tűnik, van összefüggés abban, hogy minél népesebb egy város Magyarországon, annál magasabb az izraeliták között a magyar anyanyelvűek száma, így Budapesten 1910-ben 90,1%, de Pécsen már 94,1% volt az arányuk. Ezzel szemben ugyanezen érték a nem éppen városiasodottságáról híres Árva vármegyében csupán 26,9% volt.

Észak-Zemplénben az izraeliták valószínűleg a magyart, a németet, kisebb részben a ruszint és a szlovákokat is megnevezték anyanyelvüknek.

MStK 64. kötet 138. o.

²²⁵ Meg kellett hagynunk a Fényes Elek által használt „anyanyelvi” kategóriákat: zsidó, ill. görög.

²²⁶ Fényes Elek: i. m. III. kötet, 374 o.

orosz-tót nyelvű (*Nagyberezna*), továbbá 58 falu feküdt, amelyből 53 orosz, 3 tót-orosz, 1 tót, 1 orosz-tótnyelvű volt. A járásban összesen 33626 fő élt, ebből 4623-an római katolikusok, 26876-an görög katolikusok, 115-en evangélikusok, 436-an reformátusok, 51-en görög keletiek, 1525-en izraeliták voltak. A teljes járás nyelvi tagolódása az alábbiak szerint alakult: 2035 magyar, 26876 orosz, 2638 tót, 500 német és 1525 zsidó. Ez utóbbi tény már említettük: Fényes önálló nyelvként is megkülönböztette az izraelitákat. Ennek háttérében valószínűleg az állt, hogy az izraelita vallás recepciója még nem történt meg könyvének közreadásakor. Mivel az izraelitákat külön nyelvként adta meg, így a számolás folytán már nem kell velük foglalkozni. Ugyancsak egyszerű a helyzetünk a görög keletiekkel, mert bár a járásra 51 főt adott meg, ők mindannyian Ungváron éltek (görögök). A német anyanyelvűeket csak egy településre – *Ungvárra* – adott meg, így az 500 német kivétel nélkül a megyeszékhelyen élt. Az, hogy ez becsült adat, az látszik abból, hogy a németek száma *százásra kerekített* szám. Ha lett volna pontos számadata, bizonyára azt adta volna meg. A 26876 görög katolikus száma megegyezik az oroszok számával, ezért a város esetében nem kell a görög katolikus magyarokkal számolnunk. A magyarok így vagy *reformátusok*, vagy *római katolikusok* lehetnek (eltekintve attól a bizonytalan tényezőtől, hogy esetleg egy vagy két fő evangélikus is lehetett, de ez érdeemben úgysem oldaná meg az anyanyelvi osztályozásunkat). A reformátusok számát 436-ban állapította meg, akik összesen két településen éltek: *Ungváron* és *Uzsokon*. Járás szinten 2036 magyart jelölt meg, vagyis ebből levonva a reformátusokat, akkor megkapjuk, hogy 1600 római katolikus magyar élt a járásban. Ami megint egy százásra kerekített szám. Fényesnek azért kellett megbecsülnie a magyarok és a németek számát, mert azok a járás területén nem elszórva éltek, hanem *Ungváron*, és a vármegyeszékhely lakosságának alakulását (az el-, még inkább odavándorlást) már nem lehetett nyomon követni csak az anyakönyvekkel és a sematizmusokkal.

Az 1600 római katolikus magyar lakhelyét már nem lehet pontosan ezen az úton meghatározni, mert a járásban éltek római katolikus szlovákok is. A római katolikus szlovákokat és magyarokat még osztályozni tudjuk, úgy hogy az általa tót-orosz falvak római katolikusait szlováknak vesszük (ezzel minimális szintre szorítottuk le a tévedés lehetőségét). Római katolikus szlovákokat találtunk *Nagyberezsnán* (396 fő), *Felsődomonyán* (262 fő), *Ungludason* {Huszák} (124 fő) *Turjaremetén* (230 fő) és *Unghután* (332 fő).

Rajtuk kívül összesen *Kisberezsnán* élt 24, *Határszögön* 2, *Sóháton* 8, *Alsódomonyán* 28, *Bercsényifalván* 18, *Ókemencén* 23, *Csontoson* 6, *Havasközön* 4, *Nevickén* 11, *Turjavágáson* 3, *Perecsényen* 70, *Turjamezőn* 20, *Poroskőn* 16, *Rákón* 4, *Ószemerén* 7, *Sóslakon* 6, *Fenyvesvölgyben* 34, *Patakófalun* 4, *Patakújfalun* 6, *Tihán* 4, *Nagyturjaszögön* 3, *Uzsokon* 30 és *Révhegyen* 15 római katolikus, összesen *346 lakos*. Ha mindannyian magyarok voltak,

akkor *Ungváron* kerekítve 1250 római katolikus magyar élt. Mindez nem valószínű, hiszen ha a későbbi népszámlálásokat megvizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy, pl. *Perecsényen* a magyarok és szlovákok aránya 2% és 20%, *Nagyberezsnán* 13% és 16% volt 1880-ban. Visszatérve a 346 római katolikus hovatartozásához, ha kb. megfelezzük őket (173 – 173 fő) valószínűleg nem tévedünk nagyot (ráadásul a 346 fő a járás alig több mint 1%-t jelentette, így százalékos értelemben nagyon alacsony hibahatáron maradunk belül).

Visszatérve *Ungvár* anyanyelvi megoszlásához, Fényes számára a 2849 (38%) fős ruszin lakosság alkotta a város többségét, nem sokkal maradhatott el tőle a magyarság kb. 1800 fős tömege (ami maximum 2000 fő – 31 % - lehetett). A szlovákok létszáma 800 és 1000 fő között lehetett, az 500 fős németiség és a 624 fős izraelita közösség mellett. Fényes Elek ami-ben tévedhetett, az a görög katolikus lakosság hovatartozása, nehezen képzelhető el, hogy senki sem volt magyar közöttük. Valószínű, hogy bár a magyar nyelv nem volt többségben, a nem magyar ajkúak egy része is érthetett magyarul. Ennek fényében a *Lexicon* (kb. 60 évvel korábban) tehát azért adta meg magyart egyetlen beszélt nyelvként, mert valószínűleg a köz-igazgatásban betöltött funkciója miatt nemcsak a magyar anyanyelvűek beszélték a magyart. A XVIII. század végén keletkezett Vályi András által közreadott Magyarország leírása c. könyvében²²⁷ a vármegyeszékhelyet „elegyesnek” mondja. Ez inkább Fényesnek ad igazat, de, pl. Benda Gyula bizonyította be, hogy Fényes a települések leírásánál Vályit is felhasználta.²²⁸

Munkács Ungvárhoz hasonlóan olyan járás központja volt, amely észak felé az országhatárig ért, délre, keletre és nyugatra viszont alig egy-két falu tartozott hozzá. A Munkácsi járás az alábbiak szerint tagolódott: 3 mezőváros (1 magyar-orosz-német – *Munkács* –, 2 orosz – *Szolyva* és *Alsóverecke* –, 91 falu (mind orosz) és egy német népes puszta (*Frigyesfalva*). A járásban 24005 lélek élt, akiknek vallás szerinti tagolódása így alakult: 1268 római katolikus, 20483 görög katolikus, 144 evangélikus, 895 református és 1215 zsidó. Anyanyelv szerint 1650 magyart, 657 németet, 20483 orosz és 1215 zsidót különböztetett meg.

Maga a város, *Munkács* felekezeti megoszlása a következő volt: 980 római katolikus, 1388 görög katolikus, 87 evangélikus, 895 református és 651 izraelita. Az izraelitákat és görög katolikusokat azonnal elkülöníthetjük, mert járási szinten is megegyezik a számuk. A járásban élő 895 református valójában *Munkácson* élt, őket magyar anyanyelvűként azonosíthatjuk. A járás szinten valószínűleg becsült 1650 fős lélekszámú magyarságba beletartozott

²²⁷ Vályi ABC-rendben felsorolva hosszabban-rövidebben minden magyarországi településről írt, a legfontosabb tudnivalókat összegezve, így nyelvileg is minősített majdnem minden települést.

²²⁸ Benda Gyula a települések határának minőségével foglalkozó leírásokra koncentrált elsősorban. Benda Gyula: Fényes Elek forrásai. In: Agrártörténeti Szemle, 1981., 3-4. sz. 365-380. o.

tehát 755 római katolikus magyar is, így ha az utóbbiak közül mindenki ott élt, akkor rendelkezett *Munkács* 1650 fős magyar lakossal. Ennél valószínűleg egy kicsit kevesebb volt, így *Munkács*, kb. 1400 és 1650 fős magyarsággal rendelkezhetett. Mivel Fényes a mezővárost magyar-oroszra írta le, így a magyarok számának mindenképpen meg kellett haladnia az oroszok számát (1388 fő). A járás szinten 657 főben meghatározott németek számából csak *Frigyesfalva* német lakosságát (116 fő) kell levonnunk, így 541 német élhetett *Munkácson* maximálisan (ebben az esetben a járás többi településén sehol máshol nem élt egy német sem). Az oroszok a város kissé kevesebb, mint 35%-t tették ki, a magyarok minimum 35%-t, a németek száma valahol 13% körül alakulhatott, míg az izraeliták a város 16%-t adták. Mindezek fényében *Munkács* anyanyelvi megoszlása nagyon hasonló lehetett *Ungvárhoz*, annyi különbséggel, hogy a beregi mezővárosban nem éltek szlovákok, ill. a magyarok pedig számban mindenképp felülmúlták a ruszinokat. Mivel az *Ungvár* esetében feltüntetett 500 fős németiségre azt mondtuk, hogy valószínűleg becsült adat, a *Munkács* környékiekre ezt nem jelenthetjük ki. De ennek is meg lehet a magyarázata, ugyanis *Munkácsnak* a német származású gr. Schönborn Ferenc volt a földesura, ahol így nem szorulhatott háttérbe a németiség. Ráadásul már a XVIII. század közepén több német falut is alapítottak *Munkács* környékén, így az anyakönyvezésnek száz évvel később már kialakult gyakorlata lehetett.

Sátoraljaújhely az előbb felsorolt városokhoz hasonló helyzetben volt, abban a tekintetben, hogy járása tőle északra helyezkedett el, viszont a nyelvhatár Zemplén vármegyében, már nem szorosan a vármegyeszékhely körül futott, így sokkal nehezebb azonosítani az anyanyelvi hovatartozást. Az Újhelyi járásban, Fényes Elek szerint 45639 fő élt, közülük 14762 római katolikus, 18610 görög katolikus, 802 evangélikus, 8246 református, 26 „nem egyesült óhitű” és 3193 zsidó élt. A népesség anyanyelv szerint az alábbiak szerint oszlott meg: 12550 magyar, 18610 orosz (rutén), 11060 szlovák, 200 német, 26 görög és 3193 zsidó. Az utóbbi három nyelvet beszélők, ill. a ruszinokat településenként azonosítani nem okoz gondot, mert három nyelv esetében megegyeznek a felekezeti megoszlás számaival, míg németek csupán egy faluban éltek a járásban, *Hosszúlázon*, ahol 196 római, 30 görög katolikus, 10 evangélikus és 28 református élt. Vagyis a 200 német szintén egy becsült adatnak tűnik, Fényes Elek munkamódszere alapján. A járásban élők anyanyelvének pontos azonosításának a kulcs a római katolikusok pontos elkülönítése lehetne.

Sátoraljaújhelyet Fényes „magyar-orosz-tót” mezővárosnak írja le, ahol 2401 római katolikus, 1464 görög katolikus, 1174 református, 120 evangélikus, 26 nem egyesült óhitű, 1125 zsidó lakott. Mind a járásban, mind a városban élő reformátusokat magyar anyanyelvűnek írhatjuk be. A római katolikusok közül, óvatos becslésként maximum 500 fő lehetett szlovák ajkú, így majdnem kétezer fő körüli értékre tehető csak a magyar anyanyelvű római katoli-

kusok aránya, amihez még hozzáadva az 1174 reformátust, összesen 3000 fő körüli, vagy attól egy kicsit több magyar anyanyelvű élhetett a vármegyeszékhelyen (ez kevéssel kevesebb mint 50%-a az összlakosságnak). Számuk azért lehetett még néhány fővel magasabb, mert nagy valószínűséggel a magyarokhoz kell számítanunk néhány fő lutheránust is.²²⁹ *Sátoralja-újhelyen* összesen 120 evangélikus élt, ha megfelezzük őket, a 60 magyar 60 szlovák feltételezésével valószínűleg közel járunk az igazsághoz. (A 6310 fős vármegyeszékhely lakosság-számához képest 1%-os hibával dolgozhatunk így.) Megjegyezzük, hogy nehezen képzelhető el, hogy a Fényes által egységesen rutén anyanyelvűnek leírt görög katolikusok között egy magyar anyanyelvű sem lett volna *Sátoraljaújhelyen*.

A járásban élő római katolikusokat azonban nem tudjuk ilyen számításokkal szétválogatni, csupán annyit tudunk biztosan megállapítani, hogy a szlovákok felekezetiileg tehát 602 evangélikusra és 10458 római katolikusra oszlottak.

II.3.b A Ungvártól délre található faluk jellemzése

Az *Ungvártól* délre eső falvakat azért emeltük ki, mert az általunk vizsgált régióban ezen a területen lehet az egyik legpontosabban nyomon követni a nyelvhatár eltolódását. 1773-ban *Unghosszúmező* még élesen elválasztotta *Korláthelmece*t az összefüggő magyar településterülettől. *Császlóc* és *Baranya* bár szerepelt a *Lexicon*ban, nyelvileg nem minősítették őket, a szomszédos kis falut *Hegyfarkot* pedig nem sorolták fel. *Kereknyét*, *Ungdarócot*, *Minajt*, *Gerényt* és *Radváncot* egységesen rutén nyelvűnek tüntették fel, vagyis az *Ungvár – Korláthelmece – Nagygejőc* háromszögben, ha volt adat egy településről, akkor az rutén anyanyelvű volt feltüntetve. *Ketergény* pedig - *Homok* szomszédságában - a magyar nyelvterülethez kapcsolódott.

A *Lexicon* után két évtizeddel Vályi András a XVIII. század végén közzétett munkájában már másképp jellemezte ezeket a falukat. A legnagyobb változás *Minaj* esetében történt: a korábbi ruszin nyelvű települést már magyarnak mondja! Ezek szerint előrehaladott, vagy legalábbis megkezdődött *Minaj* megmagyarosodása. A *Baranyát* és *Gerényt* Vályi „elegyes”

²²⁹ Az ezt megalapozó számítás így hangzik: Elöljáróban megjegyezzük, hogy a 12550 fős magyarság száma becslésnek tűnik. Ha a magyarok 12550 fős számából kivonjuk a reformátusokat, akkor 4304 főt kapunk. Ha ők mind magyar anyanyelvűek voltak, akkor ezt a feltételezést úgy ellenőrizhetjük, hogy a 14762 fős római katolikus közösségből, kivonjuk őket. Ekkor 10458 fő volt római katolikus szlovák, ha ehhez a számhoz hozzáadjuk a 802 fős evangélikus közösséget (ahol elméletileg mindenki szlovák), akkor 11260 főt kapunk, ami több mint a szlovákok 11060 fős lélekszáma. Ráadásul pont 200-zal (*akik nem lehetnek katolikus németek sem, mert Hosszú-láz német anyanyelvű volt 196 római katolikus és 10 evangélikus lakossal*)! Visszatérve a magyarokhoz, ez a 200 fő a számításban be nem vont felekezetek közül kerülhet ki. Azt már megállapítottuk, hogy Fényes szerint a magyarok nem lehetnek zsidók, görög keletiek és görög katolikusok. Ez esetben kizárólag az evangélikusok maradnak. Ráadásul egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy evangélikus magyarok éljenek Zemplénben, elég csak Kossuth Lajosra gondolnunk.

falunak minősítette, csak *Baranya* esetében írt többet: magyar és tót falu. *Hegyfarkról* ő sem tud, akárcsak a Lexicon. A többi falut, *Radváncot*, *Ungdarócot*, *Császlócot*, *Kereknyét*, *Ketergényt* és *Unghosszúmezőt* egységesen „orosz” nyelvűnek mondja.

Fényes Elek munkája a Lexiconnal és Vályival a főbb kérdésekben megegyezik. Sőt a Lexiconhoz képest a magyar nyelvhatár még egy faluval nyugatabbra is szorult, mert az ő munkájában *Nagyráton* sem érte el a magyarok aránya az 50%-t (de a ruszinoké - a görög katolikus lakosság - sem, mert pár százalékos izraelita kisebbséget is megkülönböztetett). Adatai szerint *Minaj* különleges helyzetben volt, mert egyik közösség sem volt abszolút többségben: a magyarok 37%-t, a ruszinok 27%-t, míg az izraeliták 36%-t tettek ki²³⁰ (és a falut magyar-orosznak minősítette). Bár a nyelvhatár nem módosult, a ruszin többségű falukban magyarok is éltek *Császlóc* kivételével: *Radvánc* 27%, *Gerény* 9%, *Ungdaróc* 8%, *Baranya* 42%, *Kereknye* 7% és *Unghosszúmezőn* 21%.

1880-ra a nyelvhatár annyit módosult, hogy *Unghosszúmezőn* többségbe kerültek a magyarok (76% a ruszinok 14%-ával szemben), a többi faluban változatosan alakult a kép: többnyire emelkedett a magyarok aránya *Radvánc* (44%), *Ungdaróc* (14%) és *Kereknye* (19%) esetében, míg *Gerényen* (9%) nem történt változás, azonban *Baranyán* 33%-ra csökkent a magyarok aránya. A korábbi forrásokban még kérdéses volt *Minaj* helyzete, az a dualizmus korára azonban már véglegesen eldőlni látszott, mert 1880-ban is 73% volt a magyarok aránya, míg 13% a szlovákok és 11% a ruszinok aránya. A korábban Fényes számára még csak fele részben magyarok által lakott *Nagyráton* a magyarok 100%-os arányra tettek szert.

1910-re azonban megtörtént a gyökeres változás a nyelvhatár messze előrenyomult, mert *Radvánc* (74%), *Ungdaróc* (68%), *Baranya* (50,6%), *Kereknye* (56%) esetében a magyarok abszolút többségre tettek szert. A korábban stabil 9%-os magyarsággal rendelkező *Gerényben* is 37%-ra növekedett a magyarok aránya. *Minajon* a magyarság tovább növelte arányát (97%), számottevő kisebbség csak a szlovák maradt (3%). *Nagyrát* is stabilan magyar maradt (98%).

II.3.c Az Ung megyei református szlovákok sorsa

Szokatlannak tűnhet a címben meghatározott református szlovákok kifejezés, ezért bizonyításként az Ung megyei Szobránci járás 1910-es népszámlására hivatkozunk, amely a következő adatokkal szolgált (*Lásd 4-5. táblázat*). A Szobránci járásban 1910-ben 51 telepü-

²³⁰ Talán az sem véletlen, hogy pont *Minajon* volt ilyen magas az izraeliták aránya. *Minaj* ugyanis még 10 km-re sem feküdt *Ungvártól*. A városban akkor még nem telepedhettek le izraeliták, így az izraeliták ha már nem telepedhettek le ott, akkor érthető módon minél közelebb akartak lakni a kedvezőbb kereskedési lehetőségnek számító városhoz.

lés volt, ha ezeknek összevetjük az anyanyelvi és felekezeti megoszlását az alábbi következtésre juthatunk. *Sárosmező* példáján mindez így alakult, a szlovákok aránya az összlakosság 96%-t tette ki, és ugyanitt a reformátusok 88%-os aránnyal részesedtek, akkor ebben a faluban mindenképpen élniük kellett református vallású szlovákoknak, hiszen az nem lehetséges, hogy ebben a faluban a 96%-os mellett még további 88% református nem szlovák anyanyelvű éljen (a két adat „átfedi” egymást). A Szobránci járásban az alábbi településeken éltek református szlovákok.

Település	Összesen	Szlovákok	Szlovákok%	Református	Református%
Felsőőröcse	552	433	78	182	33
Fogas	461	375	81	171	37
Kereszt	396	354	89	222	56
Sárosmező	452	432	96	397	88
Sárosremete	316	293	93	204	65
Sárosmező	479	433	90	182	38
Solymos	885	731	83	260	29
Szenteske	308	192	62	203	66

4. táblázat **A Szobránci járás szlovák reformátusok által biztosan lakott falvai 1910-ben**
*Saját szerkesztés a MStK. 42. kötete alapján*²³¹

További két településen a református szlovákok vegyesen éltek görög katolikus szlovákokkal:

Település	Összesen	Szlovákok	Szl%	Gör. kat	Gk%	Ref.	Ref%
Szobránckomoró	247	231	94	91	37	54	22
Vámoslucska	506	433	86	148	29	190	38

5. táblázat **Református és görög katolikus szlovákok által vegyesen lakott faluk a Szobránci járásban 1910-ben**
*Saját szerkesztés a MStK 42. kötete alapján*²³²

A felsorolt számokból következik, hogy a 4-5. táblázatban szereplő falvakban alig éltek magyarok (számuk töredéke a reformátusok számának).²³³ De nemcsak a Szobránci járásban éltek református szlovákok, hanem attól délre is. A Lexicon szlováknak minősítette az összes eddig megnevezett falut, továbbá a Nagykaposi járásban található *Nagyszeretvát*, *Kisszeretvát*, *Pályint*, *Bezőt* és *Jenkét* is. Vályi András a Lexiconnal megegyező módon két kivétellel minden falut szlovák nyelvűnek határozott meg, míg a fennmaradó *Kereszt* és *Solymos* a már jól ismert „elegyes” jelzőt kapta. Mivel *Tasolya* és *Pálóc* ugyancsak erre a

²³¹ MStK. 42. kötet 258- 262. o.

²³² MStK 42. kötet u. o.

²³³ A legnagyobb különbség a példaként felhozott Sárosmezőn fordul elő: a lakosság 1%-a tartotta magát magyar anyanyelvűnek, míg a település 88%-a református (1910-ben).

területre esett: mindkét falu kívül esik a magyar településterületen, ennek ellenére mindkettőt magyar nyelvűnek minősíti nemcsak a Lexicon, de Vályi András is.

A református szlovákok létét forrásaink közül először Fényes Elek ismerte el azzal, hogy szerinte a Szobránci járás vallási tagolódása az alábbiak szerint alakult: 6620 római katolikus, 178 evangélikus és 2484 református. Az anyanyelvi megoszlás pedig a következőképpen: 1410 magyar és 7872 szlovák, vagyis ennek értelmében minimum 1074 főnek református szlováknak kellett lennie.²³⁴ Ebben az esetben egy római katolikus magyar sem élt a járás területén! Fényes adatai szerint a nyelvhatár északabbra húzódott: *Tasolyán* kívül *Jenke*, *Zahar*, *Ungpinkóc*, *Bező*, *Magasrév*, *Szenteske*, *Pálóc* és még *Nagyszeretva* is a magyar tömbhöz tartozott. Még északabbra már differenciáltabb kép rajzolódik ki, a Szobránci járásban *Sárosmező* (és a már említett *Szenteske*) szintén magyar volt, a többi falu közül *Felsőőröcsét* magyar-tótnak minősítette, mellettük még *Sárosrőcse*, *Vámoslucska* és *Solymos* esetében orosz-tót-magyar minősítést adott, míg a *Keresztről* szóló leírás pedig egyszerűen hiányzik.

A faluk közül számottevő – 100 főnél több – református lakossággal csak öt rendelkezett ekkoriban, *Sárosrőcsén* még viszonylag sokan éltek (87 fő), kettőben szórványosan, míg egy településen nem is éltek reformátusok. Azokat a falvakat (*Sárosmező*, *Szenteske*), amelyekben egyértelműen a kálvinisták voltak többségben, Fényes magyar nyelvűnek minősítette, továbbá a felsőrőcsei reformátusokat is magyarnak gondolhatta.²³⁵ A népek igen nagy keveredésére utal, hogy három faluban is egyenként három nyelvet ad meg, ezek közül *Solymoson* és *Vámoslucskán* biztosan éltek református szlovákok. Viszont egyértelműen, döntően szlovák anyanyelvű református falvakat nem tüntetett fel. 6. táblázat

Település	Összesen	Római k.	Gör. kat.	Ref.	Evang.	Zsidó	Fényes minősítése
Felsőőröcse	334	60	54	193	2	25	magyar-tót
Fogas	263	95	140	20	0	8	orosz-tót
Sárosmező	335	31	16	253	0	35	magyar
Sárosremete	117	15	88	0	0	14	orosz
Sárosrőcse	403	100	186	87	0	30	orosz-tót-magyar
Solymos	926	182	526	192	0	26	orosz-tót-magyar
Szenteske	181	3	12	157	0	9	magyar
Sz. komoró	198	97	80	13	0	8	tót-orosz
Vámoslucska	343	44	152	134	0	13	tót-orosz-magyar

6. táblázat A Szobránci járás kilenc településének felekezeti megoszlása Fényes Elek szerint

Forrás: Fényes Elek: Magyarország és a...²³⁶

²³⁴ Fényes Elek: i. m. III. kötet, 355. p.

²³⁵ Ennek talán az is lehet a magyarázata, hogy a szlovák református egyházak irattáraiban egy-egy kurátori eskümintát kivéve, alig találunk szlovák bejegyzést. Az anyakönyvek a 18. század végéig latinul, az után pedig magyarul voltak vezetve, és ez igaz a jegyzőkönyvekre is.

Balázs János: Szlovák reformátusok. Református Világszemle. 1934. augusztus, 4. szám, 145-150. o.

²³⁶ Fényes Elek: i. m. III. kötet, 355-363. o.

Az 1880-as népszámlálás azért tekinthető mérföldkönek a református szlovákok kérdésében, mert végre az állampolgárok maguk nevezték meg anyanyelvüket, nem pedig egy a közösségen kívüli személy minősítette őket. Eszerint a Szobránci járásban található falvak lakói túlnyomórészt szlovák anyanyelvűnek vallották magukat (1-5%-os magyarság mellett). Délebbre már árnyaltabb kép rajzolódott ki, mert majd minden vizsgált településen éltek magyarok: *Pályin* (22%), *Nagyszeretva* (45%), *Pálóc* (30%) és *Jenke* (28%). Maga a nyelvhatár a Lexiconhoz képest három faluval szorult délebbre: *Pályin*, *Tegenye* és *Ungpinkóc* került a szlovák nyelvhatár mögé.

Az 1910-es nyelvhatár az 1880-ashoz képest nem változott, de a településen belüli arányok tovább módosultak. *Ungpinkócon* (22%-ról 48%) és *Pályinon* (22%-ról 46%) előre törtek a magyarok, míg *Nagyszeretván* (45%-ról 11%-ra), *Bezőn* (7%-ról 3%-ra) és *Jenkén* (28%-ról 4%-ra) a magyarság tovább csökkent.

A református szlovákok léte tehát nem lehet kérdéses, az azonban már igen, hogy mikor váltak azzá. Erről a kérdéstről Balogh Pál 1902-ben úgy vélekedett, hogy a XIX. század közepén magyarok szlovákosodtak el.²³⁷ Ennek ellentmond, hogy egyes okiratok, amelyek a XVII. elején keletkeztek, tudnak a helvét vallású szlovákokról, ill. már akkor is probléma volt, hogy nem volt elég szlovák nyelvű prédikátor. A 20. század elején protestáns lapokban megjelent egy-két református szlovákokkal foglalkozó cikk szerzője, pl. Péter Mihály gálszécsi lelkipásztor szerint még a reformáció korában, a „Cuius regio, eius religio” elv következményeként a földesuruk (Perényiek) hatására váltak protestánsokká. Kevésbé ismert tény továbbá, hogy 1752-ben szlovák nyelvű református énekeskönyv jelent meg, amit miután elfogyott, még kétszer kellett kiadni: 1824-ben és 1864-ben.²³⁸ Ezen kívül még néhány vallásos könyvecske is megjelent szlovákul, az elsők 1758-ban, *Debrecenben*.²³⁹ Szlovák nyelvű Bibliát viszont sohasem forgathattak, mert nem volt ilyen fordítás.²⁴⁰

Ez utóbbi tényből is látszik milyen sajátos helyzetben volt ez a néhány falu, amelyeknek sikerült évszázadokon át megmaradni reformátusnak úgy, hogy a szlovák nyelvterületen belül (igaz annak peremén) helyezkedtek el. Szokásaikban azonban több katolikus vonás is szerepet kapott: pl. a sírok kivilágítása, kereszt előtt kalapot emeltek, ill. nemcsak követték, de meg is ülték a katolikus ünnepeket.²⁴¹ A XIX. század végén azonban már a magyarítási törekvések is

²³⁷ Balogh Pál: A népfajok Magyarországon. Kiadja a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Bp., 1902., 586. o.

²³⁸ Péter Mihály: A hazai tót református énekeskönyv története. *Protestáns Szemle*. XXV. évfolyam. 1913., 113-125. o.

²³⁹ Péter Mihály: A hazai református tótok vallásos könyvei. *Protestáns Szemle*. XXV. évfolyam. 1913., 180-187 o.

²⁴⁰ 1860-tól a Brit Bibliatársulat bőkezűségének köszönhetően, cseh nyelvű Bibliát olvashattak.

²⁴¹ Péter Mihály: Válasz Réz Lászlónak a tótajkú református gyülekezetek sorsa feletti eszmélkedésére. *Sárospataki Lapok*. 1901. március 25. 249-252. o.; 1901. április 1. 268-270. o.; 1901. április 8. 297-199. o.

elérték ezeket a gyülekezeteket, mert olyan szabály lépett például életbe, hogy minden harmadik vasárnapon magyarul kell tartani az istentiszteletet²⁴², pl. *Felsőőröcsén, Kereszten, Solymoson, Sárosmezőn, és Vámoslucskán.*

II.3.d Szobránci járás

A Szobránci járás azért tartozik a kiemelten tárgyalandó körzetek közé, mert az általunk vizsgált régióban a *legspeciálisabb* helyzetben volt: a három összefüggő településterület (magyar, szlovák, rutén) között helyezkedett el. Ennek megfelelően a különböző források által meghúzható nyelvhatárok ebben a térségben mutatnak a legnagyobb mozgást. Bár az előző bekezdésben tárgyalt református szlovákok is ezen a vidéken éltek, mivel a Nagykaposi járásban is előfordultak, jobbnak láttuk külön tárgyalni őket.

A Szobránci járás a szlovák és rutén nyelv ütköző zónájának is tekinthető, a már elmondott nyelvi okok miatt (szinte észrevétlenül mennek át egymásba, így könnyen megértették egymást)²⁴³, így valószínűleg az adatokat összeíró véleményén is múltott, hogy milyen nyelvűnek minősítette az adott települést (amit gyakran a görög katolikus vallás alapján határozott meg).

1773-as forrásunk az egész területet egységesen szlováknak minősítette.²⁴⁴ A Lexiconnal kapcsolatban megjegyezendő hogy államilag felügyelt (és így egységes elvek szerint elkészült) munka nem valószínű, hogy szándékosan nem a valós adatokat írták volna bele, mivel a XVIII. század végén a nemzetiségi kérdés még fel sem merült, olyan formában, mint száz évvel később. Ezért forrásaink közül talán a Lexicont tekinthetjük az egyik leghitelesebbnek. Hozzá képest Fényes Elek, sokkal árnyaltabb képet adott, számára Ung vármegye nyugati részén a görög katolikusok mindannyian ruszinok voltak, így a járásban található 51 települést Fényes a következőképpen osztályozta: 20 „orosz”, 13 „orosz-tót”, 6 „tót-orosz”, 3 „orosz-tót-magyar”, 2 „magyar”, 1 „magyar-tót” 1 „tót-orosz-magyar”.²⁴⁵ (Öt helységről nincs információ.) Mivel Fényes felhasználta a korabeli egyházi szemantizmusokat, a nyelvi minősítést onnan is átvehette. 1822-ben ugyanis a görög katolikus egyház által kiadott szemantizmus azt is – történetében először – meghatározta, hogy melyik nyelvet használják az egyházi szertartásokon: 45 településen rutén volt a mise nyelve, míg a fennmaradó helységekről

²⁴² Péter Mihály: A magyarországi tótajkú református gyülekezetek sorsa. Sárospataki Lapok. 1901. február 4. 93-97. o.

²⁴³ A nyelvi kérdésekről bővebben lásd Szabó Oreszt kutatásait.

Szabó Oreszt: i. m. 28-31. o.

²⁴⁴ A XVIII. század végén a járás területén csak kilenc parókia volt, ezek közül öt görög katolikus, három katolikus, és egy nem katolikus volt.

²⁴⁵ A tót-orosz és az orosz-tót minősítés között az a különbség, hogy mindig a nagyobb lélekszámú csoporttal kezdte a felsorolást, majd a kisebbrel folytatta.

nincs adatunk.²⁴⁶ Ezek után Fényes Elek joggal gondolhatta, hogy ruszinok élnek a járásban.²⁴⁷ A görög katolikus egyház oldaláról nézve, mivel „ruszin nemzeti egyházzól” beszélünk, nekik nem állhatott érdekükben, hogy szlováknak tüntessék fel ezeket a falvakat, vagy minden manipuláló szándék nélkül, nem ismerték fel, hogy ezek a görög katolikusok már nem ruszinok. Fényes és az egyház adatai így megegyeznek.

A Vályi András által 1796-ban készített Magyarország leírása c. könyv a Szobránci járás területéről a legtöbb falut tót nyelvűnek, de mellettük viszonylag sok ún. „elegyes” falut tüntetett fel. A 29 tót falu mellett, két orosz, három elegyes tót, egy elegyes magyar, ill. hét elegyes települést sorolt fel.²⁴⁸ A vegyes lakosságú faluk közül szinte mindegyik az előzőekben már felvázolt görög katolikus (ill. a korábban tárgyalt) református szlovákokkal rendelkező települések közé tartozott.

1880-ban újabb gyökeres fordulat történt, a Szobránci járás meglepően egységes képet mutatott, hiszen nyolc település kivételével mindenütt szlovákok éltek 80%-ot meghaladó többségben.²⁴⁹ Rutének csak három településen voltak többségben (*Hegygombás, Tibaváralja, Vadászfalva*), emellett csak *Alsóhunkócon* éltek még magasabb számban. A járásban egyedül *Remetevasgyár* képezett kivételt, hiszen 625 lakójából 577-nek magyar volt az anyanyelve. Ez a Sztáray család által telepített település azonban Fényes korában meglehetősen fiatalnak számított, hiszen első írásos említése csak 1828-ból való. Ennek megfelelően Fényes Elek is tudott a vashámról, amelynek akkor 406 lakosa volt, de nyelv tekintetében nem minősíti, csak a felekezeti megoszlást közli: 257 római, 85 görög katolikus, 42 evangélikus, 10 református és 12 zsidó lakta a reformkorban. A településen 1880-ban még jelen lévő magyarság, a szlovák tömbön belüli elzártsága és más magyarok által lakott településektől való nagy távolsága miatt nem maradhatott meg magyarnak, később (1910-re) szlovák anyanyelvűvé vált a lakosság, ami asszimilációnak, vagy a lakosság nagymértékű cserélődésének is lehetett a következménye.

Visszakanyarodva a Szobránci járás nyelvi tagolódásához, egy alapkérdéshez érkeztünk el: léteztek-e görög katolikus vallású szlovákok? A válasz valószínűleg igen, mert, ha végigtekintünk a dualizmus kori népszámlálásokon, akkor láthatjuk, hogy a járásban élők több-

²⁴⁶ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholikorom diocesis Munkacsiensis pro anno domini MDCCCXXII ab effectuata dismembratione anno secundo. Buda, 1822. 152–158. o.

²⁴⁷ Számára a járásban élő 11817 görög katolikus egységesen rutén (orosz) anyanyelvű volt.

²⁴⁸ Vályi András: Magyarországának leírása. I – III. MÉRY RATIO, *Első hasonmás kiadás*. Somorja, 2003., 736. o.; 702. o.; 688. o.

Orosz település: *Ubrezs és Törökruszka*; elegyes tót: *Alsókánya, Jósza és Katlanos*; elegyes magyar: *Fekésháza*; elegyes: *Bölcsős, Fogas, Hajagos, Kereszt, Solymos, Szobránckomoróc, Unglovas*.

Azt viszont nem közli, hogy az elegyes minősítés milyen nyelvű népeket takar pontosan.

²⁴⁹ A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882., 332–334. p.

sége magát (minden időpontban) szlovák anyanyelvűnek érezte. 1910-ben az alábbi településeken éltek görög katolikus szlovákok:

Település	Összesen	Szlovák	Szlovák%	Gör. kat.	Gör. Kat%
Alsóbaskóc	307	296	96	252	82
Alsóhalas	375	275	73	285	76
Alsókánya	528	456	86	248	47
Bunkós	365	351	96	234	64
Dióska	340	296	87	244	72
Éles	456	440	96	178	39
Fekésháza	415	382	92	213	51
Gézsény	676	574	85	427	63
Jeszenő	436	381	87	287	65
Jeszenőremete	442	370	84	282	64
Katlanos	569	534	94	438	77
Kisgajdos	141	128	91	56	40
Kisverbóc	290	282	97	211	73
Nagyzalacska	784	651	83	396	51
Porosztó	523	431	82	327	63
Remetevasgyár	697	601	86	168	24
Tiba	757	591	78	394	52
Tibaváralja	485	203	42	395	81
Ubrezs	1016	906	89	565	56
Vadászfalva	405	344	85	344	85
Vajna	466	419	90	154	33
Vinna	1472	1307	89	496	34
Zalacska	893	820	92	436	49
Zuhogó	629	565	90	237	38

7. táblázat **Szlovák anyanyelvű falvak görög katolikus népessége a Szobránci járásban 1910-ben**

Saját számítás a MStK. 42. kötete alapján²⁵⁰

Szobránci járásban élő görög katolikus népesség többsége tehát szlováknak gondolta saját anyanyelvét. A Szobránci járás egyedülállóságához azonban tartozik még egy ide kapcsolódó különleges tény az, hogy a Vihorlát-hegység déli oldalában fekvő falvak az 1880-ban majdnem teljesen egységesen görög katolikus vallású szlovák népessége, 1910-re újra ruszin anyanyelvüként határozta mag saját magát. (A 7. táblázatból így egységesen kimaradtak.)

A Vihorlát déli oldalában elterülő falvak görög katolikus és ruszin lakosságát mutatja be a 8., 9., 10. táblázat (és egyben a népesség helyben maradását is). *Alsóbaskócot* szándékosan társítottuk táblázatunkba, hogy bemutassuk, felekezeti szempontból ugyanaz jellemzi, mint a félkör falvait, de mégis valami miatt, mégsem vált ruszinná, kissé északra elhelyezkedő szomszédaival szemben. (*Erre próbál okot keresni a következő, III. fejezetünk.*)

²⁵⁰ MStK 42. kötet 258- 262. o.

Település	Lakosság	Görög k	Gk%	Ruszin	Ruszin%
Alsóbaskóc	279	236	84,6	0	0
Alsóhunkóc	633	385	60,8	250	39,5
Bölcsös	142	115	81	0	0
Felsőhalas	448	202	45,1	0	0
Harapás	260	193	74,2	3	1,2
Hegyombás	389	281	72,2	234	60,2
Jósza	689	471	68,4	2	0,3
Kapás	363	192	52,9	0	0
Németvágás	513	367	71,5	25	4,9
Tarna	563	333	59,1	0	0
Unglovasd	361	265	73,4	0	0

8. táblázat Szobránc környéki települések görög katolikus és ruszin lakossága az 1880-as népszámlálás szerint

Saját szerkesztés az 1880-as népszámlálás alapján²⁵¹

Település	Lakosság	Gk	Gk%	Ruszin	Ruszin%
Alsóbaskóc	309	243	78,6	1	0,3
Alsóhunkóc	661	445	67,3	1	0,2
Bölcsös	209	195	93,3	0	0
Felsőhalas	465	246	52,9	1	0,2
Harapás	353	263	74,5	0	0
Hegyombás	495	339	68,9	9	1,8
Jósza	805	555	68,9	16	2
Kapás	459	294	64,1	1	0,2
Németvágás	581	418	71,9	402	69,2
Tarna	748	438	58,6	6	0,8
Unglovasd	525	361	68,8	10	1,9

9. táblázat Szobránc környéki települések görög katolikus és ruszin lakossága az 1900-as népszámlálás szerint

Saját szerkesztés az 1900-as népszámlálás vonatkozó kötetéből²⁵²

Táblázataink jól mutatják, hogy egyes települések lakossága korábban (1910 előtt) is váltogatta anyanyelvi hovatartozását (pl. ruszin anyanyelvűnek vallotta magát *Hegyombás* 1880-ban vagy *Németvágás* 1900-ban.) Az összes többi, a Vihorlát déli oldalán félkörívben elhelyezkedő a táblázatban szereplő település szlovák anyanyelvű volt 1900-ig, majd 1910-ben „egységesen” ruszin nyelvűek lettek. Az említett félkörívtől északra (a Vihorlát-hegység délkeleti pereménél) feküdt két olyan falu, amely szintén váltogatta hovatartozását, az egyik *Tibaváralja* még 1880-ban volt ruszin többségű, míg a másik *Vadászfalva* még egyedibb sors-

²⁵¹ A köztudatban ez a népszámlálás az 1880-as évhez kötődik, valójában azonban, ahogy a címe is mutatja, 1881. januárjában hajtották végre (3-15 között). A cél az 1880. év végén fennállt népesedési viszonyinak rögzítése volt. A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, Budapest, 1882.

²⁵² A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség leírása községenként. (MStK 1. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902.

sal bírt. Ez utóbbi 1880 és 1900 között végig ruszin többségű volt, majd 1910-ben majd mindenki szlovák anyanyelvűvé vált.

Település 1910	Lakosság	Gk	Gk%	Ruszin	Ruszin%
Alsóbaskóc	307	252	82,1	1	0,3
Alsóhunkóc	717	495	69,0	632	88,1
Bölcsős	229	206	90,0	221	96,5
Felsőhalas	486	231	47,5	332	68,3
Harapás	411	302	73,5	372	90,5
Hegyombás	444	310	69,8	375	84,5
Jósa	1091	939	86,1	934	85,6
Kapás	529	336	63,5	391	73,9
Németvágás	615	430	69,9	428	69,6
Tarna	676	367	54,3	616	91,1
Unglovasd	600	436	72,7	479	79,8

10. táblázat **Szobránc környéki települések görög katolikus és ruszin lakossága az 1910-es népszámlálás szerint**

Saját szerkesztés az 1910-es népszámlálás vonatkozó kötetéből²⁵³

Vadászfalvát ezért nem is tüntettük fel a 8., 9., 10. táblázatban, arra azonban kiváló példa lehet, hogyan lehet nyomon követni a különböző vallású egyéneket az egyes népszámlálásokon. (Magyarozatként meg kell jegyeznünk, hogy a népszámlálásokon az anyanyelvre kérdeztek rá, nem pedig etnikai hovatartozásra.) Az izraelita vallású lakosok így besorolták magukat az általuk használt nyelv csoportjába, ami Északkelet-Magyarországon az izraelita vallásúak esetében jellemzően a német nyelv volt. Az északkeleti peremvidéken, számos esetben fordult elő, hogy egy falu görög katolikus lakossága ruszinnak, az izraeliták pedig németnek vallották magukat. A számok olyan sok település esetében egyeznek meg, hogy szó sem lehet véletlen egybeesésről.

1880							
Összesen	Magyar	Német	Szlovák	Ruszin	Izraelita	Görög kat.	Római kat
361	0	3	3	355	74	287	0
1900							
Összesen	Magyar	Német	Szlovák	Ruszin	Izraelita	Görög kat.	Római kat
419	1	58	6	354	58	361	0
1910							
Összesen	Magyar	Német	Szlovák	Ruszin	Izraelita	Görög kat.	Római kat
405	8	53	344	0	53	344	8

11. táblázat **Vadászfalva anyanyelvi és felekezeti megoszlása a dualizmus korában**

Saját szerkesztés a népszámlálási kötetek alapján

²⁵³ MStK 42. kötet 258-261. o.

Vadászfalván az első anyanyelvi összeírásakor (1880-ban) még nem lehetett ilyen következtetést levonni, mert valószínűleg az izraelita vallásúak német és ruszin anyanyelvűnek is vallották magukat. 1900-ra aztán már világosan elhatárolódtak a felekezetek. Az 58 izraelita egységesen német anyanyelvű volt, a 361 görög katolikus pedig 354 ruszinra, 6 szlovákra és egy magyarra oszlott. 1910-ben pedig még a görög katolikus „megosztottság” is eltűnt, mert a 344 görög katolikus egységesen szlováknak, a 8 római katolikus magyarnak, az 53 izraelita pedig németnek vallotta magát.²⁵⁴

A magyar anyanyelv pedig fel sem merült számukra, mint választható lehetőség pedig ez volt a hivatalos nyelv, ill. a „közélet” nyelve. Olyan kis hegyvidéki elzárt faluban, mint *Vadászfalva*, ahol az összlakosság kevesebb, mint 7%-a (28 fő) tudott írni-olvasni, ez mit sem számított. A ruszin nyelv viszont igen gyengén tudott ellenállni a szlovák nyelv előrenyomulásának (*Ez nemcsak Vadászfalva esetére igaz, hanem a Középső-Zemplénben található más falvak sorsára is*).

A félkörívben elhelyezkedő falvak közös jellemzője, hogy 1910-ben ruszin többségűvé váltak, olyannyira, hogy még a más vallású állampolgárok is ruszin anyanyelvűnek vallották magukat! Ez a jelenség pedig megingatja a ruszin nép asszimilációs gyengéségi tételét, mert igenis bizonyos körülmények között magukba tudtak olvasztani másokat. (A történelemben nem foglalkozunk azzal, hogy mi lett volna, ha egy folyamat másképp játszódik le pl., ha nem történik meg az I. világháború vagy másként zárult volna - de ez esetben megtudhattuk volna, hogy az 1910-es állapot egyszeri kivétel volt, vagy egy szerves fejlődés része.) Az mindenestre megállapítható, hogy az egyén szintjén még messze nem fejeződött be az etnikai hovatartozás kérdése 1910-ben sem. Ennek okai között lehetnek akár természeti adottságok, pl. elzártság a külvilágtól, és az ebből fakadó általánosságban alacsonyabbnak nevezhető gazdasági-társadalmi szint, vagy akár a kulturális szint (vagy az ezzel szoros kapcsolatban álló etnikai tudat).

A Szobránci járáshoz nem tartozott hozzá közigazgatásilag a járástól keletre fekvő kilenc falu: *Ókemence, Nevicke, Felsődomonya, Alsódomonya, Unghuta, Ungpéteri, Ungludas, Karcsava* és *Koromlak*, de anyanyelvi hovatartozásuk nagy hasonlóságot mutat. A Lexicon szerint *Koromlak* kivételével mindannyian ruszin anyanyelvűek voltak (az 1773-as nyelvhatár *Koromlak* határán húzódott). Fényes számára *Ungludas* („tót-orosz”), *Ungpéteri* („tót-orosz”), *Felsődomonya* („tót-orosz”) és *Unghuta* („tót”) faluk többségében már szlovák anyanyelvűnek számítottak. Az 1880-as népszámlálás idejére azonban már kialakult a korszakban véglegesnek tekinthető nyelvhatár, mert *Alsódomonya* kivételével minden falu szlovák anyanyelvű

²⁵⁴Hangsúlyozzuk, hogy ezt a felvetést nem egyszerűen *Vadászfalvára* „erőszakoljuk rá”, hanem inkább a ruszin nyelvterület falvait érintő általános megfigyelésen alapszik. Nemcsak Bereg, Ung és Zemplén vármegye, de még

volt, majd ezt követően már semmiféle változás sem történt. (1773 és 1880 között ezek a faluk fokozatosan szlovák anyanyelvűvé váltak, a forrásokban legalábbis.) Ezek a települések képezték így az összefüggő szlovák településterület keleti határát.

Település	Fényes		1880		1910	
	R.k.	G.k.	R.k.	G.k.	R.k.	G.k.
Ókemence	23	306	56	453	49	522
Nevicke	11	488	22	627	20	722
Alsódomonya	28	483	120	662	233	812
Felsődomonya	262	200	400	198	404	235
Unghuta	332	17	412	12	650	28
Ungpéteri	176	90	291	141	348	193
Ungludas	124	110	173	137	225	155
Karcsava	116	172	91	145	129	222
Koromlak	23	354	55	369	86	472

12. táblázat **Az Ungvártól északra fekvő falvak római és görög katolikus népessége Fényes Elek, ill. az 1880-as és 1910-es népszámlálás szerint, fő**

*Forrás: Fényes Elek: Magyarország és a..., ill. 1880-as és az 1910-es népszámlálás*²⁵⁵

Ha megvizsgáljuk a felekezeti megoszlást (római és a görög katolikus népesség), akkor a legfontosabb megállapításunk, hogy a két felekezet között egyik faluban sem történt lényeges arányeltolódás. (A legnagyobb eltolódás az, hogy *Alsódomonyán* a római katolikusok száma közel megtízszereződött, de úgyszólván kisebbségben maradtak.) A felekezeti arányok eltolódása tehát, nem indokolt semmiféle anyanyelv-váltást. A legvalószínűbb, hogy Fényes Eleknek nem kellett volna annyira ragaszkodnia a görög katolikus vallás=ruszin tételhez. Itt, *Ungvártól* északra, a szlovák nyelv elterjedésének a peremén, teljesen elképzelhető, hogy a görög katolikus népesség nem ruszinok, hanem szlováknak gondolta anyanyelvét. (Valószínűleg a nyelvészeknek is fejtörést okozhatott volna a nyelvi különbségtétel.)

II.3.e Az észak-zempléni ruszin-szlovák nyelvhatár

Az észak-zempléni ruszin-szlovák nyelvhatár nem mutatott ilyen erőteljes mozgást, már-már állandónak nevezhető. Fényes Elek a görög katolikus vallást ezen a területen is ruszinokhoz kapcsolta, így az anyanyelvi megoszlás valójában valláshatár. Észak-Zemplén lakosaival kapcsolatban nem fordult elő egyik forrással kapcsolatban sem, hogy egy egész járást ellenkezőképpen minősített volna (mint a Szobránci járás esetében). Ennek megfelelően az országhatár mentén élő lakosok ruszin volta nem is válik kérdésessé sem a Lexicon esetében,

Sáros vármegye adatai alapján is kijelenthetjük mindezt.

²⁵⁵ Fényes Elek: i. m. III. kötet, 358., 365., 376-379. o.

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás. 331- 332. o.

sem Fényesnél, de ők maguk is ruszin anyanyelvűeknek érezték magukat a későbbi népszámlálások szerint. Másképpen fogalmazva, ahhoz képest, hogy milyen közel állt egymáshoz a két nyelv, (és ez homlokegyenest ellentétes minősítést okozott a Szobránci járásban), meglehetősen kicsi volt a nyelvhatár mozgása.

	1773	1836	1880	1900	1910
Alsóvirányos	ruszin	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Barátlak	ruszin	ruszin	ruszin	szlovák	ruszin
Bodzás	ruszin	ruszin	ruszin	szlovák	szlovák
Dér	ruszin	ruszin	ruszin	szlovák	ruszin
Detre	ruszin	ruszin	ruszin	szlovák	ruszin
Felsőkrucsó	ruszin	ruszin	ruszin	ruszin	ruszin
Felsőtokaj	ruszin	ruszin	ruszin	szlovák	ruszin
Felsővirányos	ruszin	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Gerlefalva	szlovák	ruszin	szlovák	szlovák	szlovák
Giglóc	ruszin	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Gyapár	ruszin	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Holcsík	ruszin	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Kelcse	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Királyhegy	ruszin	ruszin	ruszin	ruszin	ruszin
Kisgyertyános	ruszin	szlo-rusz	szlovák	szlovák	lengyel
Kispetőfalva	ruszin	kihagyva	szlovák	szlovák	szlovák
Kisvalkó	ruszin	ruszin	szlovák	szlovák	ruszin
Kosárvágása	ruszin	szlo-rusz	szlovák	szlovák	szlovák
Lomna	ruszin	ruszin	ruszin	ruszin	ruszin
Máriakút	ruszin	ruszin	szlovák	ruszin	ruszin
Sártó	ruszin	szlo-rusz	szlo-rusz	szlo-rusz	szlo-rusz
Turány	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák	szlovák
Zemplénpálhegy	ruszin	szlo-rusz	szlo-rusz	szlo-rusz	szlo-rusz

13. táblázat **A Sztropkó környéki falvak anyanyelvi megoszlása 1773-1910 között**

Saját szerkesztés a Lexicon, Fényes Elek és a dualizmus kori népszámlálások alapján

A Lexiconhoz képest Fényes *Papházát* és *Szinnamezőt* (Szinnai j.) is ruszinnak írta le, ezen kívül nyugat felé egészen *Zemplénpálhegyig* nem mozdult a nyelvhatár. Attól nyugatra viszont egy sor település vált ruszinból szlovákká, főként az Ondava és Olyka közötti területen (Sztropkói j.), *Sártó*, *Felsővirányos*, *Alsóvirányos*, *Gyapár*, *Máriakút*, *Holcsík*, *Giglóc*, *Kisgyertyános* és *Kispetőfalva*. (Ez utóbbi kettő megváltozásával *Turány* a szlovák tömbhöz tudott kapcsolódni.) Szórvány faluk természetesen maradtak ettől a nyelvhatártól délre is (de a *Homonna-Varannó* vonaltól északra): *Pásztorhegy*, *Maskóc*, *Szopkóc*, *Istvántelke*, *Csicsóka*, *Felsőkázmér* és *Ércfalva*. A Sztropkó környéki falvak közül *Hocsa* és *Nagyberezsnye* azonban megmaradtak szlováknak. (A *Sztropkó környéki falvak anyanyelvi megoszlását* a 13. táblázat mutatja be.)

1880-ban, a legnagyobb szlovák előretörés idején a nyelvhatár alig módosult, a Szinnai járásban egyrészt a *Szinnától* keletre elhelyezkedő *Takcsány* váltott nyelvet (ruszinból szlo-

vákká vált). Másrészt ugyan *Papháza* stabilan szlovák maradt, de a két szomszédságban lévő falu változtatott a nyelvi hovatartozásán, *Szinnamező* szlovákból ruszin lett, míg *Tölgyeshegy* épp fordítva ruszinból szlovák. A nyelvhatár e két utóbbi falu „cseréjével” racionálisabb alakot ért el. (Lásd 4.térkép) Nyugat felé, *Zemplénpálhegyig* nem mozdult el a nyelvhatár, sőt még nyugatabbra egészen *Turányig* (Fényes Elek adataihoz képest) csak *Zemplénpálhegy* változott szlovák nyelvűvé. *Turánytól* délre, a megyehatáron azonban csak *Bodzás* maradt rutén, *Kisvalkó* és *Detre* már a szlovák tömbhöz csatlakozott. A Sztropkó környéki falvak közül még két falu került át a szlovákokhoz: *Alsó-* és *Felsőolsva*.

1910-re meglehetősen stabillá változott a nyelvhatár, hiszen annak két oldalán alig találunk szórványokat az egyes falvakban.²⁵⁶ A Szinnai járásban azok a faluk változtak, amelyek már korábban is hol a ruszinokhoz, hol a szlovákokhoz csatlakoztak. *Takcsány* így újra ruszinná vált, a *Szinnamező*, *Tüskésfalva*, *Tölgyeshegy* hármassal egyetemben. Nyugatabbra *Turány* környékén, *Bodzás* kivételével minden faluban a ruszin nyelv uralkodott, *Kisgyertyános* kivételével, ahol lengyel betelepülők voltak a többségben. *Kisgyertyános* miatt az összefüggő ruszin településterület így megszakadt az Ondava-völgyben, a nyelvhatár így a *Királyhegy*, *Felsőtokaj*, *Dér*, *Minyevágása*, *Borosnya* vonalon fordult északra (*Sztropkót* keletről megkerülve).

Észak-Zemplénben a felsorolt területek közül (a ruszin-szlovák nyelvhatárt illetően) a legproblematisabb körzetnek az Ondava és az Olyka völgye, ill. az általuk közbezárt terület bizonyult. Észak-Zemplén e kis szeglete a Sztropkói járás déli részét alkotta. 1773-ban a felsorolt falvak közül a folyók partján fekvők – *Turány*, *Gerlefalva* és *Kelcse* – szlovák nyelvűnek lettek besorolva, az összes többi falu pedig ruszinnak.

Fényes Elek már az általunk az előzőekben felsorolt nyelvhatár vonaláig tüntetett fel ruszinokat: *Barátlak*, *Királyhegy*, *Felsőtokaj*, *Dér*, vagyis az Ondava és az Olyka által közbezárt háromszög egyöntetűen szlovák lett (pl. *Gyapár*). Az Ondava bal partján fekvő falvak szintén meg tudtak maradni ruszinnak (*Felsőkrucsó*, *Lomna*, *Bodzás*, *Kisvalkó* és *Detre*). A dualizmus kori népszámlálások még változatosabb képet hoztak, hiszen összesen három olyan falu volt, amely végig kitartott ruszin volta mellett (*Felsőkrucsó*, *Lomna* és *Királyhegy*). Ezzel szemben inkább jellemző lett a területre, hogy szlovák nyelvűek lakják, pl. az Ondava és az Olyka között a szlovák többség végig megmaradt, kivéve *Máriakútot*. *Zemplénpálhegy* és *Sártó* pedig azzal tűnik ki a vizsgált falvak közül, hogy 1773-ban ruszinként írták össze őket, majd a következő több mint száz év alatt végig, minden forrás szerint szlovák-ruszin kétnyelvű települések voltak.

Zemplén vármegye középső járásainak külön alfejezetben való tárgyalását azért nem tartottuk fontosnak, mert a Lexicon szerint ugyanúgy ruszinok éltek itt, mint az északi járásokban. Középső-Zemplén ruszinsága ugyanúgy a szlovákokkal keveredett, így ez a két nép által mozaikusan lakott terület, valójában az észak-zempléni nyelvhatár „előterének” nevezhető. A Lexicon ugyanis meglehetősen sok ruszin falut említ Középső-Zemplénben (egészen a Bodroghöz), amelyeket már a ruszin nyelvhatár ismertetésekor is felsoroltunk: *Aranyospatak, Ércfalva, Józsefvölgy, Bányapataka, Istvántelke, Felsőkázmér, Dávidvágása, Kisortovány, Peticse, Kisgézseny, Alsóberek, Maskóc, Turcóc, Csábóc, Kereplye, Sztankóc, Dargó, Szécskeresztúr, Upor, Isztáncs, Kisruszka, Nagyruszka, Vécse. Dubróka, Zemplénszuha, Lask, Sámogy, Kolbása, Kásó, Bodrogszerdahely és Bodrogszék. Lásd 6 térkép*

Arra is utaltunk már, hogy Fényes Elek *Sátoraljújhelytől* északra a görög katolikus vallást a ruszinokkal azonosította, ennek értelmében az alábbi faluk számítottak ruszin többségűnek, a Varannói járásban: *Józsefvölgy, Bányapataka, Dávidvágás és Tavarnamező*, a Nagymihályi járásban: *Pósa, Laborcfalva, Márkcsesmernye, Leszna, Topolyán, Zemplénszuha, Rákóc, Sámogy, Füzesér, Dubróka, Mészpest*, a Gálszécsi járásban: *Kereplye, Bacskó, Dargó, Sztankóc, Szécsudvar, Tarnóka, Zebegnyő, Kohány, Gerenda, Kis- és Nagyruszka, Kisazar, Upor, Isztáncs, Zemplénkelecsény, Tőketerebes!*, *Kásó, Céke*, még délebbre *Bodzásújlak és Rudabányácska*.

1880-ra az egész területről eltűntek a ruszinok, csupán *Dávidvágáson* (26,7%) és *Topolyán* (20%), és *Csábócon* (54,3%) maradt ruszinság. 1910-ben ugyanúgy a szlovák anyanyelv dominanciája volt jellemző a Középső-Zemplénben, csupán két falu maradt meg többségében ruszinnak: *Dávidvágása* (68,8%) és *Bányapataka* (92,6%).

Középső-Zemplénből forrásaink szerint fokozatosan eltűntek a ruszinok. Itt azonban nem az összeírók szubjektív véleménye volt a döntő, hanem végső soron az, hogy a ruszinság fokozatosan beolvadt a szlovákok közé. Kocsis Károly részletesebben vizsgálta a mai Szlovákia területén végbement etnikai folyamatokat.²⁵⁷ Szerinte a 13. századtól folyamatos ruszin bevándorlás történt a Kárpátokon kívüli területekről, akik az ún. vlach jogú kolonizáció keretében egyre nagyobb teret foglaltak el.

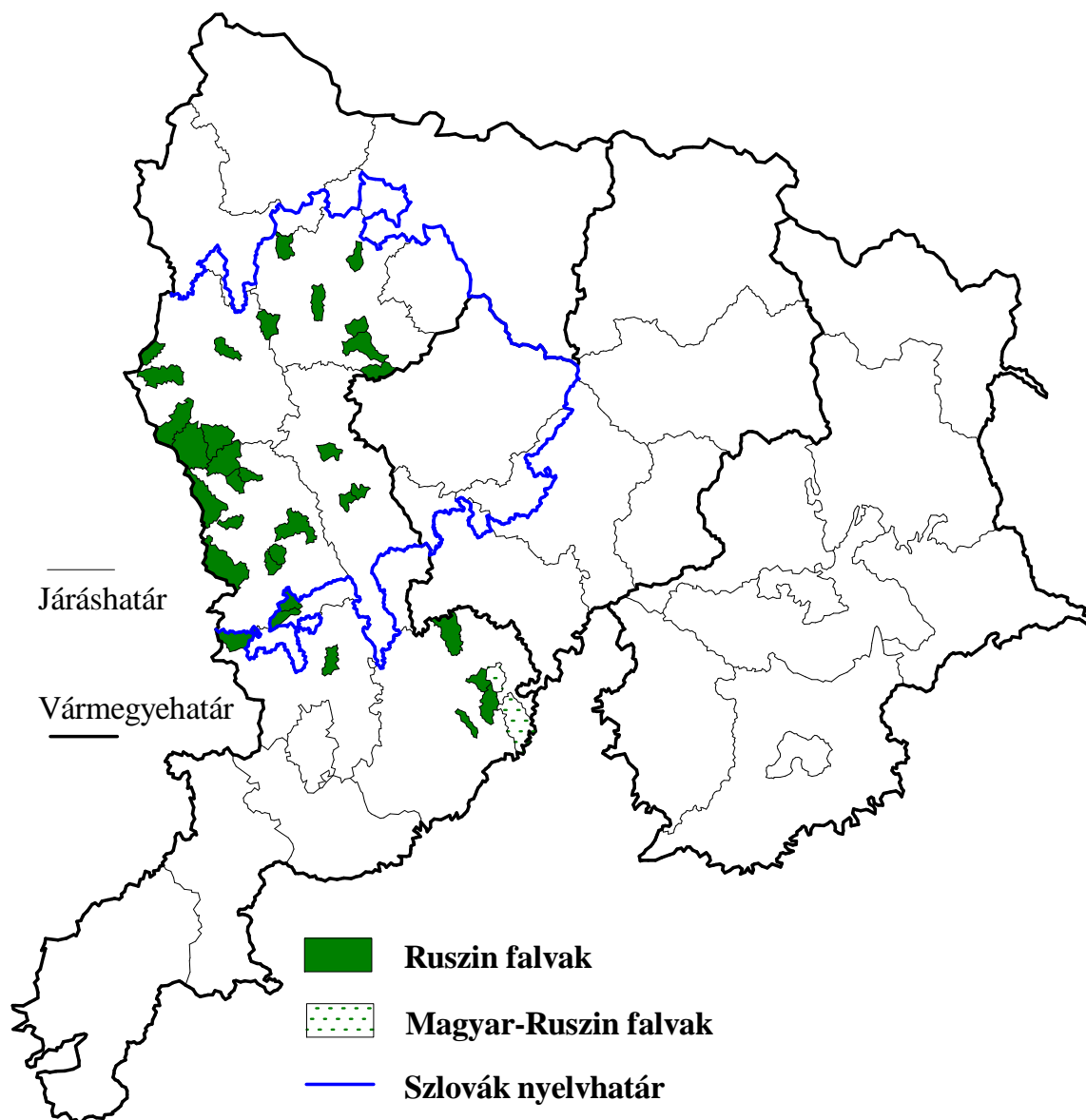
Kocsis Károly szerint még a 18. század folyamán is jöttek létre ruszin nyelvszigetek.²⁵⁸ Középső-Zemplén és a Bodroghöz ruszin falvai ebbe a kategóriába tartoznak. „A ruszin szór-

²⁵⁶Csak *Sártó* (7% német, 51% szlovák, 30% ruszin és 12% egyéb (lengyel), *Zemplénpálhegy* (7% német, 58% szlovák és 35% ruszin) és *Minyevágása* (6% magyar, 23% szlovák, 64% ruszin és 7% egyéb {lengyel} tekinthető kivételnek

²⁵⁷ Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: A Felvidék történeti földrajza. (Szerk. Frisnyák Sándor), Nyíregyháza, 1998., 126-131. o.

²⁵⁸ Kocsis Károly: i. m. 126. o.

ványok elszlovákosodását²⁵⁹, elmagyarosodását nagy mértékben segítette az a tény, hogy a beköltöző ruszinok zsellérek voltak, és szívesen asszimilálódtak a nyelvileg a befogadó magyar, szlovák többségi környezethez, a magasabb státusú elemekhez.”²⁶⁰ Zemplénben tehát a ruszinok áldozatul estek a szlovák etnikai expanzióknak.²⁶¹

6. térkép **Ruszin falvak Északkelet-Magyarországon a Lexicon locorum alapján**
Saját szerkesztés a Lexicon locorum alapján

²⁵⁹ Kocsis Károly Petrov orosz kutató egy 1923-ban megjelent tanulmányára hivatkozik.

Kocsis Károly: i. m. 127. o.

²⁶⁰ Kocsis Károly: i. m. u. o.

²⁶¹ Kocsis Károly az egész Felvidékre megadta a szlovákok nyereségét: 145 település (197-t nyertek, és 52-t veszítettek. Ugyanekkor - 1796 és 1880 között - a ruszinok 100-t, a magyarok 19-t, a németek 12-t, a lengyelek 12-t, a horvátok 2 falut veszítettek.

Kocsis Károly: i. m. 129. o.

A ruszinok beolvadásának bizonyítására elegendő a görög katolikusok számát megvizsgálunk. Járási szinten, pl. a Gálszécsi járásban, 1910-ben a 12531 fős görög katolikus népesség a járás legnagyobb felekezete volt, ezzel ellentétben mindössze 10 fő vallotta magát ruszin anyanyelvűnek. A Nagymihályi járásban szintén ugyanez volt a helyzet, ott 11748 görög katolikus mellett 55 fő „érezte” magát ruszin anyanyelvűnek.

Település	Lakosság	Görög kat.	Gk%	Ruszin	Ruszin %
Alsóberek	279	18	6,5	1	0,4
Aranyospatak	75	48	64	1	1,3
Bányapataka	567	540	95,2	525	92,6
Dávidvágása	554	459	82,9	381	68,8
Dubrówka	722	343	47,5	4	0,6
Ércfalva	290	225	77,6	0	0
Felsőkázmér	179	151	84,4	0	0
Istvántelke	226	149	65,9	0	0
Isztáncs	443	372	84	0	0
Józsefvölgy	268	209	78	0	0
Kásó	436	272	62,4	0	0
Kereplye	262	127	48,5	0	0
Kisgézsény	413	237	57,4	0	0
Kisortovány	255	213	83,5	0	0
Kisruszka	174	95	54,6	0	0
Kolbása	699	354	50,6	0	0
Lask	320	126	39,4	0	0
Máriakút	128	117	91,4	100	78,1
Maskóc	139	137	98,6	130	93,6
Nagyruszka	655	611	93,3	0	0
Peticse	464	22	4,7	0	0
Sámogy	508	241	47,4	0	0
Szécskeresztúr	1071	470	43,9	1	0,1
Sztankóc	263	154	58,6	0	0
Upor	563	417	74,1	0	0
Vécse	1244	550	44,2	1	0,1
Zemplénszuha	425	295	69,4	0	0

14. táblázat **A Lexicon és Fényes Elek által is ruszinnak mondott települések görög katolikus és ruszin lakossága 1910-ben**²⁶²
Saját szerkesztés a MStK 42. kötete alapján

Északabbra haladva a Varannói járásban már „csak” 7166 görög katolikus élt, akik közül 955 volt ruszin anyanyelvű. (A két ruszin falu, *Bányapataka* és *Dávidvágás* nélkül csupán 49 fő.) A Homonnai járásban aztán már majd minden településen kisebbségben kerültek a görög katolikusok, így a járásban összesen 3803 görög katolikus mellett már 937 ruszin élt.

²⁶² A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912., 262-277. o.

Az arány azonban hiába javult, a majd ezer főnyi ruszinságot többségében néhány ruszin falu adta: *Homonnarokító* (351 fő), *Izbugyarokító* (273 fő) és *Maskóc* (130 fő).

De ugyanilyen eredményt kapunk, ha csak a Lexicon és Fényes által is ruszin nyelvűnek mondott falvakat vizsgáljuk. A *14. táblázat* adatai tehát bizonyítják, hogy a görög katolikus lakosság helyben maradt. Egy településen belül módosulhatott valamelyest a felekezeti arány Fényes Elek kora és 1910 között (pl. ki és bevándorlás és az eltérő természetes szaporodás miatt), de alapvetően a görög katolikus lakosság végig jellemző maradt.

Az, hogy a Lexicon által felsorolt falvakat²⁶³ Fényes egytől-egyig ruszin többségűnek határozza meg (*Turcóc* kivételével), megerősíti mindkét forrás hitelességét, hiszen egymástól függetlenek. (Fényes Elek nem ismerhette a Lexicon, mert azt csak 1920-ban a párizsi békekonferenciára adták ki.) Fényes a Lexiconhoz képest még néhány faluban ruszin többséget mutatott ki, pl. *Szopkóc*, *Laborcfalva*, *Rákóc* és *Topolyán*, ezek közül csak az utóbbi volt 100%-ban ruszin nyelvű. Az első három településen, kb. 10%-os szlovák kisebbség élt.

II.3.f A Sátoraljaújhelytől északra elhelyezkedő falvak nyelvi tagolódása

Sátoraljaújhelytől északra lehetett a legbizonytalanabb a nyelvhatár (mert egy településen belül is nagy volt a kisebbség aránya), ugyanakkor ebben a kb. harminc kilométeres sávban meglehetősen pontosan nyomon lehet követni a nyelvhatár eltolódását a vizsgált majd másfél évszázad alatt. A Lexicon után egy fél évszázaddal Fényes Elek meglehetősen tarka képet festett erről a területről: magyarok, ruszinok és szlovákok vegyesen éltek itt. Forrásunk alapján csak a görög katolikus ruszinokat lehet bizonyosan elkülöníteni, a leginkább kérdéses magyarokat és szlovákokat csak igen bizonytalanul. A Nagymihályi járás hat magyar nyelvű települését viszont a XIX. század alatt végig magyarnak tüntették fel. Magyarságuk tehát nem kérdéses, amit valószínűleg az Ung megyei magyar faluk szomszédságának köszönhetnek. Ráadásul a *Bánóc-Petrik* vonal szlovákok által lakott falvai elvágták őket az Újhelyi járás magyar falvaitól. A Lexiconhoz képest maradt a nyelvhatár Fényesnél is az *Imreg - Hardicsa* vonalon, tőlük nyugatra viszont *Kazsó* és *Magyarsas* magyarrá változott, *Bodzásújlak* viszont ellenkezőleg magyarból ruszinná. (E falvakban valójában magyarok és szlovákok - Fényes szerint ruszinok - vegyesen éltek, így a nyelvhatár az 50%-os arányt elérő népcsoport javára dőlt el.) 1773-ból nem volt adat *Kis* és *Nagybáriról*, amelyek Fényesnél már magyar nyelvűként szerepelnek. A tőlük északra elterült *Céke*, *Kásó* („orusz-tót”) és *Kiszte* („orusz-magyar”) megmaradt nem magyar többségűnek, csupán *Kisztén* élt jelentősebb magyar kisebbség (25%

²⁶³ *Aranyospatak, Ércfalva, Józsefvölgy, Bánypataka, Istvántelke, Felsőkázsmér, Dávidvágása, Kisortovány, Peticse, Kisgézseny, Alsóberek, Maskóc, Kereplye, Sztankóc, Szécskeresztúr, Upor, Isztáncs, Kisruszka, Nagyruszka, Vécse, Dubróka, Zemplénszuha, Sámogy, Lask, Kolbása és Kásó.*

református) Fényesnél az *Alsómihálytól* (magyar) északra fekvő *Lasztóc* került még a magyar nyelvhatár mögé, de ott is majd 40%-os nem magyar kisebbség élt. Az egykor Abaúj-Torna vármegyéhez tartozott falvak közül Fényes magyarnak minősítette *Pálházát*, *Alsó-és Felsőregmecet* és *Vílyt*, míg *Széphalmot* nem határozta meg.²⁶⁴ Rajtuk kívül éltek még magyarok (kisebbségben) *Rudabányácskán*, *Vitányban* és *Felsőkázmérőn* is, sőt a német többségű *Hosszúlázon* is.

1880-ban a magyar nyelvhatár messze délre tolódott, a *Sátoraljaújhely*, *Csarnahó*, *Zemplén*, *Imreg*, *Mészpest*, *Deregyő* vonalra. *Mészpestről* a későbbiek alapján kijelenthető, hogy elmagyarosodása itt kezdődött. A nyelvhatártól északra két magyar folt alakult ki, az egyik *Hardicsa*, amely magyar nyelvűként egyedül maradván is meg tudott maradni a szlovákok között (de jelentős szlovák kisebbséggel). A másik folt a *Lasztóc*, *Alsómihályi*, *Mátyásháza*, *Legenye*, *Felsőregmec*, *Víly*, *Vitány* félkörívben alakult ki. Körülöttük minden településen (vagyis *Sátoraljaújhely* és *Töketerebes* között) minden falu szlovák többségű volt 25-40%-os magyar kisebbséggel.

Ha 1880 a legnagyobb szlovák előrenyomulás népszámlálása volt, akkor 1910 épp ellenkezőleg, a legnagyobb magyar előrenyomulásé. A magyar nyelvhatár messze északra húzódott. Keleten nem volt változás, a *Deregyő – Abara* településsor már 1880-ban kiegészült *Mészpeste*vel, és úgy is maradt. Nyugatabbra a *Hardicsa*, *Kazsó*, *Barancs*, *Gercsely*, *Velejte*, *Alsómihályi*, *Víly*, *Vitány*, *Biste*, *Kolbása*, *Kozma* vonalig a magyarok többségbe kerültek két falu (*Bodzásújlak* és *Rudabányácska*) kivételével minden településen. Az ezen a területen meghúzott nyelvhatár nem választotta el élesen a magyar és a szlovák településterületet, mert a nyelvhatár mindkét oldalán jelentős számú kisebbség (északra magyar, délre szlovák) élt. A magyarság 1910-ben ugyanis *Szürnyeg* kivételével 90%-ot meghaladó többséggel csak az 1880-as nyelvhatáron rendelkezett, majd attól északra fokozatosan csökkent az aránya. Ennek értelmében még a Gálszécsi járás területén is 10-20%-os kisebbségségként fordult elő a magyarság, sőt még attól északabbra is helyenként, pl. 54% *Tavarnán* (Varannói járás) vagy *Csákyón* (27%). (A III. fejezetben, a magyar nyelvismeret vizsgálatánál még foglalkozunk ezzel a területtel.)

²⁶⁴ Bár *Széphalom* esetében Fényes Elek nem adott meg beszélt nyelvet, biztosra vehetjük, hogy a magyar falukhoz sorolta, azért mert az egyetlen más reális választás a szlovák lehetne. Szlovák anyanyelvű azonban semmiképp sem lehetett adatai szerint, mert Abaúj vármegyében, a Füzéri járásban összesen 900 szlovákot mutatott ki, ők viszont más (szlováknak fel is tüntetett) településen éltek.

II.4 A Bereg vármegyei németek

Külön is szót kell ejtenünk a Bereg vármegyében élt németekről. Beregben ugyanis tíz település is volt, amely német többségű volt (1910-ben): *Alsóschönborn, Dubi, Felsőkerepec, Kékesfüred, Németkucsova, Nyírhalom, Pósháza, Szuszkóújfalu, Várpalánka* és *Zsófiafalva*. De rajtuk kívül még számos faluban éltek betelepített németek leszármazottjai.²⁶⁵ Ezen falvak közül hét pontosan a ruszin-magyar nyelvhatár közé esik, ezért nem esett szó róluk a nyelvhatárok vizsgálatánál. A felsorolt tíz falu lakossága nem azonos a még az Árpád-korban bevándorolt/betelepített németiséggel, mert azok a XVIII. századra asszimilálódtak vagy elpusztultak. Az újonnan érkezett németeket a Schönborn család, ill. részben a kincstár telepítette be, kisebb részben a munkaerő-szükséglet kielégítése miatt, nagyobb részben a Schönborn-uradalom „modernizálása” végett. Németek elsőként *Felsőkerepecre* és *Beregleányfalvára* érkeztek 1728-ban, 1730-ban *Nyírhalomra*²⁶⁶, majd két évvel később *Alsóschönbornba*²⁶⁷, 1736-ban *Bárdházára*.²⁶⁸ A következő évtizedekben még egy falut is újraalapítottak, *Pósházát* 1748-ban, de később más falvakba is áttelepültek, pl. *Németkucsovára, Kendereskére, vagy Kustánfalvára*. A Munkács melletti *Várpalánkán* pedig a Rákóczi-szabadságharc után a császáriak „elaggott” német katonái telepedtek le.²⁶⁹

A XVIII. századi betelepülések után a következő században is folytatódott a németek letelepedése, akik főként favágók voltak vagy a kezdetleges helyi iparban, pl. üveghutákban dolgoztak. Több falut is alapítottak, pl. elsőként 1804-ben német és cseh favágók²⁷⁰ hozták létre *Zsófiafalvát*. Szepességi németek költöztek 1807-ben *Frigyesfalvára*, hogy a Schönborn család vasgyárában dolgozzanak. Új munkástelepként *Forráshutát* 1827-ben hozták létre német favágók, 1834-ben pedig már az akkor alapított üveghutában dolgoztak. *Kékesfüredre* pedig 1843-ban érkezett 22 német család, akik fakitermelésből éltek meg. *Szuszkóújfalu* 1856-ban jött létre, amikor Schönborn Ervin 12 csehországi német favágó családot telepített le. 1861-ben pedig *Hátmeg* község területén *Dubi* néven alakult meg egy német favágótelep,

²⁶⁵ A korabeli hivatalos magyar statisztika az anyanyelvre kérdezett rá, így az izraelita vallásúak is részben németnek vallották magukat. Ennek értelmében csak a népszámlálás alapján lehetetlen elkülöníteni a két népcsoportot.

Római katolikus schematizmusok használatával viszont pontos adatokat kaphatunk róluk.

Ilyés Zoltán: Kárpátalja németiségének településtörténete. In: Kárpátalja. (Észak és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6.) (Szerk: Boros László) Nyíregyháza, 1999., 85-94. o.

²⁶⁶ Lehocky Tivadar: i. m. 480. o.

²⁶⁷ Alsóschönborn és Felsőkerepec helye már a XVI. Században is lakott volt, de a folyamatos pusztító háborúk miatt elnéptelenedtek, ill. Alsóschönborn esetében erőteljesen 6 jobbágyra, 2 zsellérré és 18 fiúra csökkent le.

²⁶⁸ A német telepesek Würzburgból (Észak-Bajorországból), ill. a Fekete-erdő környékéről érkeztek Beregbe.

²⁶⁹ Lehoczky Tivadar: i. m. 677. o.

²⁷⁰ Ausztriából és Csehországból érkeztek.

amely később önálló községgé alakult (1910-ben 148 lakosából 138 fő volt német anyanyelvű).²⁷¹

Más már létező településekre is történt beköltözés a XIX. század folyamán, pl. *Újtövishalvára* már 1827-ben be akartak költözni csehországi németek, ami végül nem valósult meg, így 1853-ban Galíciából érkeztek újabb német és cseh bevándorlók. A német telepek a század második felében is kerültek Beregbe, így *Kisrétfalura* 1856-ban, *Szarvasházára* 1870 körül, *Szidorfalvára* 1873-ban, *Szarvasrétre* pedig 1878-ban.²⁷²

²⁷¹ Lehoczky Tivadar: i. m. 507. o.

²⁷² Lehoczky Tivadar: i. m.

A felsorolt falvakat az alábbi oldalakon találjuk meg: *Bárdháza* 443-444. o.; *Frigyesfalva* 511. o.; *Forráshuta* 535. o.; *Németkucsova* 546-547. o.; *Kustánfalva* 551. o.; *Beregleányfalva* 552. o.; *Pósháza* 645. o.; *Alsóschönborn* 653. o.; *Felsőkerepec* 654. o.; *Szidorfalva* 663-664. o.; *Szuskóújfalu* 668. o.; *Tövishalva* 675. o.; *Munkácsváralja* 676. o.; *Várpalánka* 676-677. o.; *Zsófiafalva* 688. o.

III. Az etnikumok elterjedését módosító tényezők

III.1 Az etnikumok elterjedésének lehetséges összefüggése a domborzattal és a vízhálózattal, ill. a közlekedési viszonyokkal

A három vármegye területén tehát három nagyobb lélekszámú népcsoport (magyar, szlovák és a ruszin), ill. egy kisebb, a német élt. Ebben a fejezetben arra keressük a választ, hogy ezen népcsoportok elterjedését hogyan befolyásolták egyes tényezők, mint, pl. a domborzat, a városiasodás, ill. a társadalmi-gazdasági viszonyok. Elsőként az etnikumok domborzathoz való kapcsolatát vizsgáljuk meg, amihez nagyon szorosán kapcsolódik a vízhálózat. A folyóvölgyek által meghatározott útvonalak pedig végül az ember számára nyújtott kedvezőbb közlekedési lehetőséget.

Már foglalkoztunk a régió földrajzi képével, ill. az egyes nyelvhatárok eltolódásával, (magában foglalva az egyes etnikumok elterjedési területét), most ezeket egymásra vetítjük, összefüggéseket keresve. Vizsgálatainkat a nyelvhatárváltozással kapcsolatban az általunk kiemelt „problematikus” térségekre koncentrálnak, főleg a Szobránci járásra, az Észak-Zempléni ruszin-szlovák nyelvhatárra és a hozzákapcsolódó középső-zempléni területre, arra keresve a választ, hogy miért maradtak meg egyes falvak lakosai ruszinnak, miközben a szomszédos falvak lakosai szlovákokká lettek?

Ha összevetünk egy domborzati-vízrajzi térképet és az egyes etnikumok földrajzi elterjedését, a szlovákok és ruszinok között a legélesebb határ a Ciróka-völgyében rajzolódik ki. *Cirókahosszúmező*, *Cirókabéla* és *Szinna* stabilan, minden időpontban szlovák nyelvű volt, de a körülötte faluk (különösen keletre) mind-mind ruszin. Ez a helyzet azt sugallta számunkra, hogy a szlovákok és ruszinok között lehet, hogy a földrajzi környezet „döntött”.

A Ciróka-völgy példájából kiindulva ez előző bekezdésben említett három település a Ciróka partján feküdt, kihasználva a folyóvölgy nyújtotta megtelepedési előnyöket. Tengerszint feletti magasságuk is, sorban 185 méter, 210 méter, ill. 216 méter volt. E tényből kiindulva gondoltuk úgy, hogy egyrészt a kb. 200 méteres magasság talán nem véletlen. Itt arra gondolunk, hogy valószínűleg az életviszonyok bizonyosan módosultak a térszín emelkedésével, pl. egyre rosszabb minőségű talajok, amelyek egyre nehezebbé tették a mezőgazdaságot, mind inkább az állattenyésztés válhatott jellemzővé. Természetesen, ha egy település meszebb helyezkedett egy vízfolyástól (vagy másképpen: minél kisebb patakkal rendelkezett), annál biztosabb, hogy a rosszabb természeti adottságokkal rendelkezett (pl. köves-sziklás váz-talajokkal). Ha pedig egy falu kisebb patakkal rendelkezett, vagy akár el is kerülték a vízfolyások, akkor nagy valószínűséggel a fontosabb közlekedési útvonalak is elkerülték. Ennek

értelmében, jobban el volt zárva a külvilágtól. (Ne felejtjük el, hogy a később még részletesebben tárgyalandó - *Lásd IV.3 fejezet* - tény: 1910-ben Magyarország népességének nagy részét még szülőhelyén írták össze).²⁷³ A földrajzi elzártságból pedig több társadalmi hátrány keletkezhetett, minél kevesebb lakosa volt az adott településnek, annál biztosabban elkerülték a betelepülők, sőt évek múlva a felnövekvő generáció annál biztosabban hagyhatta el faluját. (Szélsőséges esetben az ilyen kis elzárt települések akár már állandó pappal sem rendelkezhettek.) Mindezeket a hátrányokat biztosan lehetne tovább sorolni. Visszatérve a népszámlálásokra, ezért tehát feltételeztük, hogy egy hátrányos helyzetű, elzárt településen talán jobban megmaradhatott a ruszinság.²⁷⁴

Az előző fejezetben már megállapítottuk, hogy a ruszinság visszaszorult Zemplénben a Bodroghöztől egészen az északi ruszin-szlovák nyelvhatárig, ill. Ung vármegye egész nyugati részén. De maradtak ruszin szórványfaluk, amelyeket most megvizsgálunk.

Középső-Zemplénben *Bányapataka* és *Dávidvágás* tűnt a legstabilabb ruszin falunak, de a tőlük délre található *Csábóc* (1880-ban 25% ruszin!) is hozzájuk sorolható. *Bányapataka* az Eperjes-Tokaji hegység belsejében helyezkedett el, egy medencében, 340 méteres magasságon.²⁷⁵ (Körülötte magasabb hegycsúcsok: a Makovica (981 m) vagy a Mosnik (911 m). A falu természetesen rendelkezett úttal, sőt a *Varannóból* ezen az úton lehetett a legrövidebben (de a legmagasabban is, mert a hágó 660 m magas volt) eljutni Abaúj-Torna vármegyébe - és *Kassára* is).²⁷⁶ Másrésről a legrosszabb minőségű út kötötte össze *Dávidvágással* és *Csábóccal*. Ez utóbbi két falu pedig a vármegyehatárt képező hegység keleti hegy lábán feküdt. (Magasságuk 197 m, ill. 222 m) Gyakorlatilag teljesen kiestek Zemplén vármegye vérkeringéséből, mert a Tapoly völgyében északra haladó főút egyáltalán nem érintette őket (az út a *Szécspolyánka-Szacsúr-Varannócsmernye* vonalon haladt).

Északabbra haladva a Sztropkói járásban ugyancsak ez eddig elmondott „hátrányos” földrajzi adottságokat lehet megfigyelni a nyelvi hovatarozásukat váltogató, vagy ruszinnak megmaradó falvak esetében. A vizsgált területet érdemesebb kettéosztani az Ondava és az Olyka által közrezárt területre, ill. az Ondavától nyugatra eső területre. Ez utóbbi ugyanis

²⁷³ A szülőhelyükön összeírtak aránya az országos átlag (68,9%) fölött volt Bereg és Ung esetében (72,9% és 71,1%), míg Zemplén az alatt maradt (66%) 1910-ben.

MStK 64. kötet 20-21. o.

²⁷⁴ A másik oldalról viszont nem felejtjük el, hogy minél iskolázatlanabb egy közösség, annál biztosabban lehet befolyásolni, főleg ha még írni-olvasni sem tud. Pl. a helyi plébános által, akinek a véleménye szinte minden esetben számíthatott, így a falu lakóinak anyanyelv választásában is.

²⁷⁵ Önmagában nem tűnik olyan magasnak a 340 méter, sem *Bányapataka*, sem a következőkben felsorolt faluk esetében. De a szlovák turista térképeket átnézve kijelenthetjük, hogy mégis jelentős a különbség. A példának felhozott falvak szomszédai, amelyek már a folyóparton feküdtek (és nem mutattak ilyen sajátosságokat), mindig csupán maximum 140-130 méter magasban feküdtek (és forgalmas utak mentén, folyóparton).

²⁷⁶ Az út ellenére *Varannó* és *Kassa* között nem jött létre dinamikus kapcsolat, mert pl. 1869-ben, *Varannón* (összesen 2001 lakossal rendelkezett) csak 8 kassai születésű egyén élt. (Összehasonlításul: ugyanekkor *Sátoraljaiújhelyen* 38 fő)

természetföldrajzilag a Tapoly és az Ondava között húzódó Zboró-Varannó-hegység dél felé lealacsonyodó nyúlványa. (A dombság másik oldalán, Sáros vármegyében ugyancsak ruszin falvak sorakoztak.) Zemplén vármegye e sarkában feküdt *Felsőkrucsó*, *Lomna*, *Detre*, *Kisvalkó*, ill. *Bodzás*. E falvak nemcsak Fényesnél voltak ruszinok, de még 1880-ban is csak *Kisvalkó* vált szlovákká. 30 évvel később is megmaradt ruszin anyanyelvűnek mindegyik falu (sőt még is *Kisvalkó* is „visszatért”, miközben *Bodzás* szlovákká vált). E falvak is kiestek a vármegye vérkeringéséből, jellemző, hogy az a három falu – *Felsőkrucsó*, *Detre*, ill. *Lomna* – volt mindhárom idősorban ruszin anyanyelvű, amely távolabb feküdt az Ondava folyótól. *Detre* volt közülük a leginkább „elzártabb” (320 méter magasan), csak a legalsóbb rendű utak kötötték össze szintén hátrányos helyzetű szomszédaival (ráadásul a vármegye szélén feküdt). Talán nem véletlen egybeesés, hogy az Ondava völgyében vezető út (*Sztropkóra*) a folyó másik, keleti partján vezetett. Ezért aztán *Bodzás*, *Kisvalkó*, *Lomna* hiába feküdt a folyóparton (nem feküdtek magasan: kb. 170 m), ill. néhány száz méterre a vízfolyástól, ahhoz, hogy kapcsolatot létesítsenek saját járasszékhelyükkel, először át kellett kelni a folyón.

Áttérve az Ondava és az Olyka közötti területre, az itt található falvakban Fényes felekezettel tekintve vegyes népeiséget talált pl. *Gerlefalván*, *Kosárvágásán*, *Holcsikon*, azonban *Máriakút* már 100%-ban ruszin volt. Kissé északra tőlük, *Sártó* és *Zemplénpálhegy* azért egyedi, mert esetükben, minden idősorban fennmaradt a megosztottság, mert Fényes is vegyes ruszin-szlováknak tüntette fel őket, de ők maguk is így hasonló állapotokról számoltak be 1880-ban és 1910-ben is. Ebben a térségben 1880-ra a nyelvhatártól délre fekvő összes falu szlovákká változott, de 1910-re *Máriakút* hivatalosan visszatért eredeti ruszin anyanyelvű voltához. Talán nem véletlen, hogy éppen *Máriakút* váltott újra ruszin nyelvre. A szomszédos falvakkal összehasonlítva *Máriakút* is távol esett a főbb közlekedési útvonalaktól, mivel az Ondava és az Olyka közötti dombság közepén helyezkedett el. *Máriakútról* északi irányban *Gyapárra* vezetett út (1910-ben 310 lakos), míg déli irányban *Holcsikra* (1910-ben 232 lakos). Egyszóval a dombok között megbúvó 128 lakosú (1910) *Máriakút* eléggé „el volt zárva” a világtól ahhoz, hogy lakossága ruszin anyanyelvűnek vallja magát.

A Homonnai járásban volt olyan falu, amely Fényes számára ruszin volt, 1880-ra 100%-ban szlovákká vált, majd 1910-re újra ruszin anyanyelvű lett. Az akkor 139 lakosú *Maskóc* földrajzilag ugyanúgy kiesett a főbb közlekedési irányokból. Észak-Zemplénben két közlekedési folyosó volt: a Laborc és a Ciróka völgye (vasútvonallal!). Közöttük az Udva patak völgye már csak harmadrangúnak számított. *Maskóc* pedig ettől a harmadrangú közlekedési útvonaltól északra helyezkedett el: az Udva partján fekvő *Felsőkörtvélyesből* indult az út

Maskócra, majd onnan *Dadafalván* keresztül ért *Jánosvágására* (a Laborc völgyében). A völgyhöz képest *Maskóc* még 40 méterrel feküdt magasabban.

A Szinnai járásban feküdt *Papháza*, amely a szlovák településterület egyik legfélreesőbb sarkában helyezkedett el (az Udva partján, 260 m tengerszintfeletti magasságban). Lakossága többségében római katolikus, ezért aztán minden forrásunk szlovákként ad számot róla. Tőle délre azonban elhelyezkedett egy olyan falu (*Tölgyeshegy*), amely Fényes számára ruszin volt (a görög katolikus lakosság miatt), majd ők maguk 1880-ban szlováknak határozták meg magukat, amit 1910-re ruszinra cseréltek fel. Bár az Udva partján feküdt a falu, de az eddig vizsgált falvakhoz képest meglehetősen magasan: 246 méteren.

Ugyanebből a járásból *Pásztorhegyet* hozzuk fel még példának, amely ugyan az egész hosszú XIX. században megőrizte ruszin voltát, de igen el volt vágva más településektől. A Vihorlát északi oldalában több mint 600 méter magasan helyezkedett el, ha a lakosok onnan lejöttek, csak szlovák falvakba juthattak el (a Ciróka-völgyben).

Szinnától keletre pedig *Takcsány* vált szlovákká az 1880-as népszámlálás szerint (előtte és utána azonban ruszin volt). Sajátos helyzetben volt, mert a Ciróka völgyében feküdt, de már 257 méter magasan, keletről a kis ruszin falvak, nyugatról a szlovák járásszékhely határolta.

Ung vármegyében pedig a már a Szobránci járásról szóló fejezetben említett azon falvak, amelyek a Vihorlát-hegység déli oldalán helyezkedtek el, váltogatták hivatalosan ruszin, ill. szlovák anyanyelvüket (majd 1910-ben egységesen ruszin). Az utakat tekintve ők is kiestek a főbb közlekedési útvonalból, hiszen a *Nagy Mihály* és *Ungvár* közötti út tőlük 6-10 kilométerrel délebbre volt. De ezzel az úttal nem volt mindegyik falunak kapcsolata (pl. *Hajagos*), ezzel ellentétben egymással egyszerű út összekötötte őket. Maguk a falvak pedig annyira a hegység peremén helyezkedtek el (140-200 méter magasan), hogy a községek határa (északi irányban) hirtelen kezdett emelkedni, sok esetben a falu belterületének határánál azonnal már a Vihorlát déli oldala kezdett magasodni.

A felsorolt falvak voltak azok, amelyeknek földrajzi adottságai és az anyanyelv között összefüggést véltünk felfedezni. „Természetesen” közös jellemzőjük, hogy görög katolikus népességgel rendelkeztek. Így az 1880. évi nyelvváltást úgy is leegyszerűsíthetjük, hogy a legnagyobb szlovák nyelvi előrenyomulás idejére szinte az összes egykori ruszin falu csatlakozott a szlovák tömbhöz, majd 1910-re egy kisebb részük hivatalosan visszatért ruszin voltához. (Ellenkező példát egy esetben sem találtunk.) A többség nem tért vissza - amely falukat már a Lexicon és a Fényes Elek adatainak ismertetésekor felsoroltunk - nekik közös jellemzőjük, hogy a felsorolt falvaknál kedvezőbb adottságokkal rendelkeztek, pl. már az Alföld északi peremén feküdtek.

A visszatérő falvak kivétel nélkül mindig szűkebb környezetük leghátrányosabb adottságaival rendelkeztek. A felsorolt tényezőket nem lehet mennyiségi korlátokhoz kötni, de pl. úgy tapasztaltuk, hogy a kb. 200 méteres tengerszint feletti magasság volt a döntő. De tudjuk az sem volt önmagában döntő, a valójában minden körülmény számított. Hiába feküdt pl. egy falu akár 200 méternél magasabban, pl. *Aranyospatak* (Varannói j.) 250 méteren, ha közben szervesen kapcsolódott a szlovák nyelvterülethez (bár kiesett a főbb közlekedési útvonalból, két közvetlen szomszédja *Agyagospatak* és *Felsőfeketepatak* római katolikus, ill. evangélikus többségű szlovák falvak voltak, és nyugatról Sáros vármegyében is csak és kizárólag szlovák falvak határolták). *Aranyospatak* közel kétharmados görög katolikus volta így már mit sem ért.

Az általunk felsorolt falvak közös jellemzője, hogy a ruszin-szlovák nyelvhatáron fekvtek. Ráadásul olyan területen, ahol jobban el voltak zárva a külvilágtól, így a szlovák nyelvterületen belül is megmaradhattak ruszinnak a lakosok (vagy visszatértek 1910-re). A Szobránci járásban pl. a Vihorlát déli oldalában fekvő ruszin falvaknak is közös jellemzője, hogy magasabban fekvtek, mint járásbeli társaik, de ez önmagában még nem jelentette azt, hogy csak ezért ruszinok lesznek. Ez a magasság inkább előfeltétel volt, és ha további feltételek is teljesültek, akkor maradhatott meg ruszinnak egy falu. Ilyen további feltételnek nevezhetjük, ha a domborzati körülményekből következően a közlekedési feltételek is behatároltak voltak. Ezzel szervesen összefügg az, hogy a viszonylagos mostohább feltételek nem kedveznek a városfejlődésnek, így ezek a falvak a városoktól, (járás- és vármegyeszékhelyektől) messze helyezkedtek el. A külvilágtól való elzártságuk így több tényező együttes eredménye volt, ami aztán a ruszin falvak megmaradását, (vagy visszatérését) eredményezhette. (Nem említettük még továbbá, az elzártságból faladó társadalmi viszonyokat, pl. konzervatívabb gondolkodásmód, a hagyományokhoz való nagyobb kötődés, az iskolázottsági szint is elmaradhatott a kor általános szintjétől, és valószínűleg a házassági kapcsolatok is zártabb közösség létrejöttét eredményezhették stb.)

III.2 Az etnikumok elterjedésének lehetséges összefüggése a városiasodással

(A városiasodás módosító hatása az etnikai megoszlásra)

A városiasodás hatásának vizsgálatát nem tehetjük meg anélkül, hogy először magukat a régióban található városokat ne tekintenénk át. A Lexicon az összes általa felsorolt települést minősítette (*pagus*, ill. *oppidum*), így 1773-ban jogilag meglehetősen sok várost találtunk Északkelet-Magyarország általunk vizsgált három vármegyéjében. Közülük Zemplén emelkedik ki, ahol szám szerint huszonegy város volt, míg Ungban csupán négy, Beregben is mindössze hét (*Tarpával* együtt).²⁷⁷ Két évtizeddel később, a II. József népszámlálása többek között szintén megnevezte a települések rangját. A két forrás által közreadott adatok jórészt egybevágnak, annyi megjegyzést téve, hogy Zemplénben még négyvel több várost közöltek (*Erdőbénye*, *Mezőzombor*, *Olaszliszka* és *Szinna*). Ennek megfelelően táblázatunkban a XVIII. század végén jogilag városi ranggal rendelkező települések - amelyek mindannyian mezővárosok voltak - kaptak helyet. (15. táblázat)

Számuk a XIX. század folyamán is változott, így például Fényes Elek már *Vinnával* (Szobránci j.), *Kiskapossal* és *Pálóccal* (Nagykaposi j.) és *Nagybereznával* (Nagybereznai j.) egészítette ki a mezővárosok sorát csak Ung vármegyében. Beregben is növekedést figyelhetünk meg: *Szolyva* (Szolyvai j.), *Bilke* (Felvidéki j.) továbbá *Vásárosnamény* (Tiszaháti j.) vált mezővárossá. Zemplénben pedig *Bodzásújlak* (Sátoraljaújhelyi j.), *Deregnyő* (Nagymihályi j.), *Nagydobra* (Varannói j.) csatlakozott a mezővárosokhoz.

A városokat jogilag tehát lehatároltuk, de ez nem jelenti azt, hogy e települések mindegyike funkcióját tekintve is város volt, vagyis valamilyen (közigazgatási, gazdasági, ill. kulturális stb.) értelemben központi szerepkört látott volna el. Mi jelen vizsgálatunkban csak a lakosságszámot fogjuk megvizsgálni, tudva azt, hogy a városok szerepének értékeléséhez nem elegendő ennek az egyetlen a mutatónak a vizsgálata.

A lakosságszámokat részletesebben megvizsgálva kijelenthetjük, hogy az északkelet-magyarországi régió három legjelentősebb városa, már a XVIII. század végén is meghatározó szereppel bírt. Népségüket tekintve *Sátoraljaújhely* volt közülük a legnépesebb (4023 fő), *Ungvár* és *Munkács* ettől az értéktől kissé elmaradva 3000 fő körüli népséggel rendelkezett. *Lásd 15. táblázat* Ha a saját vármegyéjük többi városával vetjük össze őket, akkor már módosul a kép. *Ungvár* és *Munkács* saját vármegyéjében egyértelműen ki tudott emelkedni a városok közül, *Sátoraljaújhely* azonban már nem, ráadásul *Tállya* mögött csak a második helyet tudta elfoglalni (4388, ill. 4023 fő). Mindez mutatja, hogy a XVIII. század végén, a városok

magas lélekszáma nem függött a közigazgatásban (pl. *Sátoraljaújhely*, mint vármegyeszékhely) elfoglalt szerepüktől, sokkal inkább a fekvéséből következő előnyöktől, ill. a helybeli munkalehetőségektől, és az ezzel összefüggő kiterjedt határtól.

Zemplén	1784-87	1836	1869	1880	1890	1900	1910
Bodrogkeresztúr	1805	1833	1535	1256	1386	1895	2088
Butka	924	1282	1435	1127	1156	1264	1339
Gálszécs	1352	1659	3404	3134	3053	3164	3276
Homonna	1914	2698	3462	3717	3738	3986	4500
Királyhelmec	877	1186	1960	2075	2106	2299	2721
Lelesz	804	1538	2169	2075	1981	1920	1821
Mád	3575	4566	3979	3471	3480	3679	3746
Megyasszó	1876	2710	2495	2063	2786	3081	3039
Nagymihály	1486	2122	3516	3969	4502	4901	6114
Sárospatak	3309	5019	6638	5713	6682	8210	9417
Sátoraljaújhely	4023	6310	9946	11264	13017	16712	19780
Szerencs	1571	2129	1819	2370	4339	5265	6086
Sztára	677	930	1132	1038	968	1023	977
Sztropkó	1325	2216	2499	2001	2118	2272	2581
Tállya	4388	5372	3997	3668	3497	3598	3643
Tarcal	2756	3099	2920	2937	3359	3794	3803
Tokaj	2942	3208	5012	4479	4815	5104	5097
Tolcsva	2210	3487	3201	2820	2886	3170	3104
Töketerebes	2366	3193	3913	3959	4189	4616	4702
Varannó	1033	1405	2001	1713	1701	1935	2140
Zemplén	566	782	847	644	727	731	701
Erdőbénye	1783	2860	2484	2073	2250	2370	2412
Mezőzombor	689	1039	1131	1151	1390	1885	2301
Olaszliszka	1680	2511	2368	1886	2280	2571	2677
Szinna	1431	1956	2329	2197	2279	2746	2939

Ung	1784-87	1836	1869	1880	1890	1900	1910
Nagykapos	461	1109	1154	1246	1174	1249	1216
Szerednye	510	1578	1748	1701	1861	1725	1862
Szobránc	435	532	1033	1074	1048	1137	1211
Ungvár	3130	6531	11017	11373	11793	13471	15980

Bereg	1784-87	1836	1869	1880	1890	1900	1910
Alsóverecke	672	845	1205	1276	1506	1700	1929
Beregszász	1812	3184	6272	6930	8078	9609	12933
Mezőkaszony	656	1131	1529	1454	1726	2053	2462
Munkács	2403	4001	8602	9644	10531	13640	16518
Nagybereg	* ²⁷⁸	1587	1609	1401	1664	1977	2131
Tarpa	1479	2263	2870	2551	3040	3435	3586
Vári	1252	2164	2499	1943	2340	2469	2621

15.táblázat A XVIII. század végén jogilag városnak számított települések népességének alakulása 1910-ig

*Saját összeállítás II. József népszámlálása, Fényes Elek és a dualizmus kori népszámlálások alapján*²⁷⁹

²⁷⁷ A zempléni mezővárosok nagyobb számának oka a vármegye területre és lakosságára nézve nagyobb volta lehetett a válasz. Másrészt ezen mezővárosok nagyobb számban fordultak elő a Hegyalján, ami a szőlőművelés és borkészítéssel függött össze.

²⁷⁸ *Nagybereg* népszámlálási ívei eltűntek.

²⁷⁹ A lélekszámadatok minden esetben a jelenlévő polgári népességre vonatkoznak.

Ráadásul *Sátoraljaújhely* egyáltalán nem tudott kiemelkedni a hegyaljai városok (*Tokaj, Mád, Tállya, Sárospatak*) közül. Ennek magyarázata az lehetett, hogy a Hegyalja délebbi városaiban jelentősebb lehetett a szőlő- és borkultúra, mint a vármegyeszékhelyen. Ung és Bereg vármegyében nem alakult ki a szőlőművelés, így az egész vidék megmaradt elmaradt, hegyvidéki adottságú területnek. Az *Ungvár* mögött a második helyre „befutó” város lakosságszám alapján csak a töredékét tette ki az első helyezett népességének (*Szerednye*: 510 fő). Ungban valójában nincs is értelme a lélekszám alapján második helyezés és az azt követő sorrend megkülönböztetésére, mert *Nagykapos* 461, míg *Szobránc* 435 fővel rendelkezett, vagyis *Szerednyéhez* képest közel azonos népességgel. Beregben ellenben két város emelkedett ki a mezővárosok közül.²⁸⁰ Valójában ezeknek a „városoknak” a népességszámai egy alföldi falu népességétől is (pl. *Battonya*²⁸¹) elmaradtak. Ugyanez igaz a zempléni *Butkára, Sztárára és Zemplénre* is.

A teljesebb kép kialakításához több tényező vizsgálatára is szükségünk lehetne, hogy más módon is bizonyítsuk e települések funkcionálisan város, vagy nem város voltát, de itt ezt nem tesszük meg, mert nem tartozik a vizsgálati céljaink közé. Csupán Bácska Vera és Nagy Lajos által 1984-ben megjelent munka alapján mutatjuk be röviden a „városokat”. Az 1828-as adóösszeírás alapján indultak el, próbálva meghatározni a ténylegesen (funkcionálisan) városnak tekinthető településeket. Városnak tekintették azokat a piacközpontokat, amelyeket legalább egy másik település (falu) lakossága a kizárólagos eladó vagy vásárhelyének nevezett meg. Szerintük az 1828-ban, a magyarországi a több mint 700 szabad királyi és mezővárosból mindössze 138 funkcionálisan városnak tekinthető város volt. Az általunk vizsgált északkelet-magyarországi régió települései közül nemcsak a három legjelentősebb várost (*Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács*), hanem - igaz csak Zemplénben - további kisebb lélekszámú, de funkcióiban városnak tekinthető mezővárosokat (*Gálszécs, Homonna, Sztropkó, Tállya és Varannó*) is kimutattak.²⁸²

1828-ban a terület összesen nyolc funkcionálisan is városnak tekinthető települése, valószínűleg jobban megközelíti a valóságos „erőviszonyokat”, és valószínűleg igaznak tekinthető a fél évszázaddal korábbi állapotokra is. Másképpen fogalmazva nem gondolhatjuk azt,

²⁸⁰ Igaz, a vármegyeszékhely, *Beregszász* ekkor még alig néhány száz lakossal rendelkezett többel, mint a harmadik helyezett *Tarpa*.

²⁸¹ A Csanád vármegyei *Battonya* 1786-ban 2634 fős lakossággal rendelkezett, és községi jogállása volt.

II. József népszámlálásának községi adatai. (Szerk: Dányi Dezső, Faragó Tamás, László Géza) KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, (Történeti Demográfiai Füzetek, 15.) 95. o.

²⁸² *Sátoraljaújhely* a tiszta körzet nagysága alapján az országos lista 47. helyét foglalta el. Lakosságszáma a szerzők által is felhasznált Ludovicus Nagy statisztikája szerint akkor 6548 fő volt, kerekítve 24500 fős tiszta körzettel és 56000 fős megosztott körzettel. A saját megyéből a csupán 2666 lélekszámú *Homonna* így megelőzte *Újhelyet* (21. hely), mivel majd 60000 fős tiszta körzettel, továbbá egy 28 ezer lakosságú megosztott körzettel rendelkezett.

hogy a XVIII. század jogilag minden mezővárosi rangot viselő települése saját környezetének valóságos központja lett volna.

A továbbiakban a járásközpontokra fogunk koncentrálni, de máris megjegyezzük, hogy a XVIII. században közülük egyesek lakosságukat tekintve nem különböztek a környező falvak népességétől (pl. *Szobránc* 435 fős lakosságával csak a nyolcadik legnépesebb volt saját járásában II. József népszámlálása alapján). A XIX. század egészét tekintve aztán egyes települések rohamos népességnövekedésnek indultak. Elsősorban a három kiemelt városunkra - *Sátoraljaújhely*, *Ungvár* és *Munkács* - gondolunk, hiszen népességszámuk valóban városokra jellemző ütemben gyarapodott. *Sátoraljaújhely* és *Ungvár* 1910-ben csak kevéssel maradt el a húszezres, ill. a tizenhatezres lakosságszámtól (19780, ill. 15980). Ugyanakkor nem szabad elfelejtkezni az általunk eddig ki nem emelt *Beregszászról*, mivel a XVIII. század végén kevesebb, mint 2000 fő élt a vármegyeszékhelyen, de a lendületes fejlődésnek köszönhetően több mint meghétszerezte népességét a következő évszázadban. A XIX. századi népességgyarapodás így aztán kiválóan szemléltetheti, hogy egy település mennyire volt ténylegesen város. Népességszámukat tekintve, ugyanis az eddig említetteken kívül még *Sárospatak* és *Szerencs* tudta 1910-ig megháromszorozni a népességét. A kimaradó települések egy része ugyan növelni tudta népességszámát, de valójában csak igen kis mértékben, pl. az Ung megyei járásközpontok közül *Szobránc* 1910-ben is csak 1211 fővel rendelkezett, vagy a szomszéd járás központi településén, *Nagykaposon* gyakorlatilag az előbbivel megegyezően 1216-an laktak. Észak-Zemplén központja, *Homonna* ugyancsak 150%-os mértékben tudott növekedni, összesen 4500 főre emelkedett népességszáma. *Homonna* legalább még „látványosan” növekedett, a többiek növekedését már csak jóindulattal, ill. matematikailag lehet növekedésnek nevezni, olyan kismértékűek voltak. Jó példa erre az esetre *Tokaj*, amely a XVIII. század végén 2942 fős lakossággal rendelkezett, majd ez a népesség 1869-re 5012-re emelkedett (A növekedés még az országos átlagnál is magasabb volt ebben a szakaszban). A dualizmus korában aztán nem tudott továbblépni. Sőt először még 4500 fő alá csökkent a népességszáma (kolerajárvány!), majd innen emelkedett vissza nagyon lassan 5000-re, és végül 1900-ban és 1910-ben 5100 körül stabilizálódni látszott. *Lásd 15. táblázat* Az eddig felsorolt mezővárosoknak azonban legalább növekedett a népességszáma, de *Butka*, *Gálszécs*, *Lelesz*, *Mád*, *Sztára*, *Tállya*, *Tolcsva*, *Zemplén*, *Erdőbénye* 1869 és 1910 között abszolút értékben is csökkent. Közülük talán *Gálszécs* - a róla elnevezett járás központja - fogyása a legszembetűnőbb. De az eddig meg nem nevezett mezővárosok is gyakorlatilag stagnáltak.

A magyar kormányzat több lépésben megreformálta Magyarország településrendszerének jogi keretét és a közigazgatást (1870. évi 42. tc.; 1871. évi 18. tc.; 1875. évi 35. tc.; 1876. évi 20. tc.; 1886. évi 21-22. tc). A középkori eredetű városi rangok elvesztek és helyébe a jelentős városok számára a törvényhatósági jogú város, ill. a kisebb városok esetében a rendezett tanácsú város kategóriáját vezették be. Az északkelet-magyarországi régióban, egy település sem volt képes elérni a törvényhatósági jogú város besorolást (ez is azt mutatja, hogy az ország egyik legfejletlenebb régiója volt a térség). A legközelebbi *Kassa*, Abaúj-Torna vármegye székhelye volt, ill. 1908-tól *Miskolc*. A régió elmaradottságát mutatja az is, hogy a rendezett tanácsú város is alig akadt: csak a vármegyeszékhelyek, ill. *Munkács*. Ráadásul *Sátoraljaújhely* is csak 1899-től nyerte el ezt a rangot. (A többiek az 1871-es rendezés keretében váltak rendezett tanácsú várossá.) A városiasodás hatását tehát az elmondottak fényében kell értékelnünk.

III.2.a A „városok” magyarosodása

Elsőként mindegyik vármegye legnépesebb városával foglalkozunk. A reformkorhoz képest mindhárom város az 1880-as népszámlálás idejére közel megduplázta népességét, de az anyanyelvi viszonyok is módosultak. *Lásd 16. táblázat*

1836	Összesen	Magyar%	Német%	Szlovák%	Rutén%	Zsidó%	Görög%
Munkács	4001	35,82	13,22	0	34,69	16,27	0
Ungvár	6531	30,62	7,66	13,37	38,02	9,55	0,78
Sátoraljaújhely	6310	49,05	1,59	7,92	23,2	17,83	0,41

1880	Összesen	Magyar%	Német%	Szlovák%	Rutén%	Egyéb%
Munkács	9644	56,52	24,45	0,91	17,1	1,02
Ungvár	11373	74,76	7,65	14,72	2,33	0,54
Sátoraljaújhely	11264	78,46	9,14	11,42	0,12	0,86

1910	Összesen	Magyar%	Német%	Szlovák%	Rutén%	Egyéb%
Munkács	17275	73,44	17,82	0,24	8,07	0,43
Ungvár	16919	80,33	6,8	7,2	3,79	1,88
Sátoraljaújhely	19940	95,11	1,37	2,4	0,16	0,96

16. táblázat **Munkács, Ungvár és Sátoraljaújhely anyanyelvi tagolódása 1836-ban, 1880-ban és 1910-ben**²⁸³

Saját számítás Fényes Elek, ill. a népszámlálások alapján

A magyarság sorban 21, 34, ill. 29% növekedésre tett szert. A rutének aránya ezzel szemben drámaian csökkent. *Munkács*on megfeleződött, míg *Ungváron* és *Sátoraljaújhelyen* már-már eltűntek (2,33% ill. 0,12%). Mivel Fényes az összes görög katolikust ruszinnak hatá-

²⁸³ 1836 esetében kénytelenek voltunk követni a Fényes által megadott kategóriákat, így meghagytuk a zsidókat, ill. a görögöket sem vontuk össze más csoportokkal. Az 1910-e adatok a jelenlévő polgári és katonai népességet jelenti.

rozta meg, könnyen lehetséges, hogy ebben tévedett. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy negyven-egynéhány év elteltével gyakorlatilag mindenki elhagyta volna anyanyelvét (a görög katolikusok ugyanis ugyanúgy éltek a városokban: 23,8, ill. 17,6%). *Lásd 17. táblázat* Mindezekhez képest a szlovákok száma alig változott. A német anyanyelvűek aránya azonban *Munkácson* és *Sátoraljaújhelyen* (kerekítve) 10%-kal emelkedett. 1910-re a magyarság tovább erősítette pozícióit, *Munkácson* és *Sátoraljaújhelyen* 17-17%-ot, míg *Ungváron* 6%-ot növekedett az arányuk. *Munkácson* a rutének ismét megfeleződtek, a másik két városban gyakorlatilag stagnált az arányuk. A sátoraljaújhelyi szlovákok 3% alá estek vissza, de az ungváriak is megfeleződtek. A németek százalékos aránya mindhárom városban csökkent, *Ungváron* minimálisan, de a másik két városban 7, ill. 8%-kal.

Vagyis egyszerre két folyamat is lejátszódott, a városok lendületes népességszám növekedése magyarosodással járt együtt. Valószínűsíthető, hogy nem csak annyi történt, hogy magyarok költöztek be²⁸⁴, hanem úgy is, hogy a városok egyfajta magyarosító hatást generáltak a más ajkú népekre is. *A városokba beköltözőkre bőséges példát fog adni utolsó, Sátoraljaújhellyel foglalkozó fejezünk* Mindegyik városban 50% alatt volt a magyarság aránya Fényes Elek szerint, ami 73, 80, ill. 95%-ra növekedett hetvenegynéhány év alatt. Ennek a magyarosodásnak, ill. ezzel párhuzamosan a németek százalékos fogyásának az oka egyrészt valószínűleg az izraeliták egy részének anyanyelv váltása lehetett. Másrészt a felnövekvő generációk nagyobb százalékban használhatták a magyar nyelvet. (Ezt népszámlálási adatokkal is bizonyítani tudnánk, ha 1880 és 1900 között is olyan részletes adatokat adtak volna közre, mint pl. 1910-ben, ill. másrésztől települések szerint is közreadták volna az izraeliták anyanyelvi megoszlását.)

Azt feltételezhetjük, hogy ha a városon belüli vallási arányok eltolódtak, akkor az döntően a bevándorlás módosító hatásának eredménye volt, nem pedig a természetes szaporodásé. Ezért a felekezeti arányokból indultunk ki.

A három város között több hasonlóságot fedezhetünk fel. Elsőként azt, hogy számbeli leg - egy kivételtől eltekintve - minden felekezet, minden későbbi időpontban, abszolút értékben gyarapodott.²⁸⁵ Az egy kivétel a munkácsi református közösség volt, amelynek az 1836-os 895 fős létszáma 1880-ra 872-re csökkent. Mindez meg is látszott a százalékos részesedésükön, hiszen az egyötödös arányuk 9%-ra esett vissza. A legfontosabb változás az, hogy Fényes Elek adatgyűjtése és 1880 között a keresztyény felekezeteknek csökkent a százalékos részesedése, ezzel ellentétben az izraeliták részesedése *Sátoraljaújhely* esetében megkétszereződött, *Ungváron* majdnem megnégyesződött, *Munkácson* pedig meg két és félszereződött.

²⁸⁴ Elméletileg, mivel mindhárom város gyakorlatilag a nyelvhatáron feküdt, azt várhatnánk, hogy a különböző ajkú népek egyformán települtek be, tehát csak e miatt nem kellene eltolódnia a városokon belüli arányoknak.

A római katolikusok *Ungváron* szorultak leginkább háttérbe, mert az egész korszakban csökkent az arányszámuk (43,6%, 32,7%, ill. 27,5%). A zempléni vármegyeszékhelyen 1880-ra ugyancsak csökkent az arányuk (de „csak” 4%-kal), viszont a következő 30 év alatt újra emelkedett az arányuk (és meghaladta a Fényes Elek által közölt arányukat is). *Munkácson* a kezdeti (Fényes Elek-1880) csökkenés után stagnálni látszott arányuk (20% körül). A görög katolikusok száma a XIX. század folyamán (legnagyobb mértékben a középső harmadban) végig csökkent. (Igaz, arányuk az 1880 és 1910 közötti időszakban kb. 23-24% között ingadozott *Ungváron* és *Munkácson*. Lásd 17. táblázat)

1836	Összesen	Róm.k.%	Gör.k.%	Ref.%	Evang.%	Izraelita %
Sátoraljaújhely	6310	38,1	23,2	18,6	1,9	17,8
Ungvár	6531	43,6	38,0	6,5	1,5	9,6
Munkács	4001	24,5	34,7	22,3	2,2	16,3

1880	Összesen	Róm.k.%	Gör.k.%	Ref.%	Evang.%	Izraelita %
Sátoraljaújhely	11264	34,2	17,6	11,0	1,8	35,4
Ungvár	11373	32,7	23,8	6,0	1,0	36,4
Munkács	9644	19,2	24,5	9,0	1,2	46,3

1910	Összesen	Róm.k.%	Gör.k.%	Ref.%	Evang.%	Izraelita %
Sátoraljaújhely	19940	39,8	14,8	14,4	1,9	28,7
Ungvár	19919	27,5	22,5	6,9	1,2	26,6
Munkács	17275	20,4	23,6	10,3	1,1	44,4

17. táblázat **Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács népességének vallási tagolódása 1836-ban, 1880-ban és 1910-ben**

Saját számítás Fényes Elek, ill. az 1880. és az 1910. évi népszámlálások alapján

A felekezeti megoszlás után visszatérhetünk az anyanyelvi tagolódás tárgyalására. Mindhárom városban olyan magas volt az izraeliták száma, és olyan alacsony a nem magyarok száma, hogy az izraeliták egy részének mindenképpen magyar anyanyelvűnek kellett lennie 1910-ben. A nyelvi és felekezeti adatok összevetése alapján, úgy becsüljük, hogy *Sátoraljaújhelyen* majdnem minden izraelita magyar anyanyelvűnek vallotta magát, *Ungváron* kb. a háromnegyedük, de *Munkácson* is legalább a háromötödük-kétharmaduk. Ez utóbbi két városban a fennmaradó részüket majdnem kivétel nélkül német anyanyelvűnek gondoljuk.

1880-nal kapcsolatban már nehezebb helyzetben vagyunk, mert alacsonyabb a magyarok aránya, így nő a variációs lehetőség. *Sátoraljaújhely* esetében szerintünk a németek majd 8%-os növekedését az izraeliták jelentik. Bár a szlovákok aránya is növekedett Fényes Elek adatgyűjtése és 1880 között, nem gondoljuk, hogy azt az izraeliták jelentették volna (maximum 1%-kal növelhették a szlovákok arányát), hiszen a legnagyobb szlovák előretörés nép-

²⁸⁵ Helyhiány miatt csak a százalékos megoszlást közöltük táblázat formájában a városok esetében.

számlálását vizsgáljuk! Így az izraeliták kb. háromnegyede érezte magát magyarnak (egyenyedük pedig németnek). *Munkácson* 1880-ban pedig óvatos becslésként kb. fele-fele arányban választották a magyart, ill. a németet anyanyelvnek. *Ungváron* pedig úgy tűnik, hogy legalább négyötöd arányban a magyart választották.

A három legjelentősebb város magyarosodását véleményünk szerint már 1880-ban is az izraeliták jó részének magyarosodása jelentette, 30 évvel később ezt a magyarosodást már az adatok is igazolják. Nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy Fényes még viszonylag magasabb számú görög katolikussal számolt, akiket ruszinnak vélt. (*Ebbéli kétélyeinket már Fényes számításainak az ismertetésénél is megfogalmaztuk, Lásd II.3.a alfejezet.*) A népszámlálások (1880-1910) *Ungváron* és *Sátoraljaújhelyen* alig találtak ruszint, holott akkor is 14-23% közötti arányban jelen voltak görög katolikusok a vármegyeszékhelyeken. A ruszinok száma *Munkácson* is megfelelő volt (Fényes Elek-1880, ill. még egyszer 1880-1910 között). De Fényes adatairól sem gondoljuk azt, hogy teljesen hibásak lettek volna, így a legvalószínűbb, hogy a XIX. század első felében a görög katolikusok egy része - főleg *Ungváron* és *Munkácson* - ruszin anyanyelvű volt, majd közülük néhányan idővel megtanulták a magyar nyelvet.

Az egybefüggő magyar településterülettől északra a járásközpontokban is jelentősebb magyarosodási folyamat játszódott le. Fényes Elek nem (vagy alig) talált magyarokat ezekben az északi járásközpontokban: így *Oroszvégen*, *Ilosván*, *Szolyván* és *Alsóvereckén* (Bereg), *Szobráncon*, *Szerednyén*, *Perecsényben* és *Nagyberezsnán* (Ung), ill. *Nagymihályon*, *Varannón*, *Sztropkón*, *Mezőlaborcon*, *Homonnán* és *Szinnán* (Zemplén). Egy emberöltővel később már magyarok is megjelentek kisebb számban ezekben a közigazgatási központokban.²⁸⁶ 1910-re aztán a magyarok száma jelentősen megnövekedett, sőt két település még magyar többségűvé is vált! A népszámlálás szerint *Oroszvégen* 37%, *Ilosván* 49,3%, *Szolyván* 19,3%, *Alsóvereckén* 11%, *Szobráncon* 44,2%, *Szerednyén* 47,2%, *Perecsényben* 23,9%, *Nagyberezsnán* 15,1%, ill. *Nagymihályon* 62% , *Varannón* 66,1%, *Sztropkón* 17%, *Mezőlaborcon* 16,3%, *Homonnán* 38,2%, *Szinnán* 11,7% volt a magyar anyanyelvűek aránya. Általános trendnek tekinthető, hogy a minél közelebb feküdt valamelyik járásszékhely a magyar településterülethez, annál magasabb volt a magyarok aránya. Ennek megfelelően *Varannón* és *Nagymihályon* még az 50%-ot is meghaladta az arányuk. Ez a növekedés azonban már nemcsak az izraeliták számának növekedéséből eredt.

1910-ben *Varannón* ugyanis a 2145 fős lakosságból csupán 587 fő volt izraelita, magyar anyanyelvű ellenben 1417 fő. Az izraeliták közül ráadásul 124-en németnek vallották magu-

²⁸⁶ *Oroszvégen* 27,7%; *Ilosván* 7%; *Szolyván* 13%; *Alsóvereckén* 26,7%; *Szobráncon* 31,6%; *Szerednyén* 14,1%; *Perecsényben* 2,7%; *Nagyberezsnán* 13,3%; *Nagymihályon* 18%; *Varannón* 24,6%; *Sztropkón* 32,3%; *Mezőlaborcon* 8%; *Homonnán* 16,8% és *Szinnán* 3,2%.

kat (21%). 1880-ban az 505 izraelitából 330-an német anyanyelvűek voltak (65,3%).²⁸⁷ 1910-ben a nagy arányú magyarosodást a szlovákok magyarosodása jelentette. 1880-ban még 953 szlovák élt a városban, számuk 1910-re 589-re csappant. *Varannón* ráadásul 1880-ban egy rutén sem élt, (1910-ben is csak 1 fő), de a görög katolikusok száma 173, ill. 30 évvel később 286 volt. Mivel a görög katolikus magyarokat ezen a vidéken kizárhatjuk, akkor ez a közösség a szlovákokhoz asszimilálódott rutén csoportnak tételezhető fel. *Varannón* így a magyarok álltak az asszimilációs erőssorrend első helyén, a szlovákok a másodikon, míg a rutének az utolsón.

Nagymihályon becsléseink szerint hasonló folyamatok játszódtak le, csak ezen a járás-székhelyen nem néhány tucattal növekedett az izraeliták száma, hanem közel 900 fővel. 1880-ban az izraeliták 68%-a még németnek vallotta magát (ez esetben a németek 751 fős lélekszámát teljesen izraelitának vettük). A maradék 32% (kerekítve 300 fő) valószínűleg többnyire magyarnak vallotta magát, (esetleg kisebb részben szlováknak). 1910-re viszont a németek száma közel 200-zal csökkent, vagyis ennyivel kevesebb izraelita vallotta magát németnek. Mivel az izraeliták száma közel megduplázódott, így összesen 1000 és 1400 közötti létszámban vallhatták magukat magyarnak. A magyarok viszont 3792-en voltak, így 1880-hoz képest a növekedésüket (+3000 fő) hozzávetőlegesen úgy lehet felosztani, kb. közel ezer fő esett az izraelitákra, a maradék másfélezer-kétezer főt pedig az asszimiláns szlovákok, az új bevándorlók (pl. a reformátusok száma 200-zal növekedett), ill. a felnövekvő új (magyarosodó) generáció együtt adta össze.

Még északabbra a magyarságnak már nem volt ilyen erős asszimiláló ereje, jó példa erre *Sztropkó*. 1880-ban a 866 fős izraelita közösség tagjai még többségében magyarnak vallották magukat (csak 146 német élt akkor a településen). Összesen 624 magyar élt *Sztropkón*, vagyis közülük kb. 100 fő valószínűleg nem asszimiláns volt (hivatalnokok, nemesek stb.). 30 évvel később a magyarok már csak 440-en voltak, vagyis az izraeliták egy része a németre váltott (mivel a németek száma 919-re növekedett). A szlovákok döntő többségében megmaradtak szlováknak. Görög katolikus népesség alig élt *Sztropkón*.

Homonna 1880-ban *Sztropkóra* hasonlított, 1910-ben már inkább *Nagymihályra*. 1880-ban ugyanis az 1258 izraelita közül a többség (kb. 1100-1150 fő) német anyanyelvű volt, míg magyarnak maximum 150 fő vallotta magát. *Homonnán* így kb. 450-500 olyan magyar élt, aki nem asszimiláns volt. (1880 a legnagyobb szlovák előretörés ideje, így nem valószínű, hogy akkor a szlovákok meghatározó számban asszimilálódtak volna a magyarokhoz.) 1910-re azonban az 1570 fős izraelita közösség tagjai közül 900-950 fő volt német anyanyelvű, ill. kb. 700 fő lehetett közülük magyar anyanyelvű. Az 1700 fős magyarság így néhány száz szlová-

²⁸⁷ Az 1880-as adatok tartalmazzák az egyes anyanyelvűek között arányosan szétosztott nem beszélőket.

ket is magába olvasztott. A szlovákok száma ugyanis 1800-ról 1400-ra csökkent, miközben kb. az 500 görög katolikus egyén szlovák anyanyelvű lehetett.

Mezőlaborc esetében a 247 izraelita valószínűleg majdnem egységesen a 254 német anyanyelvűben keresendő (1880). 1910-re is csak annyi változást hozott, hogy az 536 izraelita közül maximum 100-150 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek. (Mert 501 német élt a járásszékhelyen.) A 85 magyart így több felekezet adhatta össze, egyenként néhány fővel, pl. 7 református stb.

Szinnán a 125 izraelitát az 59 magyar és 81 német között kell keresnünk. (Így eredendően magyar származású alig élhetett *Szinnán*.) 1910-re viszont megfordult az arány, inkább magyarnak vallották magukat, mert a 299 fős zsidó közösségből csak 120-an nevezték meg a németet anyanyelvükként. A 345 magyar anyanyelvűnek tehát több mint a fele izraelita volt.

Ung vármegyében, 1880-ban *Szobráncon* a 349 izraelita közül maximum 234-en német anyanyelvűek voltak, a maradék lehetett magyar anyanyelvű. Mellettük még 200 magyar élhetett *Szobráncon*. A járásszékhely igen hátrányos adottságokkal rendelkezhetett, mivel 30 év alatt csak 150 fővel tudta növelni népességét. Az izraeliták száma - ehhez mintegy igazodva - még csökkent is, 296 főre. A németek száma lecsökkent 76-ra, így több mint 200 fő magyarnak vallotta magát. A magyarok (538 fő) között így valószínűleg minden felekezetből találunk egyéneket.

Nagyberezsnán 1880-ban az izraeliták (492 fő) a 223 magyar, 177 német, 272 szlovák, sőt kisebb mértékben akár még a ruszinok között is keresendőek. A tősgyökeres magyarok száma maximum 100 lehetett. 1910-ben a 975 zsidó döntő többsége német anyanyelvű volt (összesen 930 német). 800-850 fő közülük biztosan izraelita volt. A 426 fős magyarságból így 100 fő zsidó, míg a többség bevándorolt magyar lehetett.

Perecsényen 1880-ban alig éltek magyarok. A 98 fős zsidóság többsége német anyanyelvű (84 fő) lehetett, a magyarok pedig összesen 33-an voltak. 1910-re annyi változás történt, hogy megnövekedett mind a németek, mind a magyarok száma (605, ill. 179 fő). Akiknek a többsége viszont nem izraelita volt, mert ők csak 214-en voltak.

Beregben *Alsóvereckén* kerekítve 350-350 német és magyar élt. A 603 fős görög katolikus népesség ellenére csak 486 rutén élt *Alsóvereckén*. A 112 római katolikus legalább fele magyar lehetett. Az 545 fős izraelita közösség így kb. megfeleződött a magyarok és németek között (esetleg a németek javára kissé eltolódott). 1910-re az egyik legtisztább eset alakult ki a járásszékhely nyelvi tagolódásában, mert az izraeliták száma 800-ra, a németek száma 799-re növekedett meg, így egymásnak kb. megfeleltethetők. A magyar anyanyelvűek összesen 213-an voltak, úgy gondoljuk, hogy 101 római katolikus, 65 református, és akár 15 evangéli-

kus is közéjük tartozott. A 951 görög katolikusból viszont csak 920-an vallották magukat ruténak, néhányan így magyar anyanyelvűek lehettek.

1880-ban *Ilosván* a 68 magyart 11 református, legalább 12 római katolikus jelenthette, míg a hiányzó egyének izraeliták lehettek. Az összesen 101 izraelita többsége inkább rutén anyanyelvűnek vallhatta magát. 1910-ben viszont a 478 fős zsidóság véleményünk szerint egyöntetűen a 947 fős magyarságban keresendő. A görög katolikusok 1302-en voltak, de csak 969 főt tettek ki a ruszinok, így mintegy 320 fő magyarrá asszimilált görög katolikus élt a településen. (A magyarokhoz tartozhatott még a 83 fős római katolikus is.)

Oroszvégen 1880-ban 285 izraelita élt, közülük 130-150 német anyanyelvű volt, míg a többiek magyarok. A görög katolikusok száma megegyezett a ruténekkal. A magyarok felekezeti megoszlása így kb. 130-150 izraelita, továbbá 100 római katolikus és 20 református volt (= 260 fő).

Szolyván 1880-ban a görög katolikusok száma kissé kevesebb volt a ruszinoknál, tehát az izraeliták közül néhányan hozzájuk sorolták magukat. A római katolikusok (218 fő) és az izraeliták (283 fő) összege adta össze a 183 magyart, 189 németet, és a 89 szlovákot. 1910-re a görög katolikusok 1188-ra növekedtek, míg a rutének 1165-re, tehát majdnem megegyeztek. A 996 fő izraelita közösséget így főleg az 1115 németben kell keresnünk. Végezetül a 870 római katolikus legalább fele magyar volt.

A járásközpontokban tehát különböző mértékű magyarosodás valósult meg, amelynek jó részét az izraeliták asszimilációja jelentette, és csak kisebb részben a szlovákoké, pl. *Varannó* és *Nagymihály* esetében. Példáink alapján a legkevésbé ellenálló népnek a ruszin bizonyult, ők többnyire a második fokon álló szlovákokba olvadtak be, de ennek jelentősége (és nagysága) még az izraeliták magyarosodásának mértékétől is jóval elmaradt.

III.2.b A városok magyarosító hatása környezetükre

A vármegyeszékhelyek és járásszékhelyek tehát egyre nagyobb mértékben váltak magyar anyanyelvűvé (önmagukhoz képest), de vajon volt-e magyarosító hatásuk környezetükre? Ennek eldöntéséhez a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által az 1900-as és az 1910-es népszámlálás eredményei között közzétett „magyarul tud” oszlop adatait használjuk fel. Ez esetben ugyanis a magukat magyar anyanyelvűnek vallók számához hozzáadták a magyart második, harmadik nyelvként használók számát. Ebből az adatból következtetéseket vonhatunk le, ha a magukat magyar anyanyelvűnek vallók számát kivonjuk ebből az összegből. A különbség megmutatja, hogy mely településen hányan értették meg a magyar nyelvet. Mivel kér adatsor áll rendelkezésünkre, ezért részben még a folyamatok időbeli alakulásáról is kö-

vetkeztetéseket vonhatunk le. (Az asszimiláció vizsgálatának szempontjából a nyelvhasználat kulcspontnak tekinthető, megjegyezzük, hogy a következő adataink és térképeink mondanivalója, tartalmilag összefügg a következő fejezet - IV.6. - végén található számításokkal)

A népszámlálás eredményeinek publikálásakor nem tették közre az egyes településeken élők ruszin és szlovák nyelvtudását. Ha ezt megtették volna, akkor a teljes északkelet-magyarországi régióban figyelemmel kísérhetnénk, hogy a ruszin-szlovák nyelvhatáron a szlovák többségű városok, pl. *Sztropkó*, hogyan hatottak a körülöttük elterült községek ruszin lakóira. Adatok hiányában csak a magyar nyelv terjedését, ill. a városok ebben vállalt szerepét tudjuk vizsgálni. Térképeinken először így a magyarul beszélők arányát tüntettük fel a települések lélekszámához képest. A közigazgatási határokat vettük figyelembe, ami azt jelenti, hogy az északi járások települései kiterjedt határral rendelkeztek, miközben a lakónépességük szinte minden esetben 1000 fő alatt maradt, de jellemzően 200-400 fő között mozgott. A térképeken így viszonylag nagy területet színeztük be néhány tucat magyarul értő miatt. (A legkirívóbb példa, a Bereg vármegyei *Újtövissfalva* volt, amely 1910-ben 298 lakossal rendelkezett - és 173 fő tudott magyarul - viszont közigazgatásilag a településhez tartozott az egész Borló-hegység.)

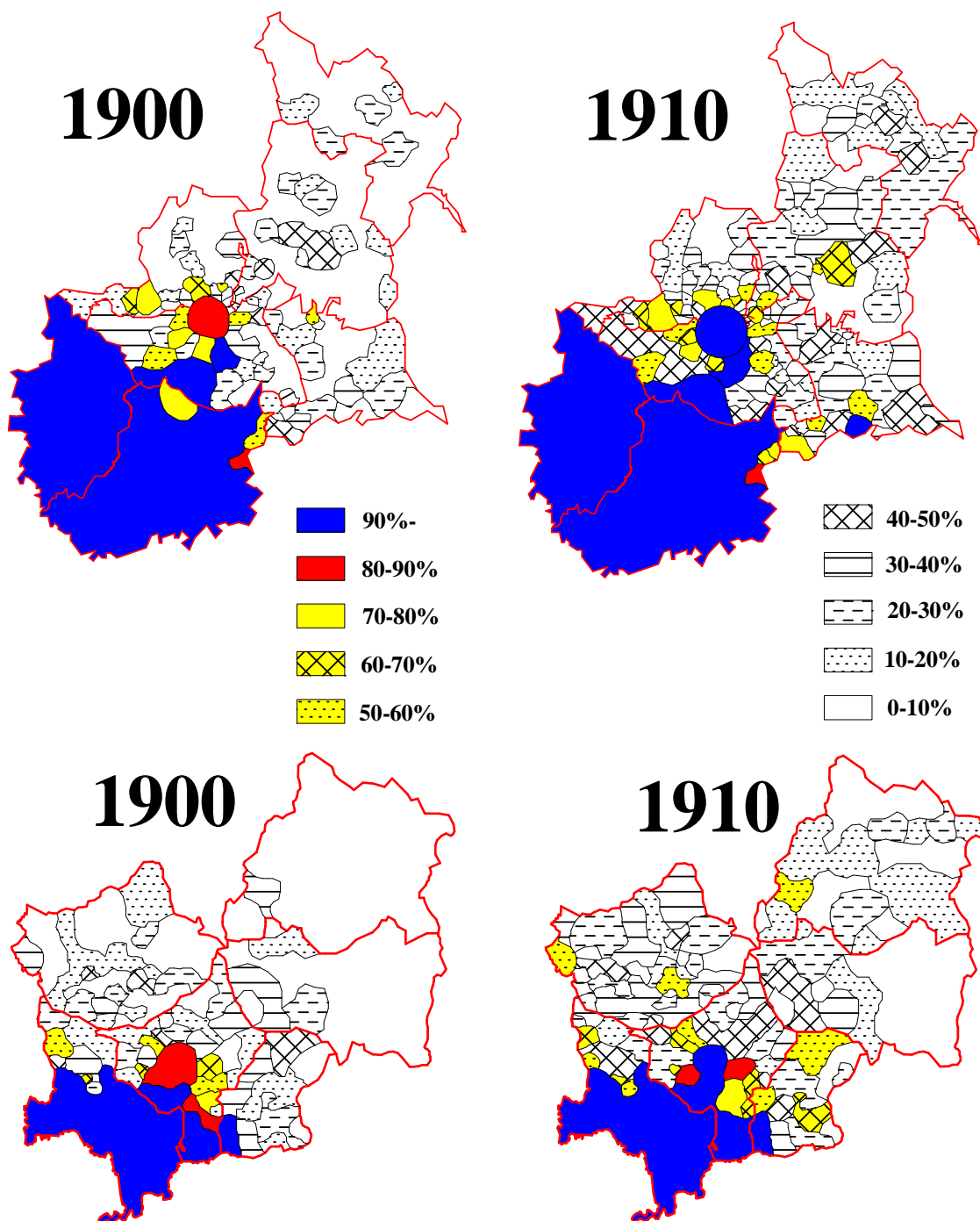
Bereg és Ung vármegyére egyformán jellemző, hogy 1900-ban a magyarokon kívül az össznépesség további 10%-a beszélt még a hivatalos nyelvet, ami 10 évvel később további 5%-kal volt magasabb.²⁸⁸ Zemplénben viszont csak 4,7% volt a magyart még megértő más anyanyelvűek száma 1900-ban, és 10 évvel később is csak 7,4% volt ez az érték. A nem magyar anyanyelvűek magyarul tudásának térbeli elterjedése alapján, többé-kevésbé jól lehatárolható módon, három nagyobb területet tudunk meghatározni. *Lásd 7. és 8. térkép*

A legdélebbi területen, a magyarság településterületéhez tartozó részeken (Bereg és Ung kb. két-két déli járásában, míg Zemplénben a Szerencsi járástól a Sátoraljaújhelyi járásig, a Bodroghközzel kiegészülve), minden településen 90 és 100% közötti érték volt a jellemző. Gyakran csak egy-két fő nem tudott magyarul, így a magas nyelvismeretet valójában nem a más anyanyelvűek, hanem a magyarok jelentették.

Az északi járásokban ennek épp az ellenkezője volt a jellemző: alig rendelkeztek magyar ajkú népességgel a vizsgált időszakban, a magyar nyelvet csupán néhány állampolgár ismerte (a ruszinok által lakott terület!). Mindhárom vármegyét tekintve az északi járásokban fekvő falvak jelentős részében 10% alatt maradt a magyarul beszélők aránya 1900-ban. De kivételek mindhárom vármegyében akadtak, Ungban és Zemplénben főleg a járások székhelyei, pl. *Nagyberezna* 2460 fős népességéből 391 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek

²⁸⁸ Beregben a magyarokon kívül 1900-ban 10,58%, 1910-ben 15,69% beszélt még a magyar nyelvet. Ungban ugyanez az adat 1900-ban 9,09%, 1910-ben 15,4% volt.

(15,9%), további 473 fő (29,2%) értette még meg a magyart, összesen tehát 864 fő (35,1%). Ungból *Perecsény*, Zemplénből az öt északi járásszékhely (*Szinna*, *Homonna*, *Mezőlaborc*, *Sztropkó* és *Varannó*) ugyanígy kiemelkedett környezetéből e téren. Lásd 7. és 8. térkép

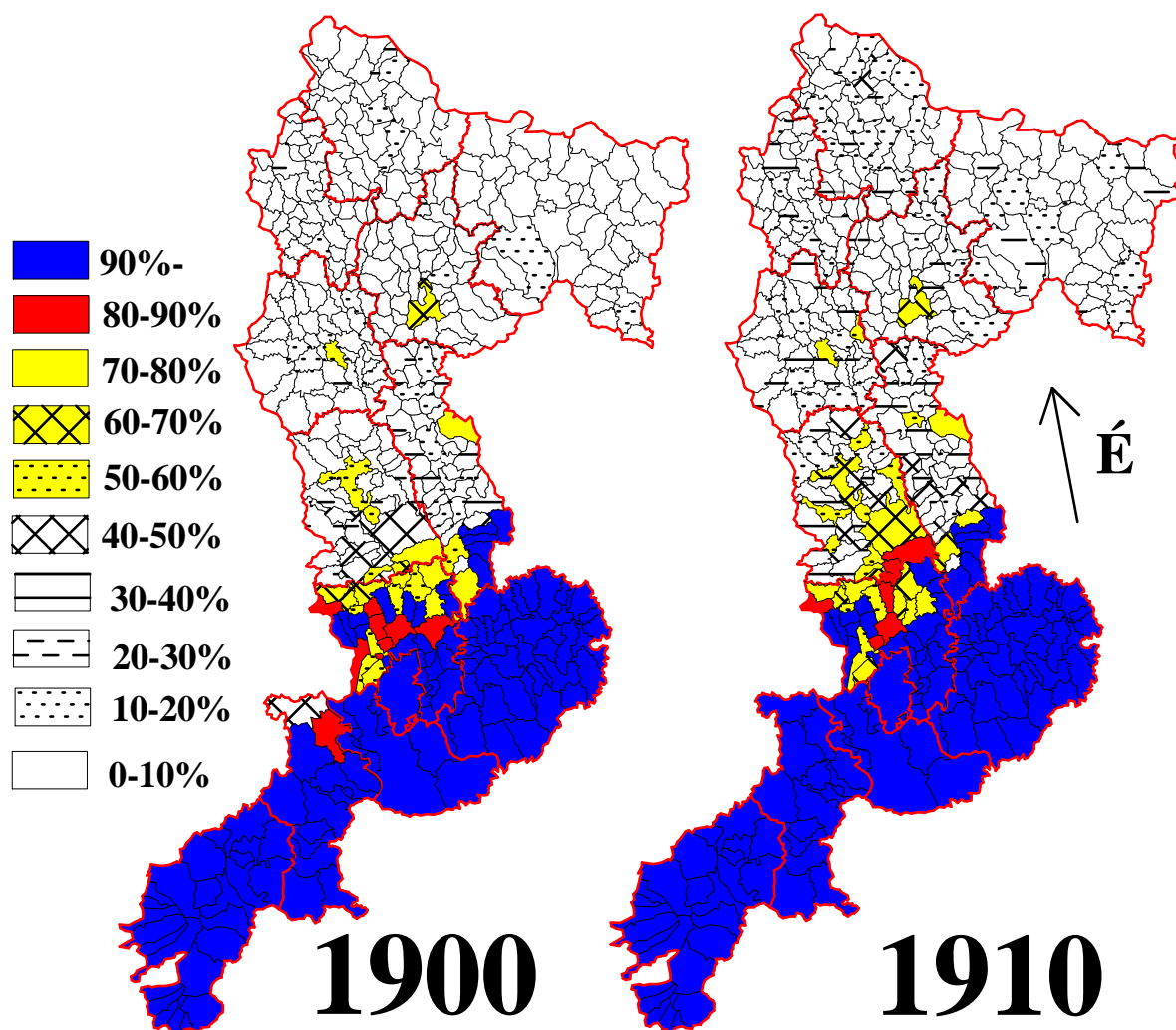

7. térkép A magyarul beszélők aránya Bereg és Ung vármegyében, (1900 és 1910)

Saját szerkesztés a MStK 1. és 42. köteté alapján²⁸⁹

²⁸⁹ MStK 1. kötet 210-219. és 254-263. o.
MStK 42. kötet 208-217 és 254-263. o.

Beregben már több kivételt találtunk, mert nemcsak a járások székhelyeiben (Alsóverecke, ill. Szolyva), de több faluban is a lakosság jelentős hányada értette meg a magyart, pl. *Felsőgerebenen* és *Volócon* (Alsóvereckei járás), továbbá *Alsógerebenen*, *Dombostelken*, *Dunkófalván*, *Galamboson*, *Kékesfüreden*, *Kockaszálláson*, *Pásztorlakon*, *Polenán* (Szolyvai járás) még a 20%-ot is meghaladta a magyarul értők aránya.

8. térkép A magyarul beszélők aránya Zemplén vármegyében (1900 és 1910)

Saját szerkesztés a MStK 1. és 42. köteté alapján²⁹⁰

1910-re a magyar nyelvismeret még jobban elterjedt az északi járásokban (leginkább Beregben). Az Alsóvereckei járásban pl. a népesség 5%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, de még további 16%-a értett magyarul. *Lásd 7. térkép* E járásban csak a Latorca felső folyása (és az azt tápláló egyéb patakok) mellett elterülő, hegybércek között meghúzódnó kis északi falvak maradtak érintetlenek a magyar nyelvtől (*Bagolyháza*, *Borzfalva*,

²⁹⁰ MStK 1. kötet 262 - 277. o.
MStK 42. kötet 262 - 277. o.

Felsőhatárszeg, Medvefalva, Miskafalva, Nagycserjés). *Miskafalván* pl. 125-en éltek, akik közül senki sem volt magyar anyanyelvű, és a magyart is csupán 1 fő értette meg. Ungban és Zemplénben sokkal több falu maradt a magyar nyelv ismeretét tekintve érintetlen, de a járás-székhelyeken tovább emelkedett a magyar nyelv ismerete.²⁹¹

E két sáv között középen helyezkedett el, egy átmeneti terület, ahol majd minden településen a lakosság jelentős hányada értette meg a magyart (amely nem az anyanyelve volt). Beregben és Ungban ebben az „átmeneti” sávban helyezkedett el a vármegyék legnépesebb városa, *Munkács* és *Ungvár*. Zemplénben *Sátoraljaújhely* kissé e zónától délre feküdt.

A középső, átmeneti sávra általánosan jellemző, hogy nem volt átmenet, mind délen, mind északon erőteljes csökkenés következett be (hiányzott a 60-70-80%-os sáv). A többi értékhatár nem mutat szabályos sávos elrendeződést, inkább lehet kimutatni egyfajta koncentrációt a városok körül, közülük főleg *Munkácsot* emelhetjük ki.²⁹² De *Ungvár* körül már korántsem volt ilyen teljes „gyűrű”, mert északi irányban ez igen fejletlen volt (amíg délen 90% feletti, addig északon a 40-50% körüli értékek voltak a jellemzők).

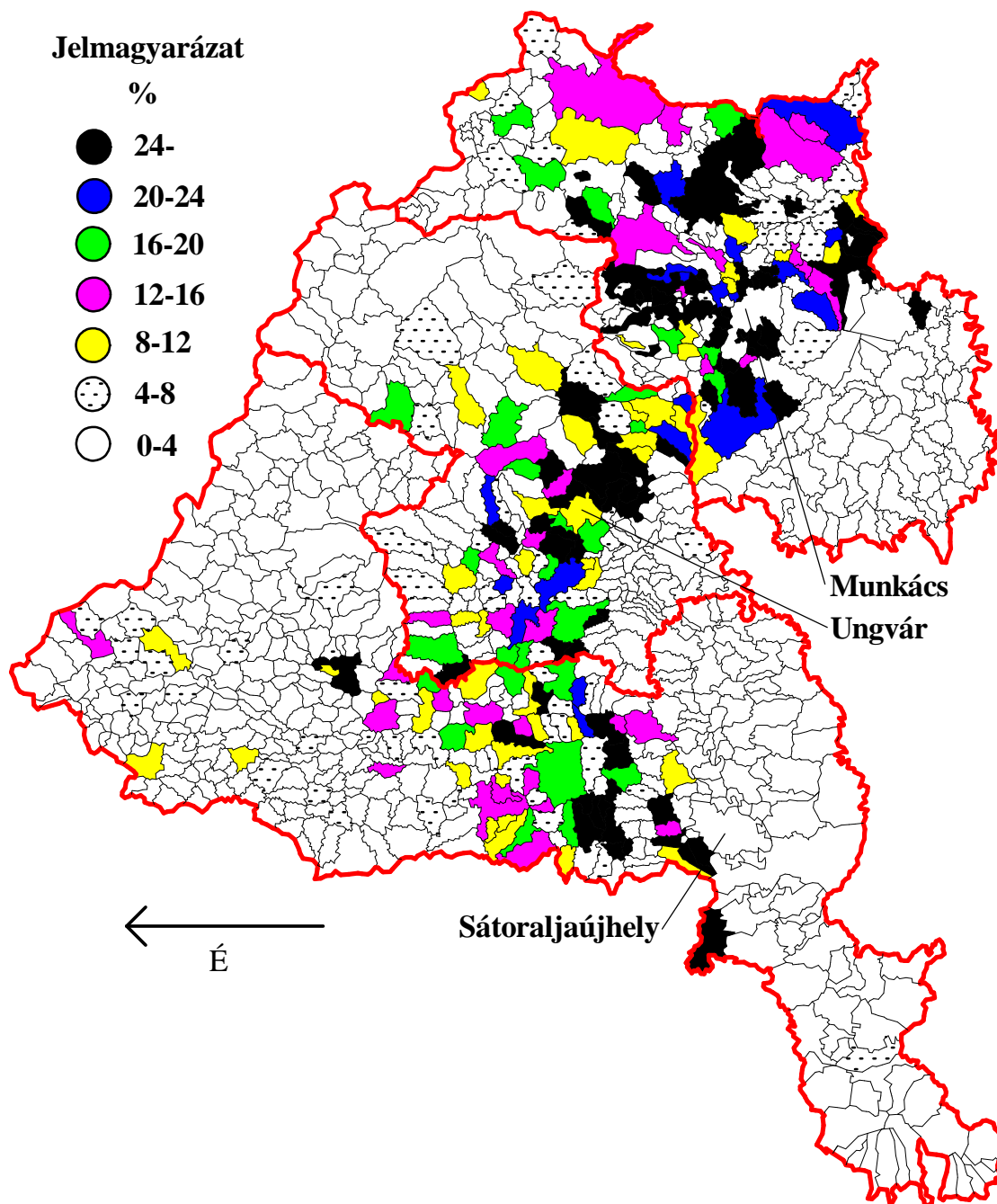
Valószínű, hogy ezek a városok közigazgatási, kulturális, gazdasági központ voltak miatt a magyar nyelvhasználat terjedésére is hatással voltak. Ugyancsak hasonlóság, hogy északi irányban nem tudtak jelentős magyar nyelvismeret emelkedést generálni. Vagyis a megyei szinten jelentkező kb. 5%-os növekedés főleg ennek az átmeneti területnek a növekedése jelenti.

Ezzel tulajdonképpen elérkeztünk, az átmeneti sáv magyarosodásának kérdéséhez. A kérdés mélyebb vizsgálata érdekében, elkészítettünk még két térképet, ahol az 1900-as és az 1910-es adatok alapján a magyarok és a magyarul beszélők száma közötti különbséget ábrázoltuk. (Lásd 9. és 10. térkép) Ez a szám megadja, hogy az adott településen hányan beszéltek a magyar nyelvet a más anyanyelvűek közül. Az adatokat 4%-okként csoportokba rendeztük az áttekinthetőbb ábrázolás végett. A 9. térkép (1900. évi népszámlálás) még jobban kijelöli az átmeneti sávot.

Tapasztalatunk szerint nagy különbséget kaptunk a nyelvhatárhoz közeli falvakban, a városok körül, ha egy településen nagyobb számban éltek németek, ill. ha hirtelen emelkedett meg egy település lélekszáma, pl. valamilyen gazdasági beruházás eredményeképpen. A lakosság nagy hányada beszélt az anyanyelvén kívül a magyart Beregben (a nyelvhatár szomszédságában): **a Borzsova partja mentén fekvő falvakban: Alsóremetén (51%), Felsőremetén (37%), Komlóson (32%), Falucskán (35,5%), Beregkövesden (29%) és Medencén (24%),**

²⁹¹ 1900 és 1910 között a magyar nyelvismeret így pl. *Nagybereznán* 35%-ról 55%-ra, *Perecsényben* 36%-ról 48%-ra, *Homonnán* kisebb arányban 61%-ról 65%-ra, *Mezőlaborcon* 26%-ról 40,6%-ra, *Sztropkón* 29%-ról 37%-ra, *Varannón* 59%-ról 71%-ra, de még *Szinnán* is, ahol 12,8%-ról 20,6%-ra emelkedett.

ill. a nyelvhatártól délre eső Kovászázón (64%). (Lásd 9. térkép) Továbbá Munkács környékén a német ajkú falvakban: Alsóschönbornban (35,6%), Pósházán (24%), Várpalánkán (60,5%), Zsófiafalván (38%), Felsőkerepecen (50%), Németkucsován (41%) de a részben német Várkulcsán is meghaladta a 13%-ot.

9. térkép A magyarok és a magyarul beszélők aránya közötti különbség az 1900. évi népszámlálás szerint Bereg, Ung és Zemplén vármegyékben, százalékban

Saját szerkesztés a MStK 1. kötete alapján²⁹³

²⁹² Általánosan igaz, hogy e városok körül minden faluban emelkedett 10-20 százalékkal a magyarul beszélők száma.

²⁹³ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség leírása községenként. (MStK 1. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1902., 210-219 és 254 - 277. o.

E falvak esetében a magyar nyelv nagyobb arányú ismerete, valószínűleg a *Munkács* rendezett tanácsú város közelségének, és a lakóinak német anyanyelvű volta együttesen eredményezte, mert máshol - az egész vizsgált régióban- sehol sem alakult ki ilyen magas magyar nyelvismeret. Természetesen *Munkács* körül nemcsak német, de ruszin falvakban is elterjedt a magyar nyelvismeret, pl. *Oroszvég* (44%), *Klastromalja* (39%), vagy a tőle nyugatra fekvő *Újdávidfalva* (27%) és egy szlovák falu, *Nyárasdomb*²⁹⁴ (38%) említhető meg.

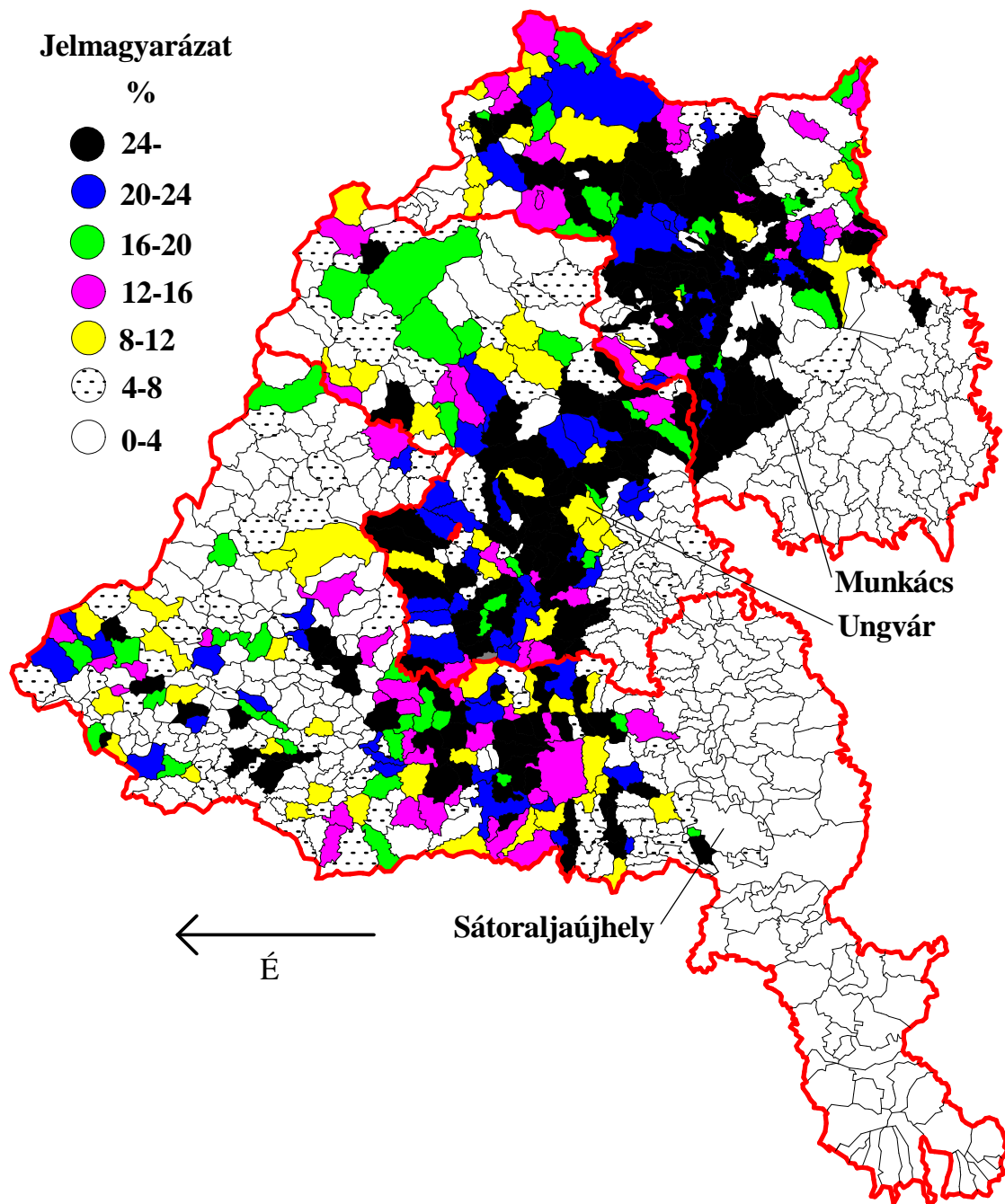
Munkácstól északra azonban gyorsan csökkent ez a mutató: *Kendereske* (18,6%), *Kustánfalva* (11%), *Beregbükkös* (11,7%), *Repede* (9,6%), *Ormód* (0,7%) irányába. Beregben ***Munkácstól délnyugatra***, már részben a nyelvhatáron, alakult ki a harmadik körzet: *Mezőterebes* (22%), *Gorond* (41,5%) és *Nagylucska* (26%) és *Várkulcsa* (13%) falvakkal.

Tovább lépve Ung vármegyébe, *Ungvártól* délkeletre feküdt még egy a magyar nyelvet jobban beszélő falucsoport: *Kereknye* (58,6%), *Baranya* (33%), *Ungdaróc* (34,2%), *Gerény* (38,2%) és *Radvánc* (27,7%).

Ezek a falukat *Ungvár*, ill. magyar ajkú faluk határolták két irányból is, délről és nyugatról a *Korláthelmece*, *Unghosszúmező*, *Császlóc*, *Homok*, *Ketergény*, *Minaj* félkörív övezte őket, amihez északról *Ungvár* csatlakozott.

Az eredendően ruszin falvak így valószínűleg a magyar ajkú településekkel ápoltt szorosabb kapcsolatnak köszönhetően magyarosodásukat (*I. számú magyarosodó körzet*). Erre ékes bizonyíték, hogy az 1910-es népszámlálás idejére a magyarok és a magyarul beszélők arányának különbsége több faluban csökkent, miközben a magyarok száma emelkedett. *Lásd 18. táblázat* Vagyis, azok közül, akik 1900-ban még ruszin anyanyelvűnek vallották magukat, egyesek tíz évvel később nyelvet cseréltek, és a magyar lett az anyanyelvük. Sajnos, azt nem publikálták, hogy a magyar anyanyelvű lakosság településenként milyen nyelvet beszélt más - számára idegen - nyelvek közül. Ha ezt publikálták volna, akkor igazolhatnánk 100%-ban e fenn említett nyelvcsereét. Ennek hiányában maradunk a hivatalos számoknál. 1900 és 1910 között a magyarok száma ugrásszerűen megnőtt, sőt *Gerény* kivételével még a 50%-os határt is átlépte. (*Ez a megállapításunk összhangban van a II.3.b alfejezetben megállapított nyelvhatár északra tolódásában.*) A *18. táblázatból* kitűnik, hogy a ruszinok váltottak többnyire anyanyelvet, mert minden faluban csökkent abszolút értékben a számuk. Ez a nyelvváltás a gyakorlatban úgy is megvalósulhatott, hogy a felnövekvő új generáció már inkább a magyar nyelvet beszélte, ill. részesítette előnyben, míg az (1900-1910 között) elhalálozó idősebb generáció még ruszin anyanyelvű volt.

²⁹⁴ Ez utóbbi falu kiterjedt határral rendelkezett, amit feketére kellett színeztünk, és ezért tűnik úgy, hogy a Latorcai járás egész keleti felében olyan magas lett volna a magyar nyelvet megértők száma.

10. térkép A magyarok és a magyarul beszélők aránya közötti különbség az 1910. évi népszámlálás szerint Bereg, Ung és Zemplén vármegyékben, százalékban
Saját szerkesztés a MStK 42. köteté alapján²⁹⁵

Valószínűleg a migráció ilyen drasztikus mértékben nem befolyásolta volna az anyanyelvi megoszlást. *Radvánc* annyiban különbözött szomszédjaitól, hogy nemcsak ruszinok, de szlovákok is magyarra cserélték a hivatalosan bevallott anyanyelvüket. A 258+235 fős szlovákság és ruszinság 82+98 főre olvadt. *Lásd 18. táblázat*

²⁹⁵ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1912., 208-217 és 254- 277. o.

1900	Össz.	Magyar	M%	Szlovák	Sz%	Rutén	R%	Megértesi	É%
Baranya	791	297	37,5	22	2,8	429	54,2	262	33,1
Gerény	949	160	16,9	31	3,2	672	70,8	363	38,2
Kereknye	686	178	25,9	1	0,1	503	73,3	402	58,6
Radvác	1169	491	42,0	258	22,0	235	20,1	324	27,7
Ungdaróc	1093	224	20,5	38	3,5	804	73,6	374	34,2

1910	Össz.	Magyar	M%	Szlovák	Sz%	Rutén	R%	Megértesi	É%
Baranya	754	382	50,7	14	1,9	310	41,1	173	22,9
Gerény	1173	430	36,7	14	1,1	634	54,0	373	31,8
Kereknye	843	472	56,0	0	0,0	366	43,4	185	21,9
Radvác	1360	1007	74,0	82	6,0	98	7,2	205	15,1
Ungdaróc	1103	754	68,4	49	4,4	297	26,9	30	2,7

18. táblázat **Ungvár környéki falvak anyanyelvi megoszlása, ill. a magyar nyelvet még megértő nem magyar anyanyelvűek megoszlása 1900-ban és 1910-ben**

Saját szerkesztés a MStK 1. és 42. kötete alapján²⁹⁶

Mivel a XIX. században folyamatosan emelkedett ezekben a falvakban a magyarok aránya, nagy valószínűséggel spontán lejátszódó asszimiláció tükröződik vissza a forrásainkban. (Nem a felvidéki magyar-szlovák nyelvhatár mentén tapasztalt jelenségről van szó, miszerint tízévenként cserélgettek volna a népszámlálások alkalmával bevallott anyanyelvet.)

Hasonló helyzet alakult ki Beregben a Felvidéki járás néhány településén (*II. számú magyarosodó körzet*). De voltak különbségek, a számok alapján úgy tűnik, hogy az asszimiláció korábbi fázisában tartottak ezek a falvak. Annyiban még különbözött ez a terület az *Ungvár* mellettől, hogy a magyar-ruszin nyelvhatártól távolabb helyezkedett el, így a magyarokkal való mindennapi érintkezésből kimaradtak, továbbá nem volt a közelben (egy napon belül elérhető) város.

E más körülmények között nem is emelkedett az Ung vármegyei példához hasonló mértékben a magyar anyanyelvűek aránya. Így az ungi példával ellentétben a magyar nyelvhatár sem tolódott el. A korábbi fázisról tett megállapításunkat, nemcsak az 50%-os „küszöb” alapján tettük, hanem más tényezők alapján is. Az *Iloncán* tapasztalt feltűnő magyarosodás hátterében az izraeliták álltak, a német helyett a magyart jegyeztették be anyanyelvükként. *Iloncán* a rutének számaránya is csökkent valamelyest (83%-ról 77%-ra, miközben abszolút értékben növekedett a számuk 326 fővel!), ez a helyzet kialakulhatott akár elvándorlások, bevándorlások alapján is, de valószínűbb, hogy a két nyelvet használó szülők gyermekei már a magyart előnyben részesítették. (Így a felnövekvő generációban nagyobb arányban voltak magyar anyanyelvűek, mint az idősebbek között, ill. az elhunytak között.)

²⁹⁶ A táblázatban feltüntettük a magyarokon kívül a ruténeket, ill. a szlovákokat (ez utóbbit csak a *Radváncon* tapasztalt változások miatt, a másik négy falu esetében ez nem lett volna indokolt). Kihagytuk a németeket és az egyéb anyanyelvűeket, mert elenyésző számban éltek ezekben a falvakban, és számarányuk alig változott a vizsgált évtized alatt.

1900	Össz.	Magyar	M%	Német	N%	Rutén	R%	Megérti	É%
Bilke	4078	265	6,5	350	8,6	3462	84,9	881	21,6
Ilonca	3601	45	1,2	556	15,4	2999	83,3	575	16,0
Ilosva	1315	335	25,5	14	1,1	964	73,3	68	5,2
Misztice	1629	29	1,8	40	2,4	1559	95,7	112	6,8

1910	Össz.	Magyar	M%	Német	N%	Rutén	R%	Megérti	É%
Bilke	4685	1956	41,8	407	8,6	2309	49,3	127	2,7
Ilonca	4313	973	22,6	15	0,3	3325	77,1	164	3,8
Ilosva	1919	947	49,3	2	0,1	969	50,5	164	8,5
Misztice	1863	589	31,6	84	4,5	1177	63,2	263	14,1

19. táblázat **Bereg vármegye Felvidéki járásának négy falvának anyanyelvi megoszlása, ill. a magyar nyelvet még megértő nem magyar anyanyelvűek megoszlása 1900-ban és 1910-ben**

*Saját szerkesztés a MStK 1. és 42. kötete alapján*²⁹⁷

Bilke esete hasonlított leginkább az Ung vármegyei példákhoz. De az 1900-ban még 6,5%-os magyarság 42%-ra duzzadt, ami túlságosan magasnak tűnik. Ha összeadjuk a 265 magyar anyanyelvűt, a 881 magyar nyelvet még megértővel, akkor sem kapjuk meg a magyarság 1956 fős 1910-es számarányát. Több magyarázat is elképzelhető, hogy feloldjuk az ellentmondást. A választ úgy keressük, hogy e hatalmas növekedést ráadásul a németek számának csökkenése sem magyarázza, hiszen még ők is növekedtek: 350 főről 407 főre. *Lásd 19. táblázat*

A háttérben így az *Ilonca* esetében is megemlített új generáció felnövekvése lehet, de nem valószínű, hogy mindez elég lett volna ehhez az ugrásszerű növekedéshez. A ki- és bevándorlás is módosíthatott az anyanyelvi megoszláson. De elképzelhető, hogy valamelyik adat hibásan lett közreadva, felvéve stb. Legvégső esetben talán az is megtörténhetett, hogy a 1900 és 1910 között több százan tanultak meg magyarul, majd ezen felbuzdulva, már a magyart nevezték meg anyanyelvüknek. (Megjegyezzük, hogy az ilyen hirtelen magyarosodás valószínűleg a gyakorlatban nem lehetett tartós, sőt a következő évtized eseményei következtében meg főleg nem bizonyulhatott véglegesnek.)

Bilkével és Iloncával ellentétben *Ilosván* és *Miszticén* még növekedett is a magyart megértő más anyanyelvűek száma, mégis kiemeltük őket, mert több mint 500 fővel növekedett a magyar anyanyelvűek száma. Valószínűleg e két falu a spontán asszimiláció még korábbi

MStK 42. kötet 260 - 263. o.

²⁹⁷ A táblázatban feltüntettük a magyarokon kívül a ruszinokat, ill. a németeket (ez utóbbit csak az *Iloncán* tapasztalt változások miatt, a másik három falu esetében ez nem lett volna indokolt). Kihagytuk a szlovákokat és az egyéb anyanyelvűeket, mert elenyésző számban éltek ezekben a falvakban, és számarányuk is alig változott a vizsgált évtized alatt.

MStK 1. kötet 210-211. o.

MStK 42. kötet 210-211. o.

fázisában járhatott (még *Iloncához* és *Bilkéhez* képest is!). A magyarul értők száma nem jelezte előre e változást, így esetükben még kevésbé lehetett valódi magyarosodásról beszélni.

Sátoraljaújhely környezetében találjuk a *III. számú - területre legnagyobb - magyarosodó körzetet*.²⁹⁸ Lásd 20. és 21. táblázat

Táblázatainkban falvanként feltüntettük a magyarokat, a szlovákokat, ill. a magyart még megértő nem magyar anyanyelvűeket, továbbá mindezt százalékos megoszlásban is. A nyelvhatár 1880-1910 között itt mozdult a legjelentősebben észak felé, ezért adtuk meg összesen 21+1+1 települést. A két utolsó falu nem a nyelvhatár közvetlen közelében feküdt, hanem a magyar településterületen belül, ezért magyarosodásuk jó példa a nyelv-szigetek eltűnésére.

Településeink között több csoportot lehet elkülöníteni. *Rudabányácska* esete abban egyedül, hogy bár a vármegyeszékhely mellett feküdt, és a vármegye-határ is jelentősen északra húzódott tőle, a falu megmaradt szlovák többségűnek. Közben a magyar nyelv ismerete csak minimálisan növekedett (48%-ról 53%-ra). A falu egyelőre még ellenállt a magyarosodásnak.

Település	Összesen	Magyar	M%	Szlovák	Sz%	Megérti	É%
Alsóregmec	497	60	12,1	428	86,1	230	46,3
Barancs	444	156	35,1	264	59,5	169	38,1
Biste	218	190	87,2	24	11,0	4	1,8
Csörgő	608	452	74,3	155	25,5	51	8,4
Céke	1020	859	84,2	155	15,2	46	4,5
Garany	1137	553	48,6	563	49,5	285	25,1
Gercsely	500	285	57,0	214	42,8	6	1,2
Hosszúláz	251	243	96,8	8	3,2	0	0,0
Kásó	433	417	96,3	16	3,7	7	1,6
Kiskázmér	220	36	16,4	181	82,3	81	36,8
Kiszte	422	390	92,4	28	6,6	19	4,5
Kolbása	623	401	64,4	217	34,8	26	4,2
Lasztóc	698	248	35,5	442	63,3	195	27,9
Legenye	492	390	79,3	96	19,5	19	3,9
Magyarsas	578	405	70,1	173	29,9	19	3,3
Mikóháza	599	470	78,5	126	21,0	53	8,8
Nagykázmér	522	125	23,9	397	76,1	191	36,6
Nagytoronya	751	349	46,5	397	52,9	282	37,5
R.bányácska	660	73	11,1	582	88,2	320	48,5
Széphalom	289	244	84,4	44	15,2	5	1,7
Velejte	788	756	95,9	25	3,2	6	1,8
Végardó	927	806	86,9	104	11,2	88	9,5
Háromhuta	813	87	10,7	719	88,4	279	34,3

20. táblázat **Sátoraljaújhely környéki falvak anyanyelvi megoszlása, ill. a magyar nyelvet még megértő nem magyar anyanyelvűek megoszlása 1900-ban**

*Saját számítás a MStK. 1. kötete alapján*²⁹⁹

²⁹⁸ E falvak közül viszont néhány, mivel a trianoni határok mögött maradt, véglegesen megmagyarosodott. De ez már kívül esik az általunk felállított időbeli határon.

²⁹⁹ MStK. 1. kötet 268-271. és 274-275. o.

Magyarsas Rudabányácskához képest nagyon hasonló mutatókkal rendelkezett. Különbség, hogy a falu az átmeneti zónában feküdt és a magyarok aránya is magasabb volt. De a vizsgált évtizedben nem történt jelentős változás, a lakosság kb.70%-a magyar volt, a maradék majd 30%-a szlovák, akik közül 19, ill. tíz évvel később 12 fő beszélt magyart. Magyarosodást mutatott viszont *Alsóregmec, Barancs, Céke, Garany, Gercsely, Kiskázmér, Kolbása, Lasztóc, Legenye, Mikóháza, Széphalom, Végardó* és *Háromhuta*. Ezekben a falvakban az 1900-ban a magyart megértők kisebb-nagyobb része 1910-ben már magyar anyanyelvüként határozta meg saját magát. *Széphalom* esetében pl. 1900-ban még élt egy 44 fős szlovák kisebbség, akik közül csak 5 fő értette meg a magyar nyelvet. 1910-re a magyarok aránya 84%-ról 94%-ra nőtt, a szlovákoké viszont 15%-ról 6%-ra csökkent. A szlovákok 17-en maradtak, csak és kizárólag azok, akik nem értették meg a magyart.

Település	Összesen	Magyar	M%	Szlovák	Sz%	Megérti	É%
Alsóregmec	481	245	50,9	235	48,9	21	4,4
Barancs	428	282	65,9	142	33,2	77	18,0
Biste	222	177	79,3	45	20,3	18	8,1
Csőrgő	460	372	80,9	86	18,7	0	0
Céke	1029	905	87,9	112	10,9	29	2,8
Garany	1247	1130	90,6	116	9,3	3	0,2
Gercsely	528	413	78,2	75	14,2	14	2,7
Hosszúláz	278	225	80,9	47	16,9	46	16,5
Kásó	436	222	50,9	205	47,0	6	1,4
Kiskázmér	184	54	29,3	130	70,7	38	20,7
Kiszte	361	77	21,3	268	74,2	141	39,1
Kolbása	699	487	69,7	154	22,0	15	2,1
Lasztóc	792	388	49,0	402	50,8	226	28,5
Legenye	473	434	91,8	39	8,2	21	4,4
Magyarsas	562	397	70,6	159	28,3	12	2,1
Mikóháza	589	521	88,5	64	10,9	44	7,5
Nagykázmér	531	101	19,0	426	80,2	251	47,3
Nagytoronya	762	592	77,7	168	22,0	67	8,8
R.bányácska	640	71	11,1	569	88,9	340	53,1
Széphalom	294	277	94,2	17	5,8	0	0
Velejte	707	379	53,6	282	39,9	11	1,6
Végardó	1029	941	91,4	84	8,2	71	6,9
Háromhuta	854	804	94,1	25	2,9	14	1,6

21. táblázat **Sátoraljaújhely környéki falvak anyanyelvi megoszlása, ill. a magyar nyelvet még megértő nem magyar anyanyelvűek megoszlása 1910-ben**

Saját számítás a MStK 42. kötete alapján³⁰⁰

Adataink pontosságát megkérdőjelezi *Háromhuta* esete, bár a magyarosodás valószínűleg megtörtént/folyamatban volt a településen. Az 1900-as népszámlálás szerint ugyanis csupán 10,7% volt a magyarok aránya, míg a szlovákoké 88,4% volt. A szlovákok összesen 719-

³⁰⁰ MStK. 42. kötet 268-271. és 274-275. o.

en voltak, közülük 279 fő értett magyarul. Tíz év elteltével viszont a magyarok száma 804-re emelkedett (94,1%), a 25 szlovák közül pedig 14 értette meg a magyar nyelvet. Véleményünk szerint nehezen képzelhető el, hogy 1900-ban csak 279 szlovák ismerte a magyar nyelvet, majd tíz év elteltével majdnem mindenki magyar anyanyelvűvé vált. Valamelyik adat hibás, vagy az összeíró számlálóbiztosok szubjektív véleménye ennyire eltérő módon minősítette a magyar nyelvtudását. (Legegyszerűbb megoldás, ha az 1900-as „magyarul beszélni tud” oszlop a hibás.)

Az általunk felsorolt települések között akadt olyan is, amelyekre mi az „identitás keresés” állapotát használjuk, mert 1900-ban magyar falvak voltak, majd 1910-re sokat vesztek magyarságukból. Ilyen falu volt pl. *Biste*, *Kásó*, *Kiszte*, *Velejte* és *Hosszúláz*. *Kásón* pl. 1900-ban 96% volt a magyarok aránya, míg a szlovákoké 4%. 1910-ben viszont a település fele magyar, másik fele szlovák anyanyelvű volt. Ráadásul a magyart megértők száma 1910-ben csupán 228 fő volt, ami 6 fővel magasabb, mint a magyarok száma. Véleményünk szerint ez sem lehetséges, valamelyik adat hibás, vagy szintén az összeíró személye lehetett befolyásoló tényező. Még ha csökkent is a magyarok száma, akkor sem kellett volna a magyar nyelvet még megértők számának csökkenni. A település majdnem felét érintő migráció (és népességcsere) pedig szerintünk elképzelhetetlen. (Azoknak a szlovákoknak a száma, akik csupán megértették a magyart stagnált: először 6 fő, másodszer 7 fő volt.) *Bistén* ellenben a magyarok számának csökkenése (-7,9%) jelentkezik az 1910-es magyarul beszélni tudók számában (+6,2%)³⁰¹. Adataink azt mutatják, hogy *Hosszúlázon* ugyancsak nem volt még lezárulva a magyarosodási folyamat. 1900-ban még 8 fő (3,2%) vallotta magát szlováknak, akik közül senki sem tudott magyarul. Tíz évvel később, már 47 (16,9%) szlovák élt a településen, akik közül 46 fő tudott magyarul. (Mindeközben a magyarok száma 96,8%-ról 80,9%-ra esett vissza.)

Felemás eredményekkel rendelkezett *Kiszte*, mert a *Bistén* tapasztaltak csak részben jelentkeztek. 1900-ban a település 92,4%-a magyar volt, míg 6,6% volt a szlovákok aránya. A 28 szlovákból 19 tudott magyarul. 1910-ben már csak 21,3% volt a magyarok aránya, a szlovákoké viszont 74,2%-ra emelkedett. Ráadásul az összlakosság 61 fővel csökkent! A magyarok száma így 390 főről 77-re esett. A szlovákoké viszont 28-ról 268-ra emelkedett. Figyelemre méltó, hogy a magyarok lélekszámának csökkenése (-313 fő) és a szlovákok számának emelkedése (+240 fő) tükröződik a település népességének számában is. Mintha 70 fő körüli számban magyarok költöztek volna el a faluból. A 240 fős növekedés azonban csak részben jelentkezik a magyart még megértők számában (+122 fő). Ez az állapot vagy elírás (bármilyen okból is), vagy nagymértékű népességcsere játszódott le. *Velejte Kásóval* volt hasonló hely-

zetben, mivel a szlovákok növekedése (+257 fő) szintén nem jelentkezik a magyart még megértők számának növekedésében (+5 fő).

Nem foglalkoztunk még a *Sátoraljaújhelytől* északra fekvő *Csörgővel*. E faluban 10 év alatt 608 főről 460 főre csökkent a lakosság. A több mint 100 fős elvándorlás mellett, mind a magyarok, mind a szlovákok száma csökkent. A magyart még megértő számának vizsgálatakor kijelenthetjük, úgy tűnik, mintha többségében azok a szlovákok maradtak volna a településen, akik csak anyanyelvükön értenek. 1900-ban ugyanis 104 szlovák nem tudott magyarul, 1910-ben pedig 86. (*Megjegyezzük, ekkora népességszám csökkenés mellett részletesebb vándorlási és népmozgalmi vizsgálatok szükségesek, hogy teljes bizonyossággal állást foglaljunk.*)

Összegzésképpen vizsgálataink a közepső, átmeneti sávban mutatnak igen látványos eredményt³⁰², ill. ezen belül különösen ott, ahol már a korábbiakban is megneveztük a problematikus régiókat. 1900-hoz képest az 1910-es adatokban jelentkező vármegyei szintű kb. 5%-os növekedést legfőképpen az ebben az átmeneti sávban található falvakban bekövetkezett növekedés jelentette. Pl. a Szobránci járásban 1910-ben míg 2764 fő (9,44%) vallotta magát magyar anyanyelvűnek, addig 9232 fő (31,54%) beszélt a nyelvet.³⁰³ Mivel 40 településen több mint 10% a különbség a magyarok és magyarul beszélők között megállapítható, hogy a magyar nyelv ismerete igen egyenletes eloszlást mutatott. Ebben a járásban csak néhány település volt, ahol még a magyar nyelvet beszélők aránya is alacsony volt, ezek többnyire kis lélekszámú, a fő közlekedési útvonalakból kieső falvak, pl. *Alsóbaskóc* (20 fő); *Bölcsős* (3 fő), *Szobránckomoróc* (19 fő), *Ungtavas* (3 fő), *Vadászfalva* (9 fő). Itt hívjuk fel a figyelmet a református szlovákok által lakott településekre is, mert a többi faluhoz hasonlóan lakóiknak szintén kevesebb, mint a fele beszélt a magyar nyelvet (jellemző a 30-40% körüli arány).³⁰⁴

Vizsgálataink alapján kiemelkedik a három „központi” város: *Sátoraljaújhely*, *Ungvár* és *Munkács*. Mindhárom város a már említett nyelvhatáron fekszik, a két utóbbit ráadásul

³⁰¹ A település összlakosságának százalékában.

³⁰² Az átmeneti sáv falvaira jellemző, hogy a több kedvező esemény együttes hatásaként, a magyarosodás üteme felgyorsult a vármegye átlagához képest. Pl. Laborcszögön 1900-ban még csak a lakosság 5%-a volt magyar anyanyelvű, továbbá még 29%! beszélt a magyart. 1910-ben már 37% volt a magyarok aránya, és 14% beszélt a magyar nyelvet.

Laborcszög Ung vármegyében feküdt, de a Zemplén vármegyei *Nagy Mihály* tőszomszédságában, a *Nagy Mihályt Ungvárral* összekötő út mellett. Lélekszámát tekintve a Szobránci járás legnagyobb települése volt, ami a XIX. század második felében bekövetkezett dinamikus fejlődésének a következménye. II. József népszámlálása idején ugyanis a harmadik legnépesebb falu volt (576 fő)³⁰², de a XIX. első harmadára lakossága mintegy harmadát elveszítette (Fényesnél 372 fő), és visszacsúszott a kis falvak közé. 1880-ban azonban 1411 fővel már elsőnek számított, amit 1910-re csak megerősített (1730 fő).

³⁰³ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 1. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912., 258–261. p.

³⁰⁴ A református szlovákok nyelvismeretéről még egy adat áll rendelkezésre (igaz ez vármegyei átlag), eszerint Ung vármegyében (1910-ben) a nem magyar ajkú reformátusok 29,6%-a beszélt a magyar nyelvet. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 6. Végeredmények összefoglalása. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920., 154. p.

nyugatról, északról és keletről más nemzetiségű falvak vették körül. A magyar többségű városok magyar nyelvhasználata, kiegészülve vezető központi (közigazgatási, kulturális és részben gazdasági) szerepükkel igen erős hatást fejtettek ki a környező falvakra. *Sátoraljaújhely* és környezetének kapcsolatában a nyelvhatár vizsgálatainkkal összhangban vannak megállapításaink. A nyelvhatár ugyanis 1880-tól kezdődően egészen 1910-ig folyamatosan húzott észak felé. Ezzel a vizsgálataink azt mutatják, hogy a Sátoraljaújhelyi járás településein a magyarok aránya azért növekedett meg, mert a korábban jellemzően kétnyelvű lakosság a közelükben lévő város „kisugárzó” hatása miatt is fokozatosan a magyart nevezte meg anyanyelvének. Mint említettük, sajnos azt nem adták közre településenként, hogy hányan beszéltek más nyelveken, pl. szlovákul vagy ruszinul. Ha a szlovák nyelv ismeretét is közreadták volna, akkor fény derülne arra is, hogy vajon ez a lakosság ténylegesen választott a magyar és nyelv a szlovák nyelv között, de a mindennapokban megmaradt kétnyelvűnek, vagy épp ellenkezőleg az általa nem használt második nyelvet ténylegesen elfelejtette, elhanyagolta. Valószínűleg az előbbi történhetett, hiszen nem megy máról-holnapra egy nyelv „elfelejtése”, amivel egybevégt az asszimiláció többlépcsős, többgenerációs volta is (*Lásd I.2 fejezet - Hanák Péter elmélete*). Az adatokban megjelenő magyarosodás lehetséges okai közt, akár az megbújhatott, hogy 1900-tól a népszámlálásokon a korábbiaktól eltérően nem csak annyit kérdeztek, hogy „Mi az anyanyelve?”, hanem azt, hogy „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, amit a legszívesebben használ?”.³⁰⁵ Ezeknek a falvaknak a kétnyelvű lakosai, pedig a társadalmi, gazdasági, közigazgatási vagy részben kulturális okokból mondhatták azt, hogy szívesebben használják a magyart.

A három legjelentősebb város magyarosító hatása tehát kimutatható, ellenben a tőlük északra eső, már nemzetiségi területeken fekvő járásközpontok (az átmeneti sávtól északra) esetében alig. 1900-ban pl. a *Homonna* melletti falvakban egyedül *Kurucfalván* lehetett kimutatni, hogy többen megértették a magyar nyelvet (10,3%). A többi járásszékhely esetében még ennyit sem. 1910-re annyiban történt változás, hogy az északi nemzetiségi területen is elterjedté vált a magyar nyelv ismerete, de nem „koncentrikus körök” formájában jelentkezett a nyelvtudás, hanem inkább a forgalmas közlekedési folyosók mentén. Például *Homonnától* északra a *Laborc* völgyében (egyben vasútvonal is) a tágabb környezethez képest minden faluban magas volt a magyar nyelvtudás, pl. *Felsőkohány* (6,1%), *Udva* (11,9%), *Szélesmező* (3,4%), *Szerelmes* (8%), *Jánosvágása* (4,1%), *Koskóc* (9,5%), *Laborcmező* (13,4%), *Izbugyarabóc* (2,1%), *Laborcér* (2,3%), *Izbugyaradvány* (13%), *Laborcradvány* (4,5%),

³⁰⁵ Erre a tényre Kövér György hívta fel a figyelmet.

Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete, Osiris, Budapest, 1997., 133. o.

Ökröske (4,1%), Alsócsebény (10,2%), Felsőcsebény (8%), Laborcrév (17,4%), Mezőlaborc (26,2%) és már az országhatáron fekvő Vidrány (10,7%) esetében.³⁰⁶

³⁰⁶ A Laborc völgyétől távolabb, már a következő falvakban csökkent a magyar nyelvtudás. A völgytől keletre eső falvakban (de a völgyel párhuzamosan, délről északra), pl. *Maskóc* (5%), *Dadafalva* (8%), *Tóalmád* (3,8%), *Izbugyarokító* (3,7%), *Újbajna* (0%), *Izbugyabéla* (7,3%), *Csabaháza* (3,6%). A nyugati irányban: *Alsólászlófalva* (0,8%), *Felsőlászlófalva* (0,4%), *Gödrösolyka* (0%), *Homonnaolyka* (3,7%) és *Roskóc* (1,7%)

III.3 A gazdasági folyamatok módosító hatása az etnikumok elterjedésére, egyes települések esetében az etnikumok arányainak módosulására

A mindennapi élet alakításában a gazdasági események is ugyanolyan fontosak, mint az előző fejezetekben felsoroltak. Ezt azonban a társadalom határozza meg, így akár módosíthaták (vagy esetleg megváltoztathatták) egy-egy település etnikai képét. (Elméletileg elképzelhető az ipar tudatos telepítése - magyarosítás szempontjából is.)

Ezekben az esetekben egyszerűen arról van szó, hogy a munkavállalók néha nagyobb csoportokban telepedtek le egy településre a jobb megélhetés reményében. Ilyen vonzóerő lehetett egy új ipari üzem, a mezőgazdaság modernizációja vagy egy állami beruházás is. (Itt elsősorban nem a városok népességfejlődésére kell gondolni, hanem a kisebb, néha eldugott falvakra.) Az alább felsorolt falvakban így nagyobb népességnövekedés vagy csökkenés következett be. A következő példák esetében nem jeleztük minden esetben külön is, ha az 1900-as és az 1910-es évekből valók, míg ha korábról, akkor azt külön jeleztük.

Az állami építkezések közül a vasút kiépítése növelte meg az Ung vármegyei *Hajasd*, ill. a Bereg vármegyei *Volóc* lélekszámát. *Hajasd* lélekszáma 1170-ről 1586-ra növekedett, miközben a magyarok lélekszáma 7%-ra, míg a németeké 5%-ra emelkedett. A ruszinok aránya ellenben 98%-ról 85%-ra csökkent. *Volócon* eredetileg 1880-ban 91%-os volt a ruszinok aránya, ez 1910-re úgy módosult, hogy a magyarok 19%-ra, a németek 16%-ra növekedtek, míg a ruszinok 65%-ra csökkentek. (Mindeközben a település lélekszáma az 1880-as 679 fő-ről 1910-re 1538 főre emelkedett - vagyis a ruszinok száma is emelkedett: 613-ról 1000 főre.) *Ungcsepelyen* (*Nagykapos* mellett feküdt az *Ungvárra* vezető vasútvonal mellett) a vasút kiépítése javíthatta a megélhetési a lehetőségeket, és jelentős beköltözést eredményezett. A 279 lelkes falu 1900-ban 100%-ban magyar volt, tíz évvel később már 447-en éltek a településen és 3 német és 6 szlovák is élt a faluban. Vagyis döntő többségében magyarok költöztek be a faluba. *Kisszolyvára* (Bereg) ugyancsak a vasút miatt költöztek be tömegesen. Ráadásul 1880-ban a 660 fős népességből 617-en ruszinok voltak. 1900-ban már 939-en éltek a településen, akik közül 46 fő magyar (4,9%), és 99 fő német (10,5%) volt. 1880 és 1910 között *Csap* lakossága megduplázódott (1187-ről 2318-ra) a vasútvonalnak köszönhetően, de az nem eredményezett etnikai módosulást.

Az árvízmentesítő munkák is nagy munkaerő szükséglettel jártak, pl. *Bodrogszentmária* esetében, de ezek a munkások nem okoztak etnikai változást (magyarok voltak). Az is előfordult, hogy az árvízmentesítési munkák eredményeképpen javultak a megélhetési feltételek, ezért többen beköltöztek, pl. *Gergelyi* és *Ugornya* esetében, de ott sem történt etnikai arány-módosulás.

Gyakrabban előfordult, hogy magánszemélyek is alapítottak ipari létesítményeket, ill. gyárakat. *Perecsényben* így létesült pl. vegyészeti üzem. A város fejlődése (1880: 1233 lakos, 1910: 2534 lakos) így nemcsak önmagában a járásszékhely voltából következett. A településen 1880-ban még csak 33 magyar és 84 német élt, 30 évvel később már 605 magyar és 179 német.

A Szobránci járás északi részén feküdt *Remetevasgyár*, amelyet 1828-ban alapítottak. Ennek megfelelően lakossága igen vegyes eredetű volt, ennek ellenére 1880-ban még 92%-ban magyarnak vallották magukat. 1900-ban viszont a településen már 84,7%-ban szlovák anyanyelvűek éltek (ez 1910-re sem változott érdemlegesen, de a századforduló után a népességszám már csökkent: 779-ről 697-re).

A Bereg vármegyei *Felsőgerebenen* pedig üvegyár létesült. 1880-ban még csak 295 lakossal rendelkezett, amelyből 242 ruszin volt. 1900-ban már 520-an éltek a faluban, akik között 28 magyar, 108 német és 118 szlovák volt. (Ez a változás főként az üvegyárnak volt köszönhető, de megjegyezzük, hogy a szomszédos *Szarvasházától* átcsatoltak néhány elszórt hegyi házat.)

A Bereg vármegyei *Őrhegyalja* Munkács város mellett feküdt, talán ennek is köszönhető, hogy sör-, szesz-, ill. jéggyár települt oda. A faluban 1880-ban még 675 fő élt: 40 magyar, 61 német, 2 szlovák a 80%-os ruszin többség mellett. 1910-ben viszont már 1399 fő lakott ott, a 191 magyar (13,6%), a 225 német (16,1%) és 8 szlovák mellett 974 ruszin élt.

A három vármegye északi részén hatalmas kiterjedésű erdők terültek el, ennek kitermelésére nemegyszer munkásokat kellett betelepíteni, így már a XIX. században is alakultak favágótelepek, fűrésztelepek, ill. a fűrészáru feldolgozására pl. hajlított bútorgyárak (pl. Beregben *Kishídvég*).³⁰⁷ Ezek a betelepülések azonban egy faluban sem okoztak etnikai arányváltást, mert pl. az ausztriai német favágók is német ajkú faluba települtek. Az viszont jellemző - szinte kivétel nélkül -, hogy a telepek létrehozása előtt még ruszin többségű falvakban megerősödött a magyar és német kisebbség jelenléte, pl. az Ung vármegyei *Révhegyen* 1900-ban még csak 9 magyar és 17 német élt, tíz évvel később már 71 magyar (9,5%) és 45 német (6%) élt. Ritkább esetben előfordult, hogy kisebb számban más ajkú munkások megjelentek ezekben a településeken (ők többnyire lengyelek, pl. *Telepóc*, ill. *Takcsány*), de pl. *Váriházá*n (Mezőlaborci járás) még 7 román is élt 1900-ban (1910-re elköltöztek).

³⁰⁷ Az intenzív erdőirtás és fafeldolgozás az alábbi településeket érintette, Bereg vármegyében: *Szarvasháza* és *Kisanna* (gőzfűrészüzem); *Alsógereben* (fűrészgyár); *Ballósfalva*, *Fedelesfalva*, *Erdőfalva*, *Ignéc*, *Kispálos*, *Kisvadas*, *Polena* (erdei munkások érkeztek); *Szidorfalva* és *Szarvasrét* (osztrák állampolgárságú német erdei munkások); *Kishídvég* (hajlított bútorgyár). Ung vármegyében: *Révhely* és *Remetevasgyár* (fűrésztelep), *Alsópásztély*, *Határhegy*, *Nagypásztély*, *Ungbükkös*, *Hajagos*, *Jósza* (erdei munkások érkeztek), *Hanajna* (faipari telep). Zemplén vármegyében *Takcsány*, *Telepóc*, *Juhászlak*, *Nagygereben*, *Oroszsebes*, *Felsővirányos*, *Kisgyertyános*, *Kispetőfalva* (fűrészgyár); *Bacska*, *Váriháza*, *Oroszvágás*, *Jobbos* (fűrésztelep), *Harcos*, *Tölgyeshegy*, *Ugar*, *Felsőtokaj* (erdei munkások).

A *Sátoraljaújhely* mellett fekvő *Széshalmon* 1880-ban még a szlovákok éltek többségben, de még a századforduló előtt kőművesek telepedtek le, akik hozzájárultak a magyarosodási folyamathoz (de a város közelsége miatt az valószínűleg a betelepülésük nélkül is megtörtént volna; a kőművesek csupán felgyorsíthatták e folyamatot).

A századfordulón egy-két településen előfordult, hogy parcellázásra került sor, ami természetesen új lakosok befogadásával járt. E falvak közül kiemeljük *Topolókát* és *Göröginyét*, mert a többiekkel ellentétben³⁰⁸, esetükben etnikai arányváltás is történt. A 488 lakosú *Göröginye* 1880-ban még szlovák többségű falu volt (91,8%), 1910-ben azonban már lengyel (a 973 lakosból 533 fő - 54,8%). *Topolóka* 1880-ban még egy 207 lelkes szlovák többségű (94,7%) falu volt, 1910-ben azonban már 525-en éltek ott, akik közül 196 fő (37,3%) lengyel volt. A legnagyobb változás a Varannó járásbeli *Jeszenőcöt* érte. 1880-ban még csak 88 lakosa volt, akik közül 7 fő kivételével mindenki szlovák volt. A faluba ezután parcellázás eredményeképpen galíciai lengyelek költöztek be (1900-ban 329 fő), majd egy részük továbbköltözött. (1910-ben így a 361 főből 254 fő lengyel volt - 70,4%.)

Több esetben előfordult³⁰⁹, hogy egy uradalom valamilyen okból több gazdasági cselédet alkalmazott, az uradalom bővülése miatt, vagy épp ellenkezőleg a cselédek elköltöztek, pl. mert megszűnt a középbirtok (*Bacska, Pelejte*). Ezek az esetek azonban egyetlenegy esetben sem módosították az adott falu etnikai szerkezetét.

Kisszeretva esete abban volt egyedi, hogy 1900-ban a településen összeírtak 73 oláh teknővájó cigányt, amely közösség a 388 lelkes falu 18,8%-át tette ki. (1910-ben már nem laktak ott.)

A Bereg vármegyei *Bányafaluba* pedig kőbányavállalat települt, amelynek munkásokra volt szüksége. Az 1880-as 394 fős lélekszám így 1910-re 710 főre duzzadt. 1880-ban csupán 14+1 magyar és német élt a településen, 1910-ben már 23+102 (3,2%+14,3%) fő.

A fent említett példákban felsorolt települések etnikai képe tehát többféle okból is módosulhatott, de csak kevés esetben történt meg az arányok eltolódása (pl. *Göröginye* vagy *Jeszenőc* esetében). Mivel a három vármegyében a kb. 900 település volt, a fenti változások a települések egy szűk körét érintették. Erőszakos magyarosítás sem tűnik ki a számokból, sokkal inkább a spontán gazdasági fejlődés eredményezte a fenti példákat.

³⁰⁸ Pl. a Bodroglóközben, a magyar *Karosra* magyarok költöztek be, de ugyanígy járt a Záhony melletti Győröcske is.

³⁰⁹ Bereg vármegye: *Gát, Gorond, Kisgút, Makarja, Mátyus, Tiszaszalka, Vámosatya*; Ung vármegye: *Tiszasalamon, Tegenye, Felsőőröcske*; Zemplén vármegye: *Bély, Karcsa, Luka, Pelejte, Taktaharkány, Taktaszada, Tiszakarád*.

IV. Bereg, Ung és Zemplén vármegyék népmozgalma a XX. század elején

IV.1 A három vármegye népessége 1880 és 1910 között

Az eddigi fejezetekben az etnikumok elterjedésére koncentráltunk, de nem ejtettünk szót a népességszámról, ill. a különböző anyanyelvű népcsoportok számarányának alakulásáról. Mindezeket szándékosan hagytuk ki eddig, mert nem csupán az adatok tényszerű közlését akartuk elérni, hanem a dualizmus korában publikált majd minden adat összevetésével, teljesebb képet kívántunk nyújtani. Ráadásul a dualizmus kora egyben a demográfiai átmenet és a magyarosodás korszaka is Magyarországon, így a részletes statisztikai adatok segítségével a századforduló éveinek a népességet érintő kérdéseit komplex demográfiai, migrációs és asszimilációs szempontból vizsgálhatjuk.

Az I. fejezetben már utaltunk a népességszám főbb adataira, így azokat itt nem ismételjük meg. Csak annyit emelünk ki, hogy a dualizmus korában a lélekszámot tekintve a magyarság (magyar anyanyelvűek) gyarapodott a legerőteljesebben, az 1910-es népszámlálás szerint 54%-ra.³¹⁰ Mindennek háttérében, a magyar történetírásban ma már általánosan elfogadott nézet szerint, három tényező állt.³¹¹ Egyrészt a magyar anyanyelvű népesség nagyobb arányú természetes szaporulattal rendelkezett, másodsor a magyar anyanyelvűek közül arányosan kevesebben vándoroltak ki (jórészt a tengerentúlra), harmadrészt a magyarság jelentős asszimilációs nyereségre is szert tett. Ez utóbbi nyereséget Hanák Péter 2,5 és 3 millió fő közé tette a XIX. század folyamán.³¹² E felsorolt három tényező az ország egészére vonatkozott, viszont kevés munka próbálkozott meg regionális, vagy megyei szinten vizsgálni. A közelmúltban Faragó Tamás a Nyugat-Dunántúl négy vármegyéjére végezte el számításait.³¹³ A statisztikai adatokat felhasználva az északkelet-magyarországi régió három vármegyéjének statisztikai adatait néztük át - főleg 1900 és 1900 között - megvizsgálva azt, hogy vajon növekedett-e, és ha igen mekkora mértékben a magyar anyanyelvűek száma és aránya, és ennek mi állhatott a háttérében, ill. hogyan alakult az egyes nemzetiségek lélekszáma, és annak mi állhatott a háttérében.

Kiindulópontnak az 1880. évi népszámlálást tekintettük, mert a hivatalos magyar népszámlálások történetében ekkor kérdezték rá először a népesség anyanyelvére. Bereg, Ung és

³¹⁰ Az oly gyakran hivatkozási alapot képező 54%-os adat a szűken vett Magyarországra értendő, tehát a Horvátország nélküli országterületre.

³¹¹ Katus László: Nemzetek és népszaporulat. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989., 171-174. o.

³¹² Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században, In: Történelmi szemle. 1974., (XVII. évf.) 4. szám, 513-536. o.,

³¹³ Faragó Tamás: Népeség-növekedés – asszimiláció – vándorlás (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt, In: Századvég. 1999/3 33-57. o.

Zemplén lélekszáma és a népesség anyanyelvi összetétele 1880-ban a következőképpen alakult:

Bereg	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Nem beszélők	Összesen
Fő	64880	8719	931	122	73797	511	4417	153377
%	42,30	5,69	0,61	0,08	48,11	0,33	2,88	100

Ung	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Nem beszélők	Összesen
Fő	39479	3614	36920	63	42095	732	3804	126707
%	31,16	2,85	29,14	0,05	33,22	0,58	3,00	100

Zemplén	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Nem beszélők	Összesen
Fő	119656	12977	102730	19	30207	1913	7673	275175
%	43,48	4,71	37,33	0,01	10,98	0,70	2,79	100

22. táblázat **Bereg, Ung és Zemplén vármegyék lakosságának anyanyelvi megoszlása 1880-ban**

Forrás: 1880. évi népszámlálás³¹⁴

1880-ban tehát Beregben a lakosság bő 42%-a, Ungban 31%-a, míg Zemplénben 43%-a nevezte meg anyanyelvének a magyart. Ezeket az értékeket hozzávetőlegesen 1%-kal növelhetjük mindhárom esetben, ha a nem beszélőket (kb. 2 év alatti gyermekeket) elosztjuk a különböző népek között.³¹⁵ A szlovák anyanyelvű lakosság arányában viszont számottevő különbség volt a három megye között mivel Bereg vármegye az összefüggő szlovák településterületen kívül feküdt, így ott csak néhány településen élt - szórványban - szlovák ajkú lakosság. Ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk a későbbi megállapításainkban is, mert Beregben még az ezer főt sem érte el számuk (0,61% az össznépességből), Ungban viszont a majd 37 ezer fős szlovákság a népesség 29%-t tette ki, míg Zemplénben több mint 100.000 fős szlovákság élt, az összlakosság 37%-a. A rutén településterület viszont már mindhárom megyét érintette, így a ruszin anyanyelvűek 1880-ban számarányát tekintve a legjelentősebb etnikumnak számítottak a két keletbeli vármegyében, Beregben a lakosság majdnem felét (48%), míg Ungban az egyharmadát tették ki, ezzel szemben Zemplénben csak alig több mint 10% volt a rutén anyanyelvűek aránya. Még egy csoport képviselte magát jelentősebben, a német anyanyelvűek. De az előbbi népek közel 50%-os, ill. egyharmados, egytizedes részeseedéséhez képest sokkal kisebb arányban (Bereg: mintegy 6%, Ung: közel 3%, Zemplén:

³¹⁴ A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, Bp., 1882., 55., 337. és 390. o.

³¹⁵ Ezt a módszert Keleti Károly alkalmazta először publikációiban.

Keleti Károly: A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyv Kiadóhivatala. (Az Akadémia épületében.) 13. o.

4,71%). (Táblázatainkban a statisztikailag az egyéb kategóriába sorolt lengyelek és cigányok számához hozzáadtuk a szerbeket és horvátokat is.) *Lásd 22. táblázat*

Az anyanyelvi viszonyok már a következő 20 évben is módosultak. Az, hogy ennek mi állt pontosan a háttérben, nem tudjuk megállapítani, mert a XIX. század utolsó évtizedeinek hivatalos, közreadott statisztikája még nem volt olyan részletes és sokoldalú, mint pl. az 1910. évi. Ennek hiányában, így először összevetjük az 1880. évi és az 1900. évi főbb adatokat, majd a századfordulós adatokat az 1910-es év számaival. A XX. század első évtizedének alaposabb vizsgálatát teszi lehetővé a publikált anyag, így ennek részletesebb elemzését mi is el fogjuk végezni.

1880 és 1900 között tehát mindhárom vármegyében erőteljesen emelkedett a lakosság-szám a demográfiai átmenet következtében, viszont ahogy már említettük, az ott élő népek arányszáma nem egyformán változott meg.³¹⁶ *Lásd 22. és 23. táblázat*

Bereg	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Összesen
Fő	93198	18639	991	72	95308	381	208589
%	44,68	8,94	0,48	0,03	45,69	0,18	100,00

Ung	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Összesen
Fő	46306	7099	42876	199	55742	1044	153266
%	30,21	4,63	27,98	0,13	36,37	0,68	100,00

Zemplén	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Összesen
Fő	174107	8072	106114	144	34831	4725	327993
%	53,08	2,46	32,35	0,04	10,60	1,44	100,00

23. táblázat **Bereg, Ung és Zemplén vármegyék lakosságának anyanyelvi megoszlása 1900-ban**

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 1. kötet³¹⁷

Sőt volt olyan anyanyelvi csoport, amely abszolút értékben is fogyott: a németek Zemplénben.³¹⁸ De a szlovákok is csak három és fél ezer fős növekedést tudtak elérni két évtized alatt. A zempléni ruszinok bár kb. harmadannyian voltak, mint a szlovákok, de ugyanúgy alig több mint 4000 fős pozitívumra tettek szert. Százalékos arányszámuk ennek megfelelően csökkent a vármegyék összlakosságában. Ugyanúgy járt az ungi magyarság is, amely nem egészen 1%-os (31, 16%-ról 30,21%-ra) veszteséget könyvelhetett el. A magyarság fogyására ezen kívül egyik vizsgált időpontban, és egyik vármegyében sem került sor. A zempléni né-

³¹⁶ A különbségek hangsúlyozása, azért fontos, mert adottságaikat tekintve a három megye több hasonló adottsággal rendelkezett (pl. határ menti fekvés, északon aprófalvas településhálózat, a városiasodás foka, pl. törvényhatósági jogú város hiánya, a természeti viszonyok, az etnikailag kevert lakosság).

³¹⁷ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség leírása községenként. (MStK 1. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1902., 210-219. és 254-277. o.

³¹⁸ Figyelmen kívül hagyva a beregi románokat.

metek fogyására választ adhat, hogy 1900-ra pl. *Rátka* 4 fő kivételével, *Hercegkút* 5 fő, *Károlyfalva* 18 fő kivételével teljesen magyarrá vált.³¹⁹

A németek megmagyarosodása is hozzájárult tehát kisebb részben ahhoz, hogy a zemp-léni magyarság közel 10%-os növekedésre tett szert. Ennek második oka a szlovákok számá-nak minimális növekedése lehetett, ami a gyakorlatban már-már stagnálásnak is helyesebb nevezni. Ez az alig növekedő szlovák népességszám, a megnövekedett összlakossághoz ké-pest pedig alacsonyabb százalékpontot (-5%) eredményezett. A szlovákok százalékos aránya Ungban is csökkent, de kisebb mértékben (-1,2%). A magyarság Beregben is növekedett, jó-részt a ruszinok rovására (mert a beregi németek ugyancsak gyarapodtak). Mi állhatott mindennek a háttérében? Beregben valószínűleg az, hogy - mivel gyakorlatilag két nép egy-máshoz való viszonyáról van szó - a rutén népesség városba való költözése, bizonyos fokú magyarosodással járt együtt, vagy legalábbis a felnövekvő generáció tagjai nagyobb valószí-nűséggel tanulták meg és használták a magyar nyelvet. Ungban annyival bonyolultabb a hely-zet, hogy lényegében három nép egymáshoz való viszonyát elemezzük, a magyarok arányá-nak stagnálása mellett, valószínű, hogy a rutén és szlovák nyelv hasonlósága áll a háttérben. Az 1880-as első felméréskor, talán a bizonytalan identitástudat miatt is, még indokolatlanul sokan határozták meg anyanyelvüket szlovákként, ami aztán a következő évtizedekben lassan kikristályosodott.³²⁰

A német nyelvű népesség növekedése viszont egyaránt jellemző volt Beregre és Ungra is. Mivel abszolút értékben csupán néhány ezer fős gyarapodásról van szó, így akár a Galíciá-ból bevándorló izraeliták is okozhatták ezt a növekményt, mivel Északkelet-Magyarországon többnyire német anyanyelvűeknek határozták meg magukat. A fentekben felsorolt változások okait kutatva, nehéz helyzetbe kerültünk, mert a XIX. századi statisztikai adatok még messze nem olyan bőségesek, mint a következő évtizedé. Talán azt általánosságban kijelenthetjük, hogy mivel a kivándorlás épp csak a századforduló táján kezdett tömeges méreteket ölteni, ezért az még nem befolyásolhatta számottevően az 1880-1900 közötti időszak változásait. A részletes népmozgalmi adatokhoz sem nyúlhatunk, mert azokat csak a századforduló után kezdték gyűjteni és publikálni. Viszont 1900 után a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal min-den év fontos népmozgalmi adatát közzétette, így ezeket feldolgozva, majd végül az 1910-es adatokkal összevetve, megkaphatjuk, hogy valójában mi is állt a háttérben, az eltérő természe-

³¹⁹ A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás, Budapest, 1882., 378-379. o.

³²⁰ Ha a ruténnel kapcsolatban a vallási megoszlást próbáljuk meg segítségül hívni, akkor megállapítható, hogy a görög katolikus vallás egyrészt nem csak a rutének, de pl. a magyar anyanyelvűek egy részének is a vallása volt. 1880-ban a megye lakosságának 51,4%-a volt görög katolikus (a rutén anyanyelvűek 33,2%-val szemben). A görög katolikusok aránya 1900-ra 54,7%-ra emelkedett, továbbá szembevetendő, hogy a rutének aránya, ugyanígy 3%-kal emelkedett. Ez az eredmény viszont azt sugallhatja, hogy nem történt semmiféle etnikai azonosulás vál-tás.

tes szaporodás, a kivándorlás, vagy ha egyik sem, akkor az asszimiláció és az országon belüli elvándorlás. Először lássuk, hogy történt-e bármilyen további módosulás a következő 10 év alatt (1900-1910 között).

Bereg	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Összesen
Fő	113090	20722	1123	215	100918	543	236611
%	47,80	8,76	0,47	0,09	42,65	0,23	100,00

Ung	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Összesen
Fő	53824	8383	36364	133	61711	1674	162089
%	33,21	5,17	22,44	0,08	38,07	1,03	100,00

Zemplén	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Egyéb	Összesen
Fő	193794	9749	92943	209	39033	7466	393194
%	56,47	2,84	27,08	0,06	11,37	2,18	100,00

24. táblázat **Bereg, Ung és Zemplén vármegyék lakosságának anyanyelvi megoszlása 1910-ben**

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 46. kötet³²¹

Megállapítható, hogy Beregben a már felvázolt tendencia folytatódott: a magyarok aránya emelkedett, míg a ruténeké tovább csökkent. A németek százalékos arányának növekedése viszont megtorpant, sőt egy keveset csökkent is. Bereghez képest Ungban ismét némiképp másként alakult az arányszámok alakulása, a magyarok aránya ugyanis a stagnálás helyett emelkedett, a szlovákoké drasztikusan csökkent, a rutén és német anyanyelvű lakosságé tovább emelkedett. Zemplénben a magyarok száma ugyancsak tovább emelkedett (több mint három százalékkal), de a ruszinok is gyarapodtak valamelyest, ezzel ellentétben a szlovákok száma és ennek értelmében százalékos aránya is drasztikusan csökkent (-5%, ill. -13 ezer fő)

Lásd 23. és 24. táblázat

³²¹ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1912., 208-217. és 254-77. o.

IV.2 A természetes szaporodás

A természetes szaporodást a születések és a halálozások különbsége adja, amelyek részletes adatait több kötetben is publikálták a XX. század elején, így külön-külön is meg tudtuk vizsgálni őket, mert 1900-tól részletes anyanyelvi statisztika áll rendelkezésünkre vármegyei szinten. A M. Kir. Stat. Hiv. által közreadott adatokkal kapcsolatban azonban felmerül a kérdés, hogy honnan gyűjtötte őket a szervezet. A korszakban keletkezett anyakönyvek ugyanis nem tartalmaztak sem a gyermek, sem a szülő anyanyelvére vonatkozó bejegyzést. *Sátoralja-újhely* anyakönyveinek feldolgozását az V. fejezetben, ezért is nem lehetett kiegészíteni az anyanyelvi információkkal.

A statisztikai hivatal közreadta egyrészt az újszülöttek számát édesanyjuk anyanyelve szerinti megoszlását. Az újszülöttek osztályozása édesanyjuk anyanyelve szerint ugyan nem jelenti azt, hogy a felnövekvő gyermekek minden esetben édesanyjuk identitását fogják követni, viszont mégis alkalmas mérőszámnak tűnik vizsgálataink szempontjából. A születések számát csak abszolút értékben érdemes vizsgálni, mert évenként hullámzó értékről van szó, amely egy bizonyos intervallumon belül stagnált, ezért nem lehet egyértelmű csökkenést kimutatni. 1906 volt a születéseket tekintve a „legterméketlenebb”, mert Zemplénben a legrosszabb, Beregben és Ungban a második legrosszabb értéket produkálta. Ezzel szemben 1902, 1908 és 1909 számított a három „legtermékenyebb” évnék: Beregben a három legjobb értéket, Ungban a 2., 3., 5. legjobb mutatót, míg Zemplénben 1., 3., 6. legjobb értéket hozta el ez a három év. Mivel Zemplénben majdnem kétszer annyian laktak, mint akár Ungban, akár Beregben, ezért az adatok ott mozogtak a legnagyobb intervallumban. Hasonlóság Bereg és Ung vármegye között, hogy a magyar anyanyelvűek esetében lassan emelkedett a születések száma, Zemplénben még ez sem figyelhető meg, (de százalékosan igen). A németeké ugyanakkor mind Beregben, Ungban és Zemplénben csökkenő tendenciát mutatott. A szlovákok ugyancsak csökkenő születési tendenciával rendelkeztek a vizsgált évtizedben. A rutének esetében viszont hozzávetőlegesen stagnált - főleg Beregben - a születések száma. (Lásd 2. sz. melléklet) Sokkal többet mondanak a százalékos adatok, ill., ha azokat az 1900-as aránnyal vetjük össze.

1900-ban a magyarok majd 45%-kal rendelkeztek a megye lakosságából, ennek ellenére 1900-1910 között a születésekből „csak” 40-41%-kal részesedtek, csak az utolsó vizsgált évben tudták átlépni a 42%-os határt. A rutének ezzel szemben az 1900-as 45,7%-os arányuknál nagyobb mértékben részesedtek a születésekből (46-47%). A németek ugyancsak nagyobb

százalékkal részesedtek minden vizsgált évben a születésekből az 1900-as arányukhoz képest (8,9%, ill. 9-11%).³²² *Lásd 25. táblázat*

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1901	40,5	12,0	0,3	47,1	0,1
1902	40,6	11,5	0,4	47,4	0,1
1903	41,4	11,4	0,3	46,7	0,2
1904	40,1	11,9	0,5	47,4	0,1
1905	42,1	10,8	0,4	46,7	0,0
1906	41,5	11,5	0,5	46,3	0,2
1907	41,1	9,8	0,3	48,6	0,2
1908	41,3	9,7	0,3	48,6	0,1
1909	41,8	10,2	0,2	47,6	0,2
1910	42,8	9,9	0,3	46,7	0,3

25. táblázat Az élve születettek osztályozása az édesanya anyanyelve szerint Bereg vármegyében 1900 és 1910 között, %

*Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján*³²³

Összevetve az 1900-as százalékos részesedést a születésekkel Ungban hasonló folyamat játszódott le, mint Beregben. A magyarok ugyancsak alacsonyabb értékkel részesedtek a születésekből (27-30%) mint azt a népességen belüli arányuk (30,21%) indokolta volna, bár az lassan emelkedő tendenciát mutatott az évtized második felében, olyannyira, hogy 1910-ben már meghaladta a 32%-os értéket is. *Lásd 26. táblázat*

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1901	28,0	4,2	27,9	39,2	0,7
1902	27,3	3,9	27,7	40,2	0,9
1903	28,1	4,3	27,1	39,6	0,9
1904	27,9	3,4	28,1	39,3	1,3
1905	27,8	3,5	27,0	40,5	1,2
1906	29,8	3,6	26,8	38,7	1,1
1907	28,4	3,3	27,1	40,6	0,6
1908	29,5	2,6	27,7	39,6	0,6
1909	30,1	2,5	27,5	39,4	0,5
1910	32,1	3,3	25,4	38,6	0,6

26. táblázat Az élve születettek osztályozása az édesanya anyanyelve szerint Ung vármegyében 1900 és 1910 között, %

*Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján*³²⁴

³²² Meg kell jegyezni, hogy minden ilyen típusú adatot módosíthatott, pl. az országon belüli elvándorlás is, így ezek az arányszámok, még ha annak tűnnek is, valójában nem száz százalék pontosak. Másképpen szólva akkor lennének száz százalék pontosak, ha az adott megyében senki nem vándorolt volna el tíz év alatt.

³²³ A népmozgalmi adatok mind a 25. táblázat esetében, mind az azt követők esetében, több MStK kötetből lett összeválogatva, majd százalékra átszámolva.

A Magyar Korona Országainak 1900., 1901., 1902. évi népmozgalma (MStK 7. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1905., 176-177. és 180-181. o.

A Magyar Szent Korona Országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma (MStK 22. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1907., 182-183., 186-187. és 190-191. o.

A Magyar Szent Korona Országainak 1906., 1907. és 1908. évi népmozgalma (MStK 32. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1910., 182-183., 186-187. és 190-191. o.

A Magyar Korona Országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma (MStK 50. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1916., 242-243. és 246-247. o.

³²⁴ MStK 7. kötet 176-177. és 180-181. o.

A rutének a Beregben élő rokonaikhoz hasonlóan az 1900-as részesedésükhöz képest ugyancsak 2-4%-kal nagyobb értékkel rendelkeztek. A németek viszont, épp ellenkezőleg az 1900-as érték (4,63%) alatt maradtak minden évben a XX. század első évtizedében. Az Ung vármegyei szlovákok a születések tekintetében az 1900-as arányukkal (27,98%) kb. megegyezően alakult a születések arányszáma.

Zemplén vármegyében, a születésekben való részesedés alapján a magyarok az 1900-as arányuktól (53%) végig elmaradtak, vagy a körül mozogtak (pl. 1903-ban, 1906-ban, 1907-ben és 1909-ben), csupán az utolsó vizsgált évben közelítette meg az 1910-es 56%-os százalékarányukat. De kétségtelen, az adatok kisebb hullámzásától eltekintve közel 4%-os növekedés figyelhető meg. A németek esetében a születéseket tekintve, bár a kiinduló év rendelkezett a legmagasabb értékkel, a születések százalékos aránya csak kissé csökkent. A szlovákok részesedése pedig pont annyival csökkent, mint amennyivel a magyaroké növekedett. De a születések így sem maradtak el a bázisévnek tekintett 1900-as évtől. A szlovákok fogyását tehát nem az alacsony születésszám okozta. A rutének részesedése a születésekből 9,4% és 10,7% között mozgott, ami lényegében megfelelt az 1900-as arányuknak. *Lásd 27. táblázat*

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1901	51,5	3,0	34,6	9,4	1,5
1902	53,2	2,9	31,5	10,7	1,7
1903	53,1	2,9	31,7	10,6	1,7
1904	51,7	2,5	33,3	10,9	1,6
1905	52,2	2,6	33,8	9,7	1,7
1906	53,9	2,9	31,5	9,7	2,0
1907	53,4	2,6	31,9	10,4	1,7
1908	52,5	2,3	32,7	10,7	1,8
1909	53,1	2,5	32,1	10,6	1,7
1910	55,4	2,8	30,3	9,8	1,7

27. táblázat Az élve szülöttek osztályozása az édesanya anyanyelve szerint Zemplén vármegyében 1900 és 1910 között, %

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján³²⁵

A természetes szaporodást másrészt a halálozások befolyásolják, amely adatokat ugyancsak közreadták a vizsgált évtizedre. Mindhárom vármegye adatait abszolút értékben megvizsgálva (*Lásd 3. sz. melléklet*), megállapítható, hogy 10 év alatt a születések összes száma alig észrevehető csökkenést mutatott. Igaz, ezek az éves összegek a születések számához ha-

MStK 22. kötet 182-183., 186-187. és 190-191. o.

MStK 32. kötet 182-183., 186-187. és 190-191. o.

MStK 50. kötet 242-243. és 246-247. o.

³²⁵ MStK 7. kötet 176-177. és 180-181. o.

MStK 22. kötet 182-183., 186-187. és 190-191. o.

MStK 32. kötet 182-183., 186-187. és 190-191. o.

MStK 50. kötet 242-243. és 246-247. o.

sonlóan nem egyenletesen évről évre csökkentek, hanem nagy változást mutatva, kitértek mind pozitív, mind negatív irányba.

Ha az egyes népeket vizsgáljuk, akkor egyértelmű csökkenés talán csak a németek esetében jelenthető ki mindhárom vármegye esetében. Ha a százalékos értékeket tekintjük, akkor szembetűnik a Bereg megyei magyarok növekvő részesedése az összes halálozásokból (41%-ról 45%-ra). Mintha késéssel, de követte volna a magyarok számának gyarapodását. Ezzel ellentétesen a beregi német és rutén lakosság részesedése kb. 1%-kal csökkent, amivel tulajdonképpen mindhárom etnikum az 1900-as lakosságszám százalékos részesedésének értéke felé mozdult el. Sőt a németek halálozási aránya még e szint alá is került. *Lásd 28. táblázatot*

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1901	41,3	9,6	0,3	48,5	0,3
1902	39,7	9,5	0,3	49,7	0,8
1903	43,1	8,3	0,3	48,0	0,3
1904	41,7	9,7	0,4	48,1	0,1
1905	42,2	8,4	0,3	48,8	0,3
1906	42,9	8,6	0,4	47,7	0,4
1907	45,1	6,7	0,3	47,7	0,2
1908	43,5	8,4	0,3	47,6	0,2
1909	46,1	7,5	0,4	45,8	0,2
1910	45,7	7,7	0,3	46,1	0,2

28. táblázat Az elhaltak anyanyelv szerinti százalékos aránya Bereg vármegyében 1900-1910 között

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján³²⁶

Ungban a vizsgált 10 évet tekintve a németek a kezdeti 4%-os részesedésüket a halálozások összességéből az évtized végére 2 és 3% közé csökkentették. A magyarok részesedése az összes halálozásokból kevéssel az 1900-as arányuk alatt maradt (30%, ill. 26,1-28,4%), velük ellentétben a rutén anyanyelvűekre eső rész az 1900-as arányuknál magasabb volt (36,3% helyett 37,3-43,7%). Hasonlóság még az Ung megyei magyarok és rutének között, hogy az összes halálozásokból a százalékos részesedésükben lassú növekedés figyelhető meg az évtized során). A szlovákok részesedése a halálozásokból az évtized első éveiben még meghaladta az 1900-as 27,98%-os részesedésüket. 1904-ben viszont már az alá csökkent, és többnyire ez is maradt a jellemző az évtizedben (1908 és 1909 kivételével). *Lásd 29. táblázatot*

Zemplénben a magyarok részesedése az elhunytak közül csak kevéssel maradt alatta az 1900-as (és zárásképp az 1910-es) százalékos részesedésüknek és az évtized alatt kisebb megszakításokkal végig emelkedett.

³²⁶ MStK 7. kötet 338-339. és 342-343. o.

MStK 22. kötet 344-345., 348-349. és 352-353. o.

MStK 32. kötet 344-346., 348-349. és 352-353. o.

MStK 50. kötet 458-459. és 462-463. o.

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1901	27,4	4,0	28,5	38,9	1,2
1902	26,1	3,9	28,6	40,5	0,9
1903	26,7	4,0	30,4	37,3	1,6
1904	28,2	3,9	25,8	39,2	2,9
1905	26,7	3,3	24,5	41,9	3,6
1906	27,8	2,7	26,6	41,8	1,1
1907	27,3	2,2	25,9	43,7	0,9
1908	27,7	2,3	29,7	39,5	0,8
1909	28,4	2,2	28,6	40,2	0,6
1910	28,1	3,0	25,4	42,7	0,8

29. táblázat **Az elhaltak anyanyelv szerinti százalékos aránya Ung vármegyében 1900-1910 között**

*Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján*³²⁷

A németek közül 1900 és 1910 között minden évben kevesen haltak meg, kb. feleannyian, mint amennyi következhetne a vármegyében fennállt arányukból. A szlovákok részesedése az Ung vármegyei szlovákokhoz hasonlóan egy évtized alatt kerekítve 3%-t esett. A rutének közül pedig az egész évtized alatt kevesebben haltak meg, mint az 1900-as vármegyei arányszámuk. *Lásd 30. táblázat*

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb
1901	54,4	2,5	33,0	8,7	1,4
1902	53,6	2,1	31,3	11,6	1,4
1903	55,2	2,4	30,7	9,9	1,8
1904	54,3	2,4	32,7	9,3	1,3
1905	56,0	2,0	31,7	8,9	1,4
1906	55,6	2,4	32,1	8,4	1,5
1907	52,9	2,2	32,4	10,6	1,9
1908	52,3	2,0	34,6	9,4	1,7
1909	55,5	2,1	30,4	10,4	1,6
1910	56,0	2,3	30,4	9,7	1,6

30. táblázat **Az elhaltak anyanyelv szerinti százalékos aránya Zemplén vármegyében 1900-1910 között**

*Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján*³²⁸

Mindezek alapján a természetes szaporodás az alábbiak szerint alakult a XX. század első évtizedében. (*Lásd 4. sz. melléklet*) Beregben a magyarok az 1901 és 1910 közötti évek alapján számarányuknál kisebb mértékben részesedtek a természetes szaporodásból („csak” 38,5%, az 1900-as 44,7%-os részesedés helyett), a magas halálozási és az alacsony születésszám miatt. *Vagyis a bevezetőben megállapított indok, miszerint a magyarok magasabb ter-*

³²⁷ MStK 7. kötet 338-339. és 342-343. o.

MStK 22. kötet 344-345., 348-349. és 352-353. o.

MStK 32. kötet 344-346., 348-349. és 352-353. o.

MStK 50. kötet 458-459. és 462-463. o.

³²⁸ MStK 7. kötet 338-339. és 342-343. o.

MStK 22. kötet 344-345., 348-349. és 352-353. o.

MStK 32. kötet 344-346., 348-349. és 352-353. o.

MStK 50. kötet 458-459. és 462-463. o.

mészertes szaporodással rendelkeztek és emiatt is növekedett a magyar anyanyelvűek száma, Bereg vármegyére nem igaz 1900 és 1910 között. A legkisebb arányú magyar természetes szaporodás 1907-ben volt, 34,5%-kal, míg a legmagasabb 1902-ben, amikor is 42% volt. A vizsgált években, a megyében a rutének érték el a legmagasabb részesedést a természetes szaporodásból 46,5%-kal, ami magasabb, mint a százalékos részesedésük a megye lakosságából. Ennek háttérében a viszonylag magas születésszám állt. 1907-ben érték el legmagasabb részesedésüket: 50,2%, míg a legalacsonyabb 1903-ban volt: 42,8%. Hiába rendelkeztek tehát a rutének a legmagasabb természetes szaporodással, Beregben így is csökkent százalékos arányuk. Szembetűnő viszont a németek tekintélyes részesedése számarányuk képest a természetes szaporodásból (aminek oka a magas születésszám). Az 1900-as népszámlálás 8,7%-os adatához képest mindenképpen magasnak nevezhető a 10 év átlagában megvalósult 14,7%-os részesedés a természetes szaporodásból. Ám ez a szám egy átlagot takar, mivel pl. 1903-ban 20,45%-kal részesedtek Bereg vármegye természetes szaporodásából, de a legalacsonyabb érték is 11,4% volt. Lásd 31. táblázat

Év	Magyarok	Németek	Szlovákok	Rutének	Egyéb
1901	39,31	15,20	0,25	45,24	0,00
1902	42,07	14,92	0,40	43,44	-0,83
1903	36,47	20,45	0,31	42,82	-0,04
1904	37,16	15,91	0,59	46,16	0,18
1905	41,88	14,53	0,39	43,38	-0,18
1906	39,05	16,56	0,59	44,04	-0,24
1907	34,46	15,02	0,35	50,22	-0,05
1908	38,06	11,43	0,34	49,98	0,20
1909	36,68	13,58	0,05	49,76	-0,07
1910	39,05	12,93	0,35	47,39	0,28
Össz.	38,50	14,72	0,35	46,50	-0,07

31. táblázat **A különböző anyanyelvű népesség részesedése az adott év természetes szaporodásból Bereg vármegyében az 1900 és 1910 közötti években, %**
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján³²⁹

Ung vármegyében Bereghez képest kissé másképpen alakult a természetes szaporodás, mivel mindegyik nép az 1900-as számarányának megfelelően gyarapodott a vizsgált évek alapján (elméletileg ez az ideális). 10 év átlaga alapján így a szlovákok 28%-os, a rutének 36,4%-os, míg a németek 4%-os részesedésre tettek szert a természetes szaporodásban. A magyarok esetében pedig azt jelenti, hogy az évtized átlaga alapján megállapított természetes szaporodásból 31,4%-kal részesedtek, pedig mind a születésekből, mind a halálozásokból számarányuknál kisebb mértékben részesedtek. *Ungban tehát a magyar anyanyelvűek termé-*

³²⁹ MStK 7. kötet 76. és 78. o.

MStK 22. kötet 54., 56., és 58. o.

MStK 32. kötet 70., 72., és 74. o.

MStK 50. kötet 168. és 170. o.

szetes szaporodás által gyarapodtak 1900 és 1910 között, annak mértéke azonban nem haladta meg számottevően a vármegyebeli számarányukat.

A magyarok a vizsgált évtized évei közül 1910-ben érték el a legmagasabb arányt 38,5%-kal a természetes szaporodásból, a minimumot pedig 1904-ban 27,4%-kal. A rutének legnagyobb részesedéssel 1903-ban bírtak, amikor is 43,6%-kal az adott év legtermékenyebb népességének bizonyultak. Legkisebb részesedésük 1910-ben következett be 31,9%-kal. A szlovákok 10 év alatt megvalósult átlagos 28%-os növekedése szintén változatos arányokat foglalt magában. Legmagasabb 1905-ben volt, amikor is 32,4%-os értékkel rendelkezett, míg a legalacsonyabb 1903-ban volt, 21%-os értékkel. A németek pedig 10 év átlagában 4%-kal gyarapodtak, de pl. 1904-ben csak 2,6%-kal, míg pl. 1907-ben 6,2%-kal. *Lásd 32. táblázat*

Év	Magyarok	Németek	Szlovákok	Rutének	Egyéb
1901	28,87	4,32	26,86	39,74	0,21
1902	29,83	3,99	25,64	39,63	0,91
1903	30,58	4,90	21,06	43,65	-0,18
1904	27,42	2,67	31,48	39,53	-1,09
1905	30,25	3,85	32,45	37,55	-4,10
1906	33,03	5,14	27,23	33,77	0,83
1907	31,42	6,21	30,11	32,68	-0,42
1908	31,84	2,94	25,26	39,75	0,21
1909	32,65	2,99	25,81	38,07	0,49
1910	38,50	3,69	25,48	31,95	0,37
Össz.	31,39	3,95	27,06	37,84	-0,24

32. táblázat **A különböző anyanyelvű népesség részesedése az adott év természetes szaporodásból Ung vármegyében az 1900 és 1910 közötti években, %**

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján³³⁰

Zemplénben a vizsgált 10 évben a magyarok elmaradtak a természetes szaporodás terén az 1910-es arányszámukhoz képest, ezzel ellentétben a németek 1904 és 1908 kivételével meghaladták az 1910-es arányszámukat (néhány tized százalékponttal). *Lásd 33. táblázat*

A németeknek tehát a magasabb természetes szaporodás elegendő utánpótlást biztosított ahhoz, hogy a századforduló utáni első évtizedben bekövetkező, spontán asszimiláció okozta veszteségeket ellensúlyozza. Sőt, minimális gyarapodásuk is megvalósult. A szlovákok részesedése mutatta a legnagyobb hullámzást (29,38% és 38,08% között), de a vizsgált 10 év felében még így is meghaladta az 1900-as arányszámukat. A szlovákok esetében tapasztalt erős ingadozás valószínűleg erősen összefüggött a kivándorlással. Anélkül hogy részletesen elébe mennénk a kivándorlás kérdésének, ill. ezen belül a kivándorlók kor szerinti megoszlásá-

³³⁰ MStK 7. kötet 74., 76., és 78. o.
MStK 22. kötet 54., 56., és 58. o.
MStK 32. kötet 70., 72., és 74. o.
MStK 50. kötet 168. és 170. o.

nak³³¹, az kijelenthető, hogy a szülőképes korosztályok szenvedték el a legnagyobb vérvesztést, következésképp az ő gyermekeik már a tengerentúlon nevelkedtek fel. A rutének esetében - bár volt két alacsonyabb év (1902 és 1907) - általában meghaladták az 1900-as részese-désüknek (10,98%), sőt 1903-ban, 1904-ban és 1908-ban jelentősebben is sikerült meghaladni ezt az arányszámot, így sikerülhetett némi növekedést is elérni 1910-re (11,37%) *Lásd 33. táblázat*

A három vármegye magyar anyanyelvű népessége tehát nem a magasabb természetes szaporodásnak köszönhette arányának növekedését a vármegyék népességében.

Év	Magyarok	Németek	Szlovákok	Rutének	Egyéb
1901	46,50	3,91	37,18	10,46	1,96
1902	52,49	4,33	32,03	8,88	2,27
1903	48,44	3,95	33,91	12,14	1,56
1904	47,95	2,63	34,19	13,13	2,10
1905	44,50	3,69	38,08	11,42	2,31
1906	51,38	3,76	30,47	11,64	2,75
1907	54,53	3,45	30,77	9,94	1,31
1908	52,80	2,73	29,38	12,98	2,11
1909	49,87	3,10	34,39	10,83	1,81
1910	54,40	3,45	30,04	10,00	2,10
Össz.	50,21	3,46	33,08	11,20	2,05

33. táblázat A különböző anyanyelvű népesség részesedése az adott év természetes szaporodásból Zemplén vármegyében az 1900 és 1910 közötti években, %
*Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján*³³²

³³¹ Országosan, 1905 és 1907 között például a kivándorlók 59,2%-a 30 év alatti volt. Puskás Julianna: i. m. 83. o.

³³² MStK 7. kötet 74., 76., és 78. o.

MStK 22. kötet 54., 56., és 58. o.

MStK 32. kötet 70., 72., és 74. o.

MStK 50. kötet 168. és 170. o.

IV.3 A vármegyei szintű vándormozgalom

Egy adott területnek a népességszámát nemcsak a természetes szaporodás határozza meg, hanem a vándorlás is. Szabó István, Katus László, Hanák Péter és utánuk mások is a magyarság gyarapodását összefüggésbe hozta a kivándorlásban való alacsonyabb részvétellel. Mi most nemcsak a kivándorlásra, hanem a Magyarországon belül megvalósult vándorlásokra is összpontosítunk. Igaz, nincsenek anyanyelvre lebontott adataink, de a törvényhatóságokra lebontott vándorlási adatok igen részletesek. (Megjegyezzük, ha ezen belső vándorlási adatok anyanyelv szerint is meglennének, akkor az IV.6 alfejezetben található számításaink teljesek lennének). A belső vándorlási adatokkal azért foglalkozunk részletesebben, hogy bemutassuk a kivándorlás mennyire jelentős szerepet játszott a régió mindennapi életének alakításában.

Az 1900-as és az 1910-es népszámlálás törvényhatóságokként kereszt táblázat formájában közreadta, hogy annak lakosai melyik törvényhatóságban születtek. Ennek az összesítését mutatja be a 34. táblázat.

	Ugyanazon		ugyanabban		más megyebeli				Külföldön született			
	a településen		a megyében		Magyaro-n		Horváto-ban		Ausztriában		Máshol	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Bereg	73,4	72,9	18,4	17,4	7,4	8,8	0	0	0,7	0,6	0,1	0,3
Ung	71,5	71,1	17,6	16,3	8,9	9,8	0,2	0,1	1,3	1,4	0,5	1,3
Zemplén	67,3	66,0	19,6	18,6	10,2	11,8	0	0	2,1	2,1	0,6	1,5

34. táblázat **A népesség megoszlása születési hely szerint Bereg és Ung és Zemplén vármegyében, 1900-ban és 1910-ben, %**³³³

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötet

A tendencia egyértelmű: bár mindhárom vármegye lakosságának döntő többsége (kb. 70%-a) szülőfalujában ill. városában maradt, de arányuk 10 év alatt is csökkent valamelyest, ami a dualizmus korának „egyre gyorsuló” fejlődésével is magyarázható. (Igaz, 10 év 2 adatsora nem elegendő ahhoz, hogy ennek okairól messzemenő következtetéseket vonjunk le.) A lakóhelyet váltók közül a legnagyobb csoport elköltözött ugyan, de a vármegyén belül maradt. A Magyarország más törvényhatóságaival fennálló kapcsolatra pedig igaz, hogy általánosságban a távolsággal fordítottan arányos a népességcsere nagysága. A lakóhelyet váltók összességére pedig elmondható, hogy a vármegyén belül maradók aránya is csökkent egy keveset, a Magyarországon tartózkodók javára.

1900-ban 20095 Beregben született állampolgár élt Magyarországon, aki Beregen kívül más törvényhatóságban élt, míg Beregben 15371 fő élt (ez a vármegye lakosságának a 7,3%-

³³³ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása 6. Végeredmények összefoglalása. (MStK 64. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1920., 20. o.

a), aki az ország más törvényhatóságában született. Bereg vármegyének ennek megfelelően 1900-ban az ország egészével szemben negatív volt a vándorlási mérlege: – 4724 fő.

1910-re aztán még többen költöztek el a vármegyéből az ország más vidékére és onnan Beregbe, hiszen emelkedett mind a Beregben születettek, de más törvényhatóságban élők száma (24697 fő), mind a Beregben élő, de nem ott született állampolgárok száma is (20750 fő, ami a megye lakosságának a 8,8%-a). A vándorlási egyenleg negatívuma viszont az 1900-as évhez képest csökkent: –3947 fő.

Ung vármegye mutatói hasonlóképp alakultak: 1900-ban 16884 Ungban született állampolgár élt az ország egészében (tehát Ung határain kívül), míg összesen 13898 más törvényhatóságban született élt Ungban (ez a megye lakosságának a 9,1%-a). Vándorlási egyenlege így 1900-ban –2986 fő volt.

1910-re itt is növekedett mind az oda, mind az elvándorlók száma. 18052 ungi születésű élt más törvényhatóságban, míg 15987 nem ungi születésű élt a vármegyében (ami a vármegye lakosságának a 9,8%-át jelentette). Migrációs egyenlegének negatívuma tehát - *hasonlóan Bereghez* - csökkent: –2065 fő.

44084 Zempléni származású élt 1900-ban Magyarország más törvényhatóságaiban (Zemplénen kívül), míg 1910-re ez a szám még emelkedett is: 47336-ra. Ugyanezen két népszámlálás idején 1900-ban, Zemplénben 33393 fő származott más törvényhatóságból (vármegye, thjv., Budapest), míg 1910-ben 40662 fő származott máshonnan. Mivel a belföldre elvándorlók száma kisebb mértékben növekedett, mint az odavándorlóké, ezért ebben az évtizedben mérséklődött a különbség a vándorlási egyenlegben: -10691 fő (1900), ill. -6674 fő (1910).

1900	Beregből	Beregbe	Ungból	Ungba	Zemplénből	Zemplénbe
	elköltözők	odaköltözők	elköltözők	odaköltözők	elköltözők	odaköltözők
vármegyék	16081	14588	13252	13334	32851	31784
thjv.	4014	783	3632	564	11233	1609

Egyenlegek	Bereg	Ung	Zemplén
vármegyék	-1493	82	-1067
thjv.	-3231	-3068	-9624

35. táblázat **Elvándorlás és odavándorlás Bereg, Ung és Zemplén vármegyékbe 1900-ban és vándorlási egyenlegek vármegyék és törvényhatósági jogú városok lapján, fő**

Saját szerkesztés a MStK 27. kötet alapján³³⁴

Összegzésképpen: mindhárom vármegye vándorlási egyenlege negatív volt, de mindhárom javult 10 év alatt (a főösszeg). *Lásd 37. táblázat* Ha az egyenlegek abszolút számait vetjük össze, akkor megállapítható, hogy Ungnak kisebb lélekszáma miatt kisebbek voltak az

³³⁴ MStK 27. kötet 24-39. o.

abszolút számai, ami viszont az összlakosságszámhoz képest egy százalékponttal magasabb, tehát ennyivel sújtotta jobban az országon belüli elvándorlás Bereghez képest. Zemplén népessége viszont mind abszolút értékben, mind százalékos arányban a legmobilabb volt. (Lásd 35-36. táblázatunk, amelyek adatait vármegyékre és törvényhatósági jogú városokra tovább bontottunk.)

1910	Beregből	Beregbe	Ungból	Ungba	Zemplénből	Zemplénbe
	elköltözők	odaköltözők	elköltözők	odaköltözők	elköltözők	odaköltözők
vármegyék	19172	19554	14059	15159	32772	38092
thjv.	5525	1196	3993	815	14564	2570

Egyenlegek	Bereg	Ung	Zemplén
vármegyék	382	1100	5320
thjv.	-4329	-3178	-11994

36. táblázat **Elvándorlás és odavándorlás Bereg, Ung és Zemplén vármegyékbe 1910-ben és vándorlási egyenlegek vármegyék és törvényhatósági jogú városok lapján, fő**

Saját szerkesztés a MStK 27. kötet alapján³³⁵

Ha a vándorlási egyenleget tovább részletezzük vármegyékre és törvényhatósági jogú városokra, árnyaltabb képet kapunk. 1900-ban csak Ung vármegye volt képes pozitív vándorlási egyenleget felmutatni a többi vármegyével szemben (+82 fő). Tíz év elteltével mindhárom vármegye sokat javított vándorlási egyenlegén: Bereg 382 fő, míg Ung 1100 fő, míg Zemplén 5320 fős vándorlási nyereséget könyvelhetett el az összes többi vármegye ellenében.³³⁶ A kor statisztikai és jogi felfogását tükrözi, hogy a megyék adataitól elkülönítve közölték a törvényhatósági jogú városokat (29 db) ill. *Budapestet* és *Fiumét*, amelyekkel szemben viszont mindhárom vármegye már népesség kibocsátónak számított.³³⁷ 1900-hoz képest az addigi negatív vándorlási mérleg tovább romlott: Bereg esetében -4329 fő, Ung esetében -3178, míg Zemplén esetében -11993 volt. *Budapest* túlsúlyát mutatja a hazai városhierarchiában, hogy a városokba költözők mintegy fele, *Budapestet* választotta lakhelyéül. Sőt kijelenthető, hogy mindhárom vármegye legfőképpen a *Budapesttel* szembeni negatív mérleg miatt rendelkezett negatív vándorlási mérleggel. *Budapest* részesedése az egész országgal szemben fennálló negatív vándorlási egyenlegben - Bereg kivételével - már 1900-ban is meghaladta az

³³⁵ MStK 64. kötet 22-65. o.

³³⁶ Ha csak a Horvátországgal való kapcsolatot vizsgáljuk megállapítható, hogy gyenge kapcsolatuk volt egymással, hiszen pl. míg Beregben összesen 90, Ungban pedig 93 horvát földön született élt, addig Horvátországban 102 beregi és 101 ungi születésű állampolgár élt. Vándorlási egyenlegük így negatív, Bereg: -12, Ung: -8. Az 1910-es hasonlóságot azonban teljesen más előzmények előzték meg. 1900-ban ugyanis Ungnak még 159 fős pozitívuma volt, míg Beregnek 88 fős negatívuma. Előbbi tehát 10 év alatt sokat rontott mérlegén, míg utóbbi javított.

³³⁷ A statisztika *Budapestet*, továbbá *Pécs*et, *Székesfehérvárt*, *Győrt*, *Komáromot*, *Sopront*, *Selmec- és Bélabányát*, *Pozsonyt*, *Baját*, *Szabadkát*, *Újvidéket*, *Zombort*, *Hódmezővásárhelyet*, *Szegedet*, *Kecskemétet*, *Kasát*, *Miskolcot* (1908-ig rendezett tanácsú város volt), *Nagyváradot*, *Debrecent*, *Szatmárnémetit*, *Aradot*, *Temesvárt*, *Versecet*, *Pancsovát*, *Kolozsvárt*, *Marosvásárhelyet*, *Zimonyt*, *Varasdó*t, *Eszéket* és *Zágrábot* (és még külön e csoporthoz sorolta *Fiume* várost és kerületét) emelte ki a hazai települések közül.

50%-t. 1910-re azonban még tovább emelkedett ez az arányszám, 80%-nál is magasabbra (Ung és Zemplén esetében).

	Országos egyenleg		Budapesttel szemben		Budapest%	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Bereg	-4714	-3947	-2005	-2134	42,53	54,07
Ung	-2986	-2065	-1783	-1747	59,71	84,60
Zemplén	-10691	-6674	-5439	-5420	50,87	81,21

37. táblázat **Bereg, Ung és Zemplén vármegyék Budapesttel szembeni negatív vándorlási egyenlegének aránya a Magyarország egészével szembeni vándorlási egyenleghez viszonyítva**

Saját számítás a MStK 64. kötete alapján³³⁸

Az országos átlagok után a területi különbségeket tekintjük át, hiszen, pl. mindhárom vármegye szempontjából az összes magyarországi vármegyével szemben fennállt pozitív egyenleg (1910-ben) is változatos különbségeket foglalt magában. Egyrészt természetesen általánosan igaz volt az, hogy egy adott terület minél közelebb volt az általunk vizsgált megyékhez, annál szorosabb kapcsolat alakult ki közöttük. Főleg Bereg és Zemplén esetében, de bizonyos megszorításokkal Ung megye körül is megfigyelhetünk ún. koncentrikus köröket, tehát minél közelebb feküdt egy vármegye hozzájuk, annál többen költöztek át oda s onnan Beregbe, Ungba, ill. Zemplénbe. Ennek megfelelően csak szomszédos vármegyékkel való kapcsolatra igaz, mind az oda -, ill. elvándorlást tekintve, hogy több mint 2000-en választották valamely szomszédos vármegyét lakóhelyül.

Ennek megfelelően Ungból legtöbben a három szomszédos vármegyébe (Zemplén, Szabolcs, Bereg) költöztek el. Ung megye pedig legnagyobb számban Zemplénből és Beregből „fogadott be” lakosokat. Az 14. sz. mellékletben található, 1900-ban Ungban élő, de más vármegyében születetteket ábrázoló térképre pillantva azonnal megállapítható, hogy Ung szomszédai közül Szabolcs hiányzik ebből a legintenzívebb körből.³³⁹ Ennek is meg lehet a magyarázata, ha feltételezzük, hogy - Magyarországon egészét tekintve - az ország periferiájáról az ország közepe felé vándoroltak az emberek. Ung szemszögéből nézve tehát, Szabolcs a centrum irányában található, míg fordítva Szabolcsból nézve Ung a periferián helyezkedett el (annak minden hátrányával együtt). Ezért érkezhettek több ungi születésű állampolgár Szabolcsba, mint ellenkezőleg. Ha igaz a centrum felé mozgás, akkor Bereg és Zemplén esetében is így kellett lennie.

³³⁸ MStK. 64. kötet. 53-55. o.

³³⁹ A helyzet 1910-re sem változott meg, lásd 15. sz. melléklet 1910-ben Ungban élő más vármegyében született állampolgárok száma c. térkép.

Bereg ugyancsak intenzív kapcsolatban állt szomszédaival, hiszen közülük négyben (Ung, Szabolcs, Ugocsa és Máramaros) is több mint 2000 beregi születésű élt (1910-ben).³⁴⁰ Figyelemre méltó, hogy a szomszédok közül Szatmár hiányzik ebből a csoportból, tehát ez a vármegye nem volt olyannyira vonzó a beregiek számára, mint más szomszéd vármegyék.³⁴¹ Mindezt különösen Ugocsával összehasonlítva fontos megjegyezni, hiszen Szatmárnak lényegesen magasabb volt a lélekszáma, mint Ugocsának.³⁴² Ami a Beregbe való beáramlást illeti, Bereg minden szomszédja számára vonzó tudott lenni, még Szatmár számára is, vagyis a Bereg-Szatmár viszonyban, nem igaz a centrum felé való mozgás, hiszen Szatmárból tekintve Bereg az ország szélén volt.

Zemplén vármegye esetében ugyancsak a szomszédos vármegyék (Sáros, Abaúj-Torna, Borsod, Szabolcs és Ung) voltak a legfontosabb vándorlási partnerek. Zemplén esetében ugyancsak népesség kibocsátónak mutatkozott déli és keleti szomszédaival szemben (pl. Borsod, Szabolcs). Zemplénből már 1900-ban is több mint 7000-en költöztek át a szomszédos Szabolcsba, de akkor még csupán 5000 szabolcsi költözött a tőlük északra eső szomszéd vármegyébe. 1910-re még kerekítve 300 fővel csökkent is a Szabolcsban élő zempléniak száma, de a Zemplénben élő szabolcsiak száma erőteljesen emelkedett, olyannyira, hogy a Zemplén szempontjából a korábbi negatív egyenleg pozitívrá változott. A nyugati szomszédok (sőt a Felvidék egész keleti fele) azonban negatív vándorlási egyenleggel rendelkeztek Zemplénnel szemben. Abaúj-Torna pl. Zemplénnel szemben ugyancsak a legintenzívebb kapcsolatot ápoló vármegyék közé került. 1900-ban még 6567 abaúji élt Zemplénben, számuk 10 év múlva 5884-re csökkent, de a vándorlási egyenleg így is negatív tartományban maradt (Abaúj szempontjából). 1900-ban ugyanis csupán 3272, míg 1910-ben kissé többen összesen 3325 zempléni származású fő élt Abaújban (a vándorlási egyenleg Zemplén szempontjából: +3295, ill. tíz évvel később +2559).

Ha Magyarország vármegyéivel fennállt kapcsolatot vizsgáljuk megállapítható, hogy a három vármegye közül Ungnak a legkoncentráltabb a kapcsolatrendszere. Egy vármegye sincs, amelybe 500-2000 közötti ungi költözött volna be³⁴³, és fordítva is csak három: a már említett Szabolcs mellett, Szatmár és Máramaros. Összegezve: Ungnak még kimutatható kap-

³⁴⁰ A szomszédok közül Máramaros 1900-ban még a 2000 fős „küszöb” alatt volt (1790 fő), lásd 14. számú melléklet, *A Bereg vármegyében születtek más vármegyékben 1900-ban c. térkép.*

³⁴¹ Lásd 14. és 15. számú melléklet, *A Bereg vármegyében születtek más vármegyékben 1900-ban, ill. 1910-ben c. térképek.*

³⁴² Szatmár vármegyét - Szatmárnémeti t.j.v. nélkül - 1910-ben 361740, míg Ugocsát 91755 fő lakta, vagyis majdnégyszer annyian (3,94-szeres különbség).

³⁴³ 1900-ban volt ugyan egy vármegye - Borsod -, amely az 500-2000-es tartományba esett, de ennek az volt a magyarázata, hogy Miskolc adatai is benne foglaltattak a megyei összegben (1909-től törvényhatóságú jogú város). Lásd 14. számú melléklet, *Az Ung vármegyében születtek más vármegyékben 1900-ban c. térkép.* Az 1910-re aztán (a statisztikában) a Miskolc nélküli Borsod visszacsúszott az 100-500 fős kategóriába. *Lásd 15. számú melléklet, Az Ung vármegyében születtek más vármegyékben 1910-ben c. térkép.*

csolatai voltak Szepessel, Sárossal, Abaúj-Tornával, Borsoddal, Hevessel, Szatmárral, Ugocsával és Máramarossal, Biharral, továbbá az ország közepét jelentő Pest-Pilis-Solt-Kiskunnal. (Lásd 15. sz. melléklet, *Az Ung vármegyében születtek más vármegyékben 1910-ben c. térkép.*) Vagyis ez esetben már jelentkezett a centrumba való vándorlás jele.

Beregnek lényegesen több vármegyével volt értékelhető kapcsolata, elég csak arra gondolni, hogy 1910-ben csak Hevesből 542-en érkeztek Beregbe, de Szepesből, Sárosból, Zemplénből, Abaúj-Tornából, Gömör és Kishontból, ill. Borsodból is több mint százan vándoroltak be. A Beregből elköltözők is – ezzel mintegy igazolva az ország közepe felé való áramlást – számottevően választották a Bereg és Budapest között félkörívben megszakítás nélkül elterülő 14 megyét. (15. számú melléklet, *A Bereg vármegyében születtek más vármegyékben 1910-ben c. térkép.*)

1900-ban Zemplén vármegyének főleg a Dunától keletre eső országrésszel volt még jelentősebb kapcsolata (majd minden vármegyével szemben legalább 100 el-, ill. odaköltöző). Ez az állapot 1910-re tovább bővült és kiterjedt a Dunántúlra és a Felvidék nyugati felére is (ugyancsak legalább 100 fős népességcsere).

Mindhárom vármegye adatai alapján kijelenthető, hogy sem Horvátországgal, sem Erdéllyel szemben nem nevezhető élénknek a kapcsolatuk, ennek részben a nagyobb távolság, ill. másrésről Erdély esetében annak viszonylagos gazdasági fejletlensége lehetett az oka.³⁴⁴

Mivel Zemplén vármegye rendelkezett a három vármegye közül a legnagyobb számú népességgel, ezért arányaiban annyival magasabb az elvándorlók száma. Ezt azonban csak a legjelentősebb partnerekkel való kapcsolatra jelenthetjük ki. Míg Beregnek és Ungnak a saját szomszédaival megvalósult népességcsere legmagasabb számai 3000 fő körül alakultak, addig pl. Zemplénből Szabolcs vármegyébe több mint 7000-en költöztek át. Viszont 1900 és 1910 között csökkent a Zemplénből átköltözők száma 7666-ról 7386-ra. Mivel vármegyei szinten emelkedett az elvándorlók száma, ezért ez is azt bizonyítja, hogy az évek múlásával egyre többen egyre messzebb vándoroltak. Zemplén vármegye nagyobb népességéből következik, hogy a nagy területű más vármegyékkel (elsősorban Szatmár, Bihar és Pest-Pilis-Solt-Kiskun) ugyancsak jelentős kapcsolat mutatható ki. A nagyobb népességből fakadó előny Horvátország felé már elveszett, ugyanis több horvát vármegye is akadt, ahol még 10 zempléni születésű sem élt (pl. Varasd mind 1900-ban, mind 1910-ben). De az erdélyi vármegyék többségével szemben is 50 fő alatt maradt a népességcsere, mindkét népszámlálás alapján.

Még csak érintőlegesen esett szó a három vármegye egymáshoz való viszonyáról. Szomszédóságukból fakadóan természetesen egymással kiemelkedő kapcsolatuk volt. Bereg

³⁴⁴ Mind Ung, mind Bereg esetében az erdélyi megyék közül Hunyad megyével volt a legerősebb a kapcsolata, amelynek magyarázata a Vajdahunyad környéki iparvidék lehet.

esetében Ung volt a legfontosabb vándorlási célpont (3280 fő költözött oda 1910-ben), míg Ung esetében Zemplén vármegye (4601 odaköltöző). A zempléniak számára viszont már Szabolcs vármegye vált a legfontosabb célponttá. De a második helyre már keleti szomszédja, Ung vármegye került, több mint 5000 odaköltözővel. Ung számára pedig Bereg a második legkedveltebb partner volt, 3118 odaköltözővel. Ennek értelmében Ungnak volt némi pozitívuma mindkét szomszédjával szemben, így Bereggel: +162 fő, ami még javult is 1900-hoz képest (akkor +123 volt), míg Zemplénnel szemben: +549 fő (1900) és +1245 fő (1910).

Mindezek után lássuk, hogyan alakultak a vándorlási egyenlegek. 1900-ban Bereg főleg a Kelet-Felvidék, ill. a Dunántúl és Horvátország egyes megyéivel szemben tudott pozitív mérleget felmutatni. *(Lásd 16. sz. melléklet, Bereg vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban Mo. vármegyéivel szemben c. térkép)* 10 év alatt Bereg is tudott javítani pozícióján, de közel sem olyan látványosan, mint Ung, hiszen pl. Szabolcs, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna, Maros-Torda, Baranya, Bács-Bodrog és Sopron megyével szemben az egyenleg negatív irányba fordult. (Továbbá Zemplénnel szemben a pozitívból pontosan nulla lett az egyenleg: mindkét megyéből 1588-an éltek a másik megyében.) Bereg leginkább a Nyugat-Felvidéken és az Alföldön tudta egyenlegét pozitívvá változtatni. *(Lásd 16. sz. melléklet, Bereg vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben Mo. vármegyéivel szemben c. térkép.)*

Ung már 1900-ban is pozitív egyenleggel bírt ÉK-Magyarország határ melletti megyéivel (Liptótól Máramarosig), továbbá a Dunántúl és Horvátország egy részével szemben. *(Lásd 16. sz. melléklet, Ung vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban Mo. vármegyéivel szemben c. térkép.)* 1910-re tovább javította pozícióját, hiszen a pozitívumát egy kivételével megőrizte, és további megyékkel szemben (a Nyugat-Felvidéken és az Alföldön) nyereségre tett szert. *(Lásd 16. sz. melléklet, Ung vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben Mo. vármegyéivel szemben c. térkép.)*

Zemplén vármegye 1900-ban alig tudott pozitív egyenleget felmutatni valamely más vármegyével szemben, pl. a Dunántúlról csupán 4 vármegyével (Moson, Sopron, Veszprém és Fejér) szemben. Erdélyből pedig a két magyarok által lakott vármegye (Csík, Háromszék) került ebbe a csoportba. Zemplén egy nagyobb régióra tudott számottevő, pozitív vonzást kifejteni: a Felvidék keleti és középső részére. 1910-re jelentős változás következett be, mert a Dunántúl jelentős része (Tolna kivételével) negatív vándorlási egyenleggel zárta az 1910-es népszámlálást. Az Alföld északi felének vármegyéi ugyanúgy jártak, kiegészülve Máramaros vármegyével, ill. Erdélyből Kolozsszal és Szolnok-Dobokával.

A vármegyék után lássuk azokat a - már az előzőekben érintett - törvényhatósági jogú városokat, amelyeket a három vármegyével szemben fennálló pozitív egyenlegük miatt érdemes megvizsgálni. Mivel 1910-re mindhárom vármegye a többi vármegyével szemben, a fő-

összeget tekintve pozitív egyenleggel bírt nyugodtan kijelenthető, hogy vándorlási veszteségüket a városokba való áramlás okozta. Természetesen alig akadt olyan törvényhatósági jogú város, amellyel szemben e három vármegye pozitívumot tudott volna felmutatni (1910-ben). Bereggel szemben negatív vándorlási egyenleggel bírt *Selmec- és Bélabánya* (7 fő), *Szabadka* (1 fő), *Zombor* (3 fő) és *Hódmezővásárhely* (10 fő), továbbá *Varasd* (1 fő) és *Eszék* (1 fő). Unggal szemben pedig *Székesfehérvár* (2 fő) és *Hódmezővásárhely* (19 fő), Zemplénnel szemben pedig csupán *Selmec- és Bélabánya* (2 fő). Mivel összesen 46 fős vándorlási veszteségről van szó e városok esetében, nem tűnnek döntő fontosságúnak a három vármegye vándorlási egyenlegében. Az elvándorlók számára a legnépszerűbb városok – a földrajzi közelséggel összhangban – sorrendben Bereg esetében: *Debrecen* (539 fő), *Miskolc* (533 fő), *Szatmárnémeti* (520 fő) és *Kassa* (439 fő) voltak. Ung esetében már csak *Kassa* emelkedett ki egyértelműen a városok közül (471 fő), majd „leszakadva” következett *Debrecen* (281 fő), *Miskolc* (249 fő) és *Szatmárnémeti* (189 fő). Zemplén esetében pedig: *Miskolc* (2585 fő), *Kassa* (2368 fő) és *Debrecen* (1022 fő).

A 31 legfontosabb város közül azonban meghatározóan egyedül *Budapest* emelkedett ki, hiszen a városba áramlók 45,2%-t fogadta be Beregből, 49,8%-t az ungiaknak, és 41,4%-át a zemplénieknek. Ha az e vármegyékből *Budapestre* költözők számát az összes elköltözőhöz viszonyítjuk, még akkor is viszonylag magas számot 10,1%-t (Bereg), 11%-t (Ung), ill. 12,7%-t (Zemplén) kapunk. *Budapest* mind Bereg, mind Ung szempontjából a negyedik legfontosabb célállomás volt a törvényhatóságok között, míg Zemplénből a második legkedveltebb célpont volt. Mivel 1910-ben az összes elköltöző 77,6%-a (Bereg), 77,8%-a (Ung), ill. 69,2%-a (Zemplén) *nem* Magyarország legfontosabb 31 településére költözött kijelenthető, hogy az urbanizáció még csak a kezdeti lépéseket tette meg Magyarországon. (*Egyedül Budapest fejlődése nevezhető rohamosnak, lásd a 37. táblázat adatait Budapest részesedéséről a három vármegye negatív vándorlási egyenlegében*).

Összhangban a fenn megállapítottakkal a már felsorolt városokból elenyészően kevesen költöztek mindhárom vármegyébe, ami aztán a vándorlási veszteséget is okozta. Beregbe összesen 829-en, míg Ungba még kevesebben: 572-en, de Zemplénbe is csak 2570 fő érkezett a törvényhatósági jogú városokból. *Budapestről* is csak néhányan választották lakhelyül a három határ melletti vármegyét: Beregben 367 fő, Ungban 243, míg Zemplénben 606 budapesti születésű lakos élt. (*Lásd 37. táblázat*.)

Az általunk vizsgált vármegyék északról határosak voltak Ausztriával, pontosabban annak egyik tartományával, Galíciával, így az azzal szemben megvalósult népcserére is kitérünk. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal a népszámlálással együtt közreadta, az Ausztriával fennállt népcsere számait is, amelyek segítségével térben teljessé tehetjük a migrációs

képet. A népszámlálás szerint Ausztriában a polgári és katonai személyeket összevonva Bereg vármegyéből 1900-ban 747-en, 1910-ben pedig 922-en éltek. Beregben egy kevéssel többen, 1900-ban 1150, míg 1910-ben már 1279 osztrák állampolgár élt. Bereg vármegye vándorlási egyenlege Ausztriával szemben tehát 1900-ban: + 403, ill. 1910-ben: + 357 volt. Ung Bereghez képest más szerkezetű népcserét bonyolított le Ausztriával. Ausztriában ugyanis kevesebb Ungban született élt, mint beregi: 1900-ban 497, 1910-ben pedig 461, viszont több osztrák állampolgár élt Ungban: 1900-ban 1524 fő, ill. 1910-ben 2650 fő. Ung vándorlási egyenlege így 1900-ban +1027, míg 1910-ben +2189 volt. Zemplén esetében pedig 1900-ban 1165 fő, ill. 1910-ben 1112 fő élt Ausztriában. A Zemplénben összeírt osztrák állampolgárok száma pedig 6030 (1900) ill. tíz évvel később 9686 volt. A migrációs egyenleg így Zemplén szempontjából +4865 (1900) és + 8574 (1910) volt.³⁴⁵

Az Ausztriában születettek szorosán kötődnek a népszámlálás által külföldi honosként megnevezettekhez is. Beregben ugyanis 1900-ban 1249, Ungban 1719, míg Zemplénben 6491 fő, tíz évvel később pedig sorban 1418 fő, 2822 fő, és 10113 fő volt külföldi állampolgár. Döntő többségük (1900-ban: Bereg 92,1%, Ung, 88,7%, 92,9%, ill. 1910-ben ugyanilyen sorrendben: 90,2%, 93,9%, 95,8%) Ausztriából származott.³⁴⁶ A népszámlálás az osztrák állampolgárokat tovább részletezte tartományok szerint. Az adatok tanulsága szerint a szomszédos Galíciából (és Bukovinából)³⁴⁷ költöztek át a legtöbben Magyarországra: 1910-ben Beregben az osztrákok 75 %-a, Ungban a 82 %-a, míg Zemplénben 92,5%-a galíciai és bukovinai származású volt. Az osztrákok közül a második helyre Bereg és Ung esetében a csehországiak kerültek (Bereg: 11%; Ung: 9%), míg Zemplénben a morvaországiak voltak a második legnagyobb csoport (2,9%). Érdekesség, hogy mindhárom vármegye esetében az országok rangsorában Olaszország volt a második legfontosabb partner, megelőzve Németországot vagy Oroszországot.

³⁴⁵ Mindhárom vármegye esetében: MStK 64. kötet 82. o.

³⁴⁶ MStK 67. kötet, 68-69. o.

³⁴⁷ A két tartomány adatait a népszámlálás egy rovatban vonta össze.

IV.4 Kivándorlás Bereg, Ung és Zemplén vármegyéből

A kivándorlás a XIX. század utolsó évtizedében és a XX. század első évtizedében Európa szerte a legnagyobb jelentőségű vándorlás volt, amely kb. 50 millió embert mozgatott meg. Magyarország erről a legújabb kori népvándorlásról európai viszonylatban is bőséges és alapos statisztikával rendelkezik (főleg az 1899 és 1913 közötti évekről). A hivatalosan közzétett adatok szerint országosan kerekítve 1,4 millió fő távozott külföldre.³⁴⁸ Ez a valós értéknél egy kevéssel magasabb, mert volt, aki többször elhagyta az országot. Puskás Julianna vizsgálódásai szerint kb. 1 millió 200 ezer fő hagyta el az országot.³⁴⁹ A kivándorlás területileg a Felvidék keleti felét érintette legérzékenyebben, és így az általunk vizsgált három vármegyét is (különösen Ungot és Zemplént).

A részletes kimutatásból csak a visszavándorlók anyanyelvének feljegyzése hiányzott, amit csak 1911-től tettek meg. Emiatt nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy hányan hagyták el végleg az országot, és az milyen mértékben is befolyásolhatta az egyes etnikumok számarányát.³⁵⁰ A kivándorlókról viszont részletes adatokkal szolgáltak.

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Összesen	M%	N%	Sz%	R%
1901	403	145	9	752	1309	30,78	11,07	0,68	57,44
1902	409	169	21	742	1341	30,49	12,60	1,56	55,33
1903	317	130	28	690	1165	27,21	11,15	2,40	59,22
1904	487	90	15	520	1112	43,79	8,09	1,34	46,76
1905	1011	264	14	1779	3068	32,95	8,60	0,45	57,98
1906	1280	227	17	1088	2612	49,00	8,69	0,65	41,65
1907	1150	165	49	1034	2398	47,95	6,88	2,04	43,11
1908	327	84	2	386	799	40,92	10,51	0,25	48,31
1909	796	172	17	1010	1995	39,89	8,62	0,85	50,62
1910	657	86	2	731	1476	44,51	5,82	0,13	49,52
Össz:	6837	1532	174	8732	17275	39,57	8,86	1,00	50,54

38. táblázat A kivándorlók megoszlása anyanyelvük szerint Beregben 1900-1910

*Saját szerkesztés a MStK 67. kötete alapján*³⁵¹

³⁴⁸ Puskás Julianna: Kivándorlás Magyarországról, In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 204-206. o.

³⁴⁹ Ami viszont nem azonos Magyarország tényleges kivándorlási veszteségével (kb. 800 ezer fő), tekintve, hogy jelentős volt a visszavándorlás is.

Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Budapest, 1982., 63. o.

³⁵⁰ Két megoldás kínálkozik e problémára, vagy feltételezzük, hogy az egyes etnikumok közel azonos mértékben tértek vissza, vagy feltételezhetjük azt is, hogy az 1911 utáni tendenciákat visszafelé is érvényesnek tartjuk. A visszavándorlás mértéke a vizsgált két megyében csökkenő tendenciát mutatott; Beregben 1911: 37, 1912: 18 és 1913: 10% volt. Ungban hasonló tendencia érvényesült; 1911: 29,5, 1912: 22,2 és 1913: 16%. A három év alapján Beregben a magyar anyanyelvűekre volt leginkább jellemző a visszavándorlás (sorban: 68, 57 és 38%). Ungban viszont ellenkezőleg, legkevésbé a magyarokra, és inkább a szlovákokra és ruténekre (az értékek 30-44% között mozogtak. Mindezek fényében megállapítható, hogy a beregi magyarok szenvedték el a legkisebb kivándorlási veszteséget, a legnagyobbat pedig az Ung megyei szlovákok.

Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913). (MStK 67. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1918., 2. és 44. o.

10 év átlagában Beregből 17275 fő hagyta el az országot, közülük legtöbben rutén anyanyelvűek voltak (8732 fő, 50,5%), akiket a magyarok követtek 39,5%-kal. *Lásd 38. táblázat* Vagyis Beregben a rutének felül, a magyarok alul reprezentálták magukat a kivándorlásban az 1900-as arányukhoz képest. Ungban már korántsem volt ilyen egyszerű a helyzet. *Lásd 39. táblázat* Az ungi magyarok helyzete annyiban hasonlít a beregiekére, hogy 1900. évi részese-désükhöz képest kevesebben vándoroltak ki, de csak 1%-kal maradtak el ettől az 1900-as bá-zisévnek tekintett évtől. A németek és rutének kivándorlása ugyancsak elmaradt a kiinduló-pontnak tekintett 1900-as évtől. A németek az 1900-as 4,63%-os részese-dés ellenére csak 1,16%-kal részese-dtek a kivándorlásban. A mínusz három százalék talán még nem is tűnik olyan jelentősnek, százalékos értékben viszont csak a számarányukhoz képest negyed részben részese-dtek a kivándorlásból. A rutének is jelentősen elmaradtak az 1900-as 36,3%-os része-se-désüktől (28%). Mivel Ungban a fenn említett három népre az 1900-as arányukhoz képest kevésbé volt jellemző a kivándorlás, ezért a többletet az eddig nem említett szlovákoknál kell keresnünk. Ez a nép 10 év átlagában 13%-kal haladta meg az 1900-as arányát (28%, ill. 41%). E kétes rekord maximumát 1910-ben érték el több mint 46%-kal, de a legkisebb értékük is 34,5% volt. Ez a szám mutatja, milyen jelentős volt a kivándorlás a szlovákok körében, ami természetesen jellemző volt más kelet-felvidéki vármegyékre is. Nem túlzás azt állítani, hogy a szlovákság csökkenése a kivándorlás rovására írható. Ung vármegyében minden más nép gyarapodott abszolút értelemben, kivéve a szlovákokat. Számszerűleg ez az jelenti, hogy a szlovákok száma 10 év alatt a majd 43 ezerről 36364-re esett vissza. (Százalékosan arányuk a kerekített 28%-ról 22,44%-ra esett vissza.)

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Összesen	M%	N%	Sz%	R%
1901	958	31	1242	1043	3274	29,26	0,94	37,93	31,85
1902	1047	51	1129	753	2980	35,13	1,71	37,88	25,26
1903	883	31	832	666	2412	36,60	1,28	34,49	27,61
1904	774	28	1089	601	2492	31,05	1,12	43,69	24,11
1905	1267	48	2068	1485	4868	26,02	0,98	42,48	30,50
1906	1093	72	1573	989	3727	29,32	1,93	42,20	26,53
1907	1136	63	1481	1116	3796	29,92	1,65	39,01	29,39
1908	413	11	487	408	1319	31,31	0,83	36,92	30,93
1909	1000	14	1690	1118	3822	26,16	0,36	44,21	29,25
1910	680	19	1304	801	2804	24,25	0,67	46,50	28,56
Össz:	9251	368	12895	8980	31494	29,37	1,16	40,94	28,51

39. táblázat **A kivándorlók megoszlása anyanyelvük szerint Ungban, 1900-1910**

Saját szerkesztés a MStK 67. kötete alapján³⁵²

Joggal háborodtak fel tehát a szlovák vezető értelmiségiek, hogy a magyar vezetők azért nem tesznek semmit a kivándorlás ellen, mert abban a nemzetiségek (főleg a szlovákok

³⁵¹ MStK 67. kötet 26., 28., 29. és 31. o.

és a rutének) számarányuknál nagyobb súllyal vettek részt. Hogy nem volt alaptalan a vád, azt tükrözi a magyar miniszterelnök - Széll Kálmán - 1903-as beszéde is: „A tótság szaporodóképessége igen jelentékeny, a ruténeké sem csekély. Ilyen körülmények között a kivándorlás megakadályozása politikailag azt eredményezné, hogy a magyarság számarányát tudva leszálítanók a nemzetiségekkel szemben – és ezek javára.”³⁵³ A magyar vezetés majd csak 1910 körül ismerte fel helytelen politikáját, jórészt Tisza Istvánnak köszönhetően. Második miniszterelnökségének első szakaszában széles körű társadalmi akció kezdeményezésével próbálta mérsékelni a tömeges kivándorlást.³⁵⁴

Zemplén vármegyében a magyarok ugyancsak alulreprezentáltak magukat a magyarok (37,5%) és a németek (1,1%), míg a rutének közel számarányuknak megfelelően részesedtek a kivándorlásból (8,95%). A szlovákok ezzel szemben – Unghoz hasonlóan – majd minden évben a kivándorlók több mint felét adták. Ez a nagyméretű kivándorlás jelentkezett a szlovákok abszolút számában is: az 1900-as 106114 főről 1910-re 92943 főre csökkent.

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Összesen	M%	N%	Sz%	R%
1901	2194	79	3994	501	6768	32,42	1,17	59,01	7,40
1902	1947	56	3091	484	5578	34,90	1,00	55,41	8,68
1903	1608	60	2443	412	4523	35,55	1,33	54,01	9,11
1904	1799	78	2570	482	4929	36,50	1,58	52,14	9,78
1905	3012	107	4937	857	8913	33,79	1,20	55,39	9,62
1906	3239	110	3726	543	7618	42,52	1,44	48,91	7,13
1907	3540	77	4039	567	8223	43,05	0,94	49,12	6,90
1908	1028	25	1057	291	2401	42,82	1,04	44,02	12,12
1909	2305	36	3077	689	6107	37,74	0,59	50,38	11,28
1910	2046	40	2826	594	5506	37,16	0,73	51,33	10,79
Össz:	22718	668	31760	5420	60566	37,51	1,10	52,44	8,95

40. táblázat **A kivándorlók megoszlása anyanyelvük szerint Zemplénben, 1900-1910**

*Saját szerkesztés a MStK 67. kötete alapján*³⁵⁵

A magyarság aránya tehát mindhárom vármegyében azért is növekedhetett, mert számarányához képest kisebb arányban vett részt a kivándorlásban. Igaz, Ung vármegye esetében alig maradt el a magyar anyanyelvű kivándorlók aránya a vármegyei arányukhoz képest. A szlovák kivándorlók arányszáma viszont mind Ung, mind Zemplén esetében jelentősen meghaladta a vármegyei részesedésüket, amelynek következtében a szlovák anyanyelvűek abszolút értékben is fogytak. E fogyás pedig törvényszerűen javította más népek, főleg a magyarok részesedését az össznépekből.

³⁵² Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913). (MStK 67. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1918., 26., 28., 29. és 31. o.

³⁵³ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867-1918. Kalligram, Pozsony, 1999., 123. o.

³⁵⁴ Szarka László: i. m. u. o.

³⁵⁵ Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913). (MStK 67. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1918., 26., 28., 29. és 31. o.

IV.5 Nyelvhasználat

Az eddigiekben áttekintettük tehát azokat a statisztikai adatokat, amelyek rendelkezésre állnak az előzőekben említett első két megállapítás vizsgálatához. A harmadik tényező már nem fogható meg ilyen könnyen, hiszen az asszimilációt igen nehéz meghatározni, hogy mikortól számít az egyén asszimilánsnak. Ennek hátterében az áll, hogy az asszimiláció egyáltalán nem máról holnapra megy végbe, hanem egy hosszabb folyamat, ami csak különleges esetben zajlik le egy generáció életében, sokkal inkább jellemző, hogy több generáción keresztül zajlik le. (Az *asszimiláció fogalmához, értelmezéséhez lásd az I.2 alfejezetet.*)

A nyelvhasználat kulcspontnak is tekinthető ebben a folyamatban, amiről viszont a hivatalos magyar statisztika már viszonylagosan bőségesnek nevezhető adatokkal rendelkezett. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal ugyanis az 1910-es népszámlálás eredményeit tette közzé a legrészletesebben. Először a hazai statisztikai élet történetében azt is publikálták, hogy a különböző anyanyelvű csoportok az anyanyelvükön kívül milyen más nyelven beszéltek életkori bontásban. Mivel nem rendelkezünk 1900-ból is egy ugyanilyen kimutatással, ezért a nyelvhasználatban megmutatkozó esetleges eltolódásokat nem tudjuk bemutatni, csupán az 1910-ben fennálló viszonyok bemutatására szorítkozunk.

Mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy szerintünk százalékos értéket érdemes vizsgálni, mert e népcsoportok igen eltérő számaránnyal rendelkeztek. A népszámlálás viszont csak abszolút értékben adta meg ezeknek a népcsoportoknak a számát, így a táblázatainkban minden adatot átszámoltunk százalékba.³⁵⁶ *Lásd 41-49. táblázat*

Hasonlóság a három vármegye között, hogy a magyar nyelvtudás érezhetően 6 éves kor után kezdett el emelkedni és dominánsan a fiatalokra volt jellemző, majd az életkor előre haladtával egyre kevesebben ismerték a magyar nyelvet. E tendenciával mondhatni fordítottan arányos a csak anyanyelvükön beszélők aránya: 6 éves kor alatt, szinte minden gyermek csak az anyanyelvét beszélte, majd az idősebb korosztály esetében kezdett el emelkedni a más nyelvet beszélők száma. Mindezek a megállapítások csak egy általános kép felvázolását jelent, lássuk a különbségeket.

A németek egyrészt már azzal is elkülönültek a többi néptől, hogy nem 6 éves kor felett, hanem már a 3-5 éves korosztály esetében számottevően jelentkeztek a magyar nyelvet beszélők. Jellemző volt sorban a 14, 21 és 11%-os érték. *Lásd 41., 44. és 47. táblázat* A többi népre ez nem volt igaz (a magyar nyelv ismerete csupán 1-3% között mozgott). Beregben a 12-60

³⁵⁶ A nyelvhasználat ilyen formában való vizsgálatához Faragó Tamás 1999-ben a Századvégben megjelent cikke adott útmutatást.

Faragó Tamás: Népegyesítés – asszimiláció – vándorlás (Adatok a Nyugat-Dunántúli társadalomtörténetéhez az első világháború előtt) In: Századvég. 1999/3, 33-57. o.

éves korosztály esetében kb. 10% körül mozgott a csak németül beszélők aránya, ugyanez az arány Ungban 5% körül, míg Zemplénben 6% körül alakult. Ez utóbbi két vármegyében valószínűleg azért lehetett alacsonyabb a csak németül beszélők aránya, mert több nép élt együtt, így valószínűleg kevesebben teheték meg, hogy egyáltalán nem érintkeztek más anyanyelvűekkel. Továbbá lélekszámukat tekintve Beregben több mint kétszerannyi német élt, mint a másik két vármegyében, ami szintén elősegíthette, hogy zártabb legyen a közösségük, és ennek eredményeképpen ne érintkezzen másokkal.³⁵⁷

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak németül %	94,8	75,4	23	9	10,9	9	10,8	11,8	11,8	17	24	25
magyarul is %	2,8	14,4	63,1	76,5	74,8	75,6	63,3	50,8	35,7	32	29,9	25
összesen %	97,6	89,8	86,1	85,5	85,7	84,6	74,1	62,6	47,5	49	53,9	50
magyarok németül %	1,5	5,9	9,9	12,6	12,6	15,1	17,1	15,2	13,3	11,5	13,9	11,1

41. táblázat A nyelvismeret változása az életciklus során Bereg vármegyében, a német anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek német nyelvtudása, %, (1910)

Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁵⁸

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak ruténül %	99,1	95,9	59,5	42,9	56,7	64,5	72,9	80,9	83,7	87,1	87,5	90,7
magyarul is %	0,6	3,2	39,9	56,5	42,6	34,8	26	16,1	13,8	11,1	10	4,8
összesen %	99,7	99,1	99,4	99,4	99,3	99,3	98,9	97	97,5	98,2	97,5	95,5
magyarok ruténül %	1,3	4,9	14,2	18,1	17,6	18	17,3	17,5	11,1	13,4	18,5	13,8

42. táblázat A nyelvismeret változása az életciklus során Bereg vármegyében, a rutén anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek rutén nyelvtudása, %, (1910)

Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁵⁹

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak szlovákul %	95,2	91,9	16,3	6,8	7,9	11	16	20,3	22,9	23,8	26,3	66,7
magyarul is %	4,8	5,8	76,8	92	85,7	85,1	71,6	42,9	50,6	33,3	26,3	0
összesen %	100	97,7	93,1	98,8	93,6	96,1	87,6	63,2	73,5	57,1	52,6	66,7
magyarok szlovákul %	0	0,1	0,2	0,4	0,8	1,7	2,8	2,8	2,6	2,2	2,3	3,3

43. táblázat A nyelvismeret változása az életciklus során Bereg vármegyében, a szlovák anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek szlovák nyelvtudása, %, (1910)

Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶⁰

³⁵⁷ Beregben találunk eredendően német telepes falvakat, ami elősegíthette a tradicionális paraszti társadalom fennmaradását is. Másrészt Zemplénben és Ungban a német anyanyelvűek között Bereghez képest jelentősebb volt az izraelita vallásúak aránya, akik közismerten a polgárosodás és mobilitás magasabb fokán álltak a többi néphez képest.

³⁵⁸ MStK 61. kötet 192-194., 302-303., 326-328. és 364. o.

MStK 64. kötet 186-188. o.

³⁵⁹ MStK 61. kötet 210-211. o., 314-315., 344-346. o. és 376. o.

MStK 64. kötet 186-188. o.

³⁶⁰ MStK 61. kötet 198-200., 306-307., 332-334. o. és 368. o.

MStK 64. kötet 186-188. o.

Hasonlóság továbbá, hogy mindhárom vármegyében a magyar nyelvtudás a 14. életév körül érte el tetőpontját, Beregben és Ungban egyaránt 75% körül alakult, míg Zemplénben kerekítve 68% volt ez az érték. Az idősebb korosztály (60 év felett) esetében Ungban találjuk a legmagasabb értékeket, ennek oka valószínűleg szintén a heterogénebb népesség lehetett.

Jellemző, hogy a német anyanyelvűek esetében a csak németül beszélők és a magyarul is beszélők összege nemhogy egy esetben sem érte el a 100%-ot, de meg sem közelítette azt, vagyis számukra a magyar nyelv mellett más nyelv ismerete is alapvető volt. Minél idősebb a németek adott korosztálya, annál jellemzőbb a más nyelv ismerete. Azt azonban nem publikálták, hogy melyek voltak ezek a nyelvek pontosan (valószínűsíthetően a lengyel³⁶¹). A magyarok német nyelvtudása mindhárom vármegyében a 40. életévig emelkedett, majd csökkenni kezdett. Ung vármegye ebben a mutatóban is kiemelkedett szomszédjai közül, mert ez a maximum majd 22,8%-ig kúszott fel, míg a másik két vármegye esetében, csak 15, ill. 17% körül alakult. *Lásd 41., 44. és 47. táblázat*

A rutének esetében 6 éves korig egyáltalán nem volt jellemző a magyar nyelv ismerete, majd hirtelen emelkedve mindhárom vármegyében a 12-14 éves korosztály esetében érte el maximumát. E maximum értéke azonban széles skálán mozgott: Beregben meghaladta az 56%-ot is, Ungban egy kevéssel több, mint 40% volt, míg Zemplénben csupán 18%ig tudott emelkedni. Ennek hátterében valószínűleg az állt, hogy Beregben csak két nagy lélekszámú nép élt, így a ruszinok nagyobb eséllyel találkoztak magyarokkal a mindennapi élet során. Ráadásul, mivel az iskoláskorúak körében emelkedett drasztikusan a magyar nyelv ismerete, valószínűsíthetően a magyar nyelvű iskolák szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az idősebb korosztály alacsonyabb magyar nyelvtudására az is magyarázat lehet, hogy nekik annak idején (1879 előtt) nem kellett a magyar nyelvvel, mint kötelező tantárggyal megismerkedniük az iskolában. Az ungi és zempléni alacsonyabb számokból azt a megállapítást is levonhatjuk, ha több nép él együtt egy területen, akkor a rutének nagyobb mértékben „maradnak ki” a mindennapi életből/teendőkből, kevésbé mobilisak (másképpen: jobban háttérbe szorulnak), míg ha csak két nép él együtt, akkor akaratlanul is nagyobb mértékben vesznek részt a mindennapi teendőkben. Sőt az előzőektől még alacsonyabb zempléni mutató minden bizonnyal még azzal is összefüggésben lehet, hogy a magyar és a ruszin népet ebben a vármegyében a szlovák településterület elválasztotta egymástól.

A rutének zártabb életmódjára utal, hogy a csak anyanyelvüket beszélők aránya mindhárom népet és minden korosztályt tekintve, a ruszinok esetében volt a legmagasabb. Mindezek után talán az sem véletlen, hogy más nyelv ismerete egyáltalán nem volt jellemző rájuk, mivel

99% felett volt a csak anyanyelvükön beszélők és a magyarul beszélők összege. *Lásd 42., 45. és 48. táblázat*

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak németül %	89,7	54,6	12,1	4,7	7,1	5,6	5,6	4,8	4,6	4,8	6	7,9
magyarul is %	3,9	21,1	61,5	75,2	75,8	69,5	61,1	48,4	40,5	46,7	38,2	43,4
összesen %	93,6	75,7	73,6	79,9	82,9	75,1	66,7	53,2	45,1	51,5	44,2	51,3
magyarok németül %	2,6	7,7	10,9	12,7	16,5	18,8	22,8	19,9	19,3	18,9	16,2	14,5

44. táblázat **A nyelvismeret változása az életciklus során Ung vármegyében, a német anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek német nyelvtudása, %, (1910)**
Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶²

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak ruténül %	99,2	98,5	70,8	59,3	71,2	80	89,3	91,9	92,5	93	95,1	94
magyarul is %	0,5	1	28,6	40,3	28	18,3	9,3	6,8	6,7	5	2,7	3,1
összesen %	99,7	99,5	99,4	99,6	99,2	98,3	98,6	98,7	99,2	98	97,8	97,1
Magyarok ruténül %	0,7	3	7,8	10,7	10,7	10,1	11,3	11,6	11,1	10,9	9,1	7,8

45. táblázat **A nyelvismeret változása az életciklus során Ung vármegyében, a rutén anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek rutén nyelvtudása, %, (1910)**
Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶³

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak szlovákul %	98,9	97,1	55,7	34,6	45,6	58,2	72,1	81	83,9	88,6	89,3	90,3
magyarul is %	0,8	1,7	43,5	64,5	53,3	39,4	25,6	16,9	13,5	7,4	7,7	7,8
összesen %	99,7	98,8	99,2	99,1	98,9	97,6	97,7	97,9	97,4	96	97	98,1
Magyarok szlovákul %	2,4	8,4	14,8	23,2	20,8	29,4	31,9	31,8	31,1	28,9	28,1	25,8

46. táblázat **A nyelvismeret változása az életciklus során Ung vármegyében, a szlovák anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek szlovák nyelvtudása, %, (1910)**
Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶⁴

A három vármegye adatai alapján kijelenthető, hogy a szlovákok nyelvismeretük alapján bizonyos értelemben a németek és rutének között helyezkedtek el, de közelebb álltak a ruténekhez. A három vármegye szlovák lakosságának nyelvismereti különbsége valószínűleg abban gyökerezett, hogy Beregben a szlovákok csak szórványként voltak jelen, míg Ungban és Zemplénben egy tömböt alkottak. A ruténekhez hasonlítottak abban a tekintetben, hogy náluk is csak 6 éves kor felett kezdett el kimutathatóan jellemzővé válni a magyar nyelv ismeret.

³⁶¹ A lengyel nyelv nem szerepelt külön rovatban a népszámlálási kötetekben, ezért pl. ha egy településen az egyéb anyanyelvűeknek feltűnően magas volt a száma, akkor lábjegyzetben megjegyezték, hogy azok többségükben lengyelek.

³⁶² MStk 61. kötet 192-194., 302-303., 326-328. és 364-354. o.

MStk 64. kötet 186-188. o.

³⁶³ MStk 61. kötet 210-211. o., 314-315., 344-346. o. és 378-379. o.

MStk 64. kötet 186-188. o.

³⁶⁴ MStk 61. kötet 198-200. o., 306-307. o., 332-334. o., és 368-369. o.

MStk 64. kötet 186-188. o.

rete. Hirtelen emelkedve, ugyancsak 12-14 éves korban érte el maximumát Beregben 92%-kal (ez még a németek magyar nyelvismeretétől is magasabb volt!), Ungban 64%-kal, Zemplénben 45%-kal. Majd a 30. életév felett érezhetően csökkeni kezdett, végül a legidősebbek körében 10 % alá süllyedt (Ung és Zemplén esetében). *Lásd 46. és 49. táblázat*

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak németül %	88,1	53,6	14,3	5,7	6,5	7,2	5,6	6,1	7,1	5,5	5,9	7,6
magyarul is %	2,9	11,5	50,0	68,5	67,9	59,9	43	32,2	29,5	16,9	27,2	16,5
összesen %	91	65,1	64,3	74,2	74,4	67,1	48,6	38,3	36,6	22,4	33,1	24,1
magyarok németül %	1,2	2,9	4,9	7,3	9,1	12,6	14,9	13,1	12,6	13,0	15,0	11,8

47. táblázat **A nyelvismeret változása az életciklus során Zemplén vármegyében, a német anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek német nyelvtudása, %, (1910)**
Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶⁵

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak ruténül %	99,9	96,9	84,1	77,3	87,0	90,6	91,0	92,0	90,6	91,5	89,7	89,9
magyarul is %	0,0	0,5	12,8	17,9	7,9	3,7	2,8	2,0	2,5	2,7	2,4	0,6
összesen %	99,9	97,4	96,9	95,2	94,9	94,3	93,8	94	93,1	94,2	92,1	90,5
magyarok ruténül %	0,2	0,6	1,0	0,8	1,1	1,2	1,2	1,1	1,1	0,8	0,9	0,0

48. táblázat **A nyelvismeret változása az életciklus során Zemplén vármegyében, a rutén anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek rutén nyelvtudása, %, (1910)**
Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶⁶

	Életkori csoportok (évek szerint)											
	- 3	3-5	6-11	12-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-
csak szlovákul%	98,8	96,2	67,5	52,7	60,5	74,8	80,9	85,3	88,4	89,2	90,4	91,8
magyarul is %	0,8	2,7	31,5	44,8	38,6	23,7	16,9	12,5	10,0	9,1	8,1	5,7
összesen %	99,6	98,9	99	97,5	99,1	98,5	97,8	97,8	98,4	98,3	98,5	97,5
magyarok szlovákul%	2,0	7,3	17,1	19,6	19,3	17,4	19,4	18,9	19,3	22,2	19,9	18,4

49. táblázat **A nyelvismeret változása az életciklus során Zemplén vármegyében, a szlovák anyanyelvűek magyarul tudása, a magyar anyanyelvűek szlovák nyelvtudása, %, (1910)**
Saját szerkesztés a MStK 61. kötete alapján³⁶⁷

A beregi szlovákokra volt leginkább jellemző a magyar nyelv ismerete, ami azt jelentette, hogy a 80. életévig minden korosztály esetében 26%-tól magasabb volt ez az érték. *Lásd 43. táblázat* A szlovákok általános nyelvismeretéről elmondható, hogy csak az anyanyelvüket és a magyar nyelvet ismerték, e kettő összege ugyanis majdnem 100% volt. A beregi szórványban élő szlovákokra jellemző volt, hogy 40 éves kor felett jelentkezett más, általunk nem ismert, nyelv ismerete, ebben a németek nyelvismeretére hasonlítottak. Legvégül Ung és

³⁶⁵ MStk 61. kötet 192-194., 302-303., 326-328. és 364-354. o.

MStK 64. kötet 186-188. o.

³⁶⁶ MStK 61. kötet 210-211. o., 314-315., 344-346. o. és 378-379. o.

MStK 64. kötet 186-188. o.

³⁶⁷ MStK 61. kötet 198-200. o., 306-307. o., 332-334. o., és 368-369. o.

MStK 64. kötet 186-188. o.

Zemplén vármegye esetében, ahol mind a rutének, mind a szlovákok jelentős számarányban éltek, jellemző volt, hogy a szlovákok inkább beszélték a magyar nyelvet, mint a rutének, és ezzel összefüggésben a rutének inkább beszéltek csak az anyanyelvükön, mint a szlovákok. Ennek az oka valószínűleg a rutének elzártabb életmódja és társadalma lehetett.

A három vármegye magyarsága közül a beregiekre volt legkevésbé jellemző a szlovák nyelv ismerete (2-3% között), ennek oka a beregi szlovákság szórvány jellege lehetett. Ungban a magyar anyanyelvűek nyelvismerete sokkal változatosabb képet mutatott, hiszen majd egy harmaduk (pontosabban, kb. 31%) beszélt szlovákul. Zemplénben pedig 20% körül érte el maximumát. Vagyis ez utóbbi két szám azt mutatja, hogy a magyar és szlovák nép intenzív kapcsolatban állt egymással, és talán a szlovákok nagyobb asszimilációra való hajlandóságát is.³⁶⁸ Továbbá jellemző, hogy nem az iskoláskorúak, hanem a 30 és 60 közötti korosztály beszélt inkább a szlovákot. Nyugodtan kijelenthető, hogy e korosztályok a mindennapi érintkezésben sajátították el a szlovák nyelvet.

A magyar anyanyelvűek más nyelvek ismeretének aránya azt is megmutatja, hogy melyik nyelv, mennyire volt fontos a hétköznapokban. Ez alapján pedig a rutén nyelv volt a hétköznapi érintkezésben a legkevésbé fontos, mert bár Beregben még 18% körül az adott korcsoportokban a rutén nyelv ismerete, de Zemplénben csak 1% körül, de Ungban is csak minden tizedik magyar anyanyelvű beszélt ruténül.

³⁶⁸ Abban az esetben, ha pl. egy szlovák anyanyelvű, a Hanák Péter által meghatározott hármas fázis befejező szakaszában volt. Vagyis már inkább a magyar nyelvet használta, de még megértette ősei nyelvét is.

IV.6 Összegző számítások

Az asszimiláció statisztikailag való nyomon követése nehézségbe ütközik, mi most összefoglalásként erre teszünk kísérletet: mindhárom vármegyére egy számítássorozatot végzünk el.

1900 és 1910 között Bereg vármegye lakossága kerekítve 28000 fővel növekedett, de a születések és a halálozások különbsége 37000 fő volt, a nettó veszteség tehát 9000 fő volt. Összesen 17000-en vándoroltak ki, vagyis 8000 fős bevándorlási többlete volt a vármegyének. Ebből 3125 fő visszavándorló volt, ill. kerekítve 200-zal emelkedett a külföldről származók létszáma, összesen tehát 4700 főre tehető a vándorlási nyereség (a kivándorlást nem számítva). (A hivatalos statisztika szerint Beregnek -3900 fő volt a teljes belföldi vándorlási vesztesége, de az az adat nemcsak az 1900 és 1910 közötti évekre, hanem valójában az 1910 előtti összes vándorlás mérlegére vonatkozik).

A népszámlálás szerint a beregi magyarok népességszáma 20000 nőtt, de a természetes szaporodásuk csak 14000 fő volt, így 6000 főre tehető a vándorlási és az asszimilációs nyereség. Mivel Beregből közel 7000 fő a tengerentúlra távozott, így a teljes vándorlási és asszimilációs nyereség közel 13000 főre tehető. A rutének lélekszáma 6000 fővel növekedett, holott a természetes szaporodás 17000 fő volt. A vándorlási és asszimilációs veszteség -11000 fő (az 1910-es lélekszám több mint 10%-a!). Ebből a kivándorlás több mint 8700 fővel részesedett, a maradék 2300 fő jelentette az elvándorlási és asszimilációs veszteséget. (Az utóbbi 2300 fős népesség, tekintve, hogy USA-ból visszavándorlás is történt - általunk nem ismert anyanyelvi megoszlásban -, biztosan több volt.) A németek száma 2500 fővel növekedett, viszont a természetes szaporulat alapján 5500-zal kellett volna. A 3000 fős hiányból 1500 főt a külföldre történő vándorlás tett ki, (a visszavándorlók nem ismert száma miatt) minimum 1500 fő volt az országon belüli elvándorlási és az asszimilációs veszteség. A beregi szlovákok lélekszámának növekedése és a természetes szaporulata is 130 fő volt, így a 170 fős kivándorlás csekély mértékű asszimilációt, vagy bevándorlási nyereséget sejtet.

Ung vármegye népessége 1900 és 1910 között 9000 fővel növekedett, miközben a természetes szaporodás 22000 fő volt, így 13000 fő volt tehát a nettó veszteség. A külföldre irányuló kivándorlás kerekítve 31000 főt tett ki, ezt némiképp ellensúlyozni próbálta a 8000 fős visszavándorlás és az 1000 fős galíciai vándorlási többlet. Vagyis maximálisan kb. 9000 fő költözött el az ország más törvényhatóságába (ha a visszavándorlók számát pontosan mutatták ki). (A vármegye vándorlási egyenlege azonban csupán -2000 fő volt, így jelentős volt a bevándorlás is!)

Ungban a magyarok lélekszáma 7000 fővel növekedett, mivel a természetes szaporulat is ugyanennyi volt, viszont 9000 magyar vándorolt ki, a bevándorlás más törvényhatóságokból (és a visszavándorlók) és asszimilációs nyereség egyenlítette ki ezt a veszteséget. Az ungi szlovákok népességszáma 6000 fővel csökkent, mivel a természetes szaporodás is ugyanennyi volt, ezért a tényleges veszteség 12000 fő volt. A kivándorló szlovákok majd 13000-en voltak, (a visszavándorlás tényleges anyanyelvi megoszlása nem ismert), de kijelenthető, hogy az ungi szlovákok döntő többsége az USA-ba távozott. Bár a vármegyébe irányuló belföldi bevándorlás számai nem ismertek, talán az valószínűsíthető, hogy a magyarság asszimilációs nyeresége nem lehetett jelentős. A ruszinok száma 6000 ezer fővel növekedett, de mivel 8500 fő volt a természetes szaporodásuk, ezért 2500 fős veszteségük volt. Kivándorolt közülük 9000 fő, a visszavándoroltak száma sajnos nem ismert, de kijelenthető, hogy a bevándorlás így is jelentős volt. Ennek maximális száma 6500 fő lehetett, de ez esetben az asszimilációs veszteség nulla volt. Ha volt a ruténségnek asszimilációs vesztesége, (minden bizonnyal), akkor ugyanilyen mértékben kevesebben vándoroltak be már törvényhatóságokból (ráadásul a ruszinság a hazai nemzetiségek közül a legkevésbé volt mobil, ill. hazai összlélekszáma is az egyik legkevesebb volt). Így becsléseink szerint néhány ezer (kb. 3000) fős asszimilációs veszteséget szenvedhettek el. Az ungi németek sorsa különbözött a beregiektől. Számuk 1200 fővel növekedett, miközben a természetes szaporodásuk csak 900 fő volt, így 300 fős többletük volt a 300 fős kivándorlás ellenére. Azaz az asszimilációs és bevándorlási nyereségük 600 fő volt. (E vándorlási nyereséget az izraelita vallásúak bevándorlása jelenthette elsősorban.)

Zemplén vármegye összlakossága tíz év alatt 328 ezer főről 393 ezer főre növekedett (+65 ezer fő). A természetes szaporodás viszont csupán 46 ezer fő volt! A kivándorlás további 65,5 ezer fős veszteséget jelentett. Az abszolút értékben 65 ezer fős növekedéshez így Bereghez és Unghoz képest sokkal nagyobb fokú bevándorlás, és talán nagyobb fokú tengerentúli visszavándorlás is szükségeltetett. (Ez a megállapítás összecseng azzal a megállapításunkkal, hogy Zemplén vármegye 1900 és 1910 között a törvényhatóságok többségével szemben fennállt negatív vándorlási mérlegét pozitívvá tudta fordítani.)

Mivel Zemplén vármegyében a magyarok természetes szaporodása (+23 ezer fő) gyakorlatilag megegyezett a kivándorló magyarok számával (közel 23 ezer fő), ezért a tíz év alatt megvalósult 20 ezer fős növekedést a tengerentúlról visszavándorlók, a belföldi vándorlási nyereség és az asszimilánsok összegét jelenti. (Ez utóbbiban viszont már nincs benne az egykori telepített német falvak lakói, mert azok már 1900-ban is magyar anyanyelvűek voltak.) A szlovákok természetes szaporodása 15000 fő volt, míg a kivándorlás miatt 31500 főt veszítettek. A veszteségüknek így -16500 főnek kellett volna lennie, de „csak” -13000 fő volt, a kettő különbsége (3500 fő) volt a visszavándorlók, a bevándorlók és az esetleges asszimilánsok (a

ruténektől) összege. Valószínűleg ez utóbbiak összege minimális lehetett, így a belföldről bevándorlók és a visszavándorlók között oszlik meg ez a 3500 fő. A németek 1700 fővel gyarapodtak tíz év alatt. A természetes szaporodásuk azonban csak 1600 fő volt, így német ajkú bevándorlókra emelték meg számukat, annál is inkább, mert a kivándorlásban ők is veszítettek 700 főt. A 800 főt valószínűleg a bevándorlási többlet adta, mert úgy gondoljuk, hogy nem tévedünk hatalmasat, ha az asszimilánsok számát nullának vesszük. Ez a bevándorlás minimális mértékben érkezhett akár a Szepességéből, mert a statisztikák szerint számottevő a Szepességéből származó állampolgár élt Zemplénben. Mégis úgy gondoljuk, hogy a német anyanyelvűek bevándorlását a Galíciából áttelepülők adták. *(Lásd IV.3 alfejezet)* 1910-ben a rutének 4 ezer fővel voltak többen, mint tíz évvel korábban. Esetükben az alig több mint 5000 fős természetes szaporulat „áldozatul esett” az 5500 fős kivándorlási veszteségnek. Az asszimilációs nyereség nagy valószínűséggel nulla lehetett, így a bevándorlás, még inkább a tege-rentül visszavándorlók adhatták a fenn említett 4000 fős nyereséget. E mellé járulhatott az, hogy az 1900-ban magukat még szlováknak vallók a kettős nyelvhasználat, vagy a nyelvi hasonlóság alapján, egy része ruszinnak vallotta magát.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy Zemplén vármegyében a magyarok gyarapodtak leginkább bevándorlás által. A bevándorlással kapcsolatban nem ismételjük meg a belföldi migrációról tett megállapításainkat, de az mindenképpen hangsúlyozzuk, hogy a népesség nagyfokú vándorlásra (nagyobb, mint amit a nyers főszámok mutatnak) való hajlandóságát mutatja, hogy a csak 7 ezerrel nőtt a Zemplénbe vándorlók száma 1900 és 1910 között. A különbség ennél nagyobb volt, így azt is feltételezhetjük, hogy akár az is előfordulhatott, hogy a Zemplént korábban elhagyóknak egy része hazaköltözött vármegyéjébe, akik 1900-ban még máshol keresték boldogulásukat. *Számításainkat teljesen végig tudtunk volna követni (végeredményképpen az asszimilációt is kiszámolva), ha a M. Kir. St. H. anyanyelvi bontásban közreadta volna a be- és elvándorlás számait.*

IV.7 Vegyesházasságok

Az előző alfejezetben az asszimilánsok számára próbáltunk következtetni a népmozgalmi adatok segítségével. Az asszimilációt elősegíti a két- vagy többnyelvű háttér, továbbá ha az nem erőszakos, hanem spontán, ill. önkéntesen történik. Több nyelv használata legkövetlenebbül a családban alakulhat ki, ezért szükségesnek látjuk, hogy a vegyesházasságokat fokozott figyelemmel kövessük.³⁶⁹ Az előzőekben ismertetett szerintünk nagyfokú nyelvismerettel a háttérben, azt gondoltunk és vártuk, hogy a vegyes házasságok nem csak pusztán kivételnek számítottak a korban.

Vizsgálataink elsődleges eredménye az, hogy bár mindhárom vármegyében vegyes ajkú népesség élt együtt, a létrejött házasságok döntő többsége azonos anyanyelvűek között jött létre (Bereg 97-98% körül, míg Ungban és Zemplénben kevéssel ez alatt: 92-97% között, ill. 95-97% között). 50-52. táblázat Beregben valószínűleg azért lehetett a „zárkózottság” még erősebb, mert ott, a másik két vármegyével szemben, nem három, hanem csak két nagy létszámú nép élt. *Mindezek fényében, a vegyes házasságok elemzésekor, súlyuknak megfelelően kell értékelnünk eredményeinket, vagyis kimagasló jelentőségüket az asszimilációban nem lehet kijelenteni.*

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb	Egyező h.	Össz. h.	Egy. h.%
1901	720	141	2	820	3	1686	1728	97,6
1902	716	119	2	871	2	1710	1753	97,5
1903	633	115	9	651	0	1408	1449	97,2
1904	758	147	6	918	1	1830	1867	98,0
1905	724	125	2	744	1	1596	1627	98,1
1906	812	133	5	783	0	1733	1770	97,9
1907	873	126	2	1051	1	2053	2093	98,1
1908	851	106	6	830	1	1794	1834	97,8
1909	806	152	6	852	0	1816	1837	98,9
1910	788	129	2	916	0	1835	1875	97,9

50. táblázat **Az egyező anyanyelvűek között kötött házasságok részletezése Bereg vármegyében (1901-1910)**

*Saját szerkesztés a MStK 7., 22., 32. és 50. kötete alapján*³⁷⁰

A M. Kir. St. H. 1903-tól nemcsak a házasságkötések főszámait tette közé, hanem a magyar anyanyelvűek szempontjából az adatokat tovább bontotta mind nyelvileg, mind a menyasszonyok és vőlegények csoportjára. Ez utóbbi adatok alapján kijelenthető, hogy mind-

³⁶⁹ De megjegyezzük, hogy a századforduló után megkötött házasságok inkább egy „asszimilációra való hajlandóság” jelzőszáma lehet korszakunkban, hiszen pl. egy 1908-ban megkötött vegyesházasságból származó gyermekek már az I. világháború után váltak felnőtté. Vizsgálatunk így akkor lenne teljes, ha a megelőző évtizedekből is rendelkeznének hasonló részletességű adatokkal.

³⁷⁰ MStK 7. kötet 58-59. o. és 62-63. o.

MStK 22. kötet 56-57. o., 62-63. o. és 68-69 o.

MStK 32. kötet 56-57. o. 62-63. o. és 68-69. o.

három vármegyében a magyar ajkú vőlegények – a menyasszonyokhoz képest - nagyobb gyakorisággal választottak (vagy választottak számára a szülők) idegen ajkú házastársat (közel kétszer gyakrabban).

Év	Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb	Egyező h.	Össz. h.	Egy. h. %
1901	321	56	342	396	5	1120	1202	93,2
1902	370	27	299	419	3	1118	1188	94,1
1903	324	34	273	318	4	953	1026	92,9
1904	353	27	423	485	4	1292	1376	93,9
1905	397	28	324	392	2	1143	1216	94,0
1906	346	33	304	365	7	1055	1134	93,0
1907	437	27	363	479	2	1308	1367	95,7
1908	391	28	321	440	1	1181	1246	94,8
1909	408	27	309	380	2	1126	1167	96,5
1910	417	23	329	394	1	1164	1207	96,4

51. táblázat **Az egyező anyanyelvűek között kötött házasságok részletezése Ung vármegyében (1901-1910)**

Saját szerkesztés a MStK 7., 22., 32. és 50. kötete alapján³⁷¹

Év	Magyar	Német	Tót	Rutén	Egyéb	Egyező h.	Össz. h.	Egy. h. %
1901	1380	43	860	218	12	2513	2636	95,3
1902	1311	47	775	246	17	2396	2507	95,6
1903	1250	48	691	197	22	2208	2309	95,6
1904	1566	58	953	233	23	2833	2913	97,3
1905	1365	41	699	190	25	2320	2399	96,7
1906	1469	42	713	189	20	2433	2542	95,7
1907	1605	38	858	235	20	2756	2850	96,7
1908	1595	44	834	197	25	2695	2800	96,3
1909	1635	30	809	250	22	2746	2836	96,8
1910	1526	27	800	225	24	2602	2685	96,9

52. táblázat **Az egyező anyanyelvűek között kötött házasságok részletezése Zemplén vármegyében (1901-1910)**

Saját szerkesztés a MStK 7., 22., 32. és 50. kötete alapján³⁷²

A magyarok által kötött vegyesházasságokat vizsgálva, kijelenthető, hogy a házasulandó magyarok párválasztásában nem tükröződnek a saját vármegyéjükben fennállt nemzetiségi arányok.

Beregben pl. a magyar házasulandók kerekítve egyharmada német ajkú házastársat választott, miközben a beregi németek a vármegye lakosságának 10%-át sem tették ki! A németek előretörése a ruszinok „kárára” történt. Az 1910-es adatok szerint a vármegyében kerekítve ötször annyi ruszin élt, mint német, ez az ötszörös szorzó azonban a vőlegények esetében

MStK 50. kötet 74-75. o. és 80-81. o.

³⁷¹ MStK 7. kötet 58-59. o. és 62-63. o.

MStK 22. kötet 56-57. o., 62-63. o. és 68-69 o.

MStK 32. kötet 56-57. o. 62-63. o. és 68-69. o.

MStK 50. kötet 74-75. o. és 80-81. o.

³⁷² MStK 7. kötet 58-59. o. és 62-63. o.

MStK 22. kötet 56-57. o., 62-63. o. és 68-69 o.

MStK 32. kötet 56-57. o. 62-63. o. és 68-69. o.

43/76 arányra, míg a menyasszonyok esetében 30/31 arányra esett. A ruszinok tehát ezen adatok alapján is a leginkább tradicionális keretek éltek (a vegyesházasságok gyakorisága tehát elmaradt a németekétől). Ráadásul, ha az arányokat tekintjük, még a beregi szlovákok (5 menyasszony és 4 vőlegény) is messze megelőzték a ruszinokat. (Összesen 991 szlovák élt a vármegyében.)

Magyar vőlegény					
Év	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb	Össz.
1903	10	0	8	0	18
1904	7	1	9	1	18
1905	4	0	7	0	11
1906	2	1	10	0	13
1907	9	0	10	0	19
1908	6	1	13	0	20
1909	1	1	8	1	11
1910	4	1	11	0	16
Össz.:	43	5	76	2	126

Magyar menyasszony				
Német	Szlovák	Rutén	Egyéb	Össz.
4	0	6	2	12
1	2	1	5	9
6	0	5	1	12
3	1	3	3	10
3	0	3	2	8
5	1	4	2	12
2	0	3	0	5
6	0	6	1	13
30	4	31	16	81

53. táblázat **Magyar vőlegények, ill. magyar menyasszonyok által más anyanyelvűekkel kötött házasságok részletezése Bereg vármegyében 1903-1910 között**³⁷³

Saját szerkesztés a MStK 22., 32., 50. kötete alapján

A németek és szlovákok nagyobb arányban kötöttek házasságot a magyarokkal a másik két vizsgált vármegyében is. Ung és Zemplén vármegye nagyobb szlovák közösséggel rendelkezett, így a legjellemzőbb a magyar vőlegény szlovák menyasszonnyal kötött házassága volt (Ung: 144 szlovák menyasszony a 241-ből, Zemplén: 293 szlovák menyasszony a 383-ból). A magyar menyasszonyok esetében a szlovák házastárs már nem fordult elő ilyen gyakran, esetükben a német férfiek váltak a legjellemzőbbekké (Ungban a 134 vőlegényből 53 volt német, míg Zemplénben a 192-ből 72 fő volt német). Mindhárom vármegyében a magyar menyasszonyok jelentős részben választottak egyéb (feltehetően lengyel?) anyanyelvű házastársat. Mindezekkel ellentétesen alakult a ruszin vőlegények (magyar menyasszonnyal házasságot kötők) száma: egyik vármegyében sem tudták a ruszinok számarányához képest felülreprezentálni magukat. De a magyar férfiak sem választottak olyan gyakran ruszin feleséget maguknak, mint az a számarányokból következhetett volna.

Az eltérő anyanyelvűek által kötött házasságok tehát megerősítik azt a megállapítást, hogy a ruszinok álltak a társadalmi fejlettség legalacsonyabb fokán, ami összefüggött a társadalmi-gazdasági helyzetükkel. Vagyis a ruszinok valószínűleg nem a vegyesházasságok révén asszimilálódtak a magyarokhoz és a szlovákokhoz, hanem a városba költözők tanulhatták meg előbb-utóbb a magyar nyelvet. Feltűnő a magyar-német, ill. a magyar-szlovák kapcsolatok

MStK 50. kötet 74-75. o. és 80-81. o.

³⁷³ MStK 22. kötet 60., 66., 72. o.

MStK 32. kötet 60., 66., 72. o.

kiemelkedő száma is, mindez visszatükrözi az országos asszimilációs helyzetet. A németek magas részaránya a vegyesházasságokban jelentheti azt, hogy a spontán asszimilációban jobban érintettek voltak. Másképpen fogalmazva a németek nevezhetők az egyik legpolgárosultabb népek adataink alapján, akár a vegyes házasságokat, akár a korábban tárgyalt nyelvvismeretüket nézzük.

Magyar vőlegény					
Év	Német	Szlovák	Rutén	Egyéb	Össz.
1903	2	14	8	2	26
1904	6	17	11	1	35
1905	3	19	5	2	29
1906	2	18	7	1	28
1907	0	22	13	1	36
1908	3	23	10	0	36
1909	2	14	10	0	26
1910	5	17	3	0	25
Össz.	23	144	67	7	241

Magyar menyasszony				
Német	Szlovák	Rutén	Egyéb	Össz.
12	10	3	0	25
5	5	2	6	18
4	4	1	11	20
10	6	2	11	29
7	3	0	1	11
9	3	3	0	15
3	2	1	0	6
3	4	2	1	10
53	37	14	30	134

54. táblázat Magyar vőlegények, ill. magyar menyasszonyok által más anyanyelvűekkel kötött házasságok részletezése Ung vármegyében 1903-1910 között³⁷⁴

Saját szerkesztés a MStK 22., 32., 50. kötete alapján

Magyar vőlegény					
Év	Német	Tót	Rutén	Egyéb	Össz.
1903	7	28	3	4	42
1904	4	30	3	1	38
1905	7	26	1	2	36
1906	6	44	2	3	55
1907	9	43	2	3	57
1908	8	45	1	2	56
1909	4	45	2	4	55
1910	8	32	2	2	44
Össz.	53	293	16	21	383

Magyar menyasszony				
Német	Tót	Rutén	Egyéb	Össz.
14	19	0	7	40
11	6	0	5	22
4	11	2	6	23
9	7	2	7	25
9	6	1	3	19
13	9	1	9	32
3	2	1	0	6
9	9	0	7	25
72	69	7	44	192

55. táblázat Magyar vőlegények, ill. magyar menyasszonyok által más anyanyelvűekkel kötött házasságok részletezése Zemplén vármegyében 1903-1910 között³⁷⁵

Saját szerkesztés a MStK 22., 32., 50. kötete alapján

MStK 50. kötet 78., 84. o.

³⁷⁴ MStK 22. kötet 60., 66., 72. o.

MStK 32. kötet 60., 66., 72. o.

MStK 50. kötet 78., 84. o.

³⁷⁵ MStK 22. kötet 60., 66., 72. o.

MStK 32. kötet 60., 66., 72. o.

MStK 50. kötet 78., 84. o.

V. Sátoraljaújhely társadalma 1869-ben, 1896-ban és 1906-ban különös tekintettel a migrációra

Utolsó nagyobb fejezetünkben egy kiválasztott vármegyeszékhely, *Sátoraljaújhely* társadalmát vizsgáljuk meg, hogy munkánkat az országos mellett helyi szintű forrásokkal egészítsük ki. Voltaképp regionális szintű eredményeink lokális érvényességét vizsgáljuk. Kiindulópontunk az 1869. december 31-i állapotok szerint végrehajtott népszámlálás volt, majd a polgári anyakönyvek közül az első teljes év (1896) és végül 1906 zárja vizsgálatunk időkeretét. Forrásbázisunkat kizárólag levéltári anyagok feldolgozása adja (népszámlálás, anyakönyvek), mivel a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által közreadott népszámlálási eredmények nem tartalmazznak ilyen típusú adatokat, összesítéseket. A születési helyeket ugyanis a közreadott népszámlálási kötetek „csupán” vármegyénként, ill. törvényhatósági jogú városokként összesítve adták közre (1900, 1910). *Tudomásunk szerint egy dualizmus kori magyarországi városnak sem készült el eddig a születési helyeken alapuló (és térképeken is ábrázolt) vonzaskörzet-vizsgálata az 1869. évi népszámlálás eredményeinek felhasználásával.*³⁷⁶

V.1 Az 1869. évi népszámlálás eredményei Sátoraljaújhelyen

Az 1869-es népszámlálást 1870-ben hajtották végre (január 3. és január 10. között), de az 1869. december 31-i állapotok alapján. A dualizmus korának első hivatalos népszámlálását még nem jellemezte ugyanaz a kivitelezési pontosság, mint a későbbi népszámlálásokat (pl. a végrehajtásban a vármegyei összesítések végső határidejét nem határozták meg). A legfontosabb sajátosság azonban az, hogy nem egyéni számláló lapokat, hanem lakóépületek szerinti

³⁷⁶ Megjegyezzük, más települések társadalmának elemzése viszont már elkészült az 1869-es népszámlálás alapján. Óri Péter *Kiskunhalas* népességét vizsgálta, nem, foglalkozás, családi állapot, írni-olvasni tudás és a háztartások alapján, különbséget téve bel- és külterület között, majd eredményeit összevetette Pest vármegyével, *Kecskeméttel, Pesttel, Budával*, a Hármaskerülettel, a Kiskunsággal és az országos adatokkal is.

Óri Péter: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig. (Szerk: Ó. Kovács József – Szakál Aurél) Kiskunhalas, 2005., 269-292 o.

Bencsik János *Tokaj* társadalmát elemezte az 1869-es népszámlálás alapján, aki külön is foglalkozott a kereskedőkkel, az értelmiséggel és az iparosokkal. Az említett csoportok adatait táblázatokba is rendezte.

Bencsik János: A jelentősen polgárosult Tokaj kereskedőrétege 1869-ben. In: Szülőföldünk, 27., 1998., 147-156. o.

Bencsik János: Egy hegyaljai város, Tokaj 1869-ben. A város társadalmának elemzése. In: Tokaj és Hegyalja, 17., 1996., 137-150. o.

Bencsik János: Tokaj, a polgárosodó kisváros művelődési kapcsolatai a XIX. században (1869). In: Széphalom, 9. 1997., 283-288. o.

Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. In: Korall, 8. évfolyam, 27., 45-93. o.

Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján. In: Korall, 9. évfolyam, 34., 68-101. o.

összeíró íveket használtak. Az első polgári típusú népszámlálás nem kívánta megtudni az egyén anyanyelvét, csupán a névre, a születési évre, a foglalkozásra és a vallásra kérdezett rá.

Mi ezek az adatok közül a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatokat figyelmen kívül hagytuk, mert a vármegyeszékhelyen négy vallás is számottevő jelentőséggel bírt, ami nagyon megnövelte volna a variációs lehetőséget (közel tízezer főről van szó!). (Igaz, így elesünk az egyes felekezetek közötti migrációs erőssorrend megállapításának lehetőségétől, mindent majd a századfordulón keletkezett házassági anyakönyvek alapján fogjuk pótolni.) Nem foglalkoztunk továbbá a személyek nevével sem. *Kutatásainkban mi elsősorban a születési helyekre, majd mindezt kiegészítendő a foglalkozásokra és a születési évekre koncentráltunk.*

Nehézséget jelentett a kutatásban, hogy több összeíró biztos végezte az összeírást, ami a kézírások különbözőségét hozta magával.³⁷⁷ Másrészt ők vagy nem is törekedtek, vagy nem is tudtak egységességre törekedni.³⁷⁸ A vizsgálat szempontjából kisebb hibának számít, hogy néhány esetben az összeírók a születési helyként megadott településhez nem a megfelelő vármegyét adták meg.³⁷⁹ A földrajzilag messze eső falvak esetében azonban nem volt elvárható egy összeíró biztostól, hogy pontosan tudja, hogy merre is volt a megadott település.³⁸⁰ (Bár az összeírt személy ettől függetlenül még tudhatta volna, hogy ő maga pontosan hol is született.)

De a Zemplén vármegyei települések ismerete sem volt 100%-os, így az összeíró biztosok közül valaki „*Regmecet*” is egy alkalommal zempléni településnek vette, pedig az még akkor Abaúj-Torna vármegye része volt. *Víly* a népszámlálás időpontjában ugyancsak Abaúj része volt, mégis egy alkalommal zempléninek tüntették fel. A Sáros vármegyei *Kurima*

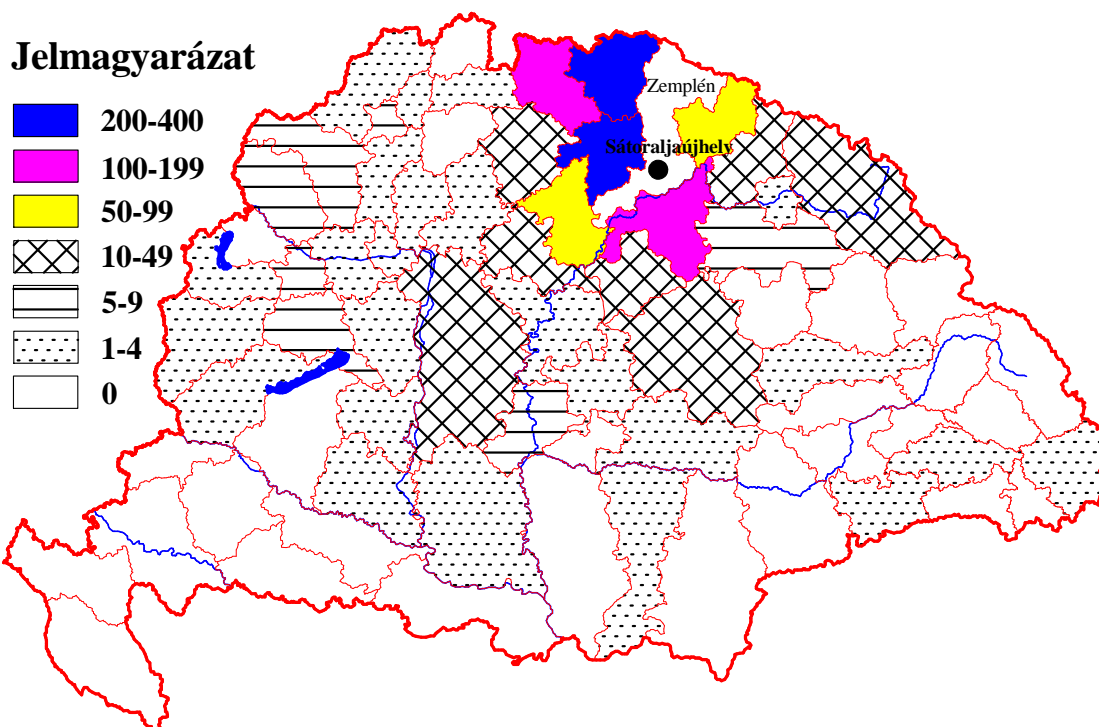
³⁷⁷ A helyzetet tovább bonyolította, hogy az összeíró biztosok előszeretettel alkalmazták az ismétlőjelet. Ha egy kevésbé ismert településen született az egész család, csak a családfő esetében írták ki a település nevét, míg a család többi tagjának esetében csak ismétlőjelet alkalmaztak. Így fosztottak meg minket attól a lehetőségtől, hogy egy-két vitás esetben leellenőrizzük, hogy vajon pontosan olvastuk-e ki a születési helyet az első sorban.

³⁷⁸ A páros települések közül, amelyekből létezett Alsó- és Felső, vagy pl. Nagy- és Kis előtagú is, rendszeresen előfordult minden variáció (előtaggal és a nélkül egyaránt). A legnagyobb ellentmondást az alábbi példa jelentette: miközben az alsóregmeci születésű egyének 13-an voltak *Sátorajjájhelyen*, a felsőregmeciek pedig 14-en, 22 személy csupán annyit közölt születési helyként, hogy Regmec. Ezt az állapotot úgy próbáltuk meg feloldani, hogy az 1869-es lakosságszám alapján szétszítottuk a 22 főt *Alsó- és Felsőregmec* között. Az összeírók valószínűleg „nem szándékosan” dolgoztak pontatlanul, hiszen a példaként megnevezett „*Regmecet*” szinte a szomszédban feküdtek, így mindenki ismerhette őket. Valószínűleg vagy nem is tartották fontosnak az információt, vagy maga az összeírt sem tett különbséget a két falu között.

³⁷⁹ E hibafajták között többfélélt is találtunk, egyrészt ritkább esetben csak az országrészt adták meg, pl. egy esetben a lakos nem tudta a szülőfaluja nevét, így csupán Erdélyt adta meg. Egy másik állampolgár, bár tudta faluja nevét, nem tudta, hogy az pontosan melyik vármegyében is feküdt, pl. *Barót* (Háromszék) esetében csupán Erdélyt diktálta be egy összeírt. Ha megadták a vármegyét, egy-két esetben azok közé is becsúsztott hiba, ezek közül a bocsánatosak közé soroljuk, hogy *Rábaszentmihályt* Győr helyett Vas vármegyeinek határozták meg. Azt viszont súlyos hibának tartjuk, hogy *Kecskeméte*t Szolnok vármegye részének tartották!

³⁸⁰ A dualizmus kori Magyarországon mintegy 12 000 település volt. 1869-ben *Sátorajjájhely* közel 10000 fős népessége számításaink szerint 965 különböző településről származott. Helyesebb azonban úgy meghatározunk, hogy ezek száma 900 és 1000 közé esett. (Mivel pl. tételesen nem ellenőriztük, hogy a szepesi települések közül néhány időközben nem egyesült-e valamelyik szomszédos településsel, vagy volt olyan település, amelynek csak a kezdőbetűjét írták be a névszámlálási ívre (de a vármegyét igen, ez esetben Abaúj), így az akár megegyezhetett egy általuk más személy esetében már azonosított „K” kezdőbetűs településsel, stb.)

ugyancsak szerepelt zempléniként és sárosiként is. Ugyanilyen eset megtörtént a borsodi *Szendrővel* is, mert azt egy alkalommal abaújinak tüntették fel. Az ungi *Dobóruszkáról* egy személy származott, de őt is zempléninek vették fel. Az Ungban fekvő *Nagykapost* egy alkalommal ugyancsak zempléni írták be. (Ezek az esetek már önmagukban is sokat elárulnak a vármegye, illetve *Sátoraljaújhely* vonzáskörzetéről!)

11. térkép Az 1869. 12. 31-én, Sátoraljaújhelyen élt, de más vármegyében született polgárok származása vármegyénként, fő

Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján

Maga a népszámlálás anyaga 9891 személyről szolgáltatott számunkra adatokat.³⁸¹ A 9891 fős lakosságból szám szerint 4372 állampolgár (44,2%) született a vármegyeszékhelyen kívül. A születési helyeik alapján két áttekintő térképet (*11-12. térkép*) készítettünk, amelyek közül az első a *Sátoraljaújhelyen* élt, de más vármegyékben született állampolgárokat mutatja be. *Lásd 11. térkép* A vármegyei szintű kapcsolatok alapján a városnak Zemplénen kívül tu-

³⁸¹ Ez az adat kevesebb, mint a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által végül kimutatott 9946 fő. A különbség oka lehet, hogy a távollévőket is beírták a gyűjtő ívekre, majd többnyire utólag kihúzták őket, átjavítva még a lap alján egyszer már összeadott számokat is! Ezen utólagos kihúzások számát legalább 200-ra becsüljük. (Távollévők minősítették pl. a *Bécsben* vagy *Pesten* tanuló diákokat.) De kihúztak pl. egy olyan családfőt, aki *Csörgön* dolgozott jegyzőként, miközben az egész családja sátoraljaújhelyinek számított. Mi egy kihúzást sem bíráltunk felül, az akkori összesítők pedig valószínűleg egy részét igen (mivel helyben sokkal könnyebb volt utánajárni egy vitás kérdésnek, mint majd másfél évszázaddal később). Mindezek a kisebb eltérések véleményünk szerint elegendőek az 55 fős differenciához. Végül megjegyezzük, hogy a népszámlálási ívekre beírtak két olyan, már 1870-ben született (január első napjaiban) csecsemőt is, akit nem kellett volna. Megjegyezzük, hogy Pozsgai Péter a Torna vármegyei távollévők vizsgálatakor ugyanilyen összeírási problémáról számolt be (pl. utólagos kihúzások, főleg a katonai szolgálaton lévők esetében).

lajdonképpen a szomszédos vármegyék voltak a partnerei, de közel sem egyforma mértékben. Számszerűleg Ung és Borsod volt a két legkevesbé jelentős kibocsátó a szomszédok közül. Ung esetében ennek a kisebb népesség lehetett az oka. Borsod esetében viszont a távolság lehetett a döntő (*Sátoraljaújhely* légvonalban kb. 70 km-re volt Borsodtól), továbbá sokkal kisebb szakaszon volt határos Zemplénnel (így Zemplén kevésbé fontos partner volt Borsod számára), lásd 11. térkép, ill. az, hogy saját vármegyeszékhelye is népesebb volt *Sátoraljaújhelynél*. A szomszédok közül (ill. országosan is) Sárosból és Abaúj-Tornából érkezett a legtöbb bevándorló. Abaúj vármegye esetében talán a földrajzi közelség volt a döntő, hiszen *Újhelytől* nem messze nyugatra húzódott a vármegyehatár.³⁸² Térképünkön jól kirajzolódik Zemplén szomszédjai között a „kelet” és „nyugat” különbsége. (*Ez a tény összevág a migrációs egyenlegekről tett megjegyzésünkkel.*) Zemplénnel sokkal fontosabb partnere volt Sáros és Abaúj-Torna, ill. hozzájuk kapcsolódva még Szepes is, mint a keleti vármegyék, legyen szó akár Ungról, Beregről vagy Szabolcsról. Másképpen fogalmazva, Szabolcs bár a szomszédban feküdt, mégsem tudta megelőzni a vármegyék rangsorában még Szepes sem (111 szabolcsi beköltöző a 115 szepesivel szemben.) Úgy tűnik, a Tisza földrajzi választóvonalként funkcionált ez esetben!

A vármegyék után immár a településekre koncentrálna a nem *Sátoraljaújhelyen* születettek közül a legtöbben *Sárospatakról* érkeztek (127 fő).³⁸³ Lásd 56. táblázat A további sorrend: *Homonna* (83 fő), *Lasztóc* (71 fő), *Miskolc* (64 fő), *Gálszécs* (63 fő), *Tolcsva* (59 fő), *Tőketerebes* (54 fő), *Mikóháza* (53 fő), *Csörgő* (45 fő) és *Céke* (44 fő). Az első tíz település felsorolásából szándékosan hagytuk ki a Galíciából (79 fő) és Lengyelországból (61 fő) érkezetteket, mivel esetükben nem minden esetben írták be a település nevét, így más megoldás nem lévén területileg vettük számba őket. Területként azonban Galícia és Lengyelország nem egyenrangú az egyes településekkel, így mellőztük őket. Az egyes településekről elvándorlók arányát az 56. táblázat mutatja be.

Önmagában a *Sátoraljaújhelyre* költözők számát nem tartottuk elegendő összehasonlítási alapnak, mivel a járásközpontok sokkal nagyobb lélekszámmal rendelkeztek a vármegyeszékhely környéki falvak lakosságához képest. Ezért táblázatunkban (56. táblázat) az adott településről kibocsátott népesség számát az 1869-es lélekszámmal viszonyítottuk. *Sátoraljaújhelyre* legnagyobb arányban a környező falvakból érkeztek betelepülők, pl. *Lasztóc* és *Csörgő* népességének több, mint 10%-át vesztette el, de *Barancs* (8%), *Mikóháza* (7,9%),

Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás alapján háztartási lajstromai alapján. In: *Korall*, 9. évfolyam, 34., 78. o.

³⁸² A vármegyehatár korrigálására is ezért kerülhetett sor 1881-ben, hiszen addig az időpontig a *Sátoraljaújhely* közvetlen szomszédságában (attól északra) elhelyezkedő 7 falu is Abaúj-Torna része volt.

³⁸³ Továbbá hozzászámíthatunk még 4 főt, akik jözseffalvaiak voltak, de 1910-ben ez a település már *Sárospatak* része volt.

Kolbása (5,6%), Nagytoronya (5,3%) és Céke (4,1%) is számottevő lakost bocsátott ki. A járásközpontok ehhez képest már kisebb arányban veszítették el lakosaikat (kb. 2%). A többi település életében már alig mutatkozott meg a *Sátoraljaújhely* felé irányuló migráció (még a táblázatban kiemelt Tokaj, Mád, Monok és Tállya esetében sem).

Helyezés ³⁸⁴	Település	Lakosság szám	Elköltöző	A település lakosságának %-ban	A S.újhelyre költözők arányában %
1.	Sárospatak	6638	127	1,9	2,90
2.	Homonna	3462	83	2,4	1,90
3.	Lasztóc	651	71	10,9	1,62
4.	Miskolc	21199	64	0,3	1,46
5.	Gálszécs	3404	63	1,9	1,44
6.	Tolcsva	3201	59	1,8	1,35
7.	Töketerebes	3913	54	1,4	1,24
8.	Mikóháza	668	53	7,9	1,21
9.	Csörgő	435	45	10,3	1,03
10.	Céke	1083	44	4,1	1,01
11.	Kolbása	712	40	5,6	0,91
	Nagymihály	3516	40	1,1	0,91
	Nagytoronya	760	40	5,3	0,91
	Sztropkó	2499	40	1,6	0,91
	Varannó	2001	40	2,0	0,91
16.	Barancs	486	39	8,0	0,89
25.	Tokaj	5012	31	0,6	0,71
30.	Olaszliszka	2368	24	1,0	0,55
35.	Mád	3779	23	0,6	0,53
	Monok	2812	23	0,8	0,53
	Tállya	3997	23	0,6	0,53

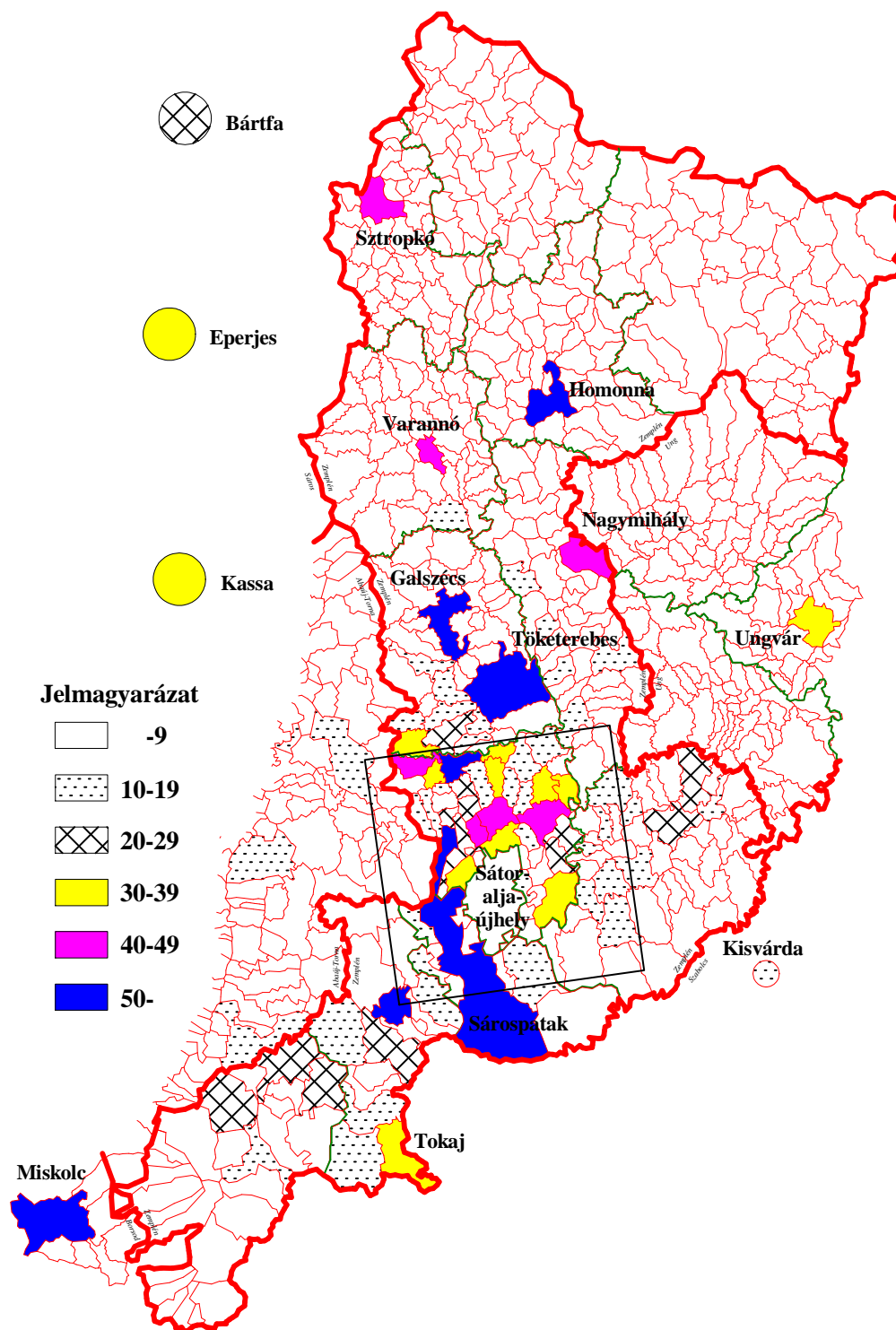
56. táblázat Kiemelés a Sátoraljaújhelyen élő, de más településen születtek származási helyei közül (az onnan elszármazottak száma, és arányuk saját településük lakosságához, ill. a bevándorlók összlétszámához viszonyítva)

Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján³⁸⁵

Minden települést átvizsgálva első lépésben meghatároztuk *Sátoraljaújhely* vonzáskörzetét. (Lásd 12. térkép) Eszerint a vármegyeszékhely elsősorban a saját vármegyéjében található járásközpontokra támaszkodott, így e tekintetben minden járásközpont szinte kiemelkedett saját járásának települései közül, amelyre a legjobb példa *Homonna*. A 83 homonnai mellett a Homonnai járásból még 15 településről került valaki *Sátoraljaújhelyre*, de számuk összesen csupán 23 fő volt. De a többi északi járás is ugyanilyen jelenséget mutatott, pl. a Mezőlaborci járásból összesen 19-en telepedtek le *Sátoraljaújhelyen*, ebből 5 fő esik a járás székhelyére. *Sztropkó* a maga 40 kibocsátott lakosával pedig az teljes összesített települési rangsorban is előkelő helyen szerepelt.

³⁸⁴ Az első oszlopban feltüntetett „Helyezés” a települések helyezésére vonatkozik, amely az elköltözöttek alapján értendő (a helyezés számai a teljes rangsorban elfoglalt helyezést mutatják).

³⁸⁵ BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely

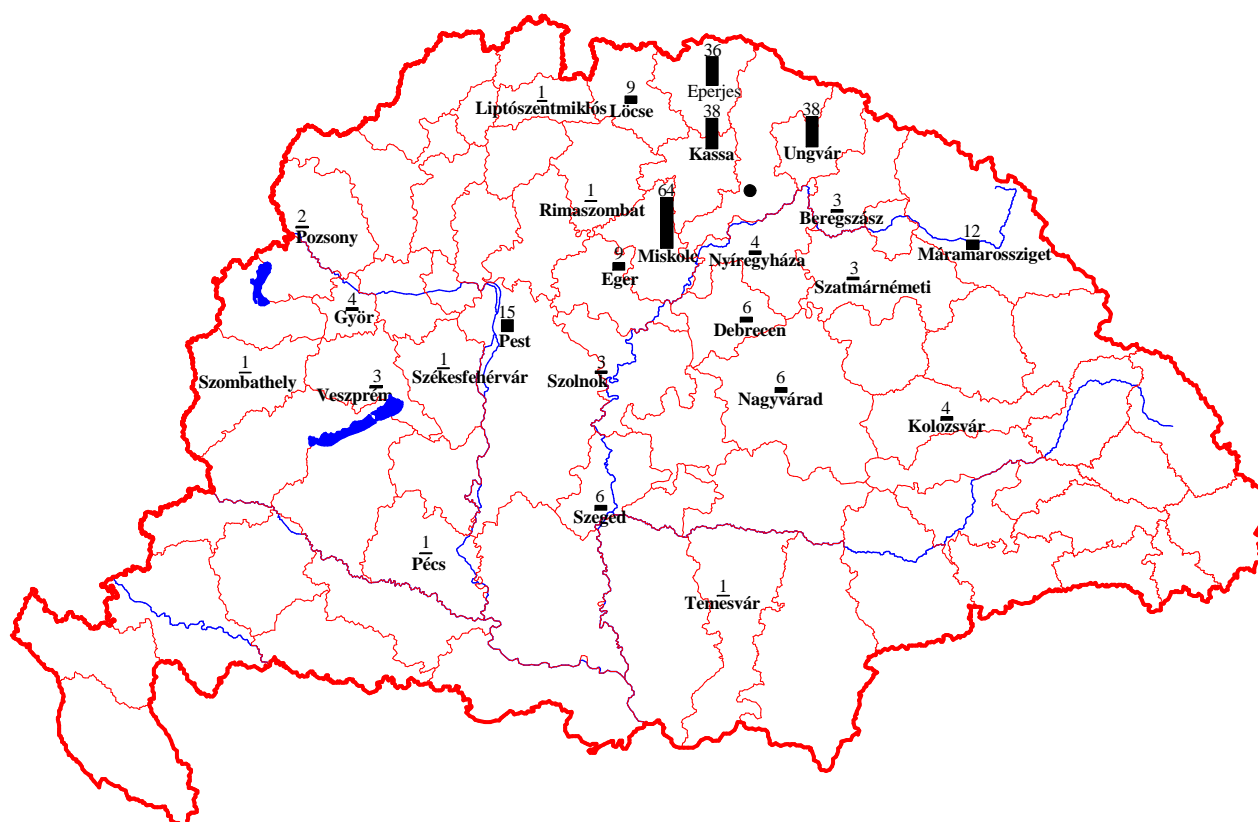
12. térkép Sátoraljaujhely vonzáskörzete 1869. december 31-én, a vármegyeszékhely lakosainak születési helyeinek megoszlása alapján
 Sajtó szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján³⁸⁶

³⁸⁶ BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaujhely
 Térképünkön azokat a településeket ábrázoltuk, amelyekről legalább 10 fő költözött el Sátoraljaujhelyre, az 1869. év végi népszámlálás eredményei szerint. A Sátoraljaujhelyi járásra helyezett keretet a 13. számú térkép-ként kinagyítottuk.

A vármegyeközpontra másrészt a környező településekről (főleg a vármegyeszékhelytől északra fekvőkből) érkeztek betelepülők, amelyek közül sok falu még a járásközpontokkal is versenyre kelhetett. Ezek közül a teljes rangsor 3. helyezettjét, *Lasztócot* kell kiemelnünk, de *Mikóháza*, *Csörgő*, *Kolbása*, *Nagytoronya* és *Barancs* is számottevően adott betelepülőket Sátoraljaújhelynek. *Lásd 13. térkép*

A környező településekhez sorolhatjuk a földrajzi közelség révén a Hegyalja népesebb településeit. Közülük *Tolcsva*, a teljes rangsor 6. helyezettje volt a legjelentősebb, amit a már említett *Tokaj* követett (31 fő), majd *Olaszliszka* (24 fő), *Mád* (23 fő), *Monok* (23 fő) és *Tállya* (23 fő) következett. (Az elvándorlók arányát a saját településük lakosságához képest az 56. táblázat mutatja be.)

A betelepülők harmadik csoportját a más vármegyékben fekvő nagyobb városok (rendszerint vármegyeszékhelyek) adták. *Lásd 14. térkép* Közülük *Miskolc* emelkedett ki 64 fővel, amit *Kassa* és *Ungvár* követett 38-38 bevándorlóval, majd *Eperjes* 36, *Bártfa* 21, *Pest* 15, *Munkács* és *Rozsnyó* 10-10 fővel követett.

14. térkép Az 1869-ben Sátoraljaújhelyen élt, más vármegyék székhelyein született állampolgárok száma

*Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján*³⁸⁸

³⁸⁸ BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely

Sátoraljaújhely példája alapján kijelenthető, hogy vonzáskörzete több mozgatórúgó együttes eredményeképpen alakult ki. Az természetesnek tűnik, hogy mivel minden központi település vonzást gyakorol a körülötte elterülő falvakra, *Sátoraljaújhely* is gyarapodott a környező falvakból elvándoroltak által. Esetükben a földrajzi közelség a döntő. A távolabb fekvő települések esetében (pl. jelen példánkban *Homonna*, *Eperjes* vagy *Pest*) már a társadalmi-gazdasági tényezők kaptak nagyobb szerepet. Mindennek igazolására egy nagyszabású számítás-sorozatot kellene végezni, ami túlmutat munkánk keretein. Röviden arról van szó, hogy a kibocsátó település lakosságszámát, az onnan *Sátoraljaújhelyre* betelepülők számát és a *Sátoraljaújhelytől* mért távolságot kellene egymással súlyozni (gravitációs modell). Elméletileg a távolság növekedésével a központba egyre kevesebb betelepülő érkezik. A társadalmi-gazdasági különbségek (vagy a lakosságszám) eredményeképpen ezek a „koncentrikus körök” jelentősen deformálódnak. Valószínűleg nem véletlen, hogy *Sztropkó* 40 betelepülőt adott a vármegye székhelyének, miközben a körülötte fekvő falvak összesen 11 főt.³⁸⁹

Az egyén elvándorlásának többféle magyarázata lehet, így a vagyon, a személyes kapcsolatok, a megélhetés biztonsága, a rokonság stb. A migráció tehát irányulhat rövid és hosszú távra egyaránt, így 1. típusként „falu - lokális központ”, 2. típusként „lokális központ - regionális központ”, 3. típusként „regionális központ - országos központ” irányokat tudunk megkülönböztetni. A 3 típus egyszerre játszódik le, és ez eredményezte a valós szituációt.

Rápillantva a térképre (*Lásd 12. térkép*) megállapítható, hogy *Sátoraljaújhely* vonzáskörzete sem koncentrikus körökből állt. Északra a *Sátoraljaújhelyi* járás minden települése számottevő bevándorlót adott a vármegyeközpontnak, ezzel ellentétben a *Bodrogköz* falvai messze elmaradtak ettől az értéktől. Sőt ahhoz képest, hogy a *Bodrogköz* falvai ugyanolyan közel vagy még közelebb feküdtek *Sátoraljaújhelyhez*, mint pl. *Magyarizsép*, *Hardicsa*, alig adtak bevándorlókat. A *Bodrogköz*ből tulajdonképpen csak a *Bodrog* mentén fekvő falvak álltak intenzív kapcsolatban a központtal. A *Bodrogköz* déli részéből már alig valaki költözött a térség központjába. *Cigándról* pl. (Kis- és Nagycigánd összevonva) összesen 9 betelepülő akadt, de pl. *Révleányvárról* 4 fő, *Ricséről* már csak 2 fő *Tiszakarádról* pedig már egy sem.³⁹⁰

³⁸⁹ A példaként említett *Sztropkó* véleményünk szerint „csupán” jórészt lakosságszámának köszönhető ezt a kiugró eredményt, mert ugyanolyan (többnyire alacsonyabb) társadalmi státuszú egyének költöztek *Sátoraljaújhelyre*, mint a falvakból. A 40 sztropkói születésű közül 26-nak volt beírva a népszámlálási ívekre a foglalkozása (a maradék 14 fő közül 12-en háziasszonyok, míg 2-en gyermekek voltak. A 26 fő közül 4 kapás, 2 napszámos, 5 szolgáló, 1 gulyás, 1 mosónő, 1 szakácsnő, 1 özvegy gazdaasszony, 1 kocsis, 1 fuvaros, 1 csizmadia inas, 2 suszter inas, 1 szabó legény, 1 asztalos, 1 cipész mester, 1 gubás mester, továbbá 1 kereskedő, és 1 mérnök származott *Sztropkóról*.

³⁹⁰ A települések lélekszámához képest a százalékarányok: *Cigánd* 0,3%; *Révleányvár* 0,4%; *Ricse* 0,2%; *Tiszakarád* 0%.

Kovács Alajos 1938-ban adott közre egy cikket a Századokban a magyar-szlovák nyelvhatár változásairól a XVIII. és XIX. században.³⁹¹ Sommás megállapítása, hogy a „*Kassa-Sátoraljaújhely közti terület valóságos magyar temető volt az utolsó két évszázadban*”.³⁹² A magyarok fokozatos eltűnésének utolsó fázisa játszódhatott le a XIX. században, elég csak összevetni Fényes adatait és az 1880. évi népszámlálás eredményeivel. A Mellékletben található 11.A és 11.B, ill. 12.A és 12.B sorszámú térképeket összevetve a szlovákok délre való előretörése, vagy másképpen a magyarok délre szorulása nyilvánvaló. Konkrétan végül egy észak-zempléni falu, *Szacsúr* sorsa vetette fel számunkra a kérdést, vajon okozhatta-e a magyarok délre szorulását az, hogy egyesek délre, *Sátoraljaújhelyre* költöztek. A Varannói járásban fekvő *Szacsúrról* ugyanis 16 fő költözött *Újhelyre* (Lásd 2. térkép), ami meglehetősen magasnak tűnt, összehasonlítva akár a szomszédos településekkel, akár a tőle délre fekvő falvakkal.³⁹³ A XVIII. századi források még adtak hírt arról, hogy *Szacsúron* éltek magyarok. Közülük talán az utolsó magyarok épp *Sátoraljaújhelyre* költöztek el a faluból. (Forrásaink szerint *Sátoraljaújhelyen* e folyamat eredményeképp 1836 és 1880 között a magyarok százalékos aránya 49%-ról 75%-ra növekedett. (Lásd III.2.a alfejezet, 16. táblázat)

Az 1869-es népszámlálás nem kérdezett rá az anyanyelvre, így csupán az elköltözők számát tudjuk összevetni a lakosságszámmal. A születési helyek megoszlása alapján, úgy gondoljuk, hogy a *Sátoraljaújhelyi* járás falvaiból döntően délre történt elvándorlás³⁹⁴, így a *Sátoraljaújhelyre* betelepülők száma alkalmasnak tűnik egy összehasonlításra. (Ha két egymás mellett fekvő, így azonos adottságú és lakosú, de eltérő anyanyelvű településről különböző számú betelepülő érkezett, akkor az az eltérő nyelvi körülmények miatt is megtörténhetett.)

A lakosságszám és az elvándorlók számának összevetésének eredménye, hogy a lakosságnak településenként kb. 2-4%-a költözött *Újhelyre*. Etnikai arányváltást azonban nem lehet bebizonyítani, mert ahonnan számottevően költöztek el, pl. (*Barancs, Lasztóc, Imreg és Céke*), ott nem vagy alig módosult az anyanyelvi arány. Ahol pedig módosult az arány, vagyis pontosabban a magyarok száma csökkent, onnan meg olyan kevesen költöztek *Sátoraljaújhelyre*, hogy az önmagában nem lenne elegendő magyarázat. Például, bár *Magyarizsépen* 55%-ról 16%-ra csökkent a magyarok száma a reformkor (Fényes Elek adatai) és 1880 között,

³⁹¹ Kovács Alajos: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban (Térképekkel) In: Századok. LXXII. évfolyam, Pótfüzet, 1938., 561-575. o.

³⁹² Acsády Ignác adatait használta fel a XVIII. század elejéről, majd a Lexicont 1772-ből, és az 1830-as évekből Fényes adatait.

Kovács Alajos: i. m. 570. o.

³⁹³ A *Szacsúrtól* délre fekvő *Szécsmező* például még népesebb is volt, de onnan csupán egy fő költözött *Sátoraljaújhelyre*.

³⁹⁴ Kiválasztottunk egy északabbra fekvő járásszékhelyet, *Varannót*, hogy megvizsgáljuk az oda bevándoroltakat. Feltételezésünk beigazolódott, mert az 1869-ben 2001 fős *Varannón* alig találtunk a *Sátoraljaújhelyi* járásban született egyént. (Konkrétan 1-1 fő született *Imregen, Algóregmecen* és *Felsőregmecen*. Magán a vármegyeszékhelyen pedig 6 fő született.)

onnan csupán 34-en költöztek *Újhelyre*, ami messze nem magyarázza meg a magyarok több száz fős fogyását. *Miglész* ugyanígy járt: a magyarok száma 45%-ról (1830-as évek) 12%-ra esett (1880), de mindeközben csak 6-an költöztek *Újhelyre*. A regionális centrumba történő migráció így önmagában nem okozhatta a Kovács Alajos által megfogalmazott „kiüresedést”.

Az etnikai arányok és az elvándorlás összefüggéseire e falvak esetében tehát általános tendenciát nem lehet levonni, de két tényre felhívjuk a figyelmet. Az első az, hogy *Sátoraljaújhelytől* északra helyezkedett el a *Velejte-Gercsely-Kiszte* településhármas. Az etnikai térképeinket átnézve ez a három település bizonyult a legerősebb gátnak a XIX. század legvégén bekövetkezett észak felé irányuló magyar előretöréssel szemben. Közös jellemzőjük, hogy nem számítottak nagy lélekszámú falvaknak, a Zempléni-szigethegység zárta el *Sátoraljaújhelytől* őket, továbbá lakosságuknak egy része mindig magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Közülük *Gercsely* az, amely „engedve” a magyar előretörésnek 1910-re többségében magyarra vált. Az 1869-es állapotok szerint *Gercselyről* összesen 36-an költöztek *Újhelyre*, míg két szomszédjáról csupán 14, ill. 12 fő. (Az össznépességhez viszonyítva *Gercselyről* 7,6% költözött el *Újhelyre*, míg *Velejtéről* és *Kiszteről* csupán 2,4%, ill. 3,1%.) Az 1910-ben magát magyar nyelvűnek valló *Gercsely*, tehát szomszédjaihoz képest már 40 évvel korábban is intenzívebb kapcsolatot ápolt *Sátoraljaújhellyel*. Az 1910-ben magát többségében magyar anyanyelvűnek valló népesség statisztikájában való megjelenése talán épp ennek az élénk vándorlásnak is köszönhető volt, amelynek eredményeképpen - a magyar nyelvű - *Sátoraljaújhely* jobban „bekerült a hétköznapi tudatba”.

A másik észrevételünk, hogy bár *Lasztócnak* nem csökkent a XIX. század közepén a magyarsága, valószínűleg a 10,7%-nyi elköltözés a későbbiekben érezte a hatását. *Lasztóc* ugyanis meg tudta őrizni magyarságát 1836 és 1880 között (a legnagyobb szlovák előretörés idején), de 1910-re mégis veszített magyarságából mintegy 10%-ot. Véleményünk szerint nem elképzelhetetlen, hogy ha a magyarok vándoroltak el a településről, akkor az ő hiányzó gyermekeik miatt csökkent *Lasztócon* a magyarság százalékos aránya. (Az *elköltözők gyermekei* már nem *Lasztócon*, hanem *Újhelyen* születtek meg, lásd erre a konkrét egyéni sorsokat, a foglalkozást tárgyaló alfejezet végén.)

V.2 A sátoraljaújhelyi népesség jellemzése életkor szerint

A sátoraljaújhelyi lakosok 55,8%-a (5519 fő) volt helybeli születésű 1869. december 31-én, közülük csak két főnek nem tudjuk a születési évét. Bár az 55,8% magasnak tűnhet, ez tulajdonképpen a fiatalkorúak magas arányának volt köszönhető. A *Sátoraljaújhelyen* született lakosság közül **3464 fő** (62,76%) volt 20 éves vagy annál fiatalabb, közülük **1230-an** (22,29%) 5 éves vagy annál fiatalabb, ill. **326 fő** (5,9%) egy évesnél is fiatalabb volt. Az 5 évesnél fiatalabb korúak nélkül tehát a „törzsökös” (helyben született) lakosság aránya 42-43% között volt (5519-ből kivonva a 1230-at).

A bevándorlók közül (összesen **4372 fő**) viszont csupán **1308 fő** volt 20 éves vagy annál fiatalabb (29,9%), továbbá **116 fő** volt 5 vagy 5 évesnél fiatalabb (2,7%) és csak **20** gyermek volt 1 évesnél fiatalabb (0,5%). A sátoraljaújhelyi születésűek alacsonyabb átlagéletkora nemcsak a magas születésszámnak volt köszönhető, hanem annak is, hogy a munkaképes korú bevándorlók gyermekei már *Sátoraljaújhelyen* születtek meg (szüleiktől eltérően).

Feltételezéseink szerint (*amit 57. táblázatunk igazol is*) minél fiatalabb egy gyermek, annál kisebb valószínűséggel változtat lakhelyet (pontosabban a szülei), vagyis a legfiatalabbak számát befolyásolta legkevésbé a migráció. Ennek igazolására kigyűjtöttük a *Sátoraljaújhelyen* élt az 5 évnél fiatalabb gyermekek születési helyét. (*Lásd 57. táblázat*)

Évjárat születési éve	A gyermekek létszáma	Közülük helyben született	%	Települések, ahonnan legalább ketten, vagy hárman származnak
1865	216	184	85,19	Csörgő 2, Királyhelme 2, Lasztóc 2, Luka 2, Miglész 2, Miskolc 2
1866	265	245	92,45	Vehéc 2,
1867	248	224	90,32	Sárospatak 3, Kenyhert 2
1868	271	253	93,36	Kistoronya 2
1869	344	326	94,77	Csarnahó 2, Erdőbénye 2, Lasztóc 2

57. táblázat **1869. 12. 31-én Sátoraljaújhelyen élő 1865-ben, 1866-ban, 1867-ben, 1868-ban és 1869-ben született gyermekek születési helyének megoszlása**
*Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján*³⁹⁵

Döntő többségük (85-95% között) helybeli születésű volt, majd az egyre idősebb korban egyre magasabbra emelkedett a bevándorlással *Sátoraljaújhelyre* került gyermekek száma (kivéve az 1867-es évfolyamot). Ráadásul az egyévesek között a két erdőbényei gyermek ikertestvér volt, vagyis a szülei révén egyszerre kerültek *Újhelyre*, ezzel is csökkentve a bevándorlók számát.

³⁹⁵ BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz. Zemplén vármegye, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely

Az idősebb korosztályokban 10 évenként vizsgáltuk meg, hogyan is alakult a helyiek és a bevándorlók aránya. *Lásd 58. táblázat* Az általános tendencia szerint a helyiek aránya drasztikusan csökkent (többnyire az 50%-os érték alá!). Pl. az 1849-es évfolyam tagjai között - azaz akik már betöltötték a 20. életévüket, 1869 folyamán (összesen 170 fő) - a helyben születettek aránya 38,24% volt (65 fő). Hozzájuk képest a harmincévesek a várttal ellentétben népesebb korosztálynak bizonyultak, de a helyiek ugyanúgy alulreprezentáltak voltak: 34,33%. A 40 évesek korosztálya (az 1829-ben születettek) viszont létszámát tekintve még népesebb volt, mint a 20 vagy a 30 éveseké (összesen 205 fő), közülük 84 fő (40,98%) volt helyi születésű (vagyis ebből az évfolyamból 121 fő számított bevándorlónak). Az életkor előre haladtával általánosságban megfogalmazott csökkenő tendenciát már a 40 évesek megfordították, igaz a még idősebbek között, pl. a 60 év felettiek körében a helyben születettek aránya már erősen hullámzott (pl. az 1799-es és az 1809-es évek esetében újra alacsony volt a helyiek aránya (25, ill. 43%). Ez utóbbi adatoknak már az is lehetett az oka, hogy már nagyon sokan elhaláloztak közülük, a mintaszám alacsony volta miatt, így nem kaphatunk releváns eredményt, ill. akár olyan társadalmi események hatása, amelyeket eddig nem vettünk számba (pl. az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc hatása).

Év	Évfolyam (fő)	Helyi szül. (fő)	%
1779	1	0	0,00
1789	7	6	85,71
1799	12	3	25,00
1809	58	25	43,10
1819	142	72	50,70
1829	205	84	40,98
1839	201	69	34,33
1849	170	65	38,24

58. táblázat **1869. 12. 31-én Sátoraljaújhelyen élt, az adott évben születettek száma, és a közülük a helyben születettek száma és aránya százalékban**
Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján³⁹⁶

A 40 év felettiek esetében megjegyezzük, hogy 1848 előtt valószínűleg sokkal nehezebb volt lakhelyet váltani. Nagy valószínűséggel ez is befolyásoló tényező volt arra, hogy pontosan hányan is költöztek el.

Nem tartjuk szerencsésnek, hogy vizsgálatunkban a 20 évesek épp 1849-ben születtek. (Az 1849-es évfolyam létszáma alacsonyabb volt, mint az 1839-es, vagy az 1829-es évfolyamé). Első feltételezésként azt is gondolhatjuk, hogy önmagában a szabadságharc miatt is csökkenhetett a születendő gyermekek száma. (Ráadásul számszerűleg a 20 évesek között a bevándorlók is kevesebben voltak a többi korosztályhoz képest: a 170 főből 65 fő.)

Ezért áttekintettük a többi korosztály (1850, 1848, 1847, 1846, 1845 és 1844) létszámát is a kérdés eldöntéséhez, eszerint sorban 219, 166, 123, 131, 195, 232 fő alkotta az adott korosztályt (a számok a teljes lakosságot jelentik). Vagyis nem a szabadságharc volt önmagában a befolyásoló tényező, hanem az a demográfiai mélypont, amely 1848 körül érte el legnagyobb negatívumát. Rendelkezésre állnak ugyanis az 1950 után létrejött Borsod-Abaúj-Zemplén megye születési adatai (településenként és összesítve is) 1828 és 1900 között.³⁹⁷ Eszerint a megyét visszavetítve 1828 és 1865 közé 9606 és 16354 között változott a születések száma. A legtermékenyebb év 1857 volt (16354 megszületett gyermekkel), míg a legterméketlenebb 1831 volt (9606 megszületett gyermek). Ez utóbbinak egyértelműen a kolerajárvány volt az oka. A következő két legterméketlenebb év viszont a szűkebb időintervallumunkba esett (1847 és 1848): 11835-ös ill. 11560-as értékkel. Viszont 1849-ben már átlagos volt a születések száma: 14 079. Az eddig említett két mélypont (1830 és 1848) között épp egy szűken vett generációnyi idő telt el, hiszen a nők már fiatalon életet adtak első gyermeküknek, így könnyen meglehet, hogy a kolerajárvány utóhatásáról volt szó. Ráadásul 1846-47 rossz termést hozott, így az ország népességének ínséggel kellett szembenéznie.

Sátoraljaújhely demográfiai mutatói a vármegyei népmozgalmi adatoktól semmivel sem térnek el, ugyanúgy 1847 és 1848 volt a két legterméketlenebb év 220, ill. 245 születéssel. 1849-ben viszont már 315-en, míg 1850-ben még többen 378-an születtek. Ez viszont azt mutatja, hogy demográfiailag, egészségügyileg a mezőváros nem különbözött a vidéktől, a tényleges várossá válás még nem történt meg.

V.3 A sátoraljaújhelyi népesség foglalkoztatási szerkezete 1869-ben

Az 1869. éves vizsgálatunk utolsó nagyobb része a foglalkozások áttekintésével foglalkozik. A népszámlálás szerint összesen 4048 főnek (az összlakosság 40,9%-a) jegyezték be valamilyen foglalkozást a neve mellé a népszámlálás során.³⁹⁸ Közülük 1477 fő volt sátoraljaújhelyi születésű (az összes munkavállaló 36,5%-a) Az egyes foglalkozásokban dolgozó helyi születésűek arányát illetően hullámzó értéket kaptunk, így egyes foglalkozásokat a helyiek teljesen kisajátítottak, míg más szakmákban csak bevándorlók dolgoztak.

Általánosságban igaz, hogy a lista élén (a helyiek nagyobb részesedése alapján) olyan foglalkozásokat találunk, amelyekben kevesebben dolgoztak.³⁹⁹ Kisbíróként összesen 4 fő,

³⁹⁶ BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz. Zemplén vármegye, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely

³⁹⁷ A népmozgalom főbb adatai községenként: 1828-1900, 6. kötet, Borsod-Abaúj-Zemplén, összeállította: Klinger András, Bp., KSH, 1972., 176.o.

³⁹⁸ Nem számítva hozzájuk a háziasszonyokat, nekik csupán annyit írtak be, hogy háztartásbeli.

³⁹⁹ A koldus lét természetesen nem önálló foglalkozásnak számít, inkább állapotnak, vagy megélhetési formának. Mégis beírtuk őket a táblázatunkba, tovább pontosítva ezzel a társadalmi képet.

aranyművesként mindössze 3 fő, de sírásóként is mindössze 5 fő kereste kenyerét, döntően helyi születésűek voltak. Az egyes foglalkozást űzők között, a helybeli és bevándoroltak közötti arányt mutatja be az 59. táblázat.

Sorszám	Foglalkozás	%	A helyiek száma
1.	koldus	100,0	2
2.	aranyműves	100,0	3
3.	kisbíró	100,0	4
4.	sírásó	80,0	4
5.	divatárus	75,0	3
6.	esztergályos	75,0	3
7.	borbély	71,4	5
8.	pék	63,2	12
9.	bodnár	54,5	12
10.	fűszerkereskedő	54,5	6
11.	ács	52,4	22
12.	lakatos	51,5	17
13.	ápoló	50,0	2
14.	biztosítás	50,0	2
15.	bőrnyíró	50,0	4
16.	szatócs	50,0	10
17.	cipész	47,6	10
18.	csizmadia	46,3	124
19.	szobalány	44,4	16
20.	suszter	44,0	44
21.	földművelő	42,5	17
22.	gubás	41,3	31
23.	kalapos	40,9	9
24.	fuvaros	40,0	12
25.	kőműves	40,0	8
26.	tímár	38,3	18
27.	fiákeres	37,5	3
28.	szabó	37,5	66
29.	napszámos	36,1	60
30.	hajhász (fodrász)	33,3	3
31.	mészáros	32,3	10
32.	kapás	31,7	99
33.	ügyvéd	31,7	13

Sorszám	Foglalkozás	%	A helyiek száma
34.	asztalos	31,3	30
35.	pék	30,0	6
36.	szíjgyártó	30,0	3
37.	juhász	28,6	2
38.	tanár	26,1	6
39.	bádogos	25,0	3
40.	kerékgyártó	25,0	5
41.	kovács	25,0	7
42.	molnár	23,5	4
43.	csordás	20,0	1
44.	inas	20,0	2
45.	pesztonka	17,4	4
46.	cukrász	16,7	1
47.	szolgáló	16,7	64
48.	cseléd	16,4	9
49.	szakácsnő	16,4	18
50.	szücs	12,0	3
51.	bacsó	11,1	1
52.	varga	11,1	1
53.	béres	8,3	1
54.	megyei hajdú	7,7	2
55.	dajka	3,8	1
56.	kocsis	3,8	3
57.	adóhivatalnok ⁴⁰⁰	0,0	0
58.	bojtár	0,0	0
59.	gazdatiszt	0,0	0
60.	kőfaragó	0,0	0
61.	mérnök	0,0	0
62.	orvos	0,0	0
63.	pap	0,0	0
64.	téglavető	0,0	0
65.	vasúti mérnök	0,0	0

59. táblázat A helyben születettek aránya és száma Sátoraljaújhelyen, 1869-ben az egyes foglalkozást űzők között

Saját számítás az 1869-es népszámlálás alapján⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Sátoraljaújhelyen 1869-ben összesen 2 adóhivatalnok, 5 bojtár, 4 gazdatiszt, 5 kőfaragó, 7 mérnök, 3 orvos, 7 pap, 9 téglavető és 5 vasúti mérnök élt (mindannyian bevándorlók).

⁴⁰¹ Helyhiány miatt csak a helyi születésűek számát, és arányát tüntettük fel (a bevándorlókét nem) a táblázatunkban.

Elméletileg a magasabban kvalifikált emberek vándorolnak többet, így feltételeztük, hogy minél messzebről érkezett valaki *Sátoraljaújhelyre*, annál képzetebb volt. (*A tétel fordítva is igaz, lásd alább...*) *Sátoraljaújhely* esetéből kiindulva először így megvizsgáltuk, hogyan kerültek állampolgárok két kiválasztott városból, *Győrből* és *Pestről* Zemplénbe.

A nyugat-dunántúli városból 4 polgár származott el *Újhelyre*. Közülük kettőre igaz az bekezdés elején tett megállapításunk. Az egyikük az 1828-ban született megyei hajdú őrmester valószínűleg 20-as évei elején került állomáshelyére, *Sátoraljaújhelyre*. Viszonylag későn házasodhatott, mert felesége 12 évvel volt fiatalabb nála, aki akkor csupán 17 éves lehetett. Minden bizonnyal így történt, mert egy évvel később már életet adott első gyermekének (1858-ban). 1869-ben már 5 gyermeket nevelt a házaspár, a legkisebb még egy éves sem volt. *Győrből* került *Újhelyre* egy orvos is, ő 1831-ben született. Helybeli felesége 12 évvel volt fiatalabb nála, gyermekük nem volt 1869-ben. A másik két eset már rendhagyóbb, az első: egy 1816-ban született tokaji órasmester, aki *Győrből* hozott feleséget, gyermekeik viszont már újhelyi születésűek voltak. Végül egy 1839-ben született nőtlen és gyermektelen, és már *Sátoraljaújhelyen* született cipész mester idős apja (1806-ban született) származott *Győrből* (egy háztartásban élt fiával).

Az ország középpontjából, *Pestről* még többen költöztek Zemplénbe (15 fő), de mindannyian magasabb társadalmi presztízsű foglalkozásokat űztek. Találtunk közöttük pl. két kőfaragó mestert (feleségeik már helybeliek voltak). De a téglavetők és a bádigosok között is dolgozott pesti származású legény. (Mindkét szakma a személyi adatok alapján nagy szakértelmet kívánhatott, mert a téglavetők közül senki sem született helyben, az egyik téglavető mester Sziléziából, míg a másik *Hercegekútról* érkezett, míg a legények közül egyesek Csehországból, ill. Ausztriából, vagy lengyel földről származtak. A bádigos szakmában ugyancsak messziről (pl. *Kolozsvár*) érkezett szakemberek dolgoztak, de a legények között is akadt két pesti (ők 1845-ben és 1850-ben születtek).

A pesti születésűek vizsgálata lapján a legkülönlegesebb esetet egy 1839-ben *Sátoraljaújhelyen* született kereskedő sorsa mutatta (tulajdonképpen a felesége volt pesti). Gyermekei adatai alapján a 20-as éveinek elején költözhetett *Pestre*, majd évek multával ott feleségül is vett egy nála 6 évvel fiatalabb lányt. Felesége már 19 éves korában megszülte első gyermeküket (1864). Az biztos, hogy 1868-ban még *Pesten* éltek, mert ott született meg egy gyermekük. A következő, 1869-ben pedig már *Sátoraljaújhelyen* született. Ha tehát csak a családfő adatait néznénk, úgy tűnne, mint aki ki sem mozdult szülővárosából, közben a gyermekei születési helyei elárulják, hogy életéből minimum 5 évet, de valószínűleg 6-8 évet is a fővárosban töltött.

A fent említett szabad királyi városokkal szemben egy közeli falut, - a *Sátoraljaújhely* körüli települések legnagyobb kibocsátóját - *Lasztócot* is megvizsgáltunk, vajon milyen társadalmi rétegek hagyták el falujukat. A falura általánosságban igaz, hogy a magasabb társadalmi csoportok alulreprezentáltak voltak. A 71 lasztóci beköltöző közül a legmagasabb társadalmi státuszúnak összesen három+egy fő (3 kereskedő és egy ügyvéd), továbbá 6 feleség számított, és egy idős eltartott édesapa (összesen 11 fő). Mivel a népszámlálás az adott időpont állapotát rögzítette, azt nem tudjuk pontosan, mikor költöztek *Sátoraljaújhelyre*. Egy adat segíthet rajtunk: a megszületett gyermekek születési helye és ideje.

A *Lasztócról* származó kereskedők közül a legidősebb 1806-ban született (1869-ben már özvegy volt), aki 30 éves nőtlen fiával élt együtt, aki így természetesen gyermektelen is volt (még két szolga is velük élt.). Apa és fia tehát *lasztóci* születésű volt, és a fiú születése után költöztek valamikor *Sátoraljaújhelyre*. A második legidősebb lasztóci származású (liszt)kereskedő 1829-ben született, felesége vele egyidős, de már sátoraljaújhelyi születésű volt. Négy gyermekük volt (születési év sorban: 1856, 1860, 1865 és 1869) mindannyian *Sátoraljaújhelyen* születtek, így a családfő 1870 első napjaiban már legalább 15 éve helybeli lakos volt. A harmadik (özvegy) kereskedő 1830-ban született, és három tíz éven aluli gyermekével élt egy háztartásban, akik mindannyian újhelyi születésűek voltak. Születési évük sorban: 1861, 1864, 1868, vagyis a kereskedő legalább kilenc éve élt a vármegye székhelyen.

A lasztóci származású ügyvéd 1820-ban született, aki a népszámlálás idejében már a második feleségével élt együtt (kolbásai származású volt). A szolgálókat nem számítva 5 gyermekével élt együtt, akik már mind *Sátoraljaújhelyen* születtek (1853 és 1869) között). Az ügyvéd már legalább 17 éve újhelyi lakos volt.

A magasabb társadalmi rétegekhez számítjuk még azokat a lasztóciakat, akik férjük révén számítottunk ehhez a csoporthoz. (Lehetséges, hogy a származásuk vagy az apjuk révén is ide számítottuk volna, ilyen típusú adatok azonban nem álltak rendelkezésre). *Sátoraljaújhelyen* így összeírták egy birtokos feleségét, aki 1808-ban született (férje még 1796-ban), gyermekeik - ha voltak - már nem éltek velük egy háztartásban. *Újhelyen* élt továbbá egy málcai származású jegyző felesége, születési évük 1842 és 1846 volt, élő gyermekük nem volt.

Ehhez a csoporthoz számítottuk még egy rőfös kereskedő feleségét, a házaspár tagjai 1834-ben, ill. 1838-ban születtek. Két gyermekük (10 és 7 éves) is volt, mindketten újhelyi születésűek voltak. Édesanyjuk így kb. 20 éves korában került a városba, 1858 körül. *Sátoraljaújhelyen* élt még egy megyei hivatalnok felesége is, 1847-ben született (férje tíz évvel idősebb volt nála - és nagykászéri származású). Egy gyermekük volt, aki *Magyarizséken* született 1868-ban (ráadásul a pesztonka is onnan származott!). A család a gyermek megszületése után 1869-ben költözött a vármegye központjába.

Továbbá egy 1848-as születésű lasztóci fiatalasszony hozzáment feleségül egy cigándi, nála 7 évvel idősebb kereskedőhöz. Első gyermekük *Sátoraljaújhelyen*, 1869-ben született.

Utoljára hagytuk egy rabbisegéd feleségét (a férj és a feleség is 1824-es születésű volt). A férje *Tállyán* született, ő maga *Lasztócon*, viszont az első gyermek 1856-ban *Kiskázméron*. Három év múlva már *Újhelyen* éltek, mert az életben lévő második és további gyermekük már ott született.

A következő nagy társadalmi csoportba azokat a mesterembereket soroltuk, akik szakmájuk csúcsán álltak. Életkorukat tekintve többnyire 30 és 40 év között voltak, de volt közöttük egy 1823-as születésű családfő is. Létszámukat tekintve nem voltak sokan: 2 szabó, 3 csizmadia, 1 gubás, 1 bodnár, 1 bőrníró és 1 mészáros mester, továbbá 2 gubás mester és 1 cipésmester felesége tartozott hozzájuk (összesen 9 családfő, 3 feleség, továbbá 3 gyermek). Bevándorlásuk körülményei nem mutattak semmi rendkívülit, többnyire egy helybelivel házasodtak össze, és az összes érintett gyermek már *Sátoraljaújhelyen* született. Két kivétel akadt, az első az egyik szabó mester. Ő 1834-ben született *Lasztócon*, felesége 1842-ben *Tállyán*, gyermekük 1867-ben pedig *Kassán*. A szabó mester és családja tehát csak ezután vándorolt vissza Zemplénbe. A lasztóci származású mészáros mester 1829-ben született, felesége szacsúri származású volt. Házasságkötésük után *Lasztócon* laktak, mert az 1853-ban, 1862-ben és 1865-ben született gyermekeik mind *Lasztócon* látta meg a napvilágot. Ezután költöztek *Újhelyre*, mert a következő gyermek 1868-ban már ott született.

A harmadik társadalmi csoportba 5 vándorúton lévő inast, ill. legényt vettünk, akik életkoruk szerint 15 és 25 év közöttiek voltak. A lasztóciak közül összesen 1 suszterinas, 1 szabóinas, 2 asztalos segéd és 1 gubás legény tartózkodott az 1869. év végén *Sátoraljaújhelyen*.

A negyedik csoportba a földműveseket soroltuk (ill. feleségüket, ha az született *Lasztócon*), nekik foglalkozásként a népszámláló íveken csak a kapás vagy csak a napszámos szót írták be. Összesen 9 férfiról és 3 nőről van szó ez esetben. Szándékosan írtunk férfit és nem családfőt, mert előfordult olyan eset is, hogy az 1797-ben született kapással (felesége 1810-es születésű volt) együtt élt még legkisebb fia, akkor alig 20 éves volt. A családból egyedül ez a fiú született *Lasztócon*, szülei *Cselejen*, ill. *Abaujváron*. Egy másik esetben a családfenntartónak beírt kapás családjából senki sem született *Lasztócon*, kivéve a családfő apját, akit öregségére fia befogadott. A családfő már *Magyarizséken* született, felesége *Sztropkón*, gyermekeik pedig *Sátoraljaújhelyen*. A család tagjai közül tehát a nagypapa tette meg a legnagyobb vándorutat életében. A földművesek csoportjára tehát ugyanúgy jellemző volt a mobilitás (nemcsak a magasabb presztízsűekére), csak ők kisebb távolságot tettek meg egy generáción belül (1. típusú migráció). Az összes eddig nem említett személy szolgáló (ill. kisebb részük szakácsnő) volt, mindannyian 20 év körüliek, de inkább az alattiak voltak.

Egy családot emelünk még ki, egy 1825-ben született molnárét. Ő maga *Imregen* látta meg a napvilágot, majd a 20-as éveinek végén feleségül vett egy 13 évvel fiatalabb magyarizségi leányt. Az biztos, hogy már 1855-ben *Lasztócon* laktak, mert az elsőszülött gyermek itt született. (A feleség ekkor nincs 18 éves!) Majd 1857-ben, 1860-ban, 1863-ban, 1865-ben és 1869-ben ugyancsak *Lasztócon* születtek a gyermekek (összesen 6 gyermek volt a családban). Végül az utolsó gyermek megszületése után költöztek *Sátoraljaújhelyre*.

Általános tételünk szerint egy adott város vonzáskörzete többféle tényezőből jön létre. A város körüli falvakból többnyire az alsóbb társadalmi csoportok tagjai kelnek útra, majd a városban ennek megfelelően a kisebb presztízsű foglalkozásokat fogják űzni. *Sátoraljaújhelyre* elszármazó lasztóciak példája jól illusztrálja ezt a helyzetet (pesztonkák, inasok, mindenesek). A 71 lasztóci beköltöző közül csupán egy ügyvéd akadt.

Az alfejezet elején megfogalmazott tételünk fordítva is igaz: minél magasabb iskolai végzettség kellett egy állás betöltéséhez, annál távolabbról érkezett bevándorlók látták el az adott beosztást.⁴⁰²

Az öt vasúti mérnök jól példázza mindezt, mert *Tokajból*, *Kassáról*, *Debrecenből*, *Keszthelyről* és német földről (Württemberg tartományból) származtak. A két vaspálya mérnök munkahelyi kötelezettsége valószínűleg nem sokban különbözött az előzőektől, az egyikük *Wrizten* (Szepestótfalu) nevű településről származott, a másikuk Poroszországból. A vasút más alkalmazottakat is messzi tájról sodort Zemplénbe, mert pl. az egyik éjjeliőr is Tirolból származott. Rajta kívül egy vasutas és egy vasúti hivatalnok *Troppauból* (Osztrák-Szilézia), a vasúti felügyelők egyike *Ungvárról*, a másik pedig Csehországból származott. Végül a „vasúti vállalkozók” (összesen 4 fő) fele sem volt helyi, a két fő Sáros vármegyében és Porosz-Sziléziában született.

A papok ugyancsak az ország legkülönbözőbb vidékéről vetődtek a zempléni vármegyeszékhelyre. Igaz, őket valószínűleg a római katolikus egyház helyezte ide szolgálatra. (Hozzájuk hasonlóan a vasutasokat is helyezték.) Születési helyeik: *Veszprém*, *Derziba* (Pozsony vm.), *Jánosvölgye* (Zemplén vm., Homonnai járás), *Tata* (Esztergom vm.), *Pécs* (Baranya vm.), *Kecskemét* (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), *Bajmok* (Bács-Bodrog vm.). De a két papnövendék is *Szepes* vármegyében, ill. a Kiskun kerületben született.

De az orvosok is mind betelepülők voltak, közülük egy fő a szomszédos *Csörgőről*, míg a másik két fő már messzebről származott. Az egyikük a Nyitra vármegyei *Nagysurányban*, míg a másikuk a már említett *Győr* városában született.

⁴⁰² Bencsik János a tokaji értelmiség vizsgálata esetében ugyanilyen következtetésre jutott. *Tokajban* ugyanis az általa 121 főben meghatározott értelmiségi családfő közül csak 14-en születtek helyben. Bencsik János: Egy hegyaljai város, Tokaj 1869-ben. A város társadalmának elemzése. In: Tokaj és Hegyalja, 17., 1996., 137. o.

Terjedelmi okok miatt nem elemzünk minden egyes foglalkozást, csupán minden társadalmi rétegből kiválasztottunk egy-egy népesebb, vagy releváns foglalkozást. Az értelmiségiek közül az ügyvédek emeltük ki a legnépesebb csoportként (összesen 41 fő). (A papok létszáma például 7, míg az orvosoké 3 fő volt.) Az ügyvédek szűk egyharmada (*Lásd 59. táblázat*) volt helybeli születésű, összesen 13 fő. A papokhoz vagy az orvosokhoz képest az ügyvédek sokkal szűkebb területről kerültek *Sátoraljaújhelyre*. Csupán egy fő származott *Pestről*, a többiek többnyire Zemplénből, ill. egy részük Abaúj-Tornából. Az ügyvédek születési helyeinek megoszlása közelített a teljes lakosság származási megoszlásához. (*Lásd 12. és 15. térkép*)

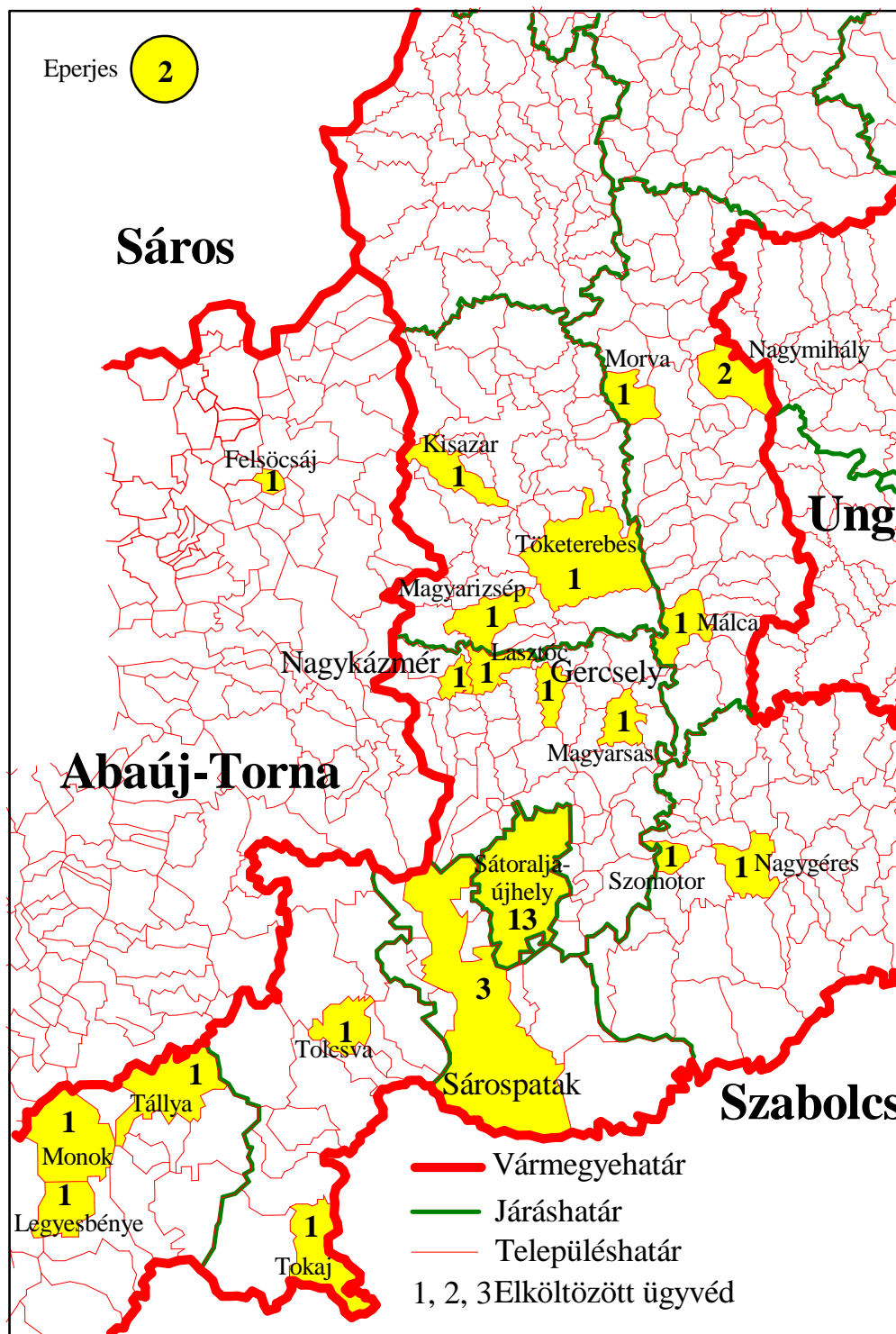
Átnéztük az ügyvédek családi állapotát is, a „kivételesen normális” egyéni sorsok után kutatva.⁴⁰³ Ez alapján sajátos helyzet bontakozott ki, mert az ügyvédek közül életkorukat tekintve a legidősebbek és a legfiatalabbak számítottak *sátoraljaújhelyinek*. A legidősebb korosztályt két helyi származású ügyvéd alkotta, ők 1797-ben és 1800-ban születtek. Utánuk 16 éves szünet következett, majd 1816 és 1834 között 25 ügyvéd született, őket tekinthetjük a következő generációnak.

Közülük alig valaki volt helybeli származású (csupán 1819-ben, 1822-ben, 1832-ben és 1834-ben született egy-egy fő helyben). A 32 évesnél fiatalabb korosztály (összesen 14 fő) alkotta a harmadik generációt közülük már 7-en voltak helybeli születésűek. A korösszetétel alapján úgy tűnik, hogy 1848 előtt kevés ügyvédre volt szükség, és ők is helybeliek voltak. 1849 után a megnövekedett feladatok több ügyvédet is a városba vonzottak (ők születtek 1816 és 1834 között). Majd valószínűleg a megnövekedett „szükségletek” hatására a helybeli polgárok is egyre nagyobb számban adták ügyvédnek gyermekeiket.

A népszámlálási ívek alapján lehetőség van az ügyvédek egyéni sorsának is a nyomon követésére. Nehézséget jelent a kutatásban, hogy a népszámlálási ívek háztartásonként készültek, így ha egy családfő külön háztartásban lakott szüleivel, akkor csak a születési helye maradt az egyetlen adat korábbi vándorlása bizonyítékként. Továbbá, pl. nem tudjuk vizsgálni a feleségek származását, azok szüleinek társadalmi helyzetét. Valójában csak a két fiatalabb korosztályt kell vizsgálnunk, mert az idősek nem a szüleikkel, hanem a feleségükkel éltek egy háztartásban (gyermekek nélkül). A fiatalabb 2 generációnak viszont több gyermeke is volt, így nyomon lehet követni vándorlásukat. Közülük néhány kivételesnek tűnő példát emelünk ki.

⁴⁰³ A kivételesen normális kifejezést Szijártó M. István nyomán használjuk, aki az átlagostól eltérő rendhagyó egyéni sorsokat illetve ezzel a kifejezéssel.

Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. (Szerk: Bódy Zsombor - Ö. Kovács József.) Osiris, Budapest, 2006., 511. o.

15. térkép Az 1869-ben Sátoraljaújhelyen élt ügyvédek születési helyei
Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján⁴⁰⁴

A Zemplén vármegyei törvényszéki ügyvéd pl. 1827-ben született *Monokon*. Felesége 5 évvel volt fiatalabb nála és *Mádon* született. Gyermekük születési helye alapján házasságkö-

⁴⁰⁴ Az ügyvédek születési helyeinek közigazgatási területét sárgára színeztük. A közigazgatási területre írt számok az onnan származó ügyvédek jelenti. Nem szerepel a térképen 5 ügyvéd, 2-nek olvashatatlan volt a születési helye, míg a többieknek kívül esett a születési helye *Sátoraljaújhely* szűkebb körzetéből (1 fő Pesten, 1 fő Bereg vármegyében, míg 1 fő *Strázsán* (Abaúj-Torna) született).

tésük után többször váltottak tartózkodási helyet a két település (*Monok* és *Mád*) között, végül valamikor 1855 után került a család *Sátoraljaújhelyre*.

Egy 1829-ben *Gercselyen* született ügyvéd *Miskolcon* alapított családot, mert felesége oda való volt. Első gyermekük még ott született (1861-ben). Második élő gyermekük 1867-ben már *Sátoraljaújhelyen* született, így valamikor 1861 és 1867 között költöztek a vármegyeshelyre. Más életúttal rendelkezett egy másik 1829-ben született ügyvéd, aki 10 évvel fiatalabb feleségével együtt helyben született. A házasságkötés után *Hajdúnánásra* költöztek, mert 1862-ben gyermekük már ott született. Mivel több életben lévő gyermekük nem volt így nem tudjuk, hogy mikor költöztek vissza *Újhelyre*.

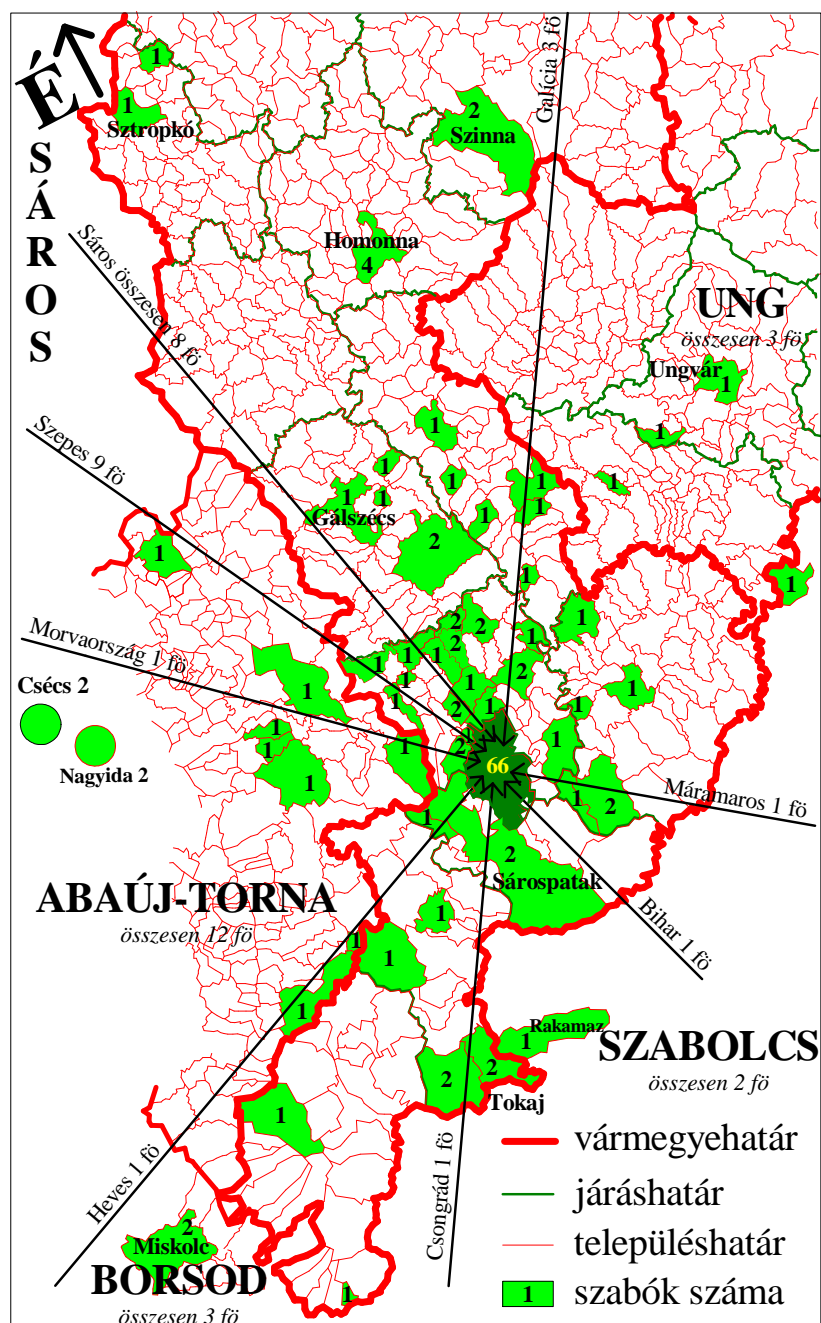
Egy 1822-ben *Sárospatakon* született ügyvéd felesége 19 évvel volt fiatalabb férjénél (és Gömör vármegyében született), 1862-ben megszületett gyermekük már *Újhelyen* látta meg a napvilágot. Az 1827-ben az abaúji *Strázsán* született ügyvéd fiatal korában (valamikor a 20-as éveinek elején) kerülhetett *Sátoraljaújhelyre*, mert már itt nősült meg, felesége 1839-ben, helyben született. Gyermekük 1859-től egytől-egyig már itt születtek. Az 1833-ban *Töketerebes* született ügyvéd felesége Szepes vármegyéből származott, de gyermekeik (1865-ben és 1867-ben) már *Újhelyen* születtek. Az 1819-ben helyben született ügyvéd 1869-ben már özvegy volt, minden gyermeke helyben született, így ő valószínűleg nem költözött el egyszer sem élete során.

A népszámlálási ívek két esetben engedtek társadalmi állapotváltozásra következtetni. (Az esetek többségében a családfő önálló háztartásban élt, így a szüleiről semmiféle információ nem áll rendelkezésre.) Az egyik esetben egy 1813-as születésű bodrogszentmáriai születésű birtokos (felesége rozvágyi származású) egy háztartásban élt 6 gyermekével. Közülük a második gyermek tanulta ki az ügyvédi szakmát. Ez esetben tehát valószínűleg az történt, hogy a birtokos felismerve a vármegyeshelyen fellépő ügyvédhíányt a fiának elismert szakmát választott. Teljesen más környezetből indult egy 1845-ben született ügyvéd. Már apja is helyi születésű volt, de foglalkozását tekintve ácslegény volt. 1869-ben három gyermeke élt vele egy háztartásban (valószínűleg ők hárman voltak életben, ha voltak még gyermekeik, akkor azok már korábban, gyermekkorukban elhaláloztak).

A különböző mesterségek képviselői közül a szabókat emeltük ki (összesen 176-an voltak). Az egész csoportból 66 fő volt helyi születésű (37,5%), ez az arány 45%-ra emelkedett a szabómesterek esetében (42-ből 19 fő). A legények, a segédek, inasok esetében valamivel alacsonyabb értéket kaptunk (23,5%, 36,8%, ill. 30%).⁴⁰⁵

BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely

⁴⁰⁵ Megjegyezzük, hogy a népszámlálási íveken nem írták be következetesen, hogy az illető mester, legény, vagy inas volt. Például a 176 egyén közül, akinek szabó volt a mestersége, 85-nek csak a szabó bejegyzést írták be. Ezzel ellentétben 91 főnek pontosan megjelölték „beosztását” közülük 19-en szabó inasok, 10-en szabó segédek,

16. térkép 1869. december 31-én Sátoraljaújhelyen élt szabók születési helyei
Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján⁴⁰⁶

A szabók az ügyvédekéhez képest nagyobb területről vándoroltak be, de mivel létszámukat tekintve többen voltak, a Sátoraljaújhelyi járás falvai és az északi járásszékhelyek is

17-en szabó legények és 42-en szabó mesterek voltak. Végül egy főnek a szabólány megjelölés került a neve mellé. Az összeíró biztosok különböző mélységű munkája miatt minden mesterségre igaz a szabókra hasonló bejegyzési megoszlás. Következésképp az egyes mesterségek vizsgálatát inasokra, legényekre és mesterekre nem lehet kiterjeszteni, mert minden csoportban hozzávetőlegesen az egyének, kb. a felének nem pontosították státuszát.

⁴⁰⁶ Térképünkön csupán két szabó születési helye nem szerepel, mert azok olvashatatlanak bizonyultak. Nyíllal jelöltük a távolabbi vármegyéből beköltözőket, megadva a számukat is.

BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely

(pl. *Szinna*, *Sztropkó* vagy *Homonna*) jelentős számban képviseltették magukat a származási helyek között. *Lásd 16. térkép*

A szabók egy része Zemplénen kívülről származott, mellettük egy-egy fő akadt Hevesből, Csongrádról, Máramarosból, Biharból, de még Morvaországból is érkezett egy fő. Sokkal nagyobb figyelemre méltó azonban az, hogy Sáros vármegyéből 8-an, míg Szepesből 9-en települtek a zempléni központba. (Ők aligha lehettek magyar anyanyelvűek, sokkal inkább szlovákok vagy németek.) Velük ellentétben Ungból csupán hárman, míg Szabolcsból egy szabó sem került *Sátoraljaújhelyre*.

A Zemplén vármegye belföldi, a többi vármegyével szemben fennállt vándorlási egyenleg (igaz a századfordulóról) már tárgyalt „kelet-nyugati” migrációs különbség jelentkezett a szabók esetében is. Ungból három szabó, Szabolcsból csupán két fő, Beregből senki, míg Máramarosból ismét csupán egy fő költözött *Sátoraljaújhelyre*. Ezzel ellentétben Abaúj-Tornából 12 fő, Szepesből 9 fő, míg Sárosból 8 fő érkezett a zempléni vármegyeszékhelyre. A szabók esetében a szaktudás fontosságát mutatja, hogy az összes betelepülőhöz képest a szabók szélesebb területről származtak. Egyrészt az északi járásszékhelyek szerepe hangsúlyosabb, pl. *Homonnáról* 4 fő, *Szinnáról* is további két fő⁴⁰⁷ érkezett, másrészt, ahogy a Sztropkó járásbeli *Velkő* példája is mutatja, egyes északi falvak is szerephez jutattak. (*Velkőről* ez az egy beköltöző volt *Sátoraljaújhelyre*!). Ráadásul a távolról beköltözők között még morvaországi és galíciai is volt.

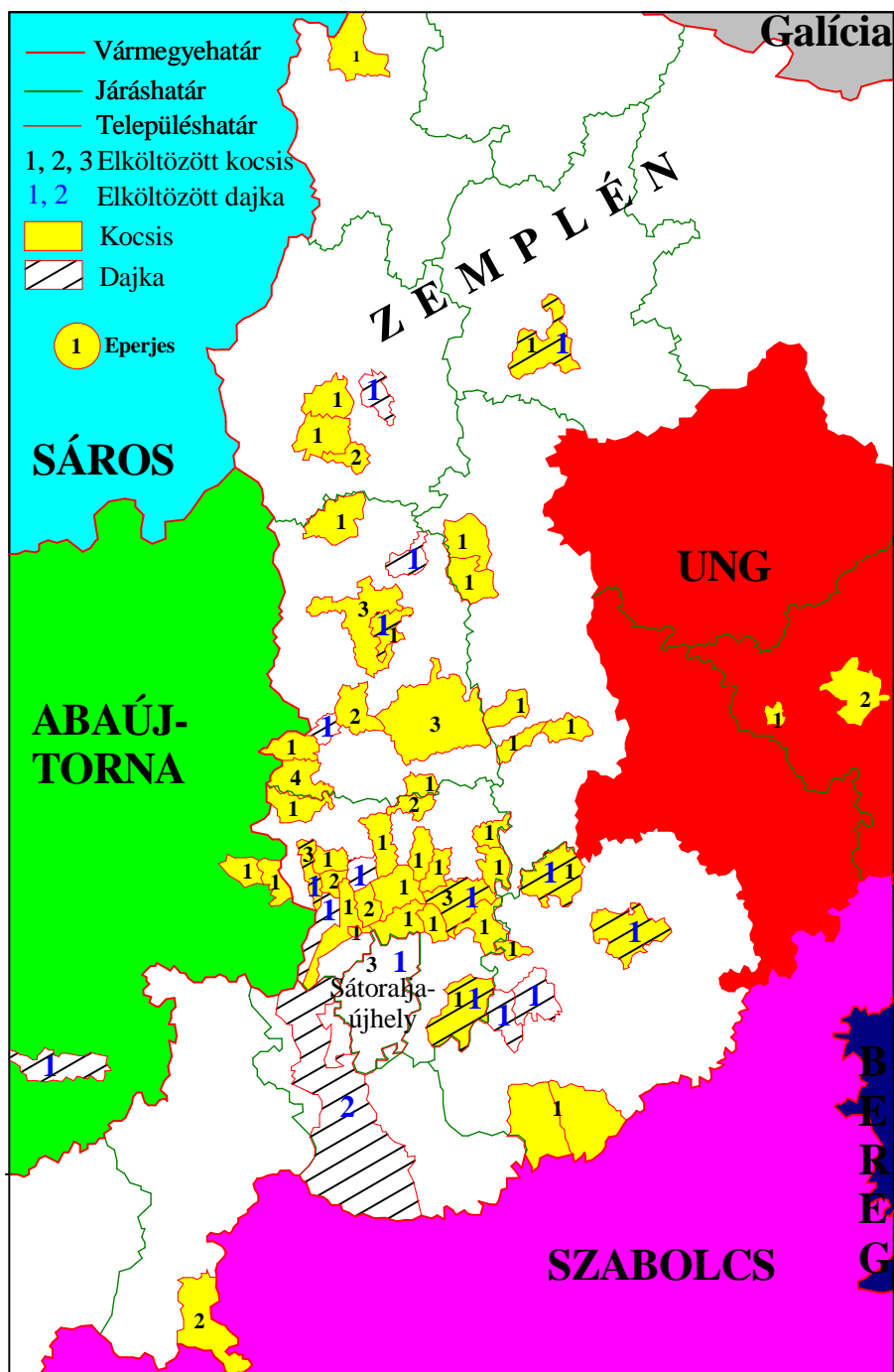
A legalacsonyabb társadalmi presztízsű foglalkozások közül a kocsisokat és a dajkákat emeltük ki. Mindkét csoportban túlnyomórészt bevándorlókat találtunk olyannyira, hogy 80 személy dolgozott kocsisként, közülük csupán 3 fő, míg a 26 dajka közül pedig mindössze 1 fő született *Sátoraljaújhelyen*. *Lásd 59. táblázat, ill. 17. térkép*

A dajkák közül a többség a vármegye határain belül született, de elvétve akadt néhány fő, aki távolabbról érkezett. Például a közigazgatási besorolási hibáknál is említett *Barót* községből (Háromszék vm.) is egy dajka érkezett. Továbbá a cári Oroszország részét képező lengyel terület, Galícia, Szepes vm. és Borsod vm. képviseltette magát egy-egy fővel.

A kocsisok legnagyobb számban ugyancsak Zemplén középső részéről települtek be, míg kisebb számban a környező vármegyékből (Sáros: 3 fő, míg Szepes, Borsod, Abaúj és Ung már csak 2-2 fő) költözött be. A kocsisoknál a legtávolabbi születési hely *Hajdúdorog* (akkor még Bihar vm., 1910-ben már Hajdú) és *Eger* (Heves) volt. Mindkét foglalkozás képviselőjének származási helyei szűkebb körzetet jelölnek ki a szabókhöz képest. Figyelemre-

⁴⁰⁷ *Szinnáról* összesen hatan érkeztek *Sátoraljaújhelyre*, így a 2 szabó már jelentősnek számít közöttük. A szinnai beköltözők között még volt egy mézeskalácsos mester is.

méltó, hogy a Hegyaljáról senki sem szegődött el ilyen munkára, melynek magyarázata az lehetett, hogy saját településükön is találtak a szőlőben munkát.

17. térkép Az 1869. 12. 31-én Sátoraljaújhelyen élt kocsisok és dajkák születési helyei
Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás alapján⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ A kék számok a dajkákat jelentik, míg a fekete számok a kocsisokat. Nem szerepel a térképen a dajkák között 2 fő, mert olvashatatlan volt születési helyük, továbbá még hat fő, mert születési helyük nem Sátoraljaújhely körzetében volt: *Barót* (Háromszék), *Mályi* (Borsod), *Hunfalva* (Szepes), *Nyíregyháza* (Szabolcs) és egy-egy pontosan nem azonosított galíciai és lengyelországi falu (Oroszo).

A kocsisok esetében nem szerepel a térképen két olvashatatlan nevű település, továbbá *Eger* (Heves), *Hajdúdorog* (Hajdú), továbbá 2-2 sárosi, szepesi és borsodi falu, és egy lengyelországi település. Végül egy kocsis nem tudta, hogy hol született.

BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely,

Mindkét állásban tehát döntően bevándorlókat alkalmaztak. Ez élesen jelentkezett az itt dolgozók átlagéletkorában is. A kocsisok esetében ez mindössze 28,8 év volt. Az érték még magasnak is nevezhető, mert a kocsisok között volt egy-egy 49, 52, 54 és 55 éves alkalmazott is. A legnépesebb korosztály a 25 éveseké volt 12 fővel, majd a 20 évesek következtek 7 fővel, végül a 23 ill. a 27 évesek következtek 6-6 fővel. A dajkák átlagéletkora még alacsonyabb volt: 25,4 év úgy, hogy volt közöttük egy 59 és egy 50 éves dajka is! A legnépesebb évfolyam a 25 éveseké volt, majd második helyre a 19 évesek kerültek 4 fővel.

V.4 Az 1869. évi népszámlálás eredményeinek összegzése

A legújabbkori hazai statisztika egyik legnagyobb alakja, Dányi Dezső egyik tanulmányában⁴⁰⁹ foglalkozott a XIX. századi hazai városhálózattal (és a városok növekedésével összefüggő bevándorlással), és olyan adatokat is publikált, amelyeket korábban nem adtak közre. A száz évvel ezelőtti statisztika városaink közül ugyanis kiemelte a törvényhatósági jogú városokat. Róluk ugyanolyan részletességgel adott közre a M. Kir. St. Hivatal adatokat, mint a vármegyékről. A rendezett tanácsú városok adatait azonban már nem emelték ki külön, hanem adataikat vármegyéjükkel együtt adták közre. Dányi a hazai második vonalnak számító városokat már csak azért sem becsülte le, mert az 1910. évi népszámlálás szerint a rendezett tanácsú városokba összesen 517 ezer fő vándorolt be, míg a törvényhatósági jogú városokba összesen 543 ezer fő.⁴¹⁰ Dányi közreadta, hogy a második vonalnak számító városokban, 1910-ben mennyi volt pontosan a helybeli születésűek aránya, az ugyanazon vármegyéből származók aránya és a más vármegyéből származók aránya.

Az adatok alapján *Sátoraljajújhelyt* „lokális centrumnak” minősítette. (A lokális centrum kritériumának azt tekintette, hogy a helyben született lakosság arányának 50% alatt kellett maradnia.)⁴¹¹ *Sátoraljajújhely* esetében 1910-ben pl. 45,5% volt a helyi lakosság és 23,8% a Zemplén vármegyei születésűek aránya (Lásd a 60. táblázat adatait). Ezzel Országos viszonylatban *Sátoraljajújhely* a középmezőnyben helyezkedett el. Az összes rendezett tanácsú várost tekintve *Hajdúböszörmény* volt a „legzártabb” közülük, ahol a lakosok 91,1%-a született helyben. Az ellenkező pontot *Trencsén* foglalta el, csupán 30,6% helyben születettel. Északkelet-Magyarország általunk vizsgált három vármegyéjében *Sátoraljajújhelyen* kívül még három rendezett tanácsú város volt. *Munkácsot* Dányi „para centrumnak” minősítette, mivel 54,3% született helyben. A további adatai: 21,8% Beregből, 13,3% a szomszédos vármegyéből, míg 10,6% más vármegyéből érkezett. A másik két várost már lokális centrumnak minősítette, *Beregszász* adatai a következők: 48,2% helyi születésű, 23,1% beregi volt, míg 17,6% a szomszédos és 11,1% más vármegyéből érkezett. *Ungváron* pedig 46,6% volt a helyi születésű, kiegészülve 20,3%-nyi Ung vármegyében születettel, a vármegyehatáron kívülről, a szomszédból 14,4%, míg messzebről 18,7% érkezett.

Mindezek alapján országosan *Sátoraljajújhely Ungvárral, Erzsébetvárossal, Gyulafehérvárral, Hátszeggel, Körmöcbányával, Nagyenyeddel, Nagyszombatalt, Vajdahunyaddal* és *Zólyommal* mutatott azonos sajátosságokat. Korábbi népszámlálások adatait ilyen formában

⁴⁰⁹ Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció Tanulmánygyűjtemény I. Kiadja a KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, 87-114. o.

⁴¹⁰ Dányi Dezső: i. m. 99. o.

⁴¹¹ Dányi Dezső: i. m. 103. o.

nem adták közre. Mivel mi az 1869-es népszámlálás sátoraljaújhelyi polgárainak összes születési helységnevét megpróbáltuk azonosítani (közel teljesen sikerült is), ezért eredményeinket a Dányi által közreadott 1910-es adatokkal is össze tudjuk vetni. *Lásd 5. táblázat*

40 év alatt közel 10%-kal esett a helyben született lakosok, és közel négy százalékkal a zempléni születésűek aránya, ami jórészt a más vármegyékben születettek növekedése egyenlített ki. Jelentősen növekedett a törvényhatósági jogú városokból érkezettek száma is (+2,5%). (Igaz növekedett az osztrákok, a horvátok és a külföldiek száma is, de így is a népesség töredékét tették ki).

Születési hely	1869	%	1910	%
Sátoraljaújhely	5519	55,80	8993	45,46
Zemplén	2734	27,64	4701	23,77
Más vármegye	1278	12,92	4740	23,96 ⁴¹²
Törvényh. jv.	159	1,61	824	4,17
Horvátország	1	0,01	15	0,08
Ausztria	116	1,17	386	1,95
Egyéb	84	0,85	121	0,61
Összesen	9891	100,00	19780	100,00

60. táblázat **A sátoraljaújhelyi lakosok születési helyének megoszlása 1869-ben és 1910-ben**

*Saját szerkesztés az 1869. évi népszámlálás és Dányi Dezső alapján*⁴¹³

A más vármegyéből érkezettek számának növekedése egybecseng a Zemplén vármegye migrációs egyenlegénél is levont következtetéssel. Akkor ugyanis megállapítottuk, hogy 1900 és 1910 között Zemplén vármegye több vármegyével szemben megfordította a vándorlási egyenleg korábbi negatívumát. E folyamatban valószínűleg *Sátoraljaújhely* tevékenyen részt vett. *A századforduló utáni évtizedben lejátszódott bevándorlási hullám jelentkezett az összegző számításainkban is (IV.6 fejezet).*

⁴¹² Ezen belül 10,1% származott csak a szomszédos vármegyékből.

Dányi Dezső: i. m. 111. o.

⁴¹³ BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely,

Dányi Dezső: i. m. 111. o.

Ausztriához számítottuk nemcsak az örökös tartományokat, de Csehországot, Morvaországot, Osztrák-Sziléziát és Galíciát is. Az egyéb kategóriába 61 lengyel, 16 német, 4 svájci, 2 olasz és 1 orosz került.

V.5 Sátoraljaújhely társadalma az 1896. és 1906. évi anyakönyvek alapján

V.5.a Sátoraljaújhely népességfejlődése a XIX. században

A dualizmus kori *Sátoraljaújhely* társadalmának vizsgálatához az 1869. évi népszámláláson kívül még két év (1896 és 1906) teljes polgári anyakönyvezését tekintettük át (a születési, halálozási és házassági anyakönyveket).⁴¹⁴

Sátoraljaújhely népessége a dualizmus korában a korábbiakhoz képest még lendületesebben növekedett a hivatalos adat szerinti 9946 főről (1869), 11264-re (1880), ill. 13017-re (1890) majd 16712-re (1900) és végül 19780-re (1910).⁴¹⁵ Vagyis *Sátoraljaújhely* egy emberöltő alatt megduplázta népességszámát, így e tekintetben valósággal kiemelkedett a mellette lévő járasszékhelyek közül.⁴¹⁶ Valószínűleg e növekedés is közrejátszott abban, hogy a város 1899-ben elnyerte a rendezett tanácsú város rangját is.

A város lélekszáma továbbá az 1890 és 1900 közötti, ill. a századforduló utáni évtizedben is több mint három-három ezer fővel gyarapodott, vagyis többel, mint amennyi a természetes szaporodás volt, tehát a város jelentős számú bevándorlóra tett szert. Előljáróban annyit jegyzünk meg, hogy 1896 és 1906 között évente kb. 200 fő körül alakult a természetes szaporulat, ami egy évtized alatt kb. 2000 főt jelentett, míg a népszámlálások által kimutatott növekmény kerekítve 3000 fő volt, így a migrációból 500-1000 fős többlet keletkezett.⁴¹⁷ Az általunk vizsgált két évben keletkezett anyakönyvek mindegyike tartalmaz a születési helyre vonatkozó bejegyzést is. Mivel a XIX. századi Magyarországon a többség még családjában otthonában és nem kórházban született, ezért a születési helyek vizsgálata lehetővé teszi a migrációra való következtetést is.

⁴¹⁴ Választásunk azért esett e két évre, mert Magyarországon a polgári anyakönyvezés 1895. október 1-jén kezdődött, így anyakönyvezési szempontból 1896 az első teljes év, 1906 pedig egy tíz évvel későbbi állapotot mutat be. Választásunk másik magyarázata pedig, az hogy *Sátoraljaújhelyen* mindig is több felekezet élt, így az egyes felekezetek anyakönyveinek használatával, a nem egységes anyakönyvezési gyakorlat miatt elestünk volna az egységes adatbázistól.

⁴¹⁵ Az adatok a jelenlévő polgári népességre vonatkoznak.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1912., 826. p.

⁴¹⁶ II. József népszámlálásának idején *Sátoraljaújhely* csak a második legnépesebb település (4023 fő) volt a vármegyében (az első helyezett *Tállya* volt 4388 fővel)! A járasszékhelyek közül, pl. *Homonna* a XVIII. század végén csupán 1914 lakossal rendelkezett, ill. 1869-ben is csak 3462 fő lakta, de népességszáma 1910-re csak 4500-ra tudott felemelkedni.

⁴¹⁷ Egy hivatalos adatot tudunk megemlíteni: 1910 után ugyanis a közzétett népszámlálási kötetek publikálták az 1900 és 1910 közötti népmozgalom számait is. *Sátoraljaújhely* esetében mindez azt jelentette, hogy 1900 és 1910 között **csak bevándorlásból** 1685 fővel gyarapodott a népesség száma!

MStK. 46. kötet 266-267. o.

V.5.b Sátoraljaújhely 1896. és 1906. évi születési anyakönyvei

Sátoraljaújhelyen 1896-ban 772, 1906-ban pedig 719 bejegyzést tettek a születési anyakönyvbe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pontosan ennyien születtek volna az adott évben. Az anyakönyvekbe ugyanis néhány korábbi születést is bejegyezték a hivatalos szervek engedélyével, szám szerint 12-t, ill. 9-et. Ezek a személyek évekkel, pontosabban évtizedekkel korábban születtek, egyikük pl. 1846-ban, közös jellemzőjük, hogy mindannyian izraelita vallásúak voltak. A korábbi születések anyakönyvezését az „utóanyakönyvezés” gyakorlata szabályozta, ez azt jelentette, hogy tanúk alapján a szolgabíró állított ki igazolást az egyén számára. Ritkább esetben (de csak 1906-ban) előfordult, hogy a sátoraljaújhelyi kórházban született, de más településen élő édesanyák gyermekeit is *Sátoraljaújhely* anyakönyvébe jegyezték be (összesen 5 esetben).⁴¹⁸

1896-ban 78, 1906-ban pedig 88⁴¹⁹, a kor szokása és polgári joga szerint törvénytelennek nevezett születés történt a településen, ezekben az esetekben az apákra vonatkozó részeket egyszerűen kihúzták (vagyis ennyivel kevesebb apa adatait tudtuk felhasználni). (Ez az adat akár a városodottság sajátos „mérőszámaként” is felhasználható, szerintünk a 10%-os érték nem mondható rendkívülinek, mert pl. az Ung vármegyei *Laborcsög* még nagyobb értékkel rendelkezett.⁴²⁰)

Összesen tehát 1418 (1896) ill. 1312 (1906) születési hely állt rendelkezésünkre.⁴²¹ Megjegyezzük, hogy 1896-ban 15 és 16 ezer fő, míg 1906-ban 17 és 18 ezer fő között lehetett *Sátoraljaújhely* népességszáma, így adataink *Sátoraljaújhely* lakosságának közel 10%-t jelentik.⁴²²

⁴¹⁸ Ráadásul egyszer még az is előfordult, hogy a kórházban született gyermekek közül egyet kétszer írtak be az anyakönyvbe (596. és 612. sorszám alatt)!

BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1906)

⁴¹⁹ Összesen 90 leányanya szült házasságon kívül gyermeket, de közülük kettőt figyelmen kívül hagyunk, mert kórházban születtek, és eredetileg nem sátoraljaújhelyi lakosok voltak.

⁴²⁰ *Laborcsögön* évente átlagosan 67 gyermek született 1900 és 1910 között, így az évi átlagos 19 házasságon kívül született gyermek 28%-os aránynak felel meg.

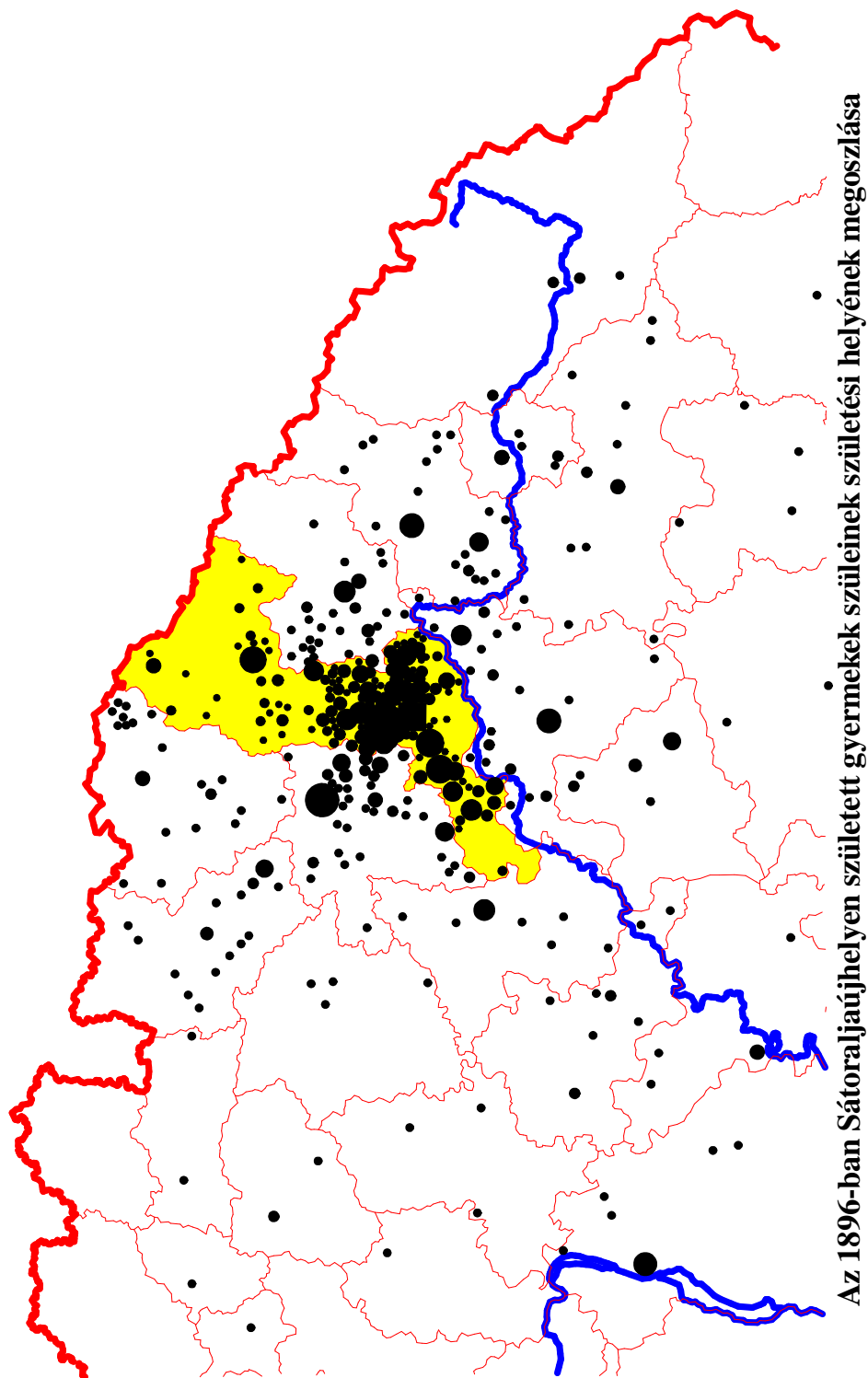
A Magyar Szent Korona Országainak 1901-1910. évi népmozgalma községenként Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1913., 258–259. p.

⁴²¹ 760, ill. 705 tényleges születés történt a városban.

Az apák esetében 1896-ból három fő születési helyét nem lehetett kiolvasni, míg egy apa nem tudta, hogy hol született, 1906-ból pedig három édesapa születési helyét nem ismerjük (egy fő nem tudta hol született, egyet ismeretlenként határoztak meg, egynek a születési helyét pedig nem tudtunk kiolvasni).

1896-ban 10, míg 1906-ban 4 ikerszületés volt, esetükben értelemszerűen a szülőket csak egyszer vettük számításba.

⁴²² Ezek a szülők hozzávetőlegesen 20 és 40 év között voltak (vizsgálatunk látóköréből kiestek a gyermekek és idősek, vagyis a nem szülőképes korosztályok).

Az 1896-ban Sátoraljaújhelyen született gyermekek szüleinek születési helyének megoszlása

18. térkép Az 1896-ban Sátoraljaújhelyen született gyermekek szüleinek születési helyek szerinti megoszlása

Saját szerkesztés az 1896-os születési anyakönyv alapján⁴²³

⁴²³ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1896). A térképen a tágabban értelmezett Északkelet-Magyarországot ábrázoltuk, mivel úgy találtuk, hogy ekkora területen érdemes bemutatni *Sátoraljaújhely* „vonzóképességét”. A kimaradó vármegyékből senki, ill. elvétve került egy-egy fő a zempléni vármegyeszékhelyre. Egy darab 1 milliméteres kör egy főt jelent, majd a növekvő területű körök arányosan több betelepülőt jelentenek, vagyis a körök nagysága egyenesen arányos az onnan származók számával.

A 668 édesapa közül 147-en (22,0%), míg a 750 anya közül 204 (27,2%) fő született helyben (1896). Tíz évvel később tovább növekedett a nem helybeli születésű szülők aránya: 1906-ban már csupán 20,75%-a volt helybeli születésű az édesapáknak, míg az édesanyáknak is csak 24,3%-a.

A 18. *térképünkön* az 1896-ban született gyermekek szüleinek születési helyeit ábrázoltuk, „országos léptékben”. (Úgy véltük, hogy nem szükséges az 1906-os adatokat is ilyen formában ábrázolni, mert nagyon hasonló képet kaptunk volna, így azt kihagytuk. Viszont a Sátorajújhelyi járásra koncentrálva, már az 1906-os állapotot is bemutatjuk, *Lásd alább.*)

A szülők születési helyeinek megoszlása 1869-hez nagyon hasonlóképpen alakult, Sáros és Szepes vármegye ugyanúgy megőrizte jelentős népességkibocsátó voltát, másrészt *Sátorajújhelynek* ugyanúgy alig volt kapcsolata az Alfölddel. A 18. *térkép* alaposabb vizsgálatkor szembetűnik, hogy a város számottevő vonzóképeséggel saját vármegyéjével szemben rendelkezett, de 1869-hez hasonlóan 1896-ban sem egyforma mértékben. Az északi részen élők-re, a jórészt ruszinok által lakott kárpáti övezetre alig kimutatható hatást gyakorolt a vármegyeközpont: *Homonnától* északra csak elvétve gondolt valaki is a *Sátorajújhelyre* való költözésre.

Az egyes településekről származó szülők száma alapján rangsort állítottunk fel mind a két vizsgált év esetében. A tíz év különbséggel meghatározott rangsorban találunk olyan településeket, amelyek megőrizték helyezésüket, míg egyes települések előretörték, mások háttérbeszorultak. A szülők születési helyei alapján többnyire városok, ill. nagyobb lélekszámú települések kerültek a rangsor elejére. Az 1869-es állapotokhoz képest viszont háttérbe szorultak az északi járasszékhelyek, majd 1896-hoz képest 1906-ra többségük teljesen kiszorult az élmezőnyből. (Pl. *Homonna* 1896-ban még 16 szülővel a negyedik helyen volt, 1906-ban már csak 5 szülő származott onnan, így a „középmezőnyben” végzett.) A járasszékhelyek közül *Sárospatak* az, amely a két vizsgált két év alapján a legelőkelőbb helyezést tudta felmutatni (egy első és egy második helyezés). Előkelő helyezését valószínűleg földrajzi közelségének köszönhette legnagyobbbrészt. (Megjegyezzük, hogy *Sárospatak* előkelő helyezése bár megmaradt 1896-ban és 1906-ban is, de 1869-hez képest az elvándorlottak számában mutatózó előnye erősen lecsökkent.) *Sárospatak* előtt 1896-ban *Kassa* tudott az első helyen végzni, ahonnan összesen 26 szülő származott: 15 édesapa és 11 édesanya. *Kassa* 1906-ra visszaesett a harmadik helyre, de jelentősebbnek tűnik a visszaesés, ha az ott született szülők számát tekintjük: 26, ill. 15 fő.

	1896	Szülő		1906	Szülő
1.	Kassa	26	1.	Sárospatak	23
2.	Sárospatak	24	2.	Tolcsva	22
3.	Tolcsva	18	3.	Kassa	15
4.	Homonna	16		Olaszliszka	15
5.	Munkács	12	5.	Budapest	14
6.	Nyíregyháza	12		Munkács	14
7.	Budapest	11	7.	Ungvár	12
	Magyarizsép	11	8.	Nyíregyháza	11
9.	Erdőbénye	10	9.	Debrecen	9
	Királyhelmec	10	10.	Gálszécs	8
	Kistoronya	10		Királyhelmec	8
	Mád	10		Miskolc	8
13.	Ungvár	9		Nagykövesd	8
	Vily	9	14.	Céke	7
	Ladamóc	9		Beregszász	7
				Mikóháza	7

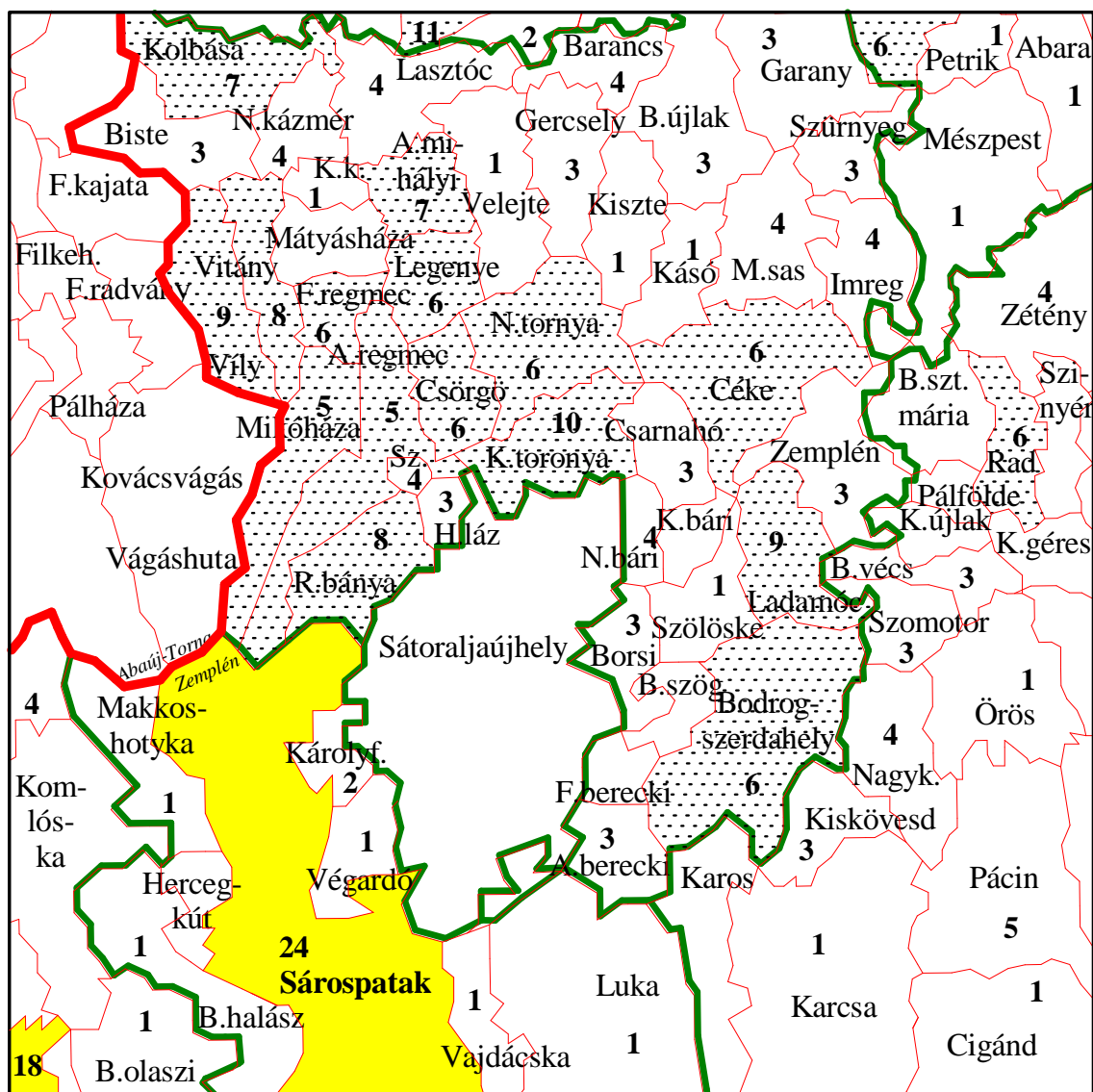
61. táblázat **Az 1896-ban és 1906-ban Sátoraljaújhelyen született gyermekek szüleinek születési helyeinek rangsora**⁴²⁴

Saját szerkesztés az 1896. évi és az 1906. évi születési anyakönyvek alapján⁴²⁵

A számokból úgy tűnik, hogy a *Kassáról* nem érkeztek újabb termékeny korúknban lévő szülők, a korábban érkezettek pedig lassan elhagyták a termékeny éveiket. De tudjuk, mindez csupán a számokból tűnik így, mert lehet, hogy a kassai származásúak, csak épp ebben az évben nem váltak szülővé (így kimaradtak a statisztikából), miközben meglehet, hogy a következő évben már jelentősebb számban születtek gyermekeik. Egyes városok hozzávetőlegesen megőrizték pozíciójukat, pl. *Munkácsnak* még az 5. helyezése sem változott (12, ill. 14 szülő), *Nyíregyháza* bár két helyezést rontott, a szülők számában mindez csupán eggyel kevesebb szülőt jelentett, *Budapest* pedig egy helyezést javított, ami hárommal több onnan származott szülőnek volt köszönhető. Talán a *Tolcsva* esetében bekövetkezett javulás már jelentősebbnek nevezhető, mert ugyan csupán négy fővel emelkedett az onnan származó szülők száma, lakosság száma azonban töredéke volt a fent példaként említett *Budapestének*.

Debrecen is meghatározóan tudott javítani a pozícióján, mert a „középmezőnyből” a 9. helyre lépett előre (pedig összesen három fős növekmény történt). (Mindez - a 6 főről 9 főre való növekedés - azonban nem jelentette azt, hogy 10 év alatt ugyanilyen arányban növekedett volna a *Debrecenből* származók száma a teljes népességben.)

⁴²⁴ A táblázatban dőlt betűkkel szedtük a zempléni településeket.

19. térkép Az 1896-ban Sátoraljaújhelyen született gyermekek szüleinek születési helyei
II. (Sátoraljaújhelyi járás)

Saját szerkesztés az 1896. évi születési anyakönyv alapján⁴²⁶

Mind 1896-ban, mind 1906-ban néhány *Sátoraljaújhely* környéki falu képes volt arra, hogy bekerüljön az első 16 helyezett közé, de csak *Királyhelmece* képviselte az „állandóságot”, a többi falu csak az egyik vizsgált évben tudott az élmezőnyben végezni. Különösen figye-

⁴²⁵ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1896 és 1906)

⁴²⁶ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1896)

A települések közigazgatási területére írt számok az adott településről Sátoraljaújhelyre költözött szülőket jelent. Pontozással emeltük ki a legalább 5, legfeljebb 10 bevándorlót adó falvakat. Ha egy településről több mint 10 bevándorló érkezett (ez 1896-ban és 1906-ban is *Sárospatak* és *Tolcsva* esetében fordult elő), akkor annak területét sárga színezéssel tettük még hangsúlyosabbá. Ha egy településről egy szülő sem érkezett a vármegyeközpontba, akkor annak területén nem tüntettük fel a nullát, mint számot, hogy minél jobban elkerüljük a „zsúfoltsgot”.

lemre méltó, hogy *Olaszliszka* a harmadik-negyedik helyig tört előre. *Lásd 61. táblázat* A Sátoraljaújhelyi járás települései már 1869-ben is meghatározó számban adtak bevándorlókat vármegyeszékhelynek, ezért a *19. és a 20. térképen* részletesen mutattuk be a falvakból érkező bevándorló szülők számát.

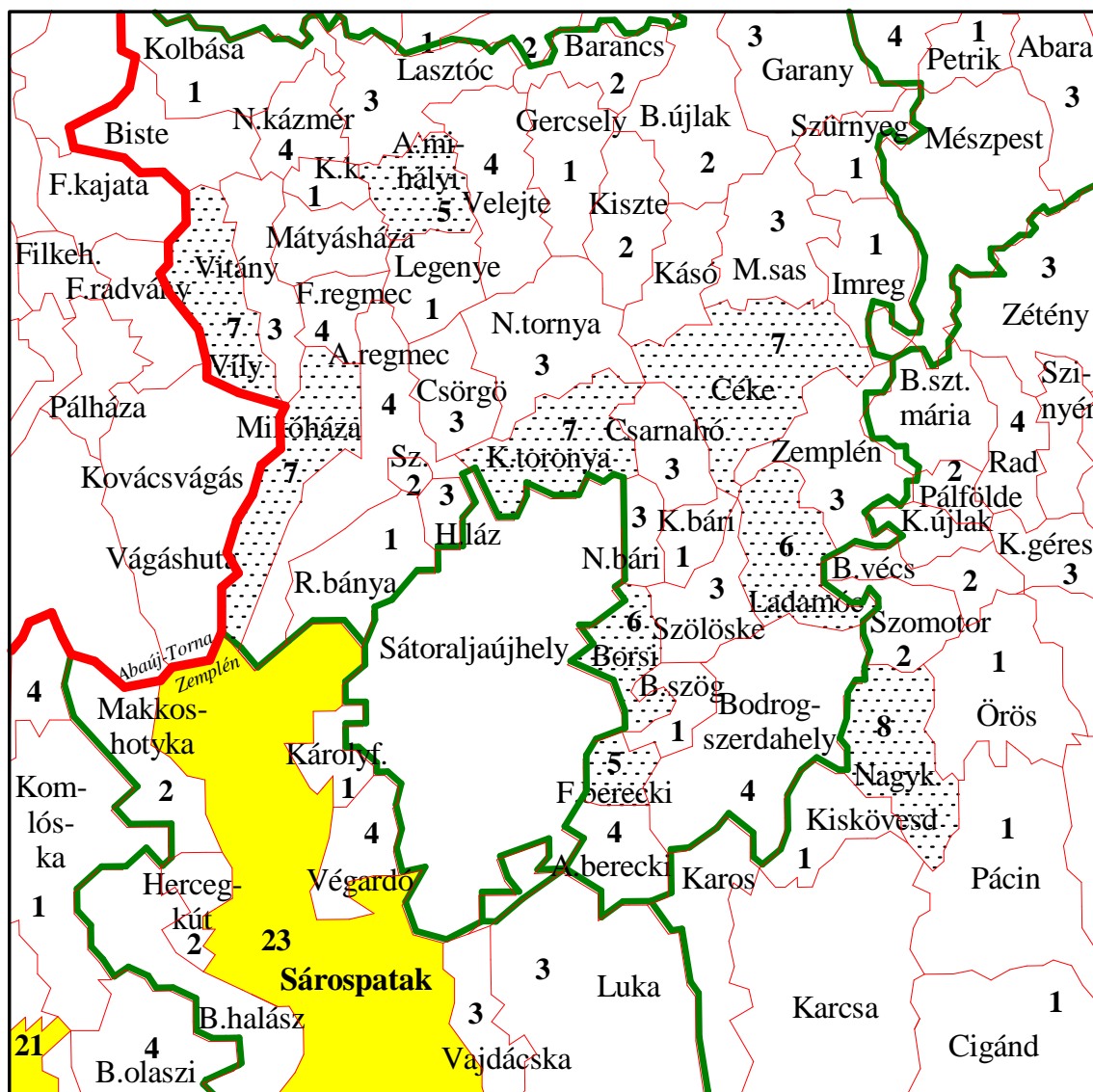
Az 1896-os sátoraljaújhelyi születési anyakönyvben nyomozható szülőképes egyének között még szép számmal találunk olyanokat, akik *Víly*, *Vitány*, *Alsóregmec*, *Felsőregmec* vagy *Csörgő* bocsátott ki. 10 évvel később számuk jelentősen csökkent (pl. *Rudabánya* esetében 8-ról 1-re). Még szembetűnőbb ez a visszaszorulás, ha az 1869-es viszonyokkal vetjük össze az adatokat. Mindezek fényében azt gondoljuk, hogy az 1881-ben Abaújból Zemplénbe megtörtént településátcsatolás indokolt volt. Az 1869-es állapotok alapján kijelenthető, hogy mindez kifejezte a vármegyehatár hozzáigazítását a lakosság által spontán kialakított migrációs útvonalakhoz. (Konkrétan *Alsóregméről*, *Felsőregméről*, *Kiskázmérről*, *Mátyásházáról*, *Mikóházáról*, továbbá *Széphalom* és *Víly* települések egy részéről van szó.) Ez az intenzív kapcsolat egészen a századfordulóig megmaradt, de akkorra már olyan sok elvándorlót veszítettek, hogy nem maradt elegendő utánpótlás.⁴²⁷ 1869-ben még valószínűleg *Sátoraljaújhely* földrajzi közelsége miatt biztos a legkézenfekvőbb választásnak tűnt az elvándorlók szemében, a századforduló után már nagy valószínűséggel nem az egyedüli lehetséges célpont volt (és közben a kivándorlás is a csúcspontján volt).

Az 1869-es adatok vizsgálatakor hívtuk fel a figyelmet *Lasztócra*, ahol az elvándorlás hatással lehetett a magyarság számarányának változására. A település 1896-ban az elvándorolt szülők alapján nem tartozott a vármegyeszékhely legfontosabb migrációs partnerei közé (sokkal fontosabb partnerek voltak az előző bekezdésben említett, az Újhely közvetlen szomszédságában fekvő *Rudabánya*, *Csörgő*, *Alsó-* és *Felsőregmec*, *Víly* és *Vitány* falvak, lásd *19. és 20. térkép*), inkább e települések mögött a „második vonal” tagja volt. 1906-ra azonban még ez a különbség is eltűnt, jórészt azzal, hogy az „első vonal” veszített jelentőségéből.

Egyes településeknél megfigyelhető, hogy férfiak és nők nem egyforma mértékben választották *Sátoraljaújhelyet* lakóhelyüknek. 1896-ból a legfeltűnőbb példa a *Munkácsról* a zempléni székhelyre kerülők esetében mutatkozik. Bereg legnépesebb városából 11 férfi - kivétel nélkül izraelita vallásúak - érkezett, mellettük csupán egy nő, aki szintén izraelita vallású volt. Az adatok alapján *Munkács* az izraeliták egyik kibocsátó központjának tűnik.

⁴²⁷ A *Sátoraljaújhelytől* északra fekvő falvak (és általában a Hegyköz falvai) népmozgalma 1880 és 1914 között különbözött az országos tendenciától, hiszen népességük gyakorlatilag stagnált, és már az 1880-as évek közepétől egyre nagyobb szerepet kapott a kivándorlás.

Süli-Zakar István: A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata, *Studia Geographica* 3., Debrecen, 1980., 13. o.

20. térkép Az 1906-ban Sátoraljaújhelyen született gyermekek szüleinek születési helyei (Sátoraljaújhelyi járás)

Saját szerkesztés az 1906. évi anyakönyv alapján⁴²⁸

A másik ilyen település *Kisvárda*, ahonnan igaz nem mindenki, de az *Újhelyre* bevándorlók többsége ugyancsak izraelita vallású volt. Miskolcra egy apa mellett 6 anya költözött be, ennek oka valószínűleg az, hogy a férfiak könnyebben tudtak munkát találni a növekvő iparvárosban. Az egyik észak-zempléni járásszékhelyről, *Mezőlaborcra* pedig épp az édesanyák költöztek *Újhelyre* (5 fő), míg a férfiak közül senki sem. Ennek oka az lehetett, hogy a

⁴²⁸ A térképhez ugyanúgy érvényes az előző térképhez fűzött magyarázat.

BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1906)

nők általában nem vándorolnak olyan mesze, mint a férfiak (kivándorlás), cselédi munkát a saját vármegyeszékhelyükön is találhattak.

1906-ból pedig *Királyhelmeacről* érkezett 8 férfi, míg nő egy sem, *Nagymihály* esetében ugyancsak 5 férfi érkezett, *Cselejről* pedig 4 férfi. Csak nők érkeztek *Kistoronyáról* és *Tokajról* (6-6 fő), *Mádról* (5 fő) és *Bártfáról* (3 fő).

A szülők közül eddig még nem érintettük a külföldről érkezettek kisebb csoportját. (Ők az összes szülő néhány százalékát tették ki: 1896-ban az édesapák esetében 4,5%, ill. az édesanyák esetében 1,7%, ill. 1906-ban 6,7% és 3,3%). 1896-ban számszerűleg 30 édesapa született a szűken értelmezett Magyarországon kívül, míg az édesanyák közül még kevesebben, összesen tizenhárman születtek idegen földön. Egy részük az Osztrák-Magyar Monarchia más részéből érkezett, míg egy családfő Horvátországból, egy-egy fő *Bécsből*, *Karintiából* stb. származott. Természetesen a földrajzi közelségből fakadóan a legtöbben Galíciából vándoroltak be (az édesapák közül 16, az édesanyák közül 8 fő). A galíciai származású szülők között felekezeti hovatartozás szerint legnagyobb részt izraelitákat, kisebb részben római katolikusokat (4 fő) és egy görög katolikusot találtunk. A birodalmon kívül még kevesebben származtak, az apák közül a maradék 6 fő Oroszországból származott: közülük 5 fő lengyel területekről, míg a még nem említett fennmaradó édesapa Vilniusban született, ő név szerint Wiener József izraelita vallású tanító volt.

Az édesanyák közül csupán ketten születtek a birodalmon kívül (1896). A maradék tizenegy fő a Monarchia más tartományiban született, akik közül nyolc fő Galíciában, egy fő Krakkóban és két fő Morvaországban látta meg a napvilágot.

1906-ban megmaradt a galíciai bevándorlók magas aránya, hiszen a 39 külföldről származó édesapa 28 érkezett (71,8%) a szomszédos osztrák tartományból. Az édesanyák között még nagyobb volt az arányuk (91,7%). A férfi bevándorlók közül egy kivétellel (Tirol) eltűntek az osztrák örökös tartományokból származók, viszont megmaradtak a cári Oroszország érkezők (vallásukat tekintve izraeliták voltak), ami 1906-ban összesen 4 fő jelentett (közülük egy-egy fő Odesszából és Minszkből érkezett). Az 1906-ban született gyermekek édesapái közül egyetlenegy fő érkezett a birodalom nyugati határain kívülről (Itália). Az édesanyák közül mindenki az egykori Lengyelország területéről származott (22 fő Galíciából, míg a fennmaradó két fő a cári Oroszország lengyel területeiről).

10 évvel később tehát majdnem teljesen eltűntek az osztrák, cseh, ill. német területekről érkezett egykori bevándorló szakmunkások, mint szülők. Ennek magyarázata többféle is lehet, egyrészt, pl. továbbköltözhetnek, de sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy többségük helyben maradt, csak már túl voltak szülőképes korukon, vagy már elhaláloztak, pl. 1906-ban egy *Stuttgartban* született házaspár mindkét tagja elhunyt.

A külföldön született szülőket vizsgálva kijelenthető, hogy többnyire már Magyarországon választottak maguknak párt. Ezt támasztja alá, hogy 1896-ban csak két gyermek akadt, akinek mindkét szülője Galíciában született. A morvaországi származásúak között (2+2 fő) is akadt egy házaspár, ill. egy morvaországi édesanyának lengyelországi származású férje volt. A többiek mondhatni a magyarországi házastárssal erősítették meg véglegesnek tekinthető letelepedésüket. Érdekesség, hogy a nyolc (1896) galíciai édesanya közül három „megegett leány” volt (vallásuk szerint egy görög, ill. két római katolikus), így az esetükben nem tudunk az apákról.

1906-ban valamivel jellemzőbb volt, hogy külföldi születésű volt egy gyermek mindkét szülője, mert pl. 6 gyermek akadt, akinek galíciai voltak a szülei, de a minszki születésű apának is a cári Oroszországból származott az élete párja. Ráadásul a tiroli születésű apának is galíciai származású volt a felesége. A horvátországi édesanyának viszont horvát volt a párja is.

A külföldi származásúak között azért is növekedhetett meg az egymás között kötött házasságok száma, mert egyre több bevándorló élt *Sátoraljaújhelyen* (ezt bizonyítja az, hogy az 1896-os és az 1906-os házassági anyakönyvek alapján a házasságkötők döntő többsége nem a vármegyeszékhelyen született, *lásd alább*).

V.5.c Sátoraljaújhely 1896. és 1906. évi halálozási évkönyve

A halálozási anyakönyvbe ugyancsak bejegyezték a születési helyeket is (a név és életkor, szülők, pontos dátum és a bejelentő neve). *Sátoraljaújhelyen*, 1896-ban 515, 1906-ban 532 bejegyzést tettek a halotti anyakönyvbe.⁴²⁹

Az 1896-ban elhunytak közül összesen 322-en (62,5%) születtek helyben, míg 1906-ban 249-en (56,5%). A halálozási adatok a születésihez képest, kevésbé alkalmasak migrációs vizsgálatokra, mert nagyon magas volt a gyermekhalandóság. 1896-ban az elhunytak közül 250 fő (50,2%) volt 5 év alatti gyermek, de 1906-ban is 192 gyermek halálozott el, ami összesen 43,5%-ot jelentett. Többségük újhelyi volt: az 5 év alatti elhunyt gyermekek között csupán 17 (1896), ill. 20 fő (1906) nem sátoraljaújhelyi születésű volt.⁴³⁰ A számokat átcsoportosítva: 1896-ban 72 (322-250) volt a helyi születésű 5 évnél idősebb halottak száma (15%), míg 1906-ban 57 (13%). Ezzel szemben 1896-ban a nem helyi születésű 5 évnél idősebb halottak száma $498-322-17 = 159$ (35%), 1906-ban $441-249-20 = 173$ (39%). A 20 éven felüli lakosságot tekintve pedig közülük összesen 215 fő hunyt el és közülük csupán 66 személy (30,7%) született a vármegyeszékhelyen (1896). 1906-ban pedig számszerűleg 215 fő⁴³¹ közül 52 fő született *Sátoraljaújhelyen* (24,2%). Vagyis az idősebb korosztály születési helyeiből kiindulva már az elhunytak között is a bevándorlók kerültek többségbe. *Lásd 21. és 22. térkép*

Az elhunytak születési helyei alapján ugyanúgy rangsort lehet felállítani a települések között. *Sárospatak* a születési anyakönyv adataihoz hasonlóan mind a két vizsgált évben az első két hely valamelyikén végzett. *Lásd 62. táblázat*

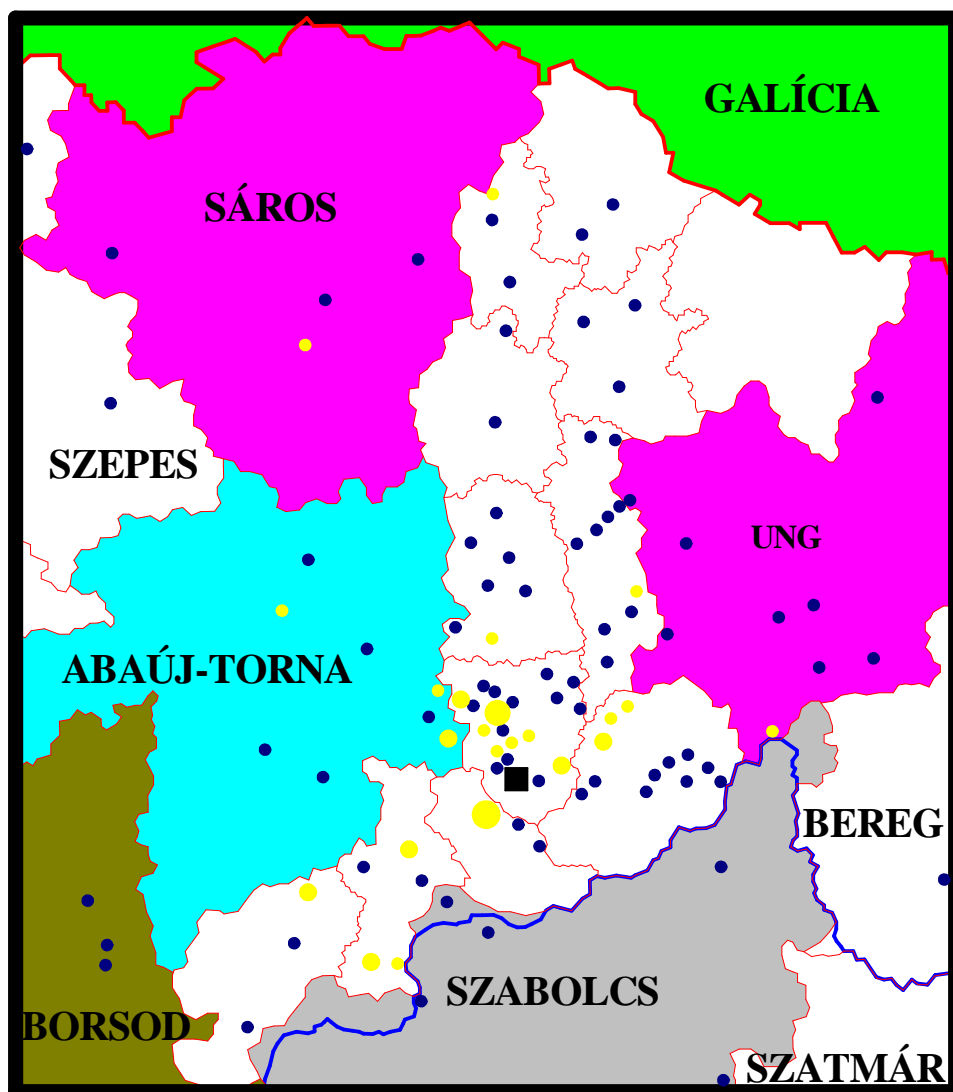
⁴²⁹ Mi az elhunytak közül nem vettük figyelembe az ismeretleneket, a kórházban elhunyt, de más településeken élt állampolgárokat, az azonosíthatatlan vízi hullákat stb., tehát csakis a bizonyíthatóan *Sátoraljaújhelyen* élt állampolgárokkal foglalkoztunk. 1896-ban, így az 515 személyből **498**-at vettünk figyelembe. 1906-ban már nagyobb nehézségbe ütköztünk, mert a kórházban elhunytak száma 86 volt. (Mi az adatok alapján azokat, akik kórházban hunytak el, de más településen születtek, és más településen is éltek, számításon kívül hagytuk. Az alábbi megfontolás miatt: egy ilyen anyakönyvi bejegyzésből ez esetben nem tudjuk 100%-os bizonyossággal megállapítani, hogy az illető ténylegesen melyik településen is élt. Hiába írták be az adott személynek, hogy melyik környékbeli faluban született, és melléje, hogy hol lakott. Példánk szerint, ha valaki beköltözött a városba, (pl. cselédként vállalt állást), majd a következő 1-2 hónapban elhunyt, akkor még a környezetében sem tudatosult, hogy ő már sátoraljaújhelyi lakos volt, sokkal inkább tartották a szülőfaluja lakosának. Végző soron a bejelentő véleménye alapján került bejegyzésre.)

Végül megjegyezzük, hogy ráadásul az anyakönyvbe a **kórházban** elhunytakat nem az előre kitöltött oldal formanyomtatvány szerinti soraiba írták be, hanem az üres sorok mellé, a margóra.

Kiseb hiányosságot jelentett, hogy 4 elhalálozott személynek nem ismerjük a születési helyét, mert a bejelentők, vagy a rokonságnak nem volt pontos tudomása erről, ill. végül az 1906-os anyakönyvbe tettek egy utólagos bejegyzést is. 1906-ban így **441** konkrét születési helyünk maradt.

⁴³⁰ Elméletileg minél fiatalabb egy gyermek annál valószínűbb, hogy a szülei nem költöztek el a gyermek születési helyéről, ezért volt olyan kevés máshol született elhunyt gyermek bejegyezve a halotti anyakönyvbe.

⁴³¹ Nem számítva hozzájuk a két ismeretlen korú elhunytat.

21. térkép Az 1896-ban Sátoraljaújhelyen elhunytak születési helyei⁴³²
*Saját szerkesztés Sátoraljaújhely 1896-os halálzási anyakönyve alapján*⁴³³

Rajta kívül csak *Kassa* és egy kis közeli falu, *Ladamóc* tudott bekerülni ebbe a szűk csoportba. A halálzási adatok közül majdnem teljesen eltűntek a nagyobb települések (pl. járásszékhelyek közül csak *Sárospatak* maradt meg), ill. 1906-ban *Miskolc* tudott még felkerülni a listára. Sokkal jellemzőbb, hogy a környékbeli kis falvak kerültek a lista élére. 1906-ban *Kassa* volt első, amely eredmény úgy tűnhetne, mintha az 1896-ban még szülőként összeírtak egy része halálzázott volna el, de nem erről volt szó: 5 gyermek hunyt el a kassaiak közül, akik csupán 1-3 hónaposak voltak. *Lásd 63. táblázat*

⁴³² Jelmagyarázat: A térképen kék körökkel jelöltük azokat a településeket, ahonnan *egy személy* származott el Sátoraljaújhelyre. A kék körökkel megegyező nagyságú sárga körök *két elhalálzázott személyt* jelölnék. Majd az egyre növekvő sárga körök arányosan egyre több elhalálzázott személyt ábrázolnak.

	1896	Fő		1906	Fő
1.	Sárospatak	7		Kassa	7
2.	Felsőregmec	5		Sárospatak	6
3.	Vily	4		Magyarizsép	5
	Bodrogvécs	4		Csörgő	3
5.	Butka	3		Ladamóc	3
	Kassa	3		Miskolc	3
	Kovácsvágás	3		Füzérradvány	3
	Ladamóc	3			
	Tarcal	3			

62. táblázat A Sátoraljaújhelyen elhunytak születési helyeinek sorrendje 1896-ban és 1906-ban⁴³⁴

Saját szerkesztés az 1896. és 1906. évi anyakönyv alapján⁴³⁵

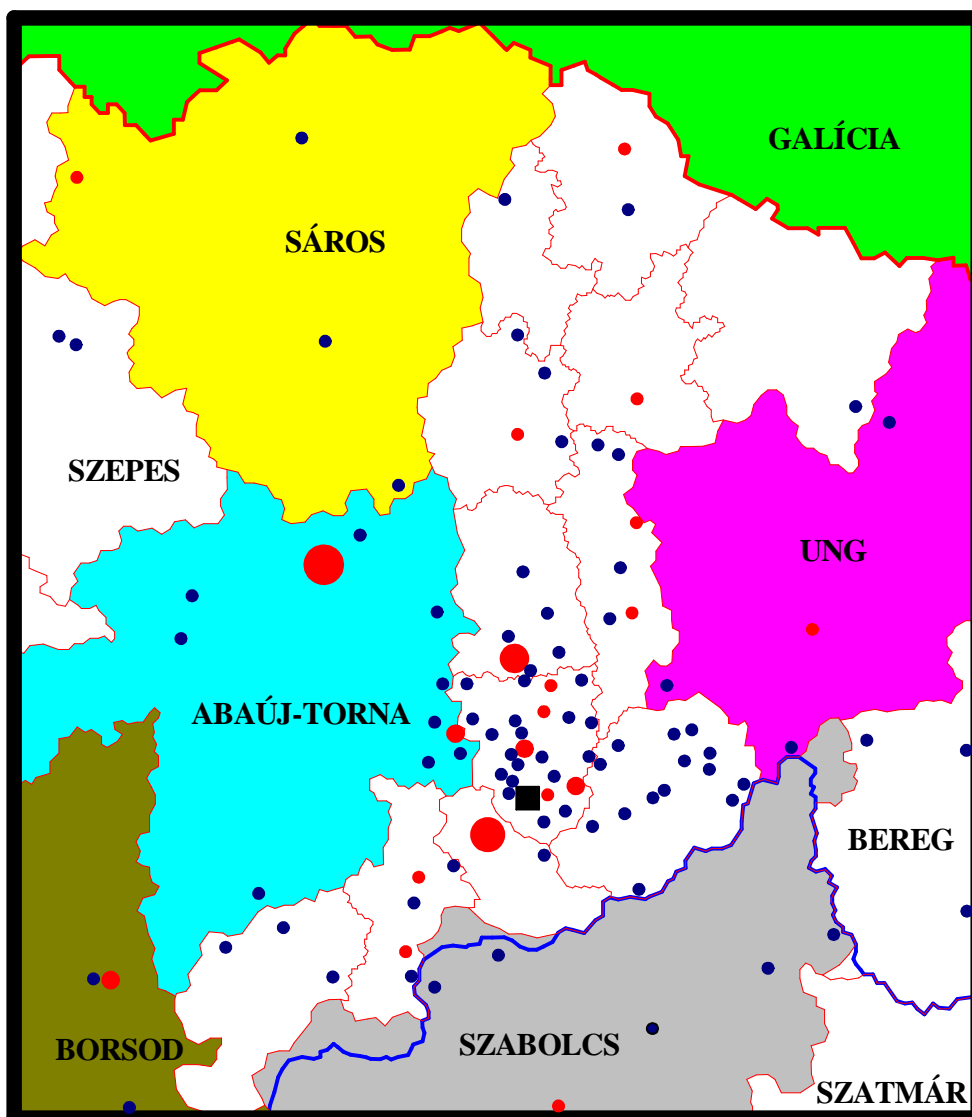
Ez mutatja, hogy a szülőhelyi statisztika (10 évenkénti népszámlálás formájában) mennyire korlátozott mértékben tud számot adni a vándorlásokról. Ezekről az elhalálozott gyermekekről ugyanis csak 1906-ban keletkezett valamilyen dokumentum, az első *Kassán*, a születési anyakönyvben, ill. 2 hónap múlva egy halálozási anyakönyvi bejegyzés *Sátoraljaújhelyen*. A népszámlálások előtt viszont rejtve maradtak.

Mivel a *Sátoraljaújhely* környéki falvak kerültek e lista élére, úgy gondoljuk, hogy ez a tény összefügg a migráció térbeli növekedésével. Vagyis azzal, hogy *Sátoraljaújhelyre* (valószínűleg a többi magyarországi városhoz hasonlóan) a gazdasági-társadalmi változások hatására a betelepülők egyre messzebből érkeztek. 1869-ben még a környékbeli falvak, és a saját vármegyebeli járásszékhelyekről érkeztek a legtöbben, a századfordulóra viszont a pl. már a szomszédos vármegyék székhelyei, és egyéb fontosabb központok kerültek az élmezőnybe. A századfordulóra viszont a dualizmus korának első felében betelepültek idős korba kerültek, sőt egy részük elhalálozott. Ezt megerősíti az, hogy a 62. táblázatunkban közölt településekről elszármazók, akik *Sátoraljaújhelyen* hunytak el, többségük már nem gyermekkorú volt. Lásd 63. táblázat (De nem felejtjük el, hogy mi azt nem tudjuk biztosan, hogy ezek az elhunytak mikor vándoroltak be vármegyeközpontba. Ha ezt pontosan tudnánk, akkor lehetne 100%-os bizonyossággal kijelenteni a fent megnevezett állítást.)

⁴³³ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely halálozási anyakönyve (1896)

⁴³⁴ Természetesen *Sátoraljaújhelyen* kívül. A táblázatban csak azokat a településeket szerepeltetjük, amelyekből legalább három elhunyt származott.

⁴³⁵ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely halálozási anyakönyve (1896 és 1906)

22. térkép **Az 1906-ban Sátoraljaújhelyen elhunytak születési helyei**⁴³⁶
*Saját szerkesztés az 1906. évi halotti anyakönyv alapján*⁴³⁷

Az elhunytak között többnyire a városokból származók között találtunk pár hónapos gyermekeket, talán ez az adat is azt bizonyítja, hogy a városban élő lakosság könnyebben változtatott lakhelyet, még akkor is, ha pár hónapos csecsemő volt a családban. A kis településekről származó elhunytak között viszont szép számmal találtunk olyanokat is, akik már betöltötték a 60., 70., vagy éppen a 80. életévüket is. Egyesek közülük akár már az 1869-es népszámlálás idején is *Sátoraljaújhelyen* lakhattak. Táblázatunkból kihagytuk a Galíciában elhunytakat, mert Galíciát területként nem kívántuk településekkel összehasonlítani. 1896-ból csupán két elhunytat találtunk, aki Galíciában született, míg 1906-ból már 6 főt. Érdekesség,

⁴³⁶ Térképünk jelmagyarázata megegyezik az 1896. évvel, annyi különbséggel, hogy a sárga színű körök helyett piros színűeket alkalmaztunk.

hogy egy gyermek sem volt közöttük, közöttük egy 28 éves (1896), ill. 30 (1906) volt a két legfiatalabb elhunyt.

	Település	Életkor (1896)	Település	Életkor (1906)
1.	Sárospatak	0,66; 0,42; 10, 22; 24; 33, 48	Kassa	0,08; 0,16; 0,25; 0,25; 0,25; 32; 42
2.	Felsőregmec	30; 34; 38; 68; 76	Sárospatak	19; 28; 62; 62; 70; 84;
3.	Víly	33; 43; 62; 75	Magyarizsép	40; 41; 54; 68; 77;
4.	Bodrogvécs	1,5; 9; 51	Csörgő	40; 70; 85
5.	Butka	22; 29; 35	Ladamóc	15; 70; 72
6.	Kassa	0,1; 41; 81	Miskolc	0,25; 1,2; 62
7.	Kovácsvágás	47; 47; 64	Füzérradvány	13; 27; 63
8.	Ladamóc	22; 28; 72		
9.	Tarcal	35; 60; 80		

63. táblázat A Sátoraljaújhelyen 1896-ban és 1906-ban elhunytak életkora évben kifejezve, születési helyeik szerint

Saját szerkesztés az 1896. és 1906. évi halotti anyakönyv alapján⁴³⁸

⁴³⁷ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely halálozási anyakönyve (1906)

⁴³⁸ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely halálozási anyakönyve (1896 és 1906)

V.5.d Sátoraljaújhely 1896. és 1906. évi házassági anyakönyve

Az anyakönyvek közül a házassági anyakönyvek közlik az egyénekről a legrészletesebb adatokat, bejegyezve a házasulandók nevét, lakhelyét, születési helyét, foglalkozását, születési idejét és vallását, továbbá a szülők nevét, lakhelyét és foglalkozását. *Sátoraljaújhelyen* 1896-ban 116, 1906-ban 147 házasság kötött, amelyeknek egyik közös jellemzője, hogy a három-három kivételével az összes menyasszony *sátoraljaújhelyi lakos* volt.⁴³⁹ A férjek esetében már 22-en (az összes férj 18,9%-a), ill. tíz évvel később 38-an (25,9%) nem voltak sátoraljaújhelyi lakosok. Csak egyetlen házasulandó pár akadt mindkét vizsgált évben, amelynek egyik tagjának sem volt előzőleg köze (a személyes adatai alapján) Zemplén központjához.⁴⁴⁰

A házasulandók születési helyét tekintve már közel sem volt ilyen egyszerű a kép. 1896-ban a 116 házaspár tagjait megvizsgálva 29 (25%) olyan férjet találtunk, aki helybeli születésű volt, 34 (29,3%) helyben született feleség mellett. Közöttük csupán 11 (9,5%) házasság kötött⁴⁴¹, a többiek más településekről származókkal léptek frigyre. 1896-ban 45 olyan házasság (a 116 házasság 38,8%-a) kötött *Sátoraljaújhelyen*, amelynek mindkét tagja a vármegyeszékhelyen lakott, de nem ott született.

1906-ban a férjek között 26-an születtek *Sátoraljaújhelyen* (17,7%), míg a feleségek között 65 helybeli születésű volt (44,2%). A helybeli születésűek között 9 (a 147 házasság 6,1%-a) házasság kötött.⁴⁴² A 147 házasságból 51 (34,7%) kötött bevándorlók között, (mindketten máshol születtek, de *Sátoraljaújhelyen* éltek).

A házasságok felekezeti hovatartozását tekintve két vallási csoport házasodott csak a saját vallásán belül 1896-ban: az izraeliták és a baptisták. Mind 1896-ban, mind 1906-ban az egyetlen baptista férj lépett frigyre az egyetlen baptista menyasszonnyal, így ezt a két házasságot nem lehet sokoldalú, reprezentatív mintának tekinteni. De az is igaz, hogy baptisták kis számban éltek az országban, ennek megfelelően *Sátoraljaújhelyen* sem volt jellemző ez a vallás. A két-két baptista újhelyi házasodóból három Zemplén vármegye határain túlról száрма-

⁴³⁹ Mindez a kor szokását híven tükrözi: az esküvőt általában a menyasszony szülei rendezték.

1896-ban a Sátoraljaújhelyhez nem köthető három feleség *Tiszabüdön*, *Krakkóban*, ill. *Udván* született, ill. lakóhelyük szerint *Debrecenben*, *Krakkóban*, ill. *Perbenyiken* laktak. 1906-ban pedig *Kisvárdán*, *Varannón*, ill. *Sárospatakon* születtek és ott is laktak.

⁴⁴⁰ 1896-ban a férjet Glück Benőnek hívták, és az Abauj-Torna megyei *Hernádcsány* településen volt földbérlo és a Bereg megyei *Tiszaszalkán* született, házasságot kötött Klein Rebeca, *Tiszabüdön* született debreceni lakossal, akinek apja ráadásul a Bihar megyei *Hosszúpályiban* élt.

1906-ban pedig Dr. Kovács Béla ügyvéd, aki *Mezőtúron* született 1878. 10. 02-én, de 1906-ban már *Budapest* élt, házasságot kötött Rosenberg Gizellával (született: 1885. 02. 19., *Varannó*), aki egy vegyeskereskedő és földbirtokos leánya volt.

⁴⁴¹ Felekezeti megoszlásuk (1896): négy római katolikus, négy izraelita, egy görög katolikus és két vegyes házasság. E két utóbbi házasság közös jellemzője egyrészt az, hogy katolikusok (görög és római) között jött létre, másrészt, hogy a menyasszony mindkét esetben idősebb volt őt, ill. kilenc évvel.

⁴⁴² A felekezeti megoszlás 1906-ban: két római katolikus, két görög katolikus, két református, egy izraelita és két vegyes házasság (egy görög-római katolikus és egy római katolikus-református).

zott. 1896-ban a férj, Vozetz Gusztáv varrógép-kereskedő a Szepes megyei *Strázsán* született, felesége Riegetz Ellárotka Porosz-Sziléziából került Zemplénbe. 1906-ban pedig Pápay József homonnai származású asztalossegéd feleségül vette Élescher Julianna háztartásbelit, aki a Nyitra vármegyei *Czakról* származott.

Felekezetek	Összes		Nem sátoraljaújhelyi születésű				Vegyesházasság	
	Férj	Feleség	Férj	Férj%	Feleség	Feleség%	Férjek	Férjek%
Baptista	1	1	1	100	1	100	0	0
Evangélikus	3	2	3	100	2	100	3	100
Görög kat.	18	19	13	72,2	12	63,2	11	61,1
Izraelita	29	29	23	79,3	7	24,1	0	0
Református	22	16	18	81,8	11	68,8	13	59,1
Római kat.	43	49	29	67,4	39	79,6	16	37,2
Összesen:	116	116	87	75	72	62	43	37,1

64. táblázat **Az 1896-ban Sátoraljaújhelyen kötött házasságok részletezése**
*Saját szerkesztés az 1896. évi házassági anyakönyv alapján*⁴⁴³

Mivel sokkal több izraelita házasságot kötöttek a településen, ezért vizsgálataink ugyanilyen arányban pontosabbak, relevánsabbak is. 1896-ban 29, ill. 1906-ban 47 izraelita házasság kötött (1896-ban nem fordult elő közöttük a vegyesházasság⁴⁴⁴, 1906-ban már egy esetben előfordult, lásd 64. és 65. táblázat, ill. a szöveget is.) Ezek a házasságok talán leginkább abban különböztek a más vallásúak által kötöttektől, hogy a menyasszonyok túlnyomórészt helybeliek voltak. 1896-ban pl. csak heten nem *Sátoraljaújhelyen* születtek közülük. *Lásd 64. táblázat* A helyben született izraelita feleségek 24% (1896), ill. 38%-os (1906) aránya a legalacsonyabb érték volt az összes felekezetet figyelembe véve (nem számítva az evangélikus feleségeket 1906-ban). Ezzel szemben a férjknél ennek a ténynek szinte pontosan az ellenkezője igaz, mert 13-an (44,8%) még helyi lakosok sem voltak, és összesen 23-an születtek a vármegyeszékhelyen kívül (1896). 1906-ban pedig az izraelita férjek majd 90%-os bevándorlási aránya a legmagasabb értékű volt a két vizsgált évben. (Nem számítva a néhány fős evangélikus és baptista házasságkötőt.) *Lásd 64. táblázat* Ez alapján úgy tűnik, a városba újonnan betelepülő izraelita férfiak úgy szilárdították meg helyzetüket véglegesen a településen, hogy egy helyi család leányát vették feleségül.⁴⁴⁵

⁴⁴³ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1896)

⁴⁴⁴ Megjegyezzük, hogy az izraelita vallás Magyarországon 1867 és 1895 között elismert vallás volt, mindez azt jelentette, hogy egy izraelita nem köthetett törvényesen házasságot egy bevett felekezethez tartozóval. Vizsgáltunk évében, 1896-ban ugyan ez már lehetséges lett volna, hiszen az izraelita vallást bevett vallássá nyilvánították egy évvel korábban, de úgy tűnik, időben még nagyon közel volt a tiltás, senki sem élt a lehetőséggel.

Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete, Osiris, Bp., 1997., 131-132. o.

⁴⁴⁵ Igaz, a házasságok között egyszer már említett kivételek (akiknek előzőleg egyáltalán nem volt köze a megyeszékhelyhez) is az izraelita felekezethez tartoztak (Glück Benő és Klein Rebeca, ill. Dr. Kovács Béla és Rosenberg Gizella).

23. és 24. térképünkön azt a két csoportot ábrázoltunk, amelyeknek a vándorlása a legnagyobb méretet öltött: az izraelita és a református férjek lakóhely változtatását.

Felekezetek	Összes		Nem sátoraljaújhelyi születésű				Vegyesházasság	
	Férj	Feleség	Férj	Férj%	Feleség	Feleség%	Férjek	Férjek%
Baptista	1	1	1	100	1	100	0	0
Evangelikus	6	3	6	100	1	33	6	100
Görög kat.	20	34	15	75	23	67,6	7	35
Izraelita	48	47	43	89,6	18	38,3	1	2,1
Református	18	13	13	72,2	7	53,8	14	77,7
Római kat.	54	49	43	79,6	32	65,1	27	50
Összesen:	147	147	121	82,3	83	56,5	55	37,4

65. táblázat **Az 1906-ban Sátoraljaújhelyen kötött házasságok részletezése**
Saját szerkesztés az 1906. évi házassági anyakönyv alapján⁴⁴⁶

Az izraelita férjek között előfordult egyetlen más felekezetével kötött házasságot, azért emeljük ki a külön is, mert vizsgálatunk során „szerencsénk” volt felfedezni az okot is. Mivel *Sátoraljaújhely* az izraelita közösség egyik központjának számított (ugyanúgy, mint pl. *Kisvárda* vagy *Munkács*), ezért nem volt jellemző vegyesházasság, pl. 1896-ban nem akadt ilyen házasságkötés. Erős a gyanúnk, hogy az 1906-os egyetlen kivétel, „kényszer” miatt került megkötésre. A férj, Hajnal Dávid Dezső vasúti mérnök (született *Zentán*, 1871. 03. 19.) ugyanis feleségül vette az Abaúj-Torna vármegyei *Fony* községből származó Szabó Erzsébetet (vallása: római katolikus), egy kisbirtokos leányát (született 1878. 08. 12-án).⁴⁴⁷ Házasságkötésük 1906 januárjában volt, majd két hónap múlva (március 23-án) már meg is született első fiuk, Béla. A bejegyzés szerint a vasúti mérnök vallása ekkor már református volt! Az édesapa látszólagos asszimilációja mögött tehát kislánya „korai” érkezése állt. A felekezetváltás valószínűleg egy folyamat része volt, mert már korábban nevet is módosított Morgensternről Hajnalra.

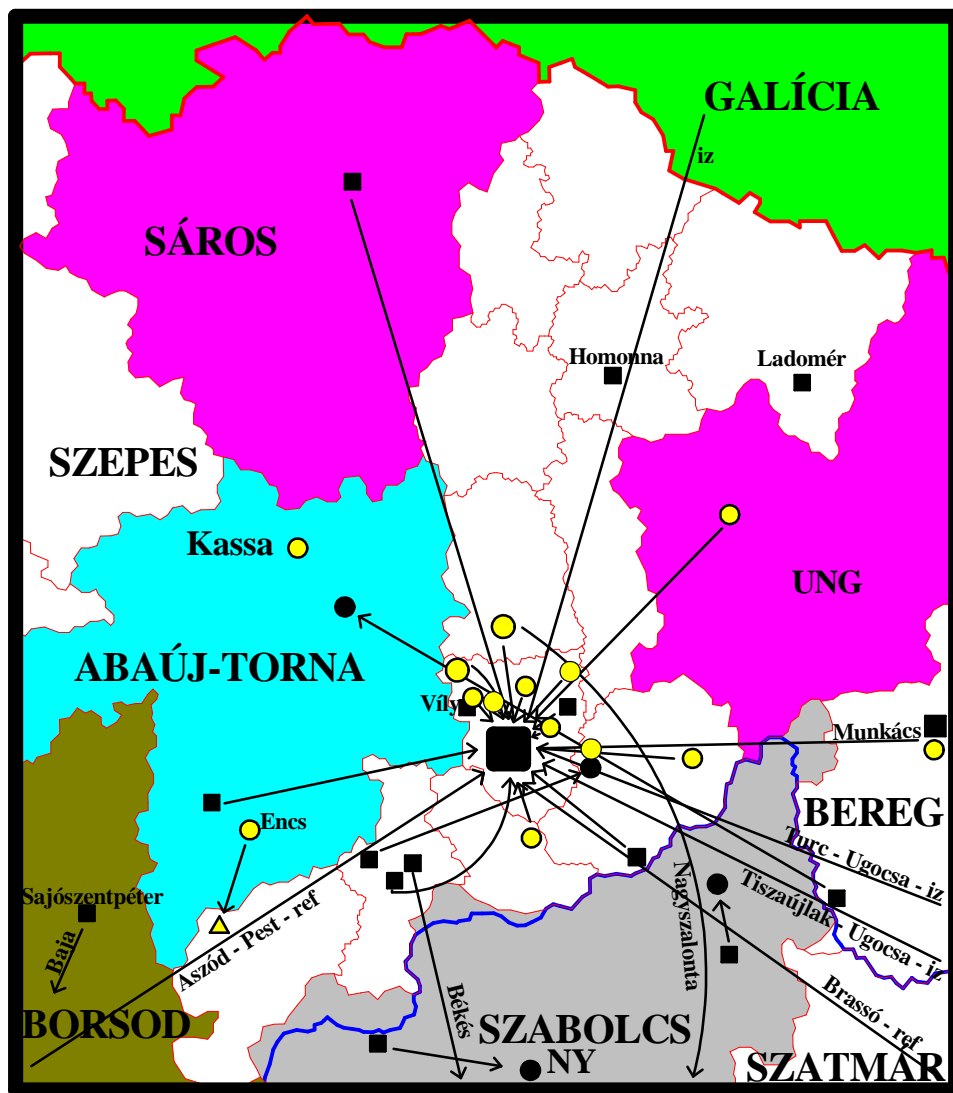
A fennmaradó négy vallás – római katolikus, görög katolikus, református és evangélikus – képviselői között már előfordultak vegyesházasságok. Az evangélikusok a baptistákhoz hasonlóan ugyancsak néhány fővel képviseltették magukat a házasságkötők között. *Sátoraljaújhelyen* mind 1896-ban, mind 1906-ban jellemző volt, hogy a házasságkötők egyike sem választott magának azonos vallású párt. Az evangélikus vallás alapvetően nem volt jellemző *Sátoraljaújhelyre* (1900-ban pl. összesen 302 lutheránus (1,79%) élt a városban⁴⁴⁸, mondhatni nem volt „öshonos”), ezt a házassági anyakönyv is bizonyítja.

⁴⁴⁶ BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. *Sátoraljaújhely* házassági anyakönyve (1906)

⁴⁴⁷ Hajnal Dávid Dezső édesapja 1906-ban ráadásul már *Budapesten* élt.

⁴⁴⁸ MStK 1. kötet 276-277. o.

Például 1896-ban a három evangélikus férj egyike sem született helyben, hasonlóan a két evangélikus menyasszonyhoz (akik közül az egyik ráadásul még nem is lakott *Sátoralja-újhelyen*). 1906-ban annyi változás történt, hogy a menyasszonyok közül két fő már helybeli születésű volt, de a hat evangélikus férj mindegyike ugyanúgy bevándorló volt.

23. térkép Az 1896-ban Sátoraljaújhelyen házasságot kötött izraelita és református férjek migrációja, a személyes adataik alapján

*Saját szerkesztés az 1896. évi házassági anyakönyvek alapján*⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Jelmagyarázat: A sárga körök a református férjek születési helyét jelöli, nyílal az elköltözés irányát, ami rendszerint Sátoraljaújhely volt. Egy nyíl egy fő mozgását jelenti. Ha valaki mégsem a megyeszékhelyre költözött, akkor az új lakhelyét szürke háromszöggel ábrázoltuk. A fekete négyszögek az izraelita férjek születési helyét, a fekete körök az új lakhelyüket jelöli. Ha egy településnek csak a nevét írtuk be, akkor az illető a születési helyéről nem költözött el, pl. *Ladomér*. A reformátusok közül mindenki szerepel a térképen, az izraeliták közül viszont négy férj is hiányzik a térképről, ők Fogaras, Szatmár, Bereg és Bács-Bodrog megyékben születtek.

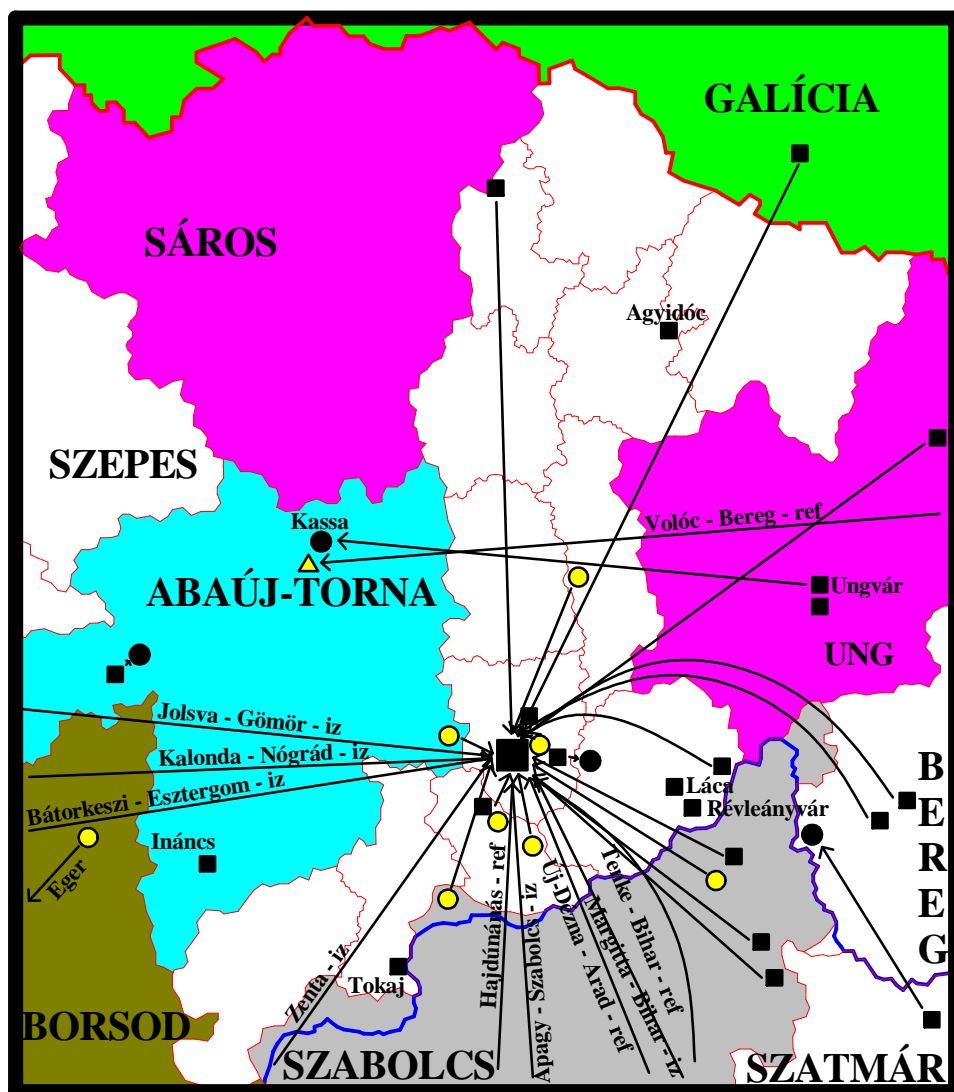
BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1896)

A városban a párválasztás alapján nem nyomonkövethető protestáns-katolikus ellentét, hiszen a két menyasszony katolikus férfinak esküdött örök hűséget és az egyik lutheránus férfi is katolikus nőt vett feleségül (1896). A fennmaradó két evangélikus férj református feleséget választott magának. 1906-ban egy református-evangélikus házasság kötött. Az evangélikus-református vegyesházasságok közé tartozik a két legmesszebből Zemplénbe elszármazott személy egymással való házasságkötése (1896): Henkel Konrád Károly Frigyes, aki távírdai vonalfelügyelő volt és *Hannoverben* született 1839-ben, házasságot kötött özvegy Leszter Mihálynéval (született Osvald Mária), aki *Sátoraljaújhelyen* egy varróintézet tulajdonosa volt. Ő Ausztriában, Krajna tartományban született 1847-ben.

A római katolikusok alkották *Sátoraljaújhely* legnagyobb vallási közösségét, közülük összesen 43 férfi és 49 nő kötött házasságot (1896). Egymás között 27 házasság jött létre, vagyis 16 katolikus férfi és 21 katolikus nő lépett házasságra más vallásúval. *Lásd 64. táblázat* A katolikus férjek közül 5 fő nem volt helyi lakos. A katolikusokra is jellemző volt a bevándorlás, mert közülük csupán 14-en születtek helyben, míg a 49 katolikus feleség közül csak 10-en voltak helybeli születésűek. Ezzel az a különleges állapot jött létre, hogy a feleségek között több bevándorló akadt, mint a férjek esetében. (Egyetlen más felekezetnél sem fordult elő hasonló.) Azt nem tudjuk, hogy a római katolikus feleségek mikor vándoroltak be a vármegyesházahelyre, de úgy sejtjük, hogy semmi különleges helyzet nem indokolja ezt az állapotot. Egyetlen okra tudunk gyanakodni, miszerint ezek a fiatal nők, még gyermekkorukban kerültek *Sátoraljaújhelyre*, a szüleik bevándorlásának eredményeképpen. Ezen állításunkat csak azzal tudjuk némiképp bizonyítani, hogy az anyakönyv által közölt „szülők lakhelyét” vizsgáljuk meg. Az adatok alapján kijelenthető, hogy a római katolikus feleségek esetében fordult elő a leggyakrabban, hogy ők maguk más településen születtek, de már a szüleik is újhelyi lakosok voltak.⁴⁵⁰

1906-ban a házasságkötők között 54 római katolikus férjet és 49 római katolikus feleséget találtunk. Közöttük 27 házasság jött létre (a feleségek esetében a vegyesházasságok aránya így 44,9% volt). *Lásd 65. táblázat* A férjek közül 7-en nem voltak sátoraljaújhelyi lakosok. Végül megvizsgáltuk, hogy a helyi születésűek (és egyező vallásúak) között mennyire volt jellemző az, hogy egymás között kötöttek házasságot.

⁴⁵⁰ Összesen 12 esetben (a 49 római katolikus menyasszony 24,5%-a). Más felekezetek esetében, így az evangélikusok, a baptisták és a reformátusok esetében erre nem volt példa. Viszont a görög katolikusoknál 15,8%, az izraelitáknál 13,8% volt azon menyasszonyok aránya, akik máshol születtek, de már a szüleik is sátoraljaújhelyi lakosok voltak. (Az adatok 1896-ra vonatkoznak.) 1906-ban pedig ugyancsak 12 ilyen menyasszonyt találtunk (24,5%) a római katolikusok között, míg az evangélikusoknál 3 férjhezmenőből 1 főt, a görög katolikusok esetében 14,7%-t, a reformátusoknál ugyancsak nem volt erre példa.

24. térkép Az 1906-ban Sátoraljaújhelyen házasságot kötött izraelita és református férjek migrációja, a személyes adataik alapján⁴⁵¹
*Saját szerkesztés az 1896. évi házassági anyakönyvek alapján*⁴⁵²

A 14 Sátoraljaújhelyen született római katolikus férj közül csak öten vettek feleségül helyi születésű római katolikus feleséget. (A 27 homogén római katolikus házasság 18,5%-a.) 1906-ban pedig csupán egyetlen eset fordult elő (3,7%). Hiába volt tehát az újhelyi római katolikus közösség a legnagyobb helyi felekezet, nem volt jellemző rájuk, hogy egymás közül válasszanak párt maguknak.

⁴⁵¹ A térkép jelmagyarázata megegyezik az 1896-os állapotokat bemutató előző térképünkkel. Térképünkön ugyanakkor sokkal többen hiányoznak 1896-hoz képest, egyrészt már a reformátusok közül is hiányzik egy *Tiszafüreden* élt asztalos segéd, B. Kovács Mihály. Az izraeliták közül pedig összesen 15 főt nem tudtunk ábrázolni, ők *Budapest*en (4 fő), Beregben (3 fő), Szatmárban (2 fő), Máramarosban (2 fő), Biharban, Borsodban, Jász-Nagykun-Szolnokban és Szabolcsban éltek.

⁴⁵² BAZML XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1906)

A reformátusok közül 22 férfi és 16 nő (1896), ill. 18 férfi és 13 nő (1906) kötött házasságot. 1896-ban, csak reformátusok között 9 házasság jött létre. A reformátusok férjek között csupán 4 fő akadt, aki helyben született, de a feleségek között is csak egyel több (5 fő), ennek eredményeképp egy házasság sem kötött már eredetileg is ott született reformátusok között.

1906-ra valamelyest csökkent a református házasságkötők aránya⁴⁵³ és tovább csökkent (4-re) a homogén református házasságok száma. A reformátusok között a többség ugyanúgy bevándorló maradt, a férjek 72,2%-a (13 fő), a feleségek 53,8%-a (7 fő) nem sátoraljaújhelyi születésű volt. *Lásd 65. táblázat* 1896-tal ellentétben viszont 1906-ban a 4 homogén házasságból kettő sátoraljaújhelyi születésűek között jött létre.

A sátoraljaújhelyi reformátusok életét azonban alapvetően a bevándorlás határozta meg (1896-ban pl. a református férjek között találtuk a legtöbb bevándorlót). Ezen állítást megerősíti az is, hogy az erőteljes bevándorlás mellett is csupán egy tisztán református vallású házasság jött létre olyan felek között, akik eredetileg nem *Újhelyen* születtek mindkét vizsgált évben. A házastársul egyaránt választottak római katolikus, evangélikus vagy éppen görög katolikus társat. Érdekeség, hogy a református férjek feleségül vettek görög katolikus nőt, de fordítva már nem működött a folyamat: református menyasszonyok már nem mentek nőül görög katolikus férjhez. Ezzel a jelenséggel alább még fogunk foglalkozni.

A görög katolikusok szintén nem elhanyagolható csoportját alkották a vármegyeshékelynek, mivel 1896-ban 18 férj és 19 feleség, míg 1906-ban 20 férfi és 34 nő kötött házasságot. Szembetűnő a görög katolikus feleségek számának megnövekedése a tíz év elteltével (ez jórészt a bevándorlásnak volt köszönhető). 1896-ban a férjek közül ugyanis csak hárman születtek helyben, a feleségek közül pedig heten, míg 1906-ban 5 férj, ill. 10 feleség született helyben (1896-hoz képest tehát csak 3 fős növekedés történt, pedig a görög katolikus feleségek száma 19-ről 34-re növekedett). Közöttük 7, ill. 13 homogén görög katolikus házasság jött létre (vagyis a vegyesházasságok majdnem megfeleződtek). *Lásd 64. és 65. táblázat* Sátoraljaújhelyi születésű görög katolikusok között 1896-ban egy, 1906-ban pedig két házasság jött létre.⁴⁵⁴ 1896-ban a görög katolikus bevándorlók (máshol születtek, de újhelyi lakosok) között négy homogén házasság jött létre, míg 1906-ban hét. A görög katolikusok között tehát inkább jellemzőbb maradt az, hogy a bevándorlók felekezeten belül is házasodtak (a reformátusokkal ellentétben). Ez az állapot, tehát jobban segítette fenntartani a közösség „zártabb” voltát. Tovább erősítette ezt az állapotot, hogy a görög katolikus férjek a más felekezetűek közül csak római katolikus feleséget választottak (1896-ban 11 esetben, míg 1906-ban 7 eset-

⁴⁵³ Pedig a reformátusok aránya még növekedett is 1900 és 1910 között a népszámlálások alapján (13,7%-ról 14,4%-ra.)

⁴⁵⁴ Hamaza Mihály 1873-ban született vasúti szertáros feleségül vette egy helyi földműves leányát, Csákó Annát, aki 1875-ben született.

ben). Érdekeség, hogy 1896-ban ezek közül a római katolikus feleségek közül csak egy fő született helyben, a bevándorlók közül négy fő pedig még nem is zempléni volt (ők Veszprém, Nyitra és Bereg megyéből, ill. *Bécsből* származtak).

A görög katolikus férjek tehát csak katolikus (római és görög) házastárssal léptek frigyre. A görög katolikus menyasszonyok esetében azonban ez már nem volt így, mert akadt három feleség, aki református férjet választott (1896). Ez a három házasság azt sugallja, mintha ha nem is erős, de „valamiféle nyitottság” lett volna a reformátusok felé. A reformátusokkal házasságot kötők viszont nem éppen a „legmegszokottabb” életkorban léptek frigyre! A legfiatalabb pár is elmúlt 26 éves: a férj, Csicseri Mihály (ref) Aszódon született, foglalkozása csizmadia segéd volt, a feleség, Regrut Mária (gk) is bevándorló volt, a legészakibb járászék helyen, *Mezőlaborcon* született, aki *Sátoraljaújhelyen* élt és szülei is elhunytak akkorra. Négy hónappal volt idősebb férjénél. Az életkort tekintve a második „legfiatalabb” pár tagjai ötven év körüliek voltak. Kozma Sándor (ref) sátoraljaújhelyi cipész, aki *Kolbásán*, 1845. május 13-án született, feleségül vette özvegy Mihallovics Mihálynét (gk), aki 1847. április 3-án született. A harmadik házaspár még idősebb volt: Ambrus József (ref) szőlőmunkás, aki *Pálházán* született 1833. március 23-án, házasságot kötött Hazrán Annával (gk), aki *Csörgőn* született 1836. május 21-én. A három házasságból kettőben a házasulandók tehát életük dele után kötötték ezeket a mondhatni „rendhagyó” frigyeket.

1906-ban ugyanúgy jellemző maradt, hogy nem volt görög katolikus férj, református feleség házaspár, mert a görög katolikus férjek csak katolikussal léptek frigyre. A görög katolikus menyasszonyok közül négyen választottak református házastársat. A négy házasság közül 1896-tal ellentétben egyre sem volt jellemző, hogy idősebb korban kötötték volna meg, de az adatok alapján úgy tűnik, hogy ezeknek a feleségeknek a sorsa valamilyen szempontból rendhagyó volt. Tót Mária például alig 17 évesen ment férjhez, ráadásul minimum félárva volt, mert édesapja a férjhezmenetelkor már nem volt életben. Mán Annának ugyancsak az édesanyját írták be az édesapja helyett (apjáról így semmit sem tudunk⁴⁵⁵). Veszenyák Máriának ugyancsak nem volt már életben az édesapja (de azt legalább bejegyezték róla, hogy elhunyt). A menyasszony ráadásul már a 32. életévében járt, és másfél évvel volt idősebb volt férjénél. A negyedik görög katolikus menyasszony, aki református férjhez ment hozzá, Fenschmidt Mária Lujza pedig „csupán” tizenkilenc évvel volt fiatalabb férjénél (egy *Egerben* élő református vasúti raktárnoknál).

Felsorolt példáink alapján tehát úgy gondoljuk, hogy a görög katolikusok voltak az izraeliták után a „legzártabb” közösség. Ameddig a körülmények megengedték csak görög ill.

⁴⁵⁵ Tapasztalatunk szerint, ha az anyakönyvbe még annyit se jegyezték be az édesapáról, hogy meghalt, akkor annak az volt az oka, hogy a házasulandó törvénytelen gyermek volt (így az apa helyett az édesanyját írták be).

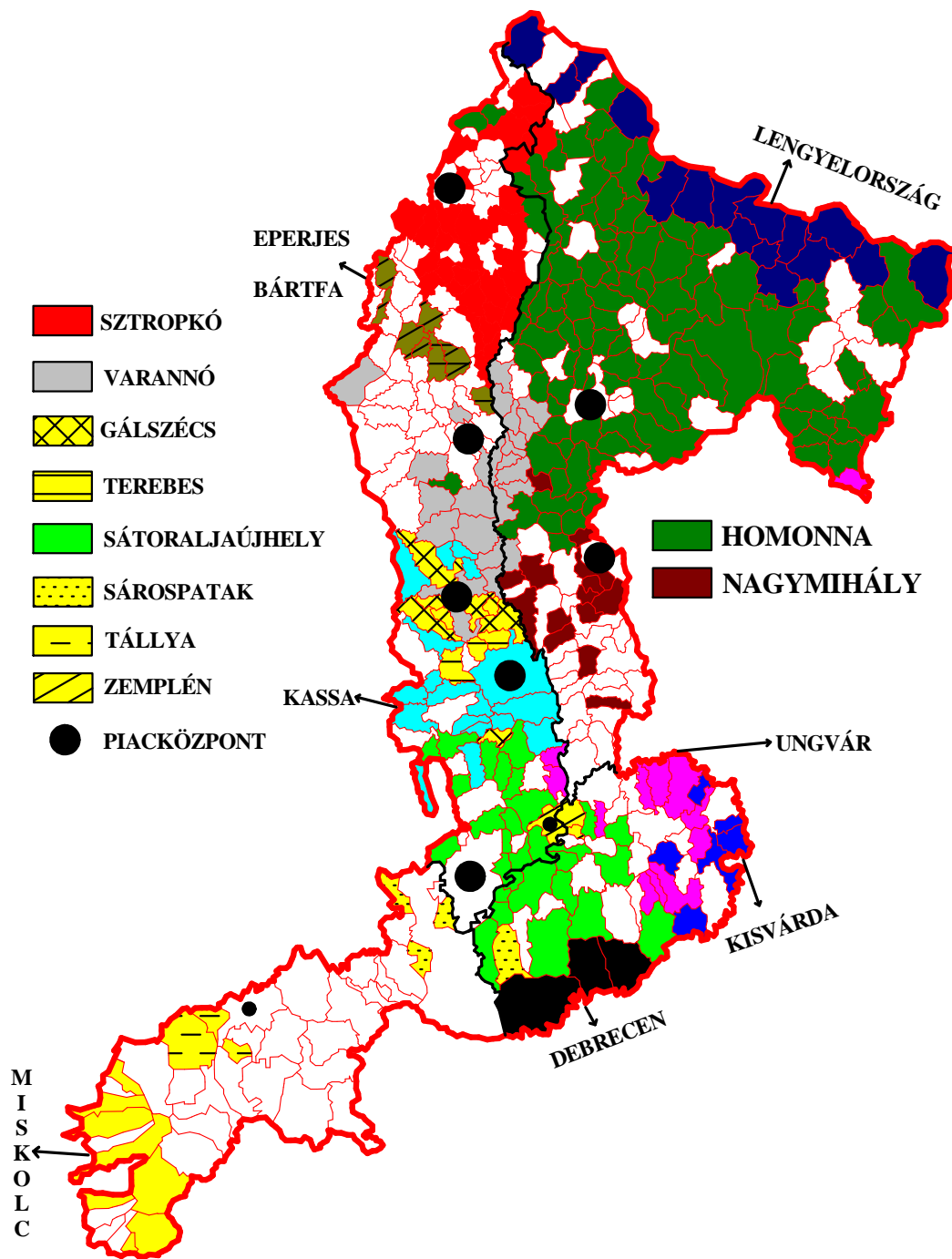
római katolikussal házasodtak (a férjek minden esetben tudták magukat tartani ehhez a valószínűleg kimondatlan normához). A görög katolikus feleségek pedig akkor léptek frigyre református férjjel, ha már „kényszerítő” körülmények is felléptek: édesapjuk hiánya valószínűleg kihatott a család jövedelmi viszonyaira, vagy életkoruknál fogva már „kezdték kifutni az időből” (de ha az idősebbek özvegyek lettek volna, valószínűleg az sem tette volna egyszerűbbé a helyzetüket, főleg ha még gyermekeik is voltak).

V.5.e Sátoraljaújhely vonzáskörzete

Sátoraljaújhely vonzáskörzete tehát a három időmetszet alapján igen egységes képet mutatott: a vármegyeszékhelynek legerősebb kapcsolata a körülötte elterülő saját járásával, ill. a Bodrogek északi részével volt (ehhez csatlakozott még *Sárospatak*). Közepesen vonzódtak a vármegyeszékhelyhez a Gálszécsi és a Nagymihályi járás, ill. a Hegyalja települései. Ehhez az övezetbe csatlakoztak még szigetszerűen az északi járások székhelyei, pl. *Homonna*, *Sztropkó*, *Varannó*, *Gálszécs*, ill. a vármegyén kívülről a szomszédos vármegyék székhelyei és fontosabb városai, pl. *Kassa*, *Eperjes*, *Bártfa*, *Ungvár* és *Munkács*. A vonzáskörzet legkülső övezetét Észak-Zemplén, Sáros és Szepes vármegye teljes területe, Ung vármegye nyugati fele, Abaúj-Torna keleti fele, ill. a Tisza és a Hernád mentéről egyes szabolcsi és borsodi falvak alkották (ide számítható még néhány földrajzilag távolabb fekvő város, pl. *Budapest* vagy *Debrecen*). Az elmondottak alapján kijelenthető, hogy a dolgozat bevezetőjében pontosan felvázolt Zemplén vármegye hosszú és keskeny elnyúló alakja messze nem tükrözte a vármegyeszékhely vonzáskörzetét. (A természetföldrajzi adottságok ezt az alakot determinálták, a folyóhálózat és a hegységek miatt.)

Az, hogy ez a dualizmus korára meghatározott vonzáskörzet mennyire tekinthető állandónak, már másféle kutatásokkal vizsgálható. Mi a tizenharmadik századból ránk maradt két forráshoz nyúltunk. Az 1715-ös adóösszeírás folyamán az összeírtak ugyanis közölték, hogy melyik településre jártak a piacra. Ahol megjelöltek legalább egy mezővárost, azokat térképre vittük (de sajnos sok településről nem maradt ránk adat). Második forrásunk a Mária Terézia által elrendelt 1772-es összeírás volt. Az "Investigatio" során ugyancsak rákérdeztek a jobbágyoknál arra is, hogy hova jártak piacra. A forrással kapcsolatban annyit jegyzünk meg, hogy mivel az összeírtak akár több piacot is megnevezhettek, mi sorrendben az első három említett várossal foglalkoztunk, azokat vittük térképre (végül, a jobb áttekinthetőség kedvéért még a harmad rangúakat el is hagytuk, mert úgy ítéltük meg, nem jelentenek többlet információt és csak zavaróként hatnának).

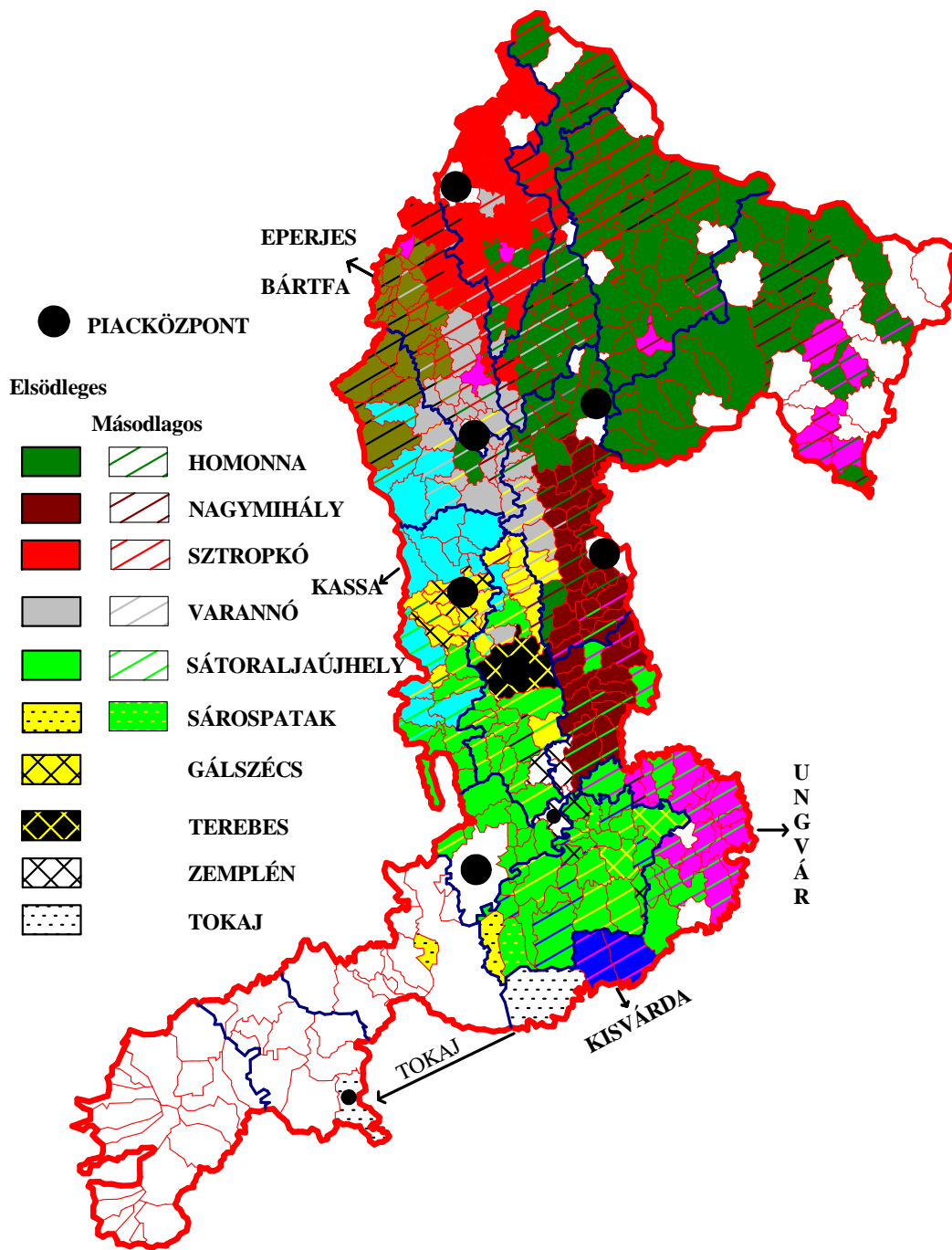
A két térkép alapján (bár azok a XVIII. századi viszonyokat ábrázolják), *Sátoraljaújhelynek* lényegében nem változott a vonzáskörzete, sem az 1715-ös, sem az 1772-es állapotokhoz képest. Piaci vonzáskörzete ugyanúgy a Bodroekre, ill. saját, a tőle északra elhelyezkedő járására koncentrálódott. Végezetül, ha gazdasági kapcsolatok alapján meghúzott vonzáskörzetek ennyire megegyeznek a következő évszázad vándorlási adataival, akkor jó okunk van feltételezni, hogy *Sátoraljaújhely* jórészt a környékbeli falvaknak köszönhette bevándorló népességét. Nagyobb időhatárokból pedig valószínű, hogy története során sohasem tudott saját vármegyéjének sem a teljes értékű központja lenni.

25. térkép **Zemplén vármegye piacközpontjai az 1715-ös adóösszeírás alapján**

Saját szerkesztés a www.arcanum.hu/mol honlap által közölt forrás alapján

Valószínűleg ugyanis nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a XVIII. században fennállt viszonyok a korábbi századokban is igazak voltak, vagy esetleg a vándorlások (pl. a piacra) még korlátozottabb területre érvényesültek.

26. térkép Zemplén vármegye piacközpontjai 1772-ben

Saját szerkesztés a Takács Péter és Udvari István által publikált zempléni úrbérrendezés teljes anyaga alapján⁴⁵⁶

A XIX. századból még egy forrásra hivatkozunk, a Bácskai Vera és Nagy Lajos által feldolgozott 1828-as adóösszeírásra. Az általuk közölt térképen⁴⁵⁷ Sátoraljaújhely vonzaskörzete kb. azonos nagyságú az általunk megrajzolthoz.

⁴⁵⁶ Takács Péter - Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából, Periférián Alapítvány, I. 1995., II. 1996., III. 1998. (Periférián Könyvek 1., 2., 3.) 324.o.; 353., 552. o.

⁴⁵⁷ Bácskai Vera - Nagy L.: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Akadémiai, Budapest, 1984., melléklet

VI. Záró gondolatok

Fő célkitűzésünk a nyelvhatárok állandóságának, ill. elmozdulásának megállapítása volt 1773 és 1910 között egy olyan mintaterületen, amely mintegy 900 településsel rendelkezett. A hazai szakirodalom egyetért abban, hogy Magyarország nemzetiségi képe a XVIII. század folyamán módosult, ami aztán meghatározta a XIX. századi állapotokat is. A dualizmus koráról viszont országosan csak annyit szoktak megemlíteni, hogy „a nyelvhatárok ezekben az évtizedekben nem változtak”.⁴⁵⁸ Az általunk részletesen elemzett három vármegyében viszont sikerült hat olyan kisebb térséget megállapítanunk, ahol forrásaink ellentmondanak egymásnak, így az ott élő népesség elkülönítése problematikus.

A legnagyobb nyelvhatár-elmozdulást a *Sátoraljaújhelytől* északra fekvő falvak esetében tapasztaltunk.⁴⁵⁹ A *Sátoraljaújhelytől* északra fekvő falvakban élt ugyanis az egyik legbizonytalanabb identitású - vagy másképpen fogalmazva: kétnyelvű - lakosság. E magyar-szlovák viszony esetében valószínűleg egy olyan átfogó vizsgálatra lenne szükség az okozatok felderítésére, amely magában foglalja legalább harminc év teljes népszámlálási (egyéni számláló lapok!), anyakönyvi és demográfiai feldolgozását. E falvak közül kiemeljük a *Velejte-Kiszte-Gercsely* településhármaszt, amely szerintünk méltán pályázhatna a legrészletesebb figyelemre is.

Északkelet-Magyarország három nagy népcsoportja - magyar, szlovák, ruszin - közül a ruszinok bizonyultak a leginkább asszimilálhatóbbnak, hiszen a középső-zempléni falvak, akár a dél-zempléni *Komlóska* esetében is, továbbá a Szobránci járásban a görög katolikus vallású lakosság 1880-ban már a szlovákot nevezte meg anyanyelveként. Ha több településen is összeírtak ruszin-szlovák nyelvváltást, akkor az feltehetően nem lehetett véletlen. (Esetleg annyira közel állt a két nyelv egymáshoz, hogy képtelenség volt különbséget tenni közöttük.) Középső-Zemplénben (Gálszécsi és Nagymihályi járás) és Ung nyugati részén a ruszin falvak tehát fokozatosan eltűntek a XIX. század folyamán. A magyar nyelvterület közvetlen közelében fekvő települések sorsa azonban ezzel nem érkezett nyugvópontonra, mert 1910-re már magyar anyanyelvűek lettek, pl. *Komlóska*, *Mikóháza*.

A bodrogi ruszinság még hamarabb magyar nyelvűvé vált, hiszen a *Lexicon* még *Bodrogszerdahely* és *Leleszpolyán* esetében csak a rutén nyelvet jelölte meg, ill. magyar-

⁴⁵⁸ Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989., 174. o.

⁴⁵⁹ Térképeinken az összes többi elmozdulás jó része annak köszönhető, hogy Fényes Elek adatai mennyire pontosak, ill. milyen anyanyelvi többségűnek gondolta (görög katolikus és a szlovákság kapcsolata) az egyes falvakat. A dualizmus kori népszámlálások eredményei (itt főleg a felekezeti megoszlásra gondolunk) fényben kijelenthető, hogy Fényes még túlzottan is megfeleltette egymásnak az anyanyelvi és felekezeti megoszlást, pl. görög katolikus, vagy református szlovákokat nem tudott elképzelni. Pedig valószínűleg már a reformkorban is

ruténnek határozta meg *Zemplénagárdot* és *Bélyt*. Fél évszázaddal képest Fényes Elek már csupán 5 településen (az előbb felsoroltakhoz *Dámóc* és *Kisdobra* csatlakozott, miközben *Zemplénagárd* már teljesen magyarrá vált) jelezte ruszinok jelenlétét. 1880-ban pedig már olyan kevés ruszin élt a Bodroghözben, hogy százalékos értelemben is alig voltak kimutathatóak.

A dél-zempléni példákkal szemben az észak-zempléni ruszin-szlovák nyelvhatár sokkal stabilabbnak bizonyult. Ennek legfőbb oka nyilván az lehetett, hogy nem szórványról, hanem a ruszin nép törzsterületéről volt szó. Viszont úgy gondoljuk, hogy az északi szlovák előretörés elmaradásának kisebb részben a földrajzi környezet is a gátja volt. Nemcsak a vármegye, de általában az ország peremterülete igen hátrányos földrajzi adottságokkal rendelkezett: hegyvidéki fekvés, az ebből fakadó alacsonyabb színvonalú mezőgazdasági termelés, továbbá gyakorlatilag az ipar, és így a városok teljes hiánya mind-mind a korábbi nyelvhatár fennmaradását segítette elő.

Ugyanilyen hátrányos adottságú településeknek véljük azokat a falvakat, amelyek a Szobránci járásban, a Vihorlát hegység déli lejtőjén feküdtek. Fejlődésük annyiban különbözött más ruszin falvaktól, hogy a már-már véglegesnek tűnő ruszin-szlovák váltás ellenére 1910-re mégis visszatértek ruszin nyelvűségükhöz (legalábbis a hivatalos népszámlálás szerint). Ez a népesség ugyancsak bizonytalan identitású lehetett.

A szlovák-ruszin kapcsolatokat egyetlen egy járásban lehet „város-falu” kölcsönhatásként vizsgálni: *Sztropkó* és környezete esetében. A járásszékhelynek alig nyomozható a „szlovákosító” hatása. A környező falvak olyan kis számban, és mondhatni rendszertelenül (népszámlálásonként váltakozva) módosítottak ruszin nyelvről szlovák nyelvre, hogy az lehet akár az egyes összeírók szubjektív véleményének eredménye is. Igaz, *Sztropkó* sem volt abszolút mértékben szlovák anyanyelvű, hiszen lakosságának jelentős részét tette ki az izraelita közösség, akik inkább magyar és német anyanyelvűek voltak.

A magyar-ruszin viszonyrendszer szempontjából a „város-falu” típusú kapcsolatot lehet *Ungvár* és *Munkács* esetében vizsgálni. E két város, mivel a magyar és a ruszin településterület határán feküdt, nem tudott jelentős magyarosodást generálni, csak a nem magyar anyanyelvű népesség nyelvismeretében jelentkezett magyarosító hatásuk úgy, hogy a körülöttük fekvő falvak népessége nagyobb hányada ismerte a magyar nyelvet, mint a városoktól távol fekvő falvak esetében. Csupán az Ungvártól délre fekvő falvak esetében lehetett kimutatni a nyelvhatár tényleges elmozdulását. Ha a magyar-ruszin nyelvhatár falvak között húzóódott, pl.

előfordult ilyen eset, hiszen azt is kizárhatjuk, hogy a dualizmus korában alig néhány évtized alatt „elszlovákosodtak” volna.

Beregben, akkor a nyelvhatár nem is tolódott el, de a ruszin települések esetében megfigyelhető volt, hogy lakosaik szintén nagyobb arányban beszélték a magyar nyelvet.

A városok maguk is jelentős magyarosodáson mentek keresztül, amelyet annak is köszönhetünk, hogy a hivatalos élet nyelveként a magyar nyelv fokozottabban volt jelen a központi szerepkörű városokban. A közülük kiválasztott és az V. fejezetben részletesen tárgyalt *Sátoraljaújhely* társadalma viszont nemcsak a magyarok bevándorlásának köszönhette magyarosodását, hanem a más ajkúak nyelvváltásának is, hiszen a vármegyeszékhelyre való bevándorlásban minden felekezet meghatározó részben vett részt. Ezek közül csupán egyetlen felekezetről jelenthetjük ki, (közel 100%-os biztonsággal), hogy anyanyelvet (magyar) is tudunk hozzárendelni, a reformátusokhoz. Ráadásul (főleg 1896-ban) ezek a magyar bevándorlók *Sátoraljaújhely* mondhatni közvetlen szomszédságából érkeztek (jórészt arról a területről, ahol a nyelvhatár elmozdult). *Sátoraljaújhelyre* még egy területről érkezhetett szinte homogénnek tekinthető csoport: Sáros és Szepes vármegyéből. Többségük szlovák, esetleg kisebb részük ruszin anyanyelvű lehetett. Ehhez a „homogén” területhez sorolhatjuk Észak-Zemplén öt északi járását is (Mezőlaborci, Sztropkói, Varannói, Homonnai és Szinnai). Az innen érkezett lakosokra hosszú távon valószínűleg asszimiláció várt.

De magyarosodás nem csak a városokban fordult elő, hiszen számos példát találtunk a dél-zempléni német telepes falvak (*Károlyfalva, Herceggút, Rátka és Józseffalva*) esetében. Rájuk igaz lehet a Hanák Péter által publikált többlépcsős asszimiláció. Ezekben a német falvakban az első három-négy generáció (1750 és kb. 1860 között) megőrizte német nyelvű voltát, majd a dualizmus korában pár évtized alatt magyarrá váltak.⁴⁶⁰ Feltehetőleg a nyelvváltásnak előfeltétele volt, hogy a magyart anyanyelvként bevallók szülei szintén ismerték a magyar nyelvet, csak akkor még második nyelvként használták. Figyelemre méltó, hogy miközben a dél-zempléni németek magyarosodtak, addig a Bereg vármegyei telepes németek nem. Ennek hátterében nagy valószínűséggel az állt, hogy nem magyarok, hanem ruszinok között, ill. pontosan a nyelvhatáron éltek. A ruszin nép integráló ereje pedig csekély volt (és a felekezeti hovatartozás is határvonalat húzott közéjük).

Összességében tehát ebben a régióban egyfajta asszimilációs erőrend alakult ki, melynek élén a magyarok álltak, aztán következtek a németek és a szlovákok, míg a leggyengébbnek a ruszinok bizonyultak.

Ha a vándorlásokat egy komplex viszonyrendszerbe helyezzük, akkor kiindulópontnak azt a tényt kell tekintenünk, hogy Magyarországon (így az általunk vizsgált régióban is) a lakosság lassan, de biztosan az egész XIX. század folyamán végig gyarapodott (eltekintve az

⁴⁶⁰ Volt egyszer egy Józseffalva, Sárospatak, 2006., (Alkotó szerkesztő: Dr. Kis Tóth Lajos, Dr. Tamás Edit) EKF Líceum, Sárospatak, 2006., 276. o.

utolsó nagy járványok, éhínségek okozta természetes fogyástól). A peremterületeken, vagy másképpen fogalmazva, a még hangsúlyozottabban agrárjellegű területeken a XIX. században már nem volt elegendő munkalehetőség, így a „relatív túlnépesedés” megoldása az elvándorlás volt.

Az elvándorlás mértéke a megelőző korhoz képest biztos, hogy növekedett, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az általunk vizsgált régióban még 1910-ben is a lakosság kb. 70%-át születési helyén írták össze, vagyis egy fokozatosan kibontakozó folyamatról volt szó. A növekvő elvándorlási folyamat háttérében több tényező is állt, pl. maga a politikai környezet megváltozása, ami aztán hatással volt a gazdaságra és lassan-lassan, de az ipar is mind több településen megjelent. (*Sátoraljaújhelyen*, pl. a századfordulón, a dohánygyár számított a legnagyobb munkaadónak.) E változásokkal párhuzamosan a közegészségügyi állapotok is javultak, ami végül a demográfiai átmenethez vezetett, amelynek végeredménye a már említett „relatív túlnépesedés” lett.

A kor társadalmi-gazdasági viszonyai még (1869) elsősorban a vármegyén belüli elvándorlást tették lehetővé, majd a dualizmus második felében (kb. 1880 után) egyre nagyobb mértékben más, távolabbi vármegyékbe is. Ennek a belföldi migrációnak a csúcsa a *Buda-pestre* való vándorlás volt. Még a fővárostól olyan földrajzilag távol fekvő vármegyék, mint pl. Bereg, Ung és Zemplén esetében is kimutatható a főváros számottevő vonzóhatása (mivel az, ha nem is az első, de a harmadik, negyedik legfontosabb partner volt). Talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a lakosság még az országhatáron belül próbált szerencsét.

A kivándorlás már az 1870-es években jelentkezett, de a robbanásszerű növekedésre csak az 1890-es évektől került sor, ráadásul az egész folyamat Zempléntől kissé nyugatabbra kezdődött (Sáros, Szepes). A Felvidék keleti része a századfordulóra vált a kivándorlás gócpontjává (Zemplén és Ung is tagja volt az öt legnagyobb kibocsátó vármegyének). A létszám-ban továbbnövekedett lakosság egy része már a kivándorlásban látta elsődlegesen egyedüli boldogulási lehetőségét, (de a belső elvándorlás is megmaradt). Az északi területek falvainak népességszáma (az általunk vizsgált vármegyék északi járásaiban) ennek a fokozódó elvándorlásnak köszönhetően már nem tudott növekedni. A terület „kiürülése” relatív értelemben következett be, hiszen az északi falvak népessége hozzávetőlegesen stagnált (vagyis a természetes szaporulatot - demográfiai átmenet! - tüntette el a kivándorlás). A munkaerőtúlkínálatból eredő feszültség tehát nem enyhült, hanem csak nem növekedett. A kivándorlás pedig azért lehetett ilyen nagymértékű, mert *Sátoraljaújhely* bármennyire is fejlődött és nyitott is volt, mégsem tudta felszívni a munkaerő-felesleget, többek között már azért sem, mert valójában ki sem terjedt addig a vonzóképesége. Az észak-zempléniek zöme valószínűleg csak több lépcsőben juthatott volna el *Sátoraljaújhelyre* (beiktatva egy járásközpontot, ill. egy

generációt), de erre már nem maradt idejük a demográfiai nyomás miatt. A fogadó célpont, *Sátorajújhely* szemszögéből pedig kijelenthető, hogy annyi kocsisra, cselédre nem volt szükség, mint amennyien elhagyták szülőfalujukat, már csak azért sem, mert a város lélekszáma (és így a potenciális munkaadóként szóba jöhető gazdagabb, felső társadalmi rétegek száma) ehhez alacsony volt. Megoldásként a kivándorlás mutatkozott (az USA Zemplén és Ung esetében a legfontosabb célponttá vált).

A modernizációnak és a polgárosodásnak tehát az általunk felvázolt viszonyok között kellett a kezdő lépéseiket megtenniük, ill. megvalósulniuk. A három vármegye az ország peremterületét képezte, ahol még törvényhatósági jogú város sem volt. A három vármegyeszékhely és *Munkács* fejlődése, gyarapodása, a bevándorló népesség nagysága, a foglalkoztatási szerkezet differenciáltsága stb. elmaradt ugyan *Budapestétől*, valószínűleg több más hazai városétól is, de szerepük helyi szinten így is jelentősnek számított. Csupán egy példát említünk meg, az egyik járásszékhely, *Varannó* 1869-es népszámlálási anyagát is áttekintettük a kutatás folyamán, de ott már sokkal egyszerűbb volt a foglalkoztatási szerkezet, pl. alig találtunk pesztonkákat és dajkákat. *Sátorajújhelyen* viszont jelentős számban éltek, ezért külön is kiemeltük őket. A kutatás későbbi folytatási lehetőségét jelölheti ki, hogy meghatározzuk a különbségeket a vármegyeszékhely és egy adott járásszékhely között, pl. az új korra jellemző egyes társadalmi rétegek, hol, mikor, milyen arányban jelentek meg stb.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet
Az 1904-ben megváltoztatott nevű települések száma Zemplén, Ung és Bereg vármegyékben járásonként
(Saját szerkesztés)

Megye	Járás	Tel. szám	Változott	%
ZEMPLÉN	Bodrogköz	43	1	2,33
	Gálszécsi	37	3	8,11
	Homonnai	46	24	52,17
	Mezőlaborci	49	29	59,18
	Nagymihályi	44	5	11,36
	Sárospataki	9	1	11,11
	Sátoraljaújhelyi	41	2	4,88
	Szerencsi	26	0	0
	Szinnai	49	41	83,67
	Sztropkói	44	25	56,82
	Tokaji	15	0	0
	Varannói	46	24	52,17
	Sátoraljaújhelyi rtv.	1	0	0
	Összesen		450	155

Megye	Járás	Tel. szám	Változott	%
UNG	Nagybereznai	31	25	80,65
	Nagykaposi	46	3	6,52
	Perecsényi	20	12	60,00
	Szerednyei	19	8	42,11
	Szobránci	51	25	49,02
	Ungvári	40	4	10,00
	Ungvár rtv.	1	0	0
	Összesen		208	77

Megye	Járás	Tel. szám	Változott	%
BEREG	Alsóverecsei	32	20	62,50
	Felvidéki	31	5	16,13
	Latorcai	46	19	41,30
	Mezőkaszonyi	24	1	4,17
	Munkácsi	36	7	19,44
	Szolyvai	31	17	54,84
	Tiszaháti	44	0	0
	Beregszász rtv.	1	0	0
	Munkács rtv.	1	0	0
	Összesen		246	69

2. sz. melléklet

(A 25., 26. és 27. táblázat adatai főben megadva)

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1901	3823	1132	29	2	4451	0	0	13	9450
1902	4058	1151	36	0	4733	0	0	14	9992
1903	3705	1016	30	1	4175	1	0	11	8939
1904	3816	1130	45	2	4515	0	0	12	9520
1905	4065	1043	34	2	4509	2	1	4	9660
1906	3836	1067	46	7	4283	0	0	3	9242
1907	4049	965	31	2	4785	0	1	8	9841
1908	4091	957	34	1	4814	1	1	15	9914
1909	4157	1009	22	1	4718	0	0	8	9915
1910	4212	977	29	5	4586	4	0	17	9830
Össz.	39812	10447	336	23	45569	8	3	105	96303

Az élve születettek osztályozása az édesanya anyanyelve szerint *Bereg* vármegyében 1900 és 1910 között, fő

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1901	1698	252	1691	1	2380	0	0	44	6066
1902	1758	252	1783	2	2593	2	0	54	6444
1903	1699	263	1638	8	2395	2	0	48	6053
1904	1843	225	1856	3	2601	3	0	81	6612
1905	1767	220	1715	8	2574	1	1	68	6354
1906	1776	216	1598	8	2307	0	0	50	5955
1907	1710	201	1629	4	2443	1	0	27	6015
1908	1913	166	1797	4	2567	0	0	35	6482
1909	1875	156	1714	4	2453	1	0	29	6232
1910	1829	186	1450	4	2203	0	0	30	5702
Össz.	17868	2137	16871	46	24516	10	1	466	61915

Az élve születettek osztályozása az édesanya anyanyelve szerint *Ung* vármegyében 1900 és 1910 között, fő

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1901	6595	384	4429	2	1199	0	0	199	12808
1902	6792	365	4023	1	1365	0	0	220	12766
1903	6589	356	3930	3	1318	0	1	210	12407
1904	6801	325	4384	3	1437	0	0	210	13160
1905	6541	322	4242	1	1220	1	1	210	12538
1906	6344	345	3704	0	1146	1	0	235	11775
1907	6443	313	3851	1	1255	0	0	203	12066
1908	6752	295	4202	6	1378	0	0	230	12863
1909	7045	337	4263	4	1408	0	0	212	13269
1910	6615	330	3616	4	1176	0	0	206	11947
Össz.	66517	3372	40644	25	12902	2	2	2135	125599

Az élve születettek osztályozása az édesanya anyanyelve szerint *Zemplén* vármegyében 1900 és 1910 között, fő

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

3. sz. melléklet

(A 28., 29. és 30. táblázat adatai főben megadva)

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1901	2251	524	19	1	2642	0	0	14	5451
1902	2487	594	21	0	3111	3	0	42	6258
1903	2890	559	23	1	3218	1	0	12	6704
1904	2562	593	25	0	2957	0	0	8	6145
1905	2474	491	19	2	2861	0	0	13	5860
1906	2513	506	26	4	2791	1	0	14	5855
1907	2783	413	18	2	2940	1	0	10	6167
1908	2536	490	20	1	2772	0	0	9	5828
1909	2542	411	20	3	2527	1	0	8	5512
1910	2560	430	14	2	2581	2	0	10	5599
Össz.	25598	5011	205	16	28400	9	0	140	59379

Az elhaltak anyanyelv szerinti megoszlása Bereg vármegyében 1900-1910 között, fő
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1901	1010	149	1051	4	1433	2	0	34	3683
1902	1167	173	1275	0	1808	2	0	38	4463
1903	1037	157	1182	1	1450	7	0	54	3888
1904	1114	154	1019	4	1550	17	2	93	3953
1905	1162	143	1066	10	1823	12	1	137	4354
1906	1024	99	978	1	1538	3	0	35	3678
1907	1184	97	1125	2	1896	4	0	33	4341
1908	1003	82	1075	4	1431	2	0	27	3624
1909	1068	82	1076	3	1512	0	0	19	3760
1910	995	106	898	3	1511	0	1	22	3536
Össz.	10764	1242	10745	32	15952	49	4	492	39280

Az elhaltak anyanyelv szerinti megoszlása Ung vármegyében 1900-1910 között, fő
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Összesen
1901	4385	198	2662	31	702	1	2	74	8055
1902	4575	182	2670	0	990	0	1	124	8542
1903	4725	204	2625	3	851	0	0	151	8559
1904	4175	181	2512	0	718	0	0	98	7684
1905	4671	167	2642	1	740	1	1	113	8336
1906	3899	166	2254	1	592	1	0	103	7016
1907	4485	189	2746	0	898	3	0	154	8475
1908	4222	164	2794	2	756	0	1	132	8071
1909	4213	161	2310	2	793	1	0	110	7590
1910	4080	169	2216	3	710	1	0	108	7287
Össz.	43430	1781	25431	43	7750	8	5	1167	79615

Az elhaltak anyanyelv szerinti megoszlása Zemplén vármegyében 1900-1910 között, fő
Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

4. sz. melléklet

(A 31., 32. és 33. táblázat adatai főben megadva)

Év	Magyarok	Németek	Szlovákok	Rutének	Egyéb	Össz.
1901	1572	608	10	1809	0	3999
1902	1571	557	15	1622	-31	3734
1903	815	457	7	957	-1	2235
1904	1254	537	20	1558	6	3375
1905	1591	552	15	1648	-7	3799
1906	1323	561	20	1492	-8	3388
1907	1266	552	13	1845	-2	3674
1908	1555	467	14	2042	8	4086
1909	1615	598	2	2191	-3	4403
1910	1652	547	15	2005	12	4231
Össz.	14214	5436	131	17169	-26	36924

A különböző anyanyelvű népesség részesedése az adott év természetes szaporodásból Bereg vármegyében az 1900 és 1910 közötti években, fő

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

Év	Magyarok	Németek	Szlovákok	Rutének	Egyéb	Össz.
1901	688	103	640	947	5	2383
1902	591	79	508	785	18	1981
1903	662	106	456	945	-4	2165
1904	729	71	837	1051	-29	2659
1905	605	77	649	751	-82	2000
1906	752	117	620	769	19	2277
1907	526	104	504	547	-7	1674
1908	910	84	722	1136	6	2858
1909	807	74	638	941	12	2472
1910	834	80	552	692	8	2166
Össz.	7104	895	6126	8564	-54	22635

A különböző anyanyelvű népesség részesedése az adott év természetes szaporodásból Ung vármegyében az 1900 és 1910 közötti években, fő

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

Év	Magyarok	Németek	Tótok	Rutének	Egyéb	Össz.
1901	2210	186	1767	497	93	4753
1902	2217	183	1353	375	96	4224
1903	1864	152	1305	467	60	3848
1904	2626	144	1872	719	115	5476
1905	1870	155	1600	480	97	4202
1906	2445	179	1450	554	131	4759
1907	1958	124	1105	357	47	3591
1908	2530	131	1408	622	101	4792
1909	2832	176	1953	615	103	5679
1910	2535	161	1400	466	98	4660
Össz.	23087	1591	15213	5152	941	45984

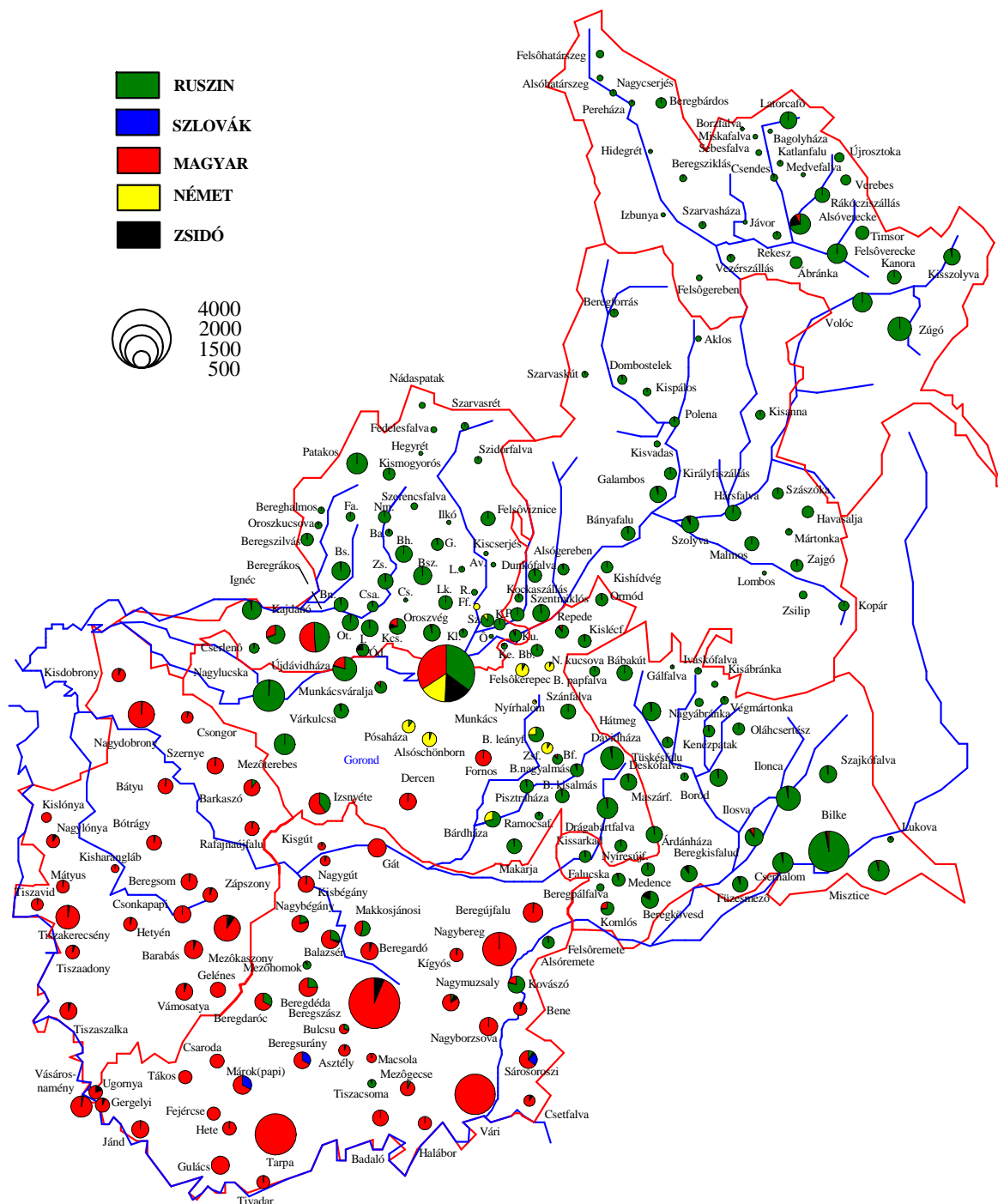
A különböző anyanyelvű népesség részesedése az adott év természetes szaporodásból Zemplén vármegyében az 1900 és 1910 közötti években, fő

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 7., 22., 32. és 50. kötete alapján

5. sz. melléklet

Bereg vármegye településeinek anyanyelvi tagolódása Fényes Elek szerint

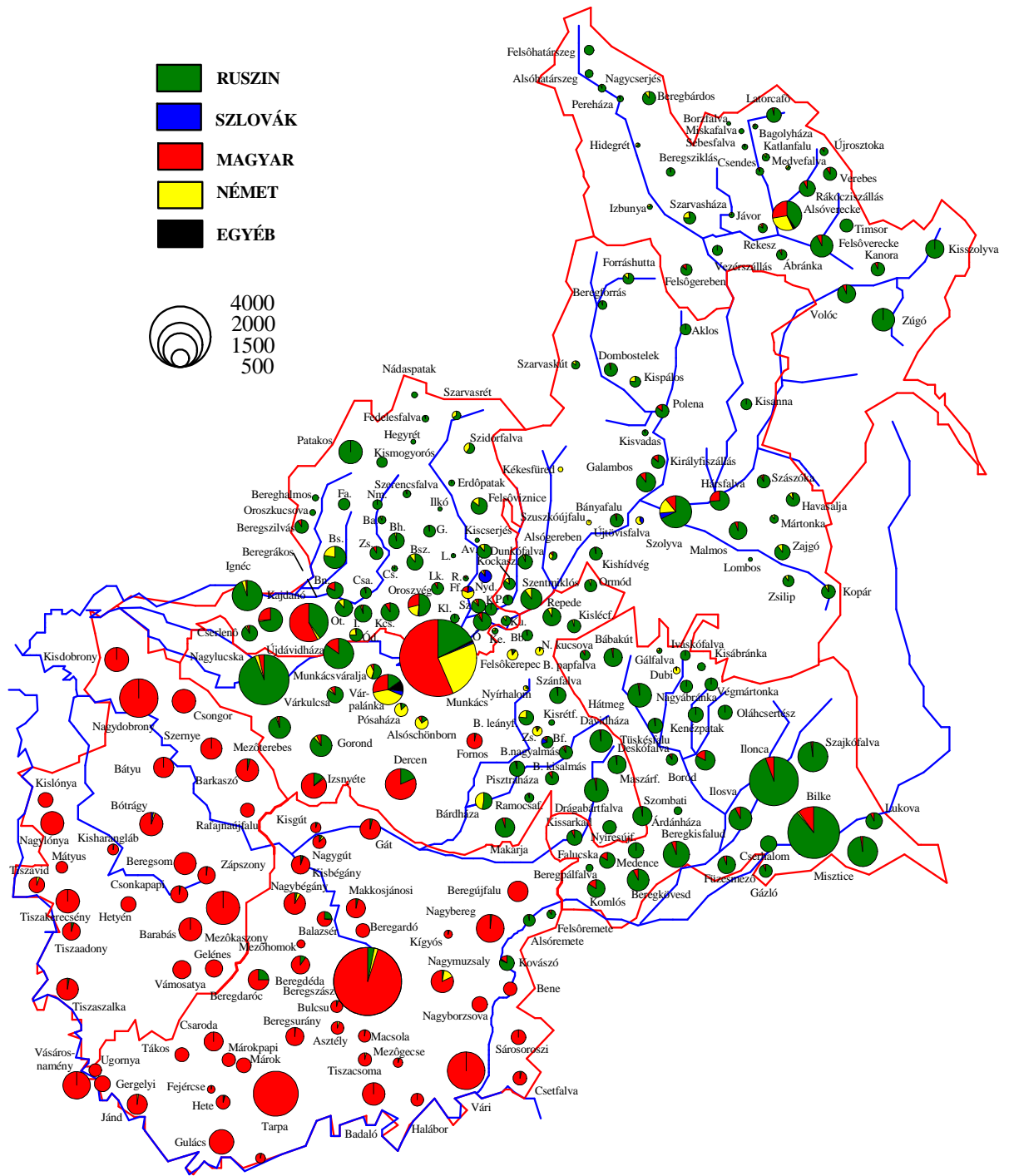
Saját szerkesztés Fényes Elek: Magyarországnek és a hozzákapcsolt... c. műve alapján

Megjegyzés:

Helyhiány miatt néhány falut kénytelenek voltunk kezdőbetűjükkel jelölni. Ezek sorban: Av.: Alsóviznyice, Ba.: Ballósfalva, Bb.: Beregbükkös, Bf.: Beregforrás, Bh.: Borhalom, Bn.: Benedeki, Bs.: Beregsárrét, Bsz.: Beregszöllös, Cs.: Cserház, Csa.: Csapolc, Fa.: Fagyalos, Ff.: Frigyesfalva, G.: Gombás, I.: Iványi, K.: Kölcsey, Kcs.: Klacsánó, Ke.: Kendereske, L.: Lakatosfalva, Lk.: Lóka, Nm.: Nagymogyorós, Nyd.: Nyárasdomb, Ód.: Ódávidfalva, Ó.: Órhegyalja, P.: Pásztorlak, R.: Rónafalu, Sz.: Szélestő, Zs.: Zsukó és Zsf.: Zsófiafalva.

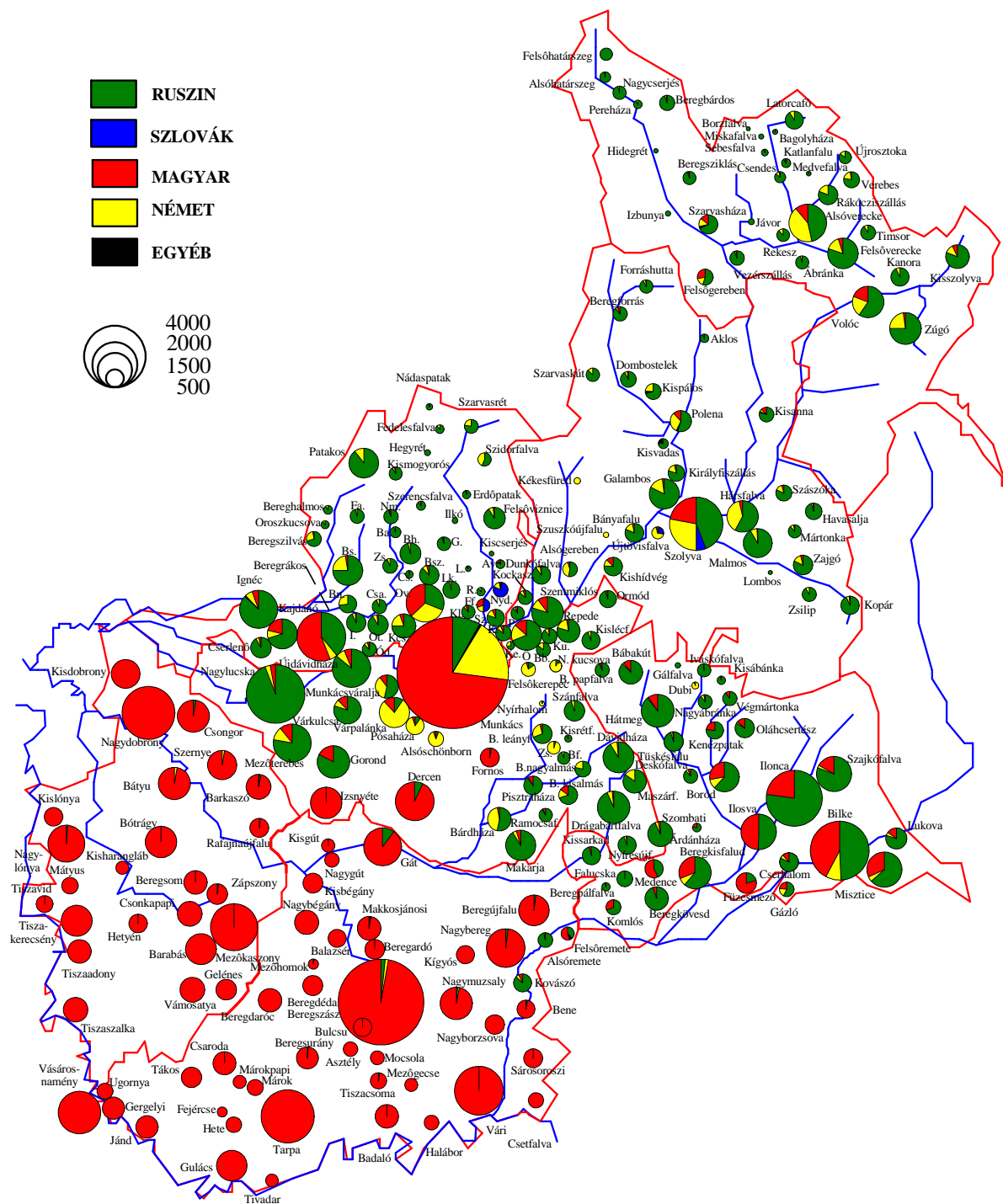
6. sz. melléklet
Bereg vármegye településeinek anyanyelvi tagolódása 1880-ban
Saját szerkesztés az 1880. évi népszámlálás alapján

Megjegyzés:

Helyhiány miatt néhány falut kénytelenek voltunk kezdőbetűjükkel jelölni. Ezek sorban: Av.: Alsóviznyice, Ba.: Ballósfalva, Bb.: Beregbükkös, Bf.: Beregforrás, Bh.: Borhalom, Bn.: Benedeki, Bs.: Beregsárrét, Bs.: Beregszöllős, Cs.: Cserház, Csa.: Csapolc, Fa.: Fagyalos, Ff.: Frigyesfalva, G.: Gombás, I.: Iványi, K.: Kölcsey, Kcs.: Klacsánó, Ke.: Kendereske, L.: Lakatosfalva, Lk.: Lóka, Nm.: Nagymogyorós, Nyd.: Nyárasdomb, Ód.: Ódávidfalva, Ó.: Órhegyalja, P.: Pásztorlak, R.: Rónafalu, Sz.: Szélestő, Zs.: Zsukó és Zsf.: Zsófiafalva.

7. számú melléklet
Bereg vármegye településeinek anyanyelvi tagolódása 1910-ben
Saját szerkesztés az 1910. évi népszámlálás alapján

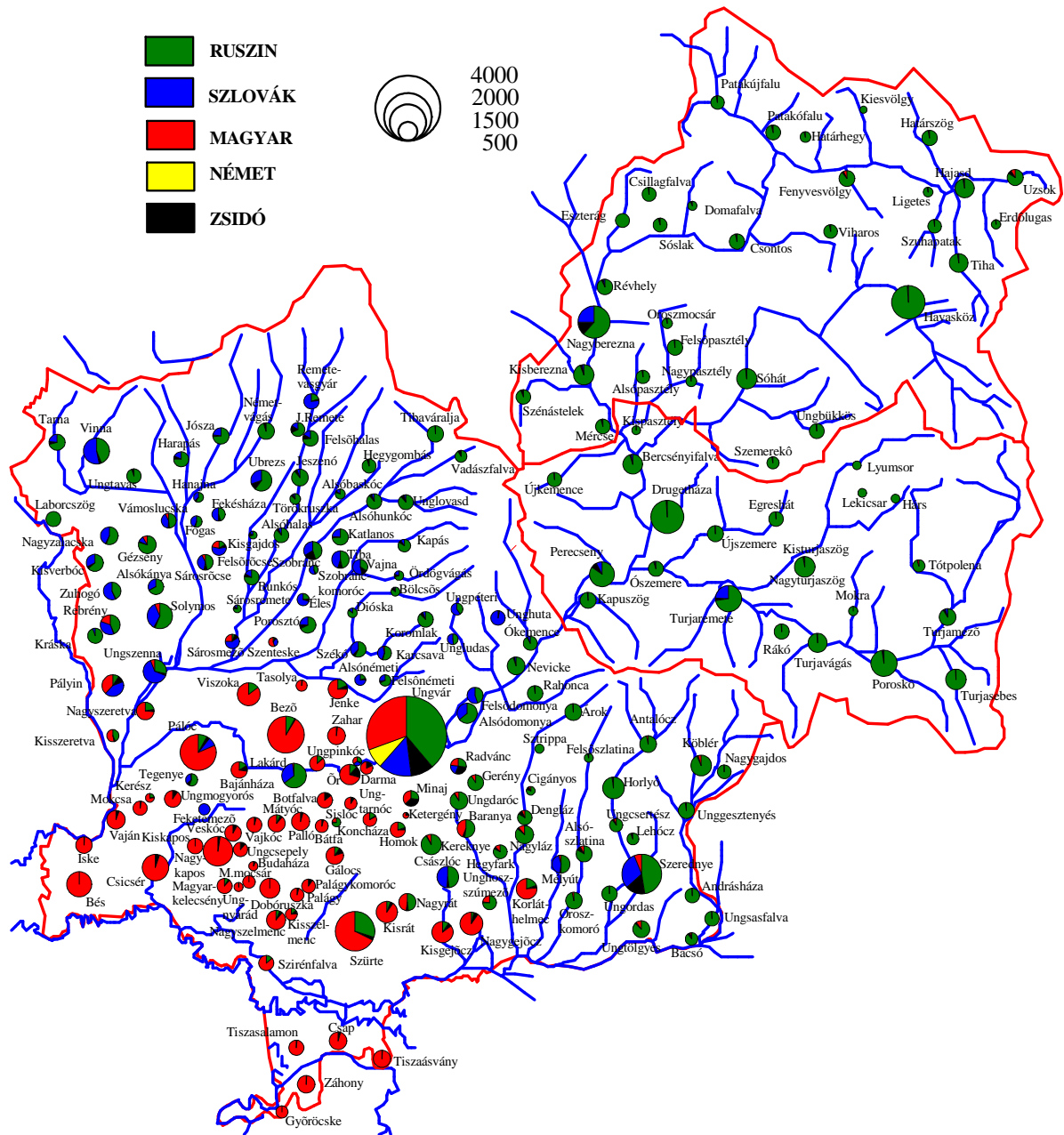
Megjegyzés:

Helyhiány miatt néhány falut kénytelenek voltunk kezdőbetűjükkel jelölni. Ezek sorban: Av.: Alsóviznyice, Ba.: Ballósfalva, Bb.: Beregbükkös, Bf.: Beregforrás, Bh.: Borhalom, Bn.: Benedeki, Bs.: Beregsárrét, Bs.: Beregszöllős, Cs.: Cserház, Csa.: Csapolc, Fa.: Fagyalos, Ff.: Frigyesfalva, G.: Gombás, I.: Iványi, K.: Kölcsey, Kcs.: Klacsán, Ke.: Kendereske, L.: Lakatosfalva, Lk.: Lóka, Nm.: Nagymogyorós, Nyd.: Nyárasdomb, Ód.: Ódávidfalva, Ó.: Órhegyalja, P.: Pásztorlak, R.: Rónafalu, Sz.: Szélestő, Zs.: Zsukó és Zsf.: Zsófiafalva.

8. sz. melléklet

Ung vármegye településeinek anyanyelvi tagolódása Fényes Elek szerint

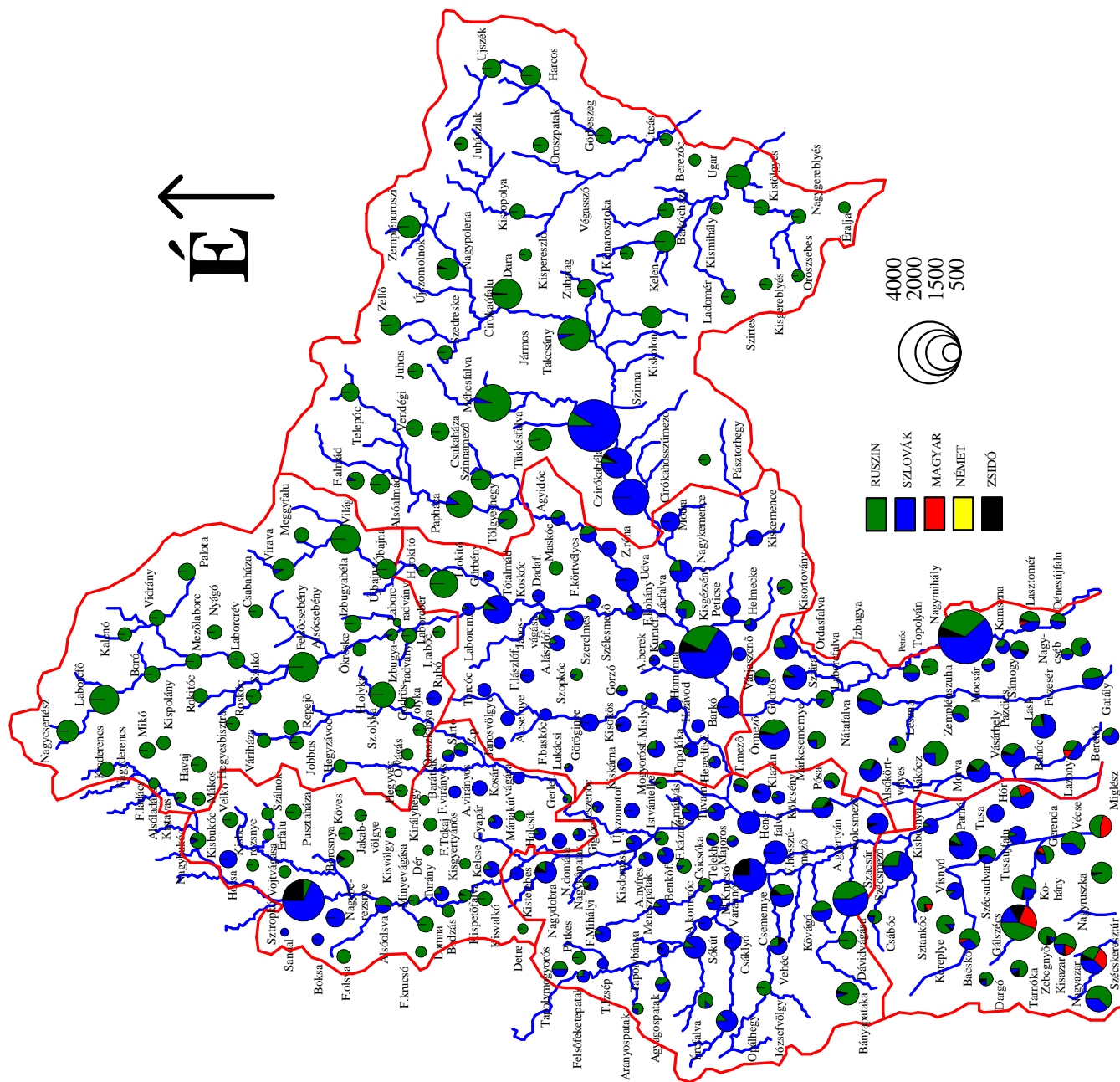
Saját szerkesztés Fényes Elek: Magyarországának és a hozzákapcsolt... c. műve alapján

11/A sz. melléklet

Zemplén vármegye északi településeinek anyanyelvi tagolódása Fényes Elek szerint

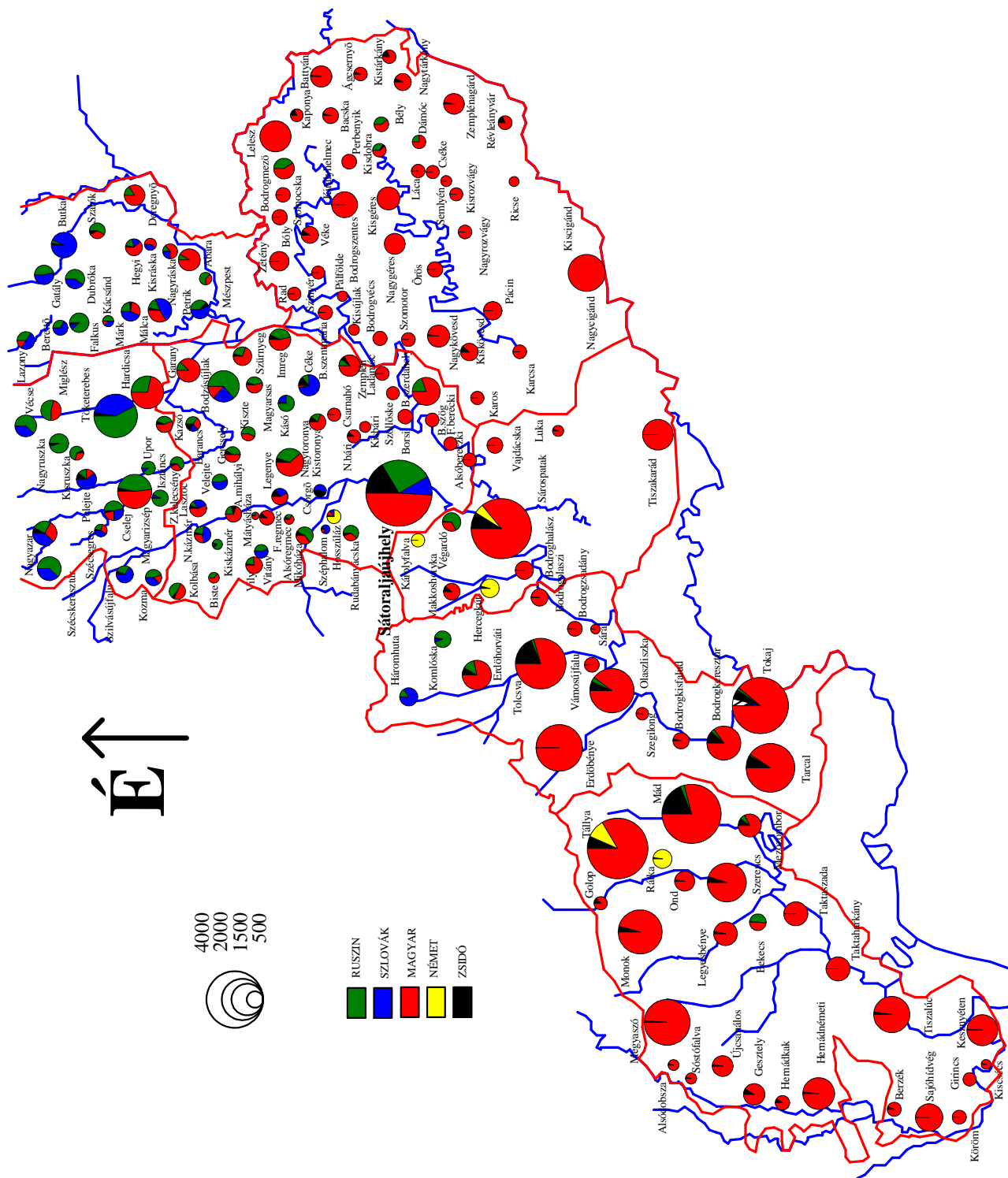
Saját szerkesztés Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt... c. műve alapján

11/B sz. melléklet

Zemplén vármegye déli településeinek anyanyelvi tagolódása Fényes Elek szerint

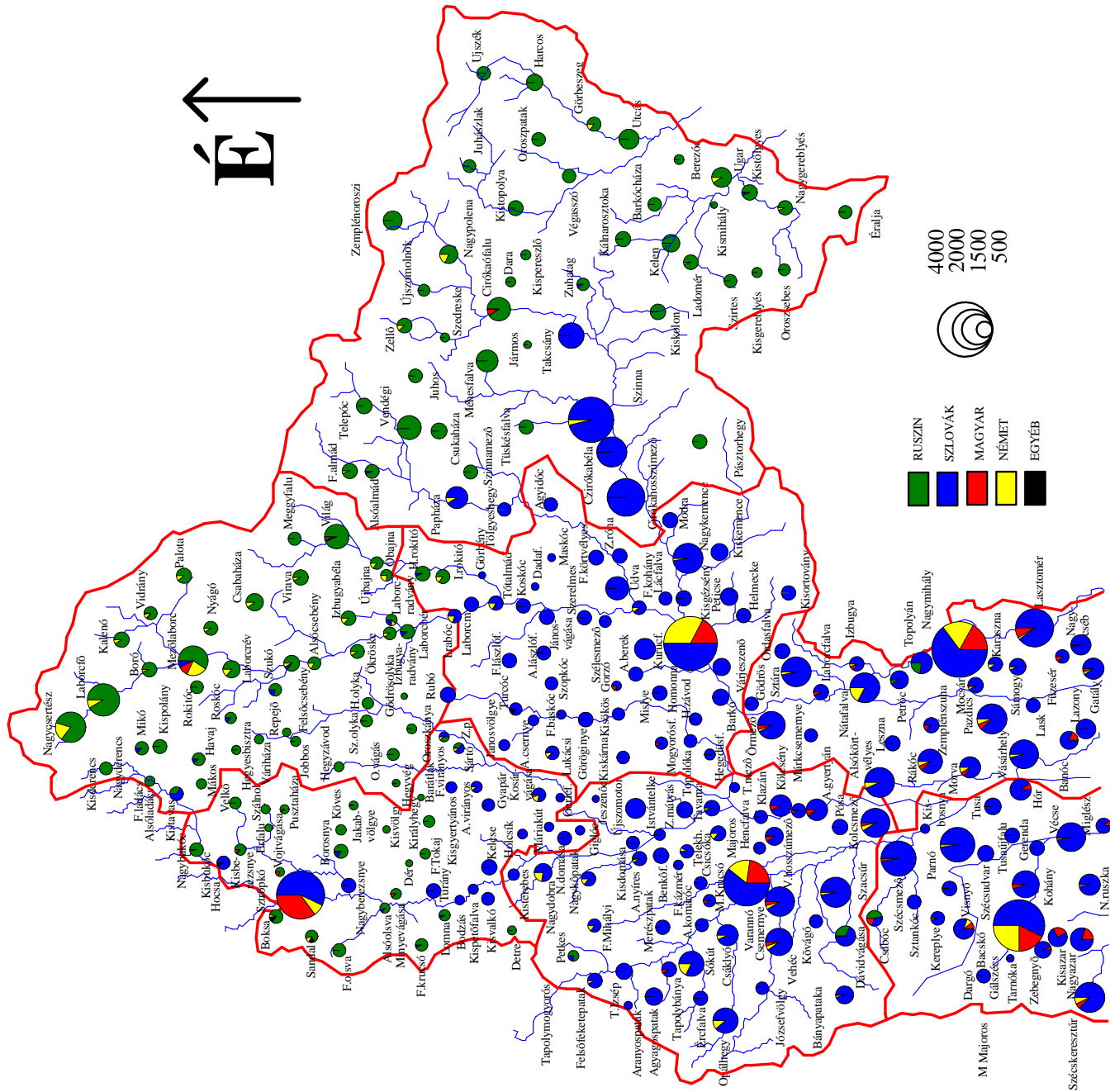
Saját szerkesztés Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt... c. műve alapján

12/A sz. melléklet

Zemplén vármegye északi településeinek anyanyelvi tagolódása 1880-ban

Saját szerkesztés az 1880. évi népszámlálás alapján

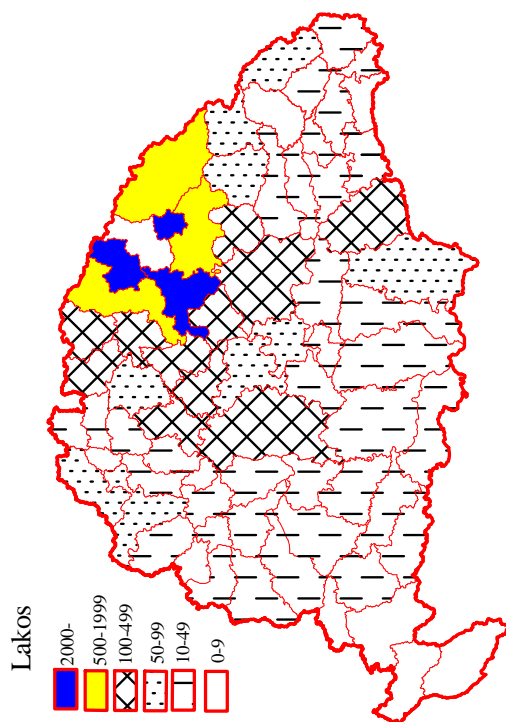

14. sz. melléklet

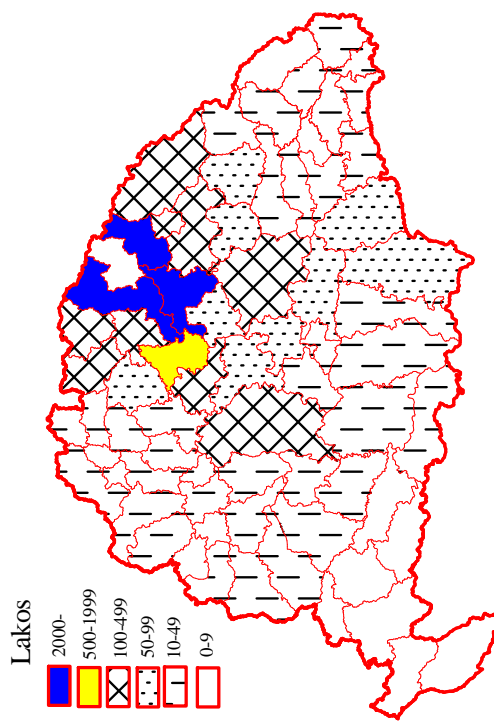
Elvándorlás Bereg és Ung vármegyéből más vármegyékbe, ill. Bereg és Ung vármegyében élő más vármegyében született állampolgárok száma 1900-ban

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 27. kötete alapján

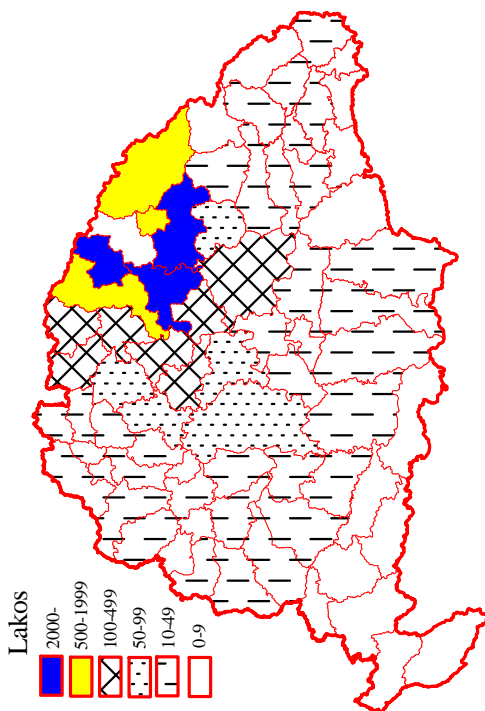
A vármegyék adatai a törvényhatósági jogú városok nélkül értendők

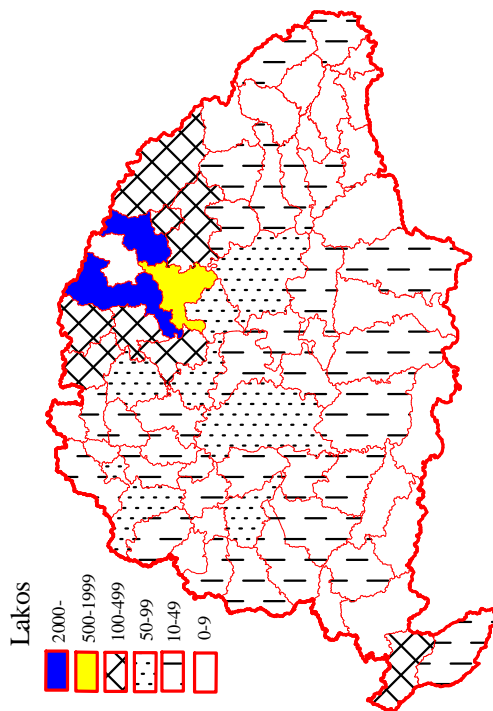
A Bereg vármegyében születtek más vármegyékben 1900-ban

Az Ung vármegyében születtek más vármegyékben 1900-ban

1900-ban Beregben élő más vármegyében született állampolgárok száma

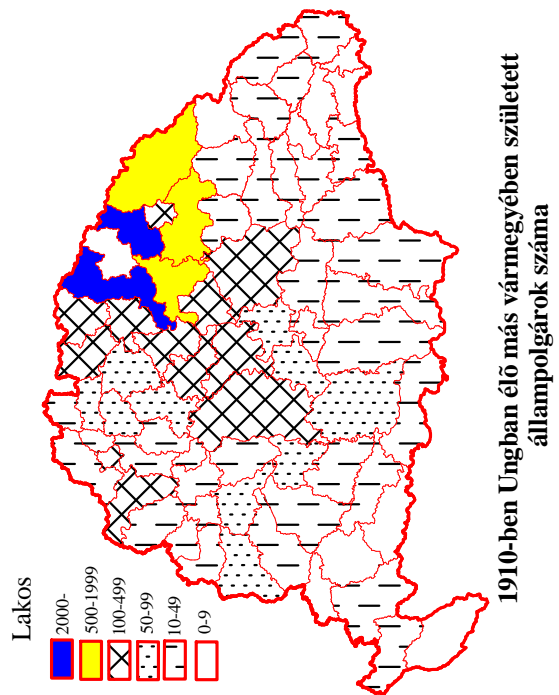
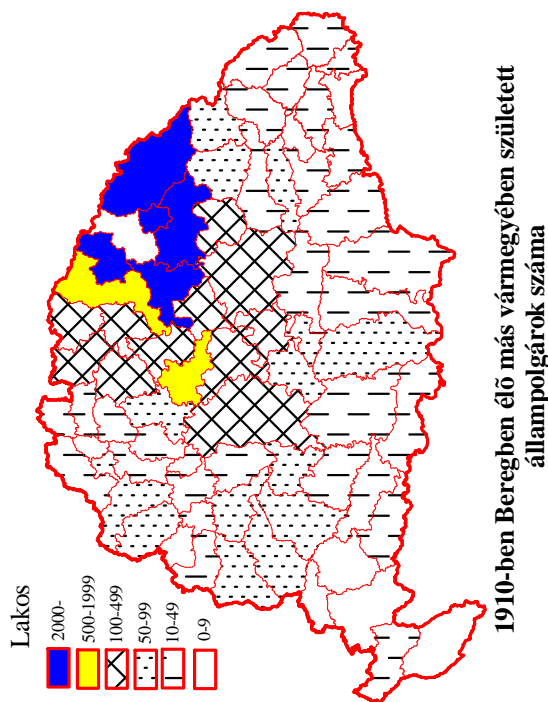
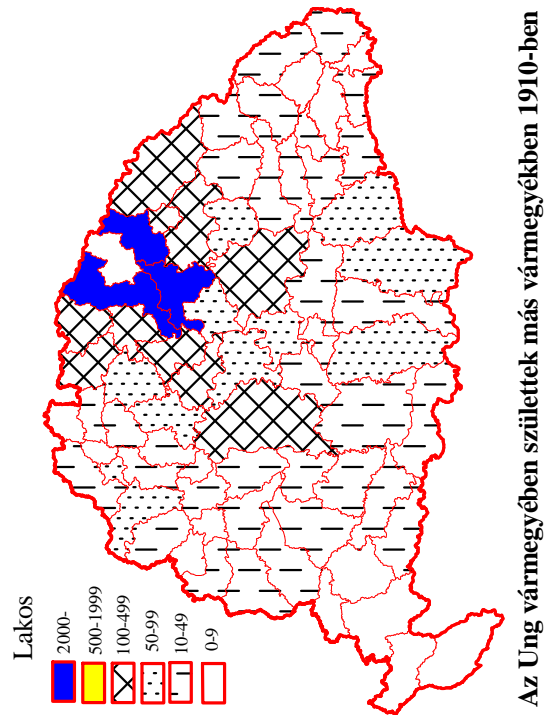
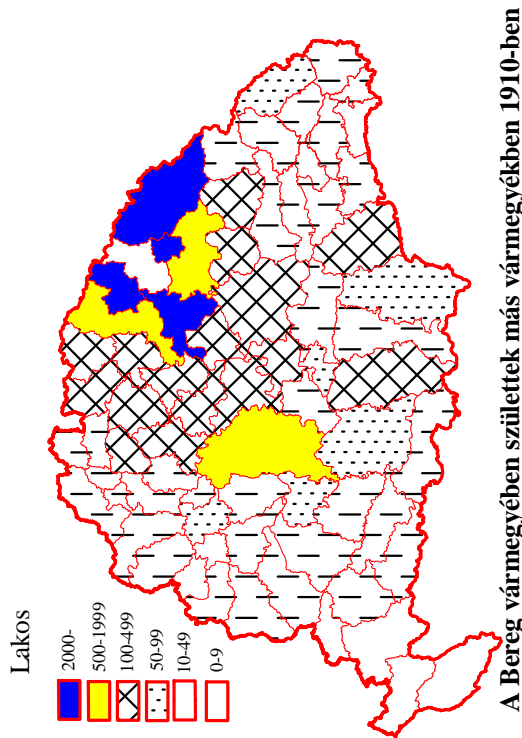
1900-ban Ungban élő más vármegyében született állampolgárok száma

15. sz. melléklet

Elvándorlás Bereg és Ung vármegyéből más vármegyékbe, ill. Bereg és Ung vármegyében élő más vármegyében született állampolgárok száma 1910-ben

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötete alapján

A vármegyék adatai a törvényhatósági jogú városok nélkül értendők

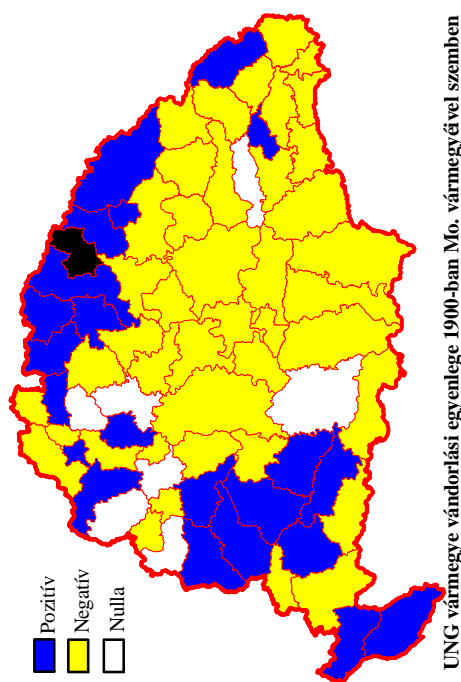

16. sz. melléklet

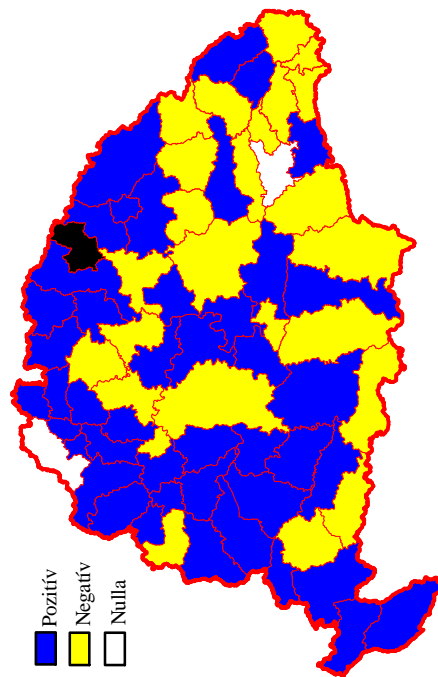
Bereg és Ung vármegyék vándorlási egyenlege 1900-ban és 1910-ben Magyarország más vármegyéivel szemben

Saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények 27. és 64. kötete alapján

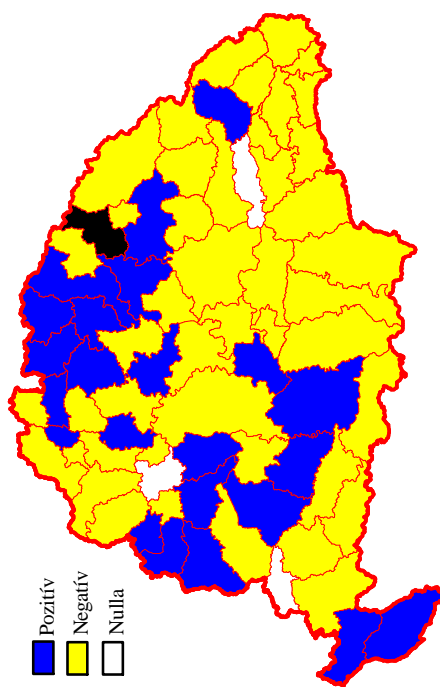
A vármegyék egyenlegei a törvényhatósági jogú városok nélkül értendők

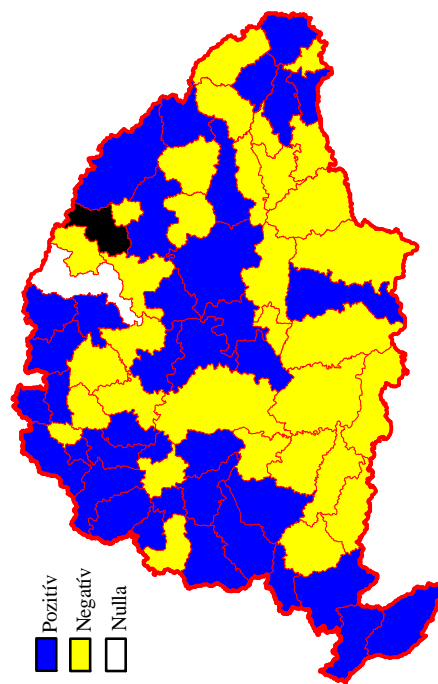
UNG vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban Mo. vármegyéivel szemben

UNG vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben Mo. vármegyéivel szemben

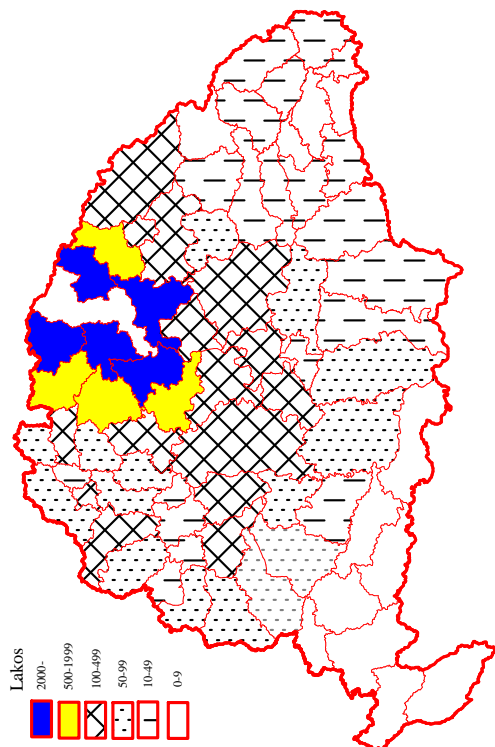
BEREG vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban Mo. vármegyéivel szemben

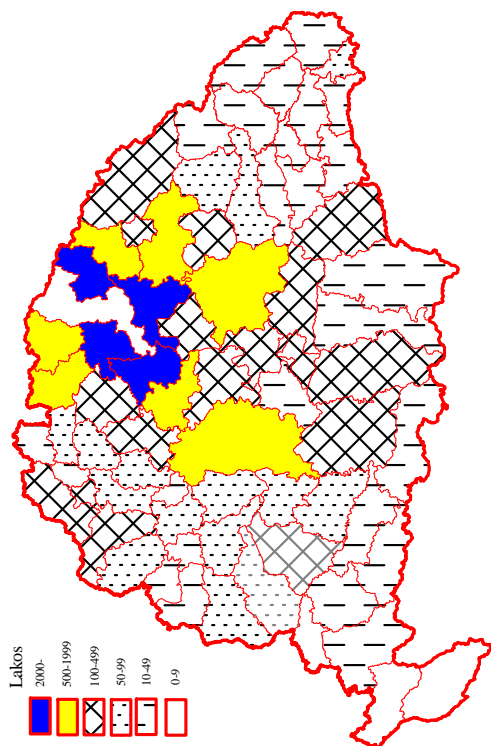
BEREG vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben Mo. vármegyéivel szemben

17. sz. melléklet

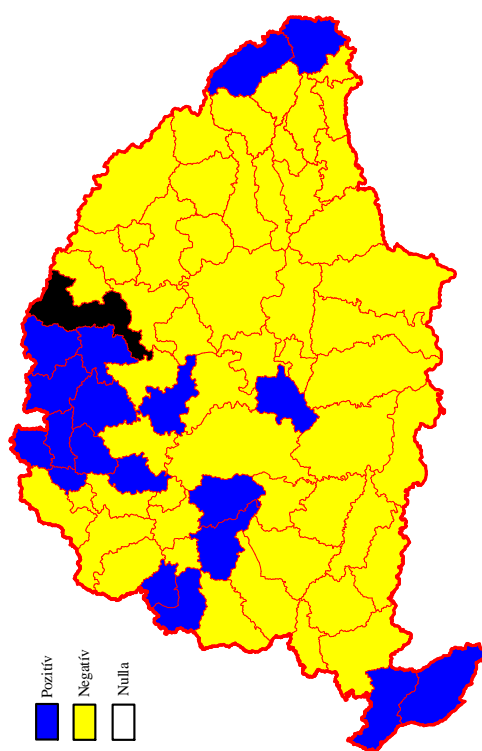
Elvándorlás Zemplén vármegyéből más vármegyékbe, ill. a Zemplén vármegyében élő más vármegyében született állampolgárok száma 1900-ban Zemplén vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban Magyaro. más vármegyéivel szemben

1900-ban Zemplénben élő más vármegyében született állampolgárok száma

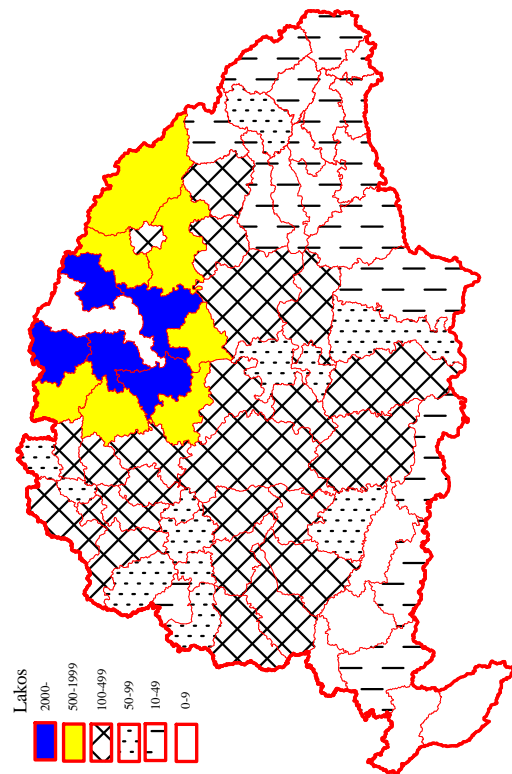
A Zemplén vármegyében születettek országos eloszlása 1900-ban

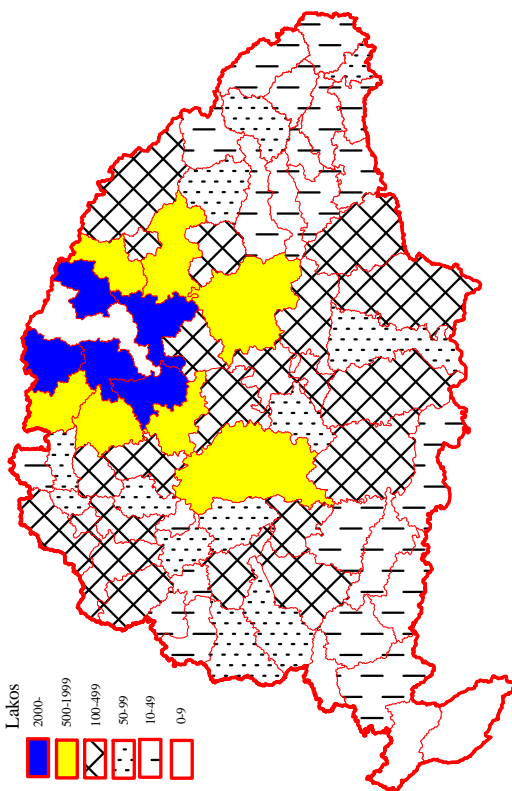
Zemplén vármegye vándorlási egyenlege 1900-ban Mo. vármegyéivel szemben

18. sz. melléklet

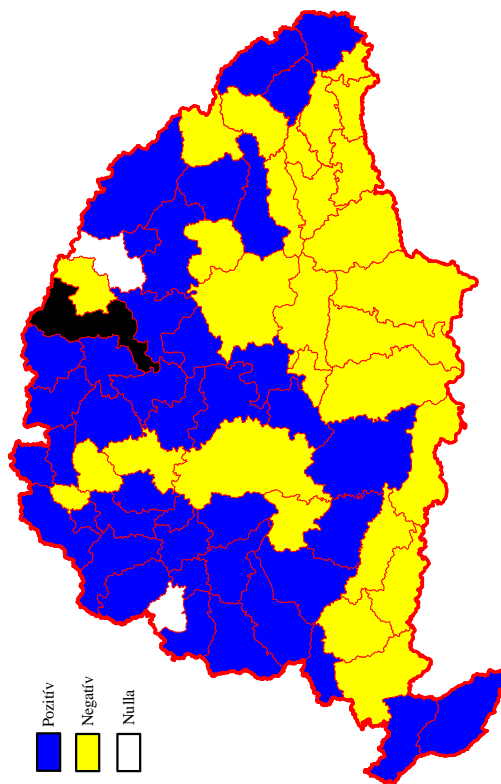
Elvándorlás Zemplén vármegyéből más vármegyékbe, ill. a Zemplén vármegyében élő más vármegyében született állampolgárok száma 1910-ben
Zemplén vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben Magyaro. más vármegyéivel szemben

1910-ben Zemplénben élő más vármegyében született állampolgárok száma

A Zemplén vármegyében születettek országos eloszlása 1910-ben

Zemplén vármegye vándorlási egyenlege 1910-ben Mo. vármegyéivel szemben

Források

Levéltári források:

1. BAZ Megyei Levéltár XV.83. 77-79. doboz, 1869. évi népszámlálás, Sátoraljaújhely
2. BAZ Megyei Levéltár XV.83 104. doboz, 1869. évi népszámlálás,
Varannó-Varannócsemernye
3. BAZ Megyei Levéltár XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1896)
4. BAZ Megyei Levéltár XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely halálozási anyakönyve (1896)
5. BAZ Megyei Levéltár XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1896)
6. BAZ Megyei Levéltár XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1906)
7. BAZ Megyei Levéltár XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely halálozási anyakönyve (1906)
8. BAZ Megyei Levéltár XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1906)

Kiadott források:

1. A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871.
2. A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.
3. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. A népesség leírása községenként. (MStK 1. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902.
4. A Magyar Korona Országainak 1900., 1901., 1902. évi népmozgalma. (MStK 7. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1905.
5. A Magyar Szent Korona Országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma. (MStK 22. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1907.
6. A Magyar Szent Korona Országainak 1906., 1907. és 1908. évi népmozgalma. (MStK 32. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1910.

7. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK 42. Kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
8. A Magyar Szent Korona Országainak 1901-1910. évi népmozgalma községenként. (MStK 46. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.
9. A Magyar Korona Országainak 1909.,1910.,1911. és 1912. évi népmozgalma. (MStK 50. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916.
10. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 5. Részletes demográfia. (MStK 61. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916.
11. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 6. Végeredmények összefoglalása. (MStK 64. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920.
12. A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900. 6. kötet, Borsod-Abaúj-Zemplén, (Összeállította: Klinger András) KSH, Budapest, 1972., 176. o.
13. Auswanderung und Rückwanderung der Länder der Ungarischen Heilige Krone In den Jahren (1899-1913). (MStK 67. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918., XLI + 121 + 120.o.+[2]. o.
14. Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico-geographica. Bécs, 1735.
15. Dányi Dezső - Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). KSH, Budapest, 1960., 385. o.
16. Fényes Elek: Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I-VI. kötet, Pest, 1836-1840., 498; 568; 455.; 532[2]; 680.; 455[2]; 479[1]; 261[1]; 420 [1] o.
17. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten, 1851., I. kötet 285. o., II. kötet 350. o.
18. II. József népszámlálásának községi adatai. (Szerk: Dányi Dezső, Faragó Tamás, László Géza) KSH Népelemségtudományi Kutató Intézet, (Történeti Demográfiai Füzetek, 15.) 1997., 122. o.
19. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. (Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum) Budapest, Kiadja a magyar békeküldöttség, 1920., 385. o.
20. Nagy, Ludovicus: Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae Partimuque eidem adnexarum. Buda, 1828., 287. o.
21. Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum diocesis Munkacsiensis pro anno domini MDCCCXXII ab effectuata dismembratione anno secundo. Buda, 1822.
22. Vályi András: Magyarországnak leírása. I-II-III. kötet, *Első hasonmás kiadás*, Somorja, 2003. (Első kiadás: Budán, A' királyi Universitásnak betűivel, 1799.) 736. o.; 702. o.; 688. o.

Felhasznált irodalom:

1. A 800 éves város, Patak. (A Sárospataki Múzeum Füzetei, 47.) (Szerkesztette: Tamás Edit) [Rákóczi Múzeum Baráti Köre] Sárospatak, 2004., 298. o.
2. A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Talma Kiadó. Pécs, 2001., 247. o.
3. A történelmi Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). (Szerk: Dr. Jeney Andrásné, Tóth Árpád) KSH, Budapest, 1997., XIV+554. o.
4. Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Budapest, 1896., 496. o.
5. Andorka Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.) KSH Népeség-tudományi Intézet, Budapest, 1991., 35-42. o.
6. Arató Endre: Csehszlovákia története 1849-1945. Közreadta: ELTE BTK. 1978., 7. jav. utánnymás, 163+1. o.
7. Bácskai Vera - Nagy L.: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai, Budapest, 1984., 402. o.
8. Bagdi Róbert: Református és görög katolikus szlovákok az Ung megyei Szobránci járásban 1773 és 1910 között. In: Állam és nemzet a XIX-XX. században. (Szerk.: Bodnár Erzsébet - Demeter Gábor) Debrecen, 2006., 228-237. o.
9. Bagdi Róbert: Együttélés a statisztika alapján: Az Ausztria és Magyarország közötti népmozgás az 1880-1910-es évek alapján. In: A határok és a határon átnyúló (CBC) kapcsolatok szerepe a kibővült Európai Unió keleti periferiáján. (Szerk.: Prof. Dr. Süli Zakar István) Debrecen, 2007., 215-226. o.
10. Bagdi Róbert: Sátoraljaújhely vonzáskörzetének meghatározása az 1896. évi anyakönyvek alapján. In: Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században. (Szerk.: Bodnár Erzsébet - Demeter Gábor) Hungarovox Kiadó, Budapest, 2008., 147-158. o.
11. Bagdi Róbert: Bereg és Ung vármegye migrációtörténelmi összehasonlítása az 1899-1913 közötti évek alapján. In: Történelmi Tanulmányok XVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. [Acta Univ. ... LX.] Szerk.: Velkey Ferenc. Debrecen, 2008. (2009.) 253-283. o.

12. Balázs János: Szlovák reformátusok. In: Református Világszemle. 1934. augusztus, 4. szám, 145-150. o.
13. Balogh Pál: A népfajok Magyarországon. Kiadja a Magyar Királyi és Közoktatási Minisztérium, Budapest, 1902, 1113. o
14. Ifj. Barta János: Földosztályok és jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén. In: Föld és Társadalom. (Bibliotheca Cumaica 7.), Kiskunfélegyháza, 2007., 73-93. o.
15. ifj. Barta János: Nemzetiségek Zemplén megyében a 18. század végén. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára, Debrecen, 2000., 105-123. o.
16. Ifj. Barta János: Településszerkezet, foglalkozás és jövedelme Zemplén megyében a 18. század végén. In: Az Alföld vonzásában. Az arany János Múzeum közleményei XII., Nagykőrös-Debrecen, 2007., 41-54. o.
17. Ifj. Barta János: Zemplén megye parasztsága a XVIII. század végén. In: Szabó István Emlékkönyv. (Szerk: Rácz István) Debrecen, 1998., 232-248. o.
18. Ifj. Barta János: Zemplén megye parasztsága és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés. In: Rácz István emlékkönyv, Debrecen, 2000., 47-56. o.
1. Beksics Gusztáv: A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk különös tekintettel, a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra, és a népesedésre. Az Athenaeum R. Társulat kiadása. Budapest, 1896., 98. o.
2. Beksics Gusztáv: Magyarosodás és magyarosítás. Különös tekintettel városainkra. Az Athenaeum R. Társulat kiadása. Budapest, 1883., 37. o.
3. Beluszky Pál: A polgárosodás törekeny váza - városhálózatunk a századfordulón I. (Város-hierarchia - vázlat, tényképekkel) In: Tér és társadalom IV., 1990., 3-4. szám, 13-56. o.
4. Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus. Budapest-Pécs, 1999., 584. o.
5. Bencsik János: A jelentősen polgárosult Tokaj kereskedőrétege 1869-ben. In: Szülőföldünk 27., 1998., 147-156. o.
6. Bencsik János: Egy hegyaljai város, Tokaj 1869-ben. A város társadalmának elemzése. In: Tokaj és Hegyalja, 17., 1996., 137-150. o.
7. Bencsik János: Tokaj, a polgárosodó kisváros művelődési kapcsolatai a XIX. században (1869). In: Széphalom, 9. 1997., 283-288. o.
8. Benda Gyula: Fényes Elek forrásai. In: Agrártörténeti Szemle. 1981., 3-4. sz. 365-380. o.
9. Bonkáló Sándor: A magyar rutének. Budapest, 1920., 43. o.
10. Brix, Emil: Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen volkszählungen 1880 bis 1910. Wien-Köln-

Graz: Böhlau, 1982. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs; Band 72.), 537. o.

11. Buday László: Magyarország községeinek törzskönyvezése; Földrajzi Közlemények XXXIV. kötet, 1906., VI. füzet, 224-230. o.

12. Dányi Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. In: A KSH Népesedéstudományi Intézetének 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve, Budapest, 2000. 21-121. o.

13. Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH, Budapest, 1993., 223. o.

14. Dányi Dezső: Az etnikai statisztika néhány problémája. In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990). KSH, Budapest, 1994., 100-115. o.

15. Dányi Dezső: Demográfiai átmenet 1880-1960 (Princetoni indexek). In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.), KSH Népeséstudományi Intézet, Budapest, 1991., 187-231. o.

16. Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció. Tanulmánygyűjtemény I. KSH Népeséstudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998., 87-114. o.

17. Dányi Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830-39, 1850-59. In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.), KSH Népeséstudományi Intézet, Budapest, 1991. 99-156. o.

18. Dányi Dezső: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Migráció Tanulmánygyűjtemény I. Kiadja a KSH Népeséstudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998., 87-114. o.

19. Dávid Zoltán: Az 1715 és 1720. évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957., 145-199. o.

20. Dongó Gyárfás Géza: Ladmóc településnek mi volt az ősrégi neve? In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XVI. kötet. Sátoraljaújhely, 1911., 243-244. o.

21. Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században. (Várostörténeti Tanulmányok) Kiadja Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008., 421. o.

22. Faragó Tamás: Életciklusok és családmokkellék egy magyarországi városban a 18-19. században. In: Demográfia, 2005., (48. évf.) 4. sz., 415-435. o.

23. Faragó Tamás: Házassági szezonálitás Magyarországon a 18-20. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1994., (XXXII. évf.) 239-256. o.

24. Faragó Tamás: Népeségnövekedés - asszimiláció - vándorlás. (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt) In: Századvég, 1999/3, 33-57. o.

25. Faragó Tamás: Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. In: Demográfia, 1996., (39. évf.) 4. sz., 241-262. o.
26. Faragó Tamás: Történeti demográfia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. (Szerk: Bódy Zsombor - Ö. Kovács József.) Osiris, Budapest, 2006., 304 - 342. o.
27. Fejős Zoltán: Kivándorlás Amerikába Zemplén középső vidékéről. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1980., (XIX. évf.) 293-328. o.
28. Gerhard Péter: Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. In: Aetas, 23. évfolyam, 2008., 3. szám, 25-45. o.
29. Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk. Glatz Ferenc) (2 kiadás.) 1989., Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 335. o.
30. Glatz Ferenc: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. (Eszmetörténet és társadalomtörténet.) In: Történelmi Szemle, 1974. (XVII. évf.) 1-2. szám, 248-260. o.
31. Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: Valóság, 1993., 4. szám, 18-28. o.
32. Hablicsek László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.), KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest, 1991., 43-98. o.
33. Hanák Péter: Magyarosodás a XIX. században. Élet és Tudomány. 1976., 1. rész: 14-18; 2. rész: 70-75; 3. rész: 108-113. o.
34. Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: Történelmi Szemle. 1974. (XVII. évf.) 4. szám, 513-536. o.
35. Hodinka Antal: A munkácsi görög katolikus püspökség története, Budapest, 1909., 856. o.
36. Hodinka Antal: Ung megye. In: Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. (Összeállította, szerkesztette és az előszót írta: S. Benedek András) Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász-Budapest, 1998., 50. o.
37. Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. kötet. Maecenas, Budapest, 1990.
38. Hőgye István: Zemplén vármegye területi és közigazgatási változásai 1711-1950. In: A Felvidék történeti földrajza. (Szerk: Frisnyák Sándor) Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1998., 527-538. o.
39. Jakó Zsigmond: Bihar vármegye a török pusztítás előtt. Sylvester Nyomda Rt, Budapest, 1940., 424. o.

40. Jászi Oszkár: *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* (A Galilei-kör 1911. január 28-ai felolvasóestjének előadása) 31. o.
41. Ila Bálint: Gömör megye. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Budapest, 1944-1946., I-II-III. kötet
42. Ilyés Zoltán: Kárpátalja németiségének településtörténete. In: Kárpátalja. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6.) (Szerk: Boros László) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod Megyei Szervezete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1999., 85-94. o.
43. Kajtár István: Magyar városi önkormányzatok (1848-1914). Akadémiai, 1992., 212. o.
44. Kamarás Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai 1900-1920. In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.), KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest, 1991., 157-186. o.
45. Karády Viktor-Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Osiris, Budapest, 2002., 378. o.
46. Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Történelmi Szemle, 1980., 2. szám, 270-288. o.
47. Katus László: A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról. In: Történelmi Szemle, 1960., 4. szám. 536-543. o.
48. Katus László: Budapest a népesség-növekedésének forrásai a 19. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerkesztette: Somogyi Éva) MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 19-34. o.
49. Katus László: Községek anyanyelv szerint, 1773. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc), Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989., 122. o.
50. Katus László: Nemzetek és népszaporulat. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989., 171-174. o.
51. Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Magyarok a Kárpát-medencében. (Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap-és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989. 193-200. o.
52. Keleti Károly: A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Könyv Kiadóhivatala, (Az Akadémia épületében.) Budapest, 46. o.
53. Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet alakulása Kárpátalja mai területén az elmúlt fél évezredben, In: Kárpátalja. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv) (Szerk: Dr.

- Boros László) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod Megyei Szervezete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1999., 75-84. o.
54. Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. (Szerk: Frisnyák Sándor) Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1996. 49-58. o.
55. Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: A Felvidék történeti földrajza. (Szerk: Frisnyák Sándor) Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1998., 115-132. o.
56. Dr. Kókai Sándor: Bereg vármegye vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. In: Kárpátalja. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6.) (Szerk: Dr. Boros László) Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod Megyei Szervezete; Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1999., 145-157. o.
57. Kovács Alajos: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. (Térképekkel) In: Századok, 1938., (LXXII. évf.) 561-575. o.
58. Kovács Imre: A kivándorlás. Cserépfalvi. Budapest, 1938.
59. Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor-Köver György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Osiris, Budapest, 1998., 9-165. o.
60. Kőrösy József: A Felvidék eltótosodása. (1-2. kötet) Grill, Budapest, 1898., 1. füzet: 56. o.; 2. füzet 45. o.
61. Kőrösy József: Budapest főváros az 1881. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Budapest, 1881., 175. o.
62. Kőrösy József: Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredménye szerint. Magyar Tudományos Akadémia (Athanaeum nyomda), Budapest, 46. o.
63. Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. (Első kiadás 1881-1882.) 2. kiadás: Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 1996., 719. o.
64. Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. Grazsda Kft, Ungvár, 1995., 299. o.
65. Lenvay Ferenc: A vármegye általános leírása. In: Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Honismereti írások Ung vármegyéről 1944-ig. (Összeállította, szerkesztette és az előszót írta: S. Benedek András) Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász-Budapest, 1998., 7. o.

66. Magyarország társadalomtörténete a 19-20. században 1-2. (Szerk: Faragó Tamás), DICO és Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004., 452. és 449. o.
67. Magyarország története 1686-1790. (Főszerk: Ember Győző és Heckenast Gusztáv) Akadémiai, Budapest, 1989., 1569. o.
68. Magyarország története 1848-1890. (Főszerk: Kovács Endre, szerkesztő Katus László) Akadémiai, Budapest, 1979., 1760. o.
69. Magyarország története 1890-1918. (Főszerkesztő: Hanák Péter), Akadémiai, Budapest, 1978., 1422. o.
70. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye. (Sorozatszerk: Kovacsics József, szerk: Turkovics Barnabás) KSH, Budapest, 1996., 490. o.
71. Maksay Ferenc: A Bodrogek (Településtörténeti vázlat). In: Dimenziók, 1994/2. szám, 40-48. o.
72. Monok. 100 magyar falu könyvesháza. (Szerk: Tamás Edit) 177. o. [2001.]
73. Óri Péter: Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In: Demográfia, 2006. (49. évf.) 4. sz. 299-341. o.
74. Óri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774-1783. (KSH NKI Kutatási jelentések 75.) KSH NKI, Budapest, 2003., 388. o.
75. Óri Péter: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig. (Szerk: Ö. Kovács József - Szakál Aurél) Kiskunhalas, 2005., 269-292 o.
76. Paládi-Kovács Attila: Fényes Elek. Akadémiai, Budapest, 1976., 211. o.
77. Paládi-Kovács, Attila: Kárpátukrán telepek Észak- Magyarországon. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet- Magyarországon. Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1984., 131. o.
78. Paládi-Kovács Attila: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 61-73. o.
79. Paládi-Kovács Attila: Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abúj-Torna és Gömör-Kishont megye példáján). In: A Kárpát-medence történeti földrajza. (Szerk: Frisnyák Sándor) Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 1996., 59-68. o.
80. Pechány Adolf: A tótok. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozat) (Főszerk: Dr. Szabó Oreszt) Budapest, 1913., 282. o.
81. Perényi József: A ruszinok történetének vázlata 1800-1918. (Kandidátusi értekezés tételei) Kiadja Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1954.

82. Péter Mihály: A hazai református tótok vallásos könyvei. *Protestáns Szemle*. 1913. (XXV. évf.) 180-187. o.
83. Péter Mihály: A hazai tót református énekeskönyv története. *Protestáns Szemle*. 1913., (XXV. évf.) 1913., 113-125. o.
84. Péter Mihály: A magyarországi tótajkú református gyülekezetek sorsa. *Sárospataki Lapok*. 1901. február 4., 93-97. o.
85. Péter Mihály: Válasz Réz Lászlónak a tótajkú református gyülekezetek sorsa feletti eszmélkedésére. *Sárospataki Lapok*. 1901. március 25., 249-252. o.; 1901. április 1., 268-270. o.; 1901. április 8., 297-199. o.
86. *Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században)*. (Szerk: Veliky János), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999., 311. o.
87. Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. In: *Korall*, 8. évfolyam, 27. szám, 45-93. o.
88. Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján. In: *Korall*, 9. évfolyam, 34., szám, 68-101. o.
89. Puskás Julianna: Kivándorlás-bevándorlás-etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában.) *Történelmi Szemle*, 1980. (XXIII. évf.) 4. szám, 649-676. o.
90. Puskás Julianna: Kivándorlás Magyarországról, In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. (Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989., 204-206. o.
91. Puskás Julianna: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. In: *Történelmi Szemle*, 1975., (XVIII. évf.) 1-2. szám, 32-67. o.
92. Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. *Akadémiai*, Budapest, 1982., 638. o.
93. *Magyar Szervezetek Amerikában*. In: *Történelmi Szemle*, 1970. (XIII. évf.) 4. szám 528-568. o.
94. Rácz Gyula: Társadalmunk osztálytagolódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai (polgári radikális) *A Népszava Könyvkereskedés*, Budapest, 1909., 36. o.
95. Rácz István: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály (1849-1914). In: *Annales Instituti Historici Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae*. KLTE, 1962., 85-107. o.
96. Rácz István. *Paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914*. Akadémiai, Budapest, 1980., 238. o.
97. Ráth Zoltán: Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből.) *Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia*, Budapest, [É. n.] 46. o.

98. Süli-Zakar István: A Hegyköz faluföldrajzi vizsgálata. (Studia Geographica 3.) Debrecen, 1980., 130. o.
99. Szabó István: A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, [É. n.] Budapest, 276. o.
100. Szabó István: Ugocsa megye. MTA Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. (Szerk: Mályusz Elemér) I. sorozat. 1. kötet, 1937. 615. o. Második átdolgozott kiadás: Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest-Beregszász, [1994.]
101. Szabó Oreszt: A magyar oroszokról. (Ruthének.) (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozat) (Főszerk: Dr. Szabó Oreszt) Budapest, [É. N.] (1913.) 300. o.
102. Szarka László: Horvátország és a horvátok címmel In: Magyarok a Kárpát-medencében. 8(Szerk: Glatz Ferenc) Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1989., 173. o.
103. Szarka László: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában (Adalékok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához.) In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerk: Somogyi Éva) MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 35-46. o.
104. Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika. Kalligram, Pozsony, 1995., 340. o.
105. Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. (Szerk: Bódy Zsombor - Ö. Kovács József.) Osiris, Budapest, 2006., 511. o.
106. Szili Ferenc: A somogyi kivándorlók Amerika-képe és magyarságtudata a századforduló évtizedeiben. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerk: Somogyi Éva) MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 71-86. o.
107. Szili Ferenc: Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860-1914. Kiadta: A Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1995., 320. o.
108. Szentgáli Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. In: Demográfiai átmenet Magyarországon. (Történet Demográfiai Füzetek 9.), KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest, 1991., 21-34. o.
109. Takács Péter: Adalékok a nemesi polgárosodás útvesztőjéhez. (Egy szolgabíró politikai portréja a dualizmus korában.) In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. (Szerk: Somogyi Éva) MTA Történelmi Intézet, Budapest, 1991., 57-70. o.

110. Takács Péter - Udvari István: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXVI. kötet, Miskolc, 1989., 359-384. o.
111. Takács Péter - Udvari István: Paraszti vallomások a 18. századi Zemplén vármegyé-
ből. (Mutatvány egy forrástípusból.) In: Borsod-Abaúj-Zemplén Levéltári Évkönyve, VI.
Miskolc, 1990., 327-375. o.
112. Takács Péter - Udvari István: Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korá-
ból. (Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez.) Vasvári Pál Társaság Fü-
zetei, 7., Nyíregyháza, 1992.
113. Takács Péter - Udvari István: Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés
korából. I-II-III. kötet, Nyíregyháza, 1995., 1996., 1998., (Periférián Könyvek 1., 2., 3.)
324.o.; 353., 552. o.
114. Tamás Edit: A Bodrogek köz népe a XVIII. XX. században. Vallás és nemzetiség-
statisztikai feldolgozás. Rákóczi Múzeum, Sárospatak. 1999., 334. o.
115. Tamás Edit: A szlovák-magyar-ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung me-
gyében. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei (Mályi konferencia
ruszin témájú előadásai) Mályi, 1996., 9-38. o. + MELL.
116. Tamás Edit: A Zempléni-hegység nemzetiségi viszonyainak változása a 18. századtól
napjainkig. In: Szülőföldünk, 21-22. szám, 79-80. o.
117. Tamás Edit: Asszimilációs mikrovizsgálatok (Zempléni esettanulmányok). In: Acta
Geographica Debrecina. 1993. Debrecen, 183-201. o.
118. Tamás Edit: Dél-Zempléni nemzetiségek a statisztikák tükrében. In: Dimenziók,
1994/2. szám, 49-66. o.
119. Tamás Edit: Komlóska - egy ruszin település a Zemplén-hegységben, In: Szerencs és
környéke. (Szerk: Frisnyák Sándor-Gál András) Szerencs-Nyíregyháza, 2002., 279-286. o.
120. Tamás Edit: Volt egyszer egy Józseffalva. In: A 800 éves város, Patak, (A Sárospataki
Múzeum Füzetei, 47.) (Szerkesztette: Tamás Edit) [Rákóczi Múzeum Baráti Köre] Sárospa-
tak, 2004., 103 - 117. o.
121. Tamás Edit - Bodnár Boglárka - Fogas-Tóth Balázs: Volt egyszer egy Józseffalva.
(Alkotó szerkesztő: Dr. Kis Tóth Lajos, Dr. Tamás Edit) EKF Líceum, Sárospatak, 2006. 346.
o.
122. Thirring Gusztáv: A felvidéki kivándorlás hatása népességünkre. In: Budapesti Szem-
le, 1898. január
123. Thirring Gusztáv: A magyarok kivándorlása Amerikába. In: Közgazdasági Szemle,
1896., (XX. évf.). 30-52. o.

124. Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Budapest, 1904., 366. o.
125. Thirring Gusztáv: A természetes népmozgalom és a vándorlások szerepe népességünk gyarapodásában. In: Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 1892., (XVII. évf.) 591. o.
126. Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1938., 192. o.
127. Thirring Gusztáv: Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Nyomtatásban megjelent Budapesten, Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia, 1903.
128. Tóth Zoltán: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In: A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozások Csongrádon I., 1993. július 3-4., (Szerkesztők: Szilágyi Miklós, Szűcs Judit), Kiadó: Csongrád Város Önkormányzata; Csongrád, 1996., 9-22. o.
129. Tóth Zoltán: Szekszárd társadalma a századfordulón. (Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban) Akadémiai, Budapest, 1989., 211. o.
130. Udvari István: A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai: Szepes és Zemplén megyék akadémiai doktori értekezés tézisei. (Vasvári Pál Társaság Füzetek 15.) Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1996., 122. o.
131. Udvari István: Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. (Vasvári Pál Társaság Füzetek 9.), Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1994., 358. o.
132. Udvari István: Az úrbérrendezés ismeretlen magyar és ruszin forrásai. Minerva Műhely, Budapest-Beregszász, 2001., 36. o.
133. Ung megye. Honismereti írások Ung vármegyéről 1944-ig. (Összeállította, szerkesztette és az előszót írta: S. Benedek András) Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász-Budapest, 1998., 156 o.
134. Veliky János: A változás kora. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2009., 250. o.
135. Viga Gyula: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Kiadja a debreceni Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke és a miskolci Herman Ottó Múzeum, Debrecen-Miskolc, 1990., 328. o.
136. Yinger, Milton J.: Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé. In: Régió, 2002/1., 24-44. o.
137. Zemplén vármegye. (Szerk: Borovszki Samu) Budapest, [É. n.] 567. o.
138. www.hernadkak.hu/index.php?menu=2&page=2